

विषयागत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास र गृही-विनय

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time - IV

विषयागत : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको संक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो । वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रब्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो । वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहादा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो । जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो ।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो । सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो ।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ । यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो ।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो ।

मौलिक ग्रन्थ लेखदा सम्बन्धित स्वतन्त्र विचारको राजमार्गमा दौडने साहस जति बढ्दछ त्यतिनै शब्दानुवादलाई प्राधान्यदिने अनुवादकले ज्ञानरूपी किरणलाई मूलग्रन्थरूपी कोठाभित्रै सीमित पार्न पर्दछ । यदि यहा कुनै छिद्राहरू भएमात्र त्यसका केही आभाहरू बाहिरनिस्कन्छन् । त्यो ग्राह्य छ । किन भने अनुवादक कला यस्तो कला हो कि केवल अर्काको विचारलाई अन्यभाषारूपी जातोमा पृष्टपेषण गर्नु शिवाय अरु कुनै सहारा नै के हुन्छ र । यदि अन्य सार समेत निकाल्ने (भावानुवादमा सम्भव छ) प्रयत्न गर्नु भने मूल लेखको अस्तित्वमा आघात पर्ने मात्र होइन कि सुन पित्तल र पित्तल सुन जस्तै हुन जान्छ । हो, अनुवादकको हातमा यतिसम्म अधिकार रहन्छ कि सुन र पित्तलमा रहेको कसर फाली टल्काइदिने मात्र । यसो गर्नु सक्नु पनि अनुवादकको खुबीहरूमध्ये एक मानिन्छ । त्यसैले अनुवादकमा पनि मौलिकता हुन्छ भन्ने विचार यस्तै कुराहरूमा आएर अडिएको हुन्छ भने यस अनुदित ग्रन्थले पनि मूलग्रन्थमा जति दुर्बोधता छ त्यति नै सुबोधता, मृदुता, सामञ्जस्यता, विषयवस्तुको प्रस्तुतिकरण तथा अभिव्यक्तिको दक्षता, क्रमिकता पात्र संगठनको शिल्पता तथा पात्र परिचय र विभिन्न शीर्षक आदिले मौलिकताको आधुनिक बाटो पनि देखाइने प्रयास गरेको छ । तर ग्रन्थको शैली र सिद्धान्त भित्रै बसेर ।

- वटुकृष्ण “भूषण”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो। वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रव्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो। वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहुदा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो। जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो। सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ। यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो।

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : २५

४

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - IV

विषयगत : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूतरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

ग्रन्थ : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
प्रकाशक : आनन्दकुटी विद्यापीठ
प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५१६ (वि.सं. २०२९)
प्रथमावृत्ति : १५०० प्रति
मुद्रक : नेपाल प्रेस
समर्पण : स्व. पूज्य प्रव्रज्याचार्य ऊ. चन्द्रमणी महास्थविर
प्रकाशकीय : तीर्थनारायण मानन्धर
Preface : Bhikkhu Amritananda
भूमिका : वटुकृष्ण “भूषण” एम.ए.
प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित ...नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डारण लाई धनी बनाउादै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी “बुद्धकालीन ग्रन्थमाला” को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा ...बुद्धकालीन ग्रन्थमाला पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा स सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ ...त्रिपिटकलाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र बिश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

Dhamma.Digital

Dharmamurti.

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हुँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगर्दै विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानबेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफैँ बन । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैँलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई देवनागरी लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बााड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छह तथापि त्यो हालसम्म औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहा मरेपछि स्वर्ग जान पाइने

धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोशको नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौ ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौ । उहालगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौ । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुथिका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौ ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौ । यसलाई स्वयानि□ गरी जस्ताको तस्तै प्रकाशन गर्ने योजना भएपनि पुस्तक छपाई गर्दागर्दै कुनै-कुनै बुद्धकालीन पुस्तकहरूको छपाईमा केही स्पष्ट नभएको कारण बीचमा आएको समस्या समाधान गर्न आनन्दकुटी विहारबाटै उपलब्ध सफ्ट कपीबाट काम चलाउन परेको छ । यसका लागि सम्बन्धित सबै मा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौ । प्रेससम्बन्धी दीपक र बिनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भनलायक छ । उहाहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आफ्नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारिक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले पूरकगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुादै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहासम्म पुग्नमा उनका साथै दिवंगत दाजु पवित्रबहादुर वज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी वज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनुरत्न वज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले बाच्ने कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई साधना रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टक्राउछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

भूमिका

बौद्धिक मूल्याङ्कनको मुख्य आधार समझदारी हो त्यसैले कुनै पनि युग या समयको साहित्यिक खोजी र ग्रन्थको उपादेयताको उचित मूल्याङ्कन र कदर विभिन्न ग्रन्थद्वारा समाजको उत्थान गर्न चाहने विद्वान्हरूबाटै प्राय सम्भव हुन्छ । यसै आधारमा प्रस्तुत 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' नामक अनुदित संकलन (ग्रन्थ) खास गरेर अविद्याको निरोध र सत्यज्ञान आदिको प्रेरणाको उद्गम श्रोतको रूपमा रही समाज र धर्मको आधारमा खडा भएको अन्य परम्पराको अन्त गरी समाजलाई परिष्कृत, सार्थक र उत्कृष्टाको नयाँ आलोक दिन पथ प्रर्शन गर्ने प्रतिनिधिको रूपमा नेपाली साहित्यको उद्यानमा सम्मिलित गराइएको हो भन्ने कुरा यसका अनुवादक विशिष्ट अनुभवी भाषा विशेषज्ञ आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूले 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' पछि लगत्तै यो दोश्रो 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' (भाग-१, संग्रह-२) उपहारको रूपमा दिनु भएकोले पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । साथै चण्डै न ओइलाउने नयाँ खालको सुवासित एक थूंगा फूल बढी फुलाउन पाएकोमा नेपाली साहित्य-उद्यान र त्यसका मालीहरू पनि आशाभिमुखी भई गौरवका अनुभव गर्दा होलान् ।

यसै क्रममा प्रस्तुत ग्रन्थकार (अनुवादक) को साधारण परिचय समावेश गर्न पनि त्यत्तिकै आवश्यकता छ, जति आवश्यकता अनुवादकज्यूले नेपाली साहित्य उद्यानले आशा गरिरहेको बौद्ध-साहित्यरूपी फूललाई क्रमशः फुलाउँदै लैजानु पर्ने आवश्यकता देख्नु भएको छ ।

अभिष्ट प्राप्तिको निमित्त त्याग र तपस्याको जरुरत छ, भन्ने कुरालाई मूलमन्त्र ठानी, सर्वप्रथम बौद्धिक विकासद्वारा नै देशको सर्वाङ्गीण विकास सम्भव छ भन्ने धारणालाई आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर ज्यूले भिक्षाद्वारा २००८ सालमा आनन्दकुटी विद्यापीठ (बौद्ध छात्रावास हाइस्कूल) को स्थापना गर्नुभयो र त्यसपछि आनन्दकुटी साइन्स कलेजको स्थापना गरी भिक्षाद्वारा नै विभिन्न आवश्यकीय साधनहरू समेत संग्रह गरिदिनु भएको छ । यसको साथै वहाँ अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रले परिचित, विभिन्न भाषाका ज्ञाता, बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न, कर्मठ, बौद्धिक, साहित्यिक, दार्शनिक, धार्मिक, सामाजिक तथा सदाचारको क्षेत्रमा जति व्यक्तित्व शाली र कर्तव्यनिष्ठ हुनुहुन्छ त्यति नै मिलनसार, कारुणिक, शान्त र भक्ती । हुनत वहाँले गर्नुभएका विभिन्न क्षेत्रको विशेष परिचयत जति अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रले पाउने मौका पाएको छ त्यति हामीले पाउन सकेका छैनौं ।

वहाँ जस्ता बौद्धिकताको साथै सात्विक गुणले सुशोभित बहुमुखी प्रतिभाशालीबाट विभिन्न बौद्धधर्म सम्बन्धी ग्रन्थहरू उत्तरोत्तर नेपाली साहित्यले भित्र्याउन पाउने छ भन्ने आशा लिँदै ग्रन्थको भूमिकातिर लागेको छु ।

प्रस्तुत ग्रन्थ मागधि (पालि) भाषामा लेखिएको त्रिपिटकका विभिन्न ग्रन्थहरूबाट संग्रहित, विभिन्न विषयमा अग्रस्थान पाएका गुणग्राही विद्वान्, धनीमानी तथा विवेकी दश गृहस्थी पात्रहरूको धार्मिकजन्य इतिहास-शैलीमा मागधि (पालि) भाषाको माध्यमद्वारा ११० सूत्रहरूले चरित्र चित्रण गरेका छन् । यिनका चरित्रहरूले तत्कालीन सभ्यता, संस्कृति, धर्म, दर्शन तथा इतिहासको साथ साथै समाज के कुरातिर कसरी उन्मुख भएको छ र कस्तो वातावरणलाई भित्र्याउनु खोजको छ भन्ने कुराको संकेत मात्र होइन— अझ गहिरिएर विचार गर्ने हो भने— प्राचीन गृहस्थाश्रम पद्धतिलाई नविनी करण गरी नयाँ गृहस्थीहरूको उत्पादन गर्ने आधुनिक उपकरण सज्जित नयाँ कारखानाको श्री गणेश हो कि भन्ने भान पर्दछ ।

साहित्य र संस्कृतिले कुनै एक खास युगको भावना, व्यवस्था र सृजनात्मक अभिव्यक्तिको प्रतिबिम्बन गर्दछ र यी त्यस युगको मापदण्डको रूपमा रहेका हुन्छन् । साहित्य, संस्कृति, भावना तथा आदर्शहरू परम्परका सन्तति मात्र होइनन् बरू भविष्यका जननी पनि हुन् । समष्टिरूपमा भन्ने हो भने यसैको आधारमा आधारित प्रस्तुत गृहस्थीहरूका विभिन्न गृहस्थी पात्रहरूले आध्यात्मिकताको साथै विभिन्न बौद्धिक चेतनाको पुनरवलोकन मात्र गराएका छैनन् र जागृतसमस्याहरूको अतलस्पर्शी गहिराइमा सुतिरहेकाहरूलाई श्रद्धा, शील, त्याग र प्रज्ञा आदि जस्ता विभिन्न विचारतत्त्वद्वारा व्युत्थाइदिएका पनि छन् । यहाँका विभिन्न दश पात्रहरूले— सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, पुनर्जन्म आदि जीवनसँग सम्बन्धित जटिल ग्रन्थीहरूलाई— मनोविज्ञान पुटित आदर्श र कर्तव्यको

सहायताद्वारा- सजिलैसँग फुकालि दिएका छन् । जुन कुराहरू जीवन तथा विचार रसको आदर्शमा सुगमतापूर्वक व्यक्त भएका देखिन्छन् । यस भित्रका गृहस्थीहरूको कार्यकलापलाई सरसरती हेर्दा पनि प्रत्येकमा कुनै न कुनै रूपमा गार्हस्थजीवनको अवस्था, कर्तव्य र सत्यतातिर संकेत गरेको राम्ररी नै थाहा पाउन सकिन्छ भने- रागादिक्लेशबाट मुक्त भएको काय, वचन र मनको निर्माण गर्ने पाठाशालाको अनुभव हुन्छ । यी उपदेश प्रधान कथाहरू हुन् । यिनीहरूमा जीवनको प्राय अदृश्य, अमूर्त तथा अन्त सत्यलाई नै विभिन्न उपदेशहरूद्वारा व्यावहारिक (साकार) बनाएको कुरा जुनसुकै गृहस्थी-जीवनबाट पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ । यस मध्येका अनाथपिण्डक, चित्र गृहपतिको बुद्ध, धर्म, सङ्घ, आर्यशील, दशाङ्गिक मार्गहरूले नै बुद्ध दर्शनको सार देखाइ दिएको छ र जीवक कौमारभृत्यलाई योग्य चिकित्सक बनाउने चिकित्सा शास्त्रको सिद्धान्तद्वारा 'चतुरार्यसत्य' को मूल ढोकालाई घच्चच्याइ दिएको आवाज पनि प्रतिध्वनित हुन्छ । साथै एकातिर मनोवैज्ञानिक ढंगले गरिने चिकित्साशास्त्रको चरमोत्कर्षको सफलता र शल्यचिकित्साको पूर्वकालीन ज्ञान पनि यसैबाट भएो छ भने अर्कोतिर अनाथपिण्डक जस्तो गृहस्थीको दानकार्यले बलिराजा, कर्ण, शिवी र हरिश्चन्द्र आदिलाई विसाईदिने योजना बनेको छ; २५ वर्षसम्म बुद्धलाई श्रावस्तीमै राख्न सम्पत्तीको खोलो बगाई बुद्ध प्रतिको अगाध श्रद्धा भक्तिको मूल फुटाइ दिएको छ । त्यस्तै बुद्धका खास उपदेशहरू र मैत्रीभावना सम्बन्धी तस्वीर पनि खिचि दिएको छ । साथै दानफल भन्दा ध्यानफल नै विशेष लाभदायी हुन्छ भन्ने कुराको मार्मिक उद्गार गुञ्जाउँदै पञ्चभय वैरादि

उपशान्त र चार स्रोतापत्यङ्गले स्नातक मात्र आर्य हुन सक्तछ भनी परम्परागत आर्यलक्षणमा संशोधन गरिएको पनि पाइन्छ । कतै कतै अतिशयोक्तिपूर्ण कुराहरूको अनुभव भए पनि बलजफत यस धर्ममा ल्याउने चेष्टा बिलकुलै नगरिएको कुरा केशपुत्रनिगमवासी कालामहरूलाई अवैरचित्त युक्त बुद्धको 'तिमीहरूको हृदयले जुन धर्म असल ठान्दछ त्यसैमा जाऊ' भन्ने उपदेशद्वारा पनि सन्तोष मात्र सकिन्छ ।

यसरी खोज्दै जाने हो भने- एकातिर दानद्वारा अग्रस्थान प्राप्त गरेका अनाथपिण्डक गृहपति अन्तरगतको प्राणीघात, अदिन्नादान काममिथ्याचार, मृषावाद र सुरामेरयमद्यपान जस्ता पञ्चभयले भयभीत पारेको वातावरणको समूलोच्छेदन र बुद्ध, धर्म सङ्घ तथा आर्यशील जस्ता स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न हुनको निमित्त तत्कालीन प्रबुद्ध समाज क्रमशः संगठित हुन भगवान गौतम बुद्धको नेतृत्वका पिपासु थिए भन्ने कुराका प्रमाणहरूको संकलन यो ग्रन्थबाट पनि प्रशस्त गर्न पाइन्छ भने अर्कोतिर कुनै पनि विषयमा तल्लीन भएपछि त्यसको ज्ञानफल अवश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई सार्थक पारिदिएको देखिन्छ ।

कुनै पनि देश, जातिको- इतिहास, दर्शन, कला, साहित्य आदि हेर्दा सामाजिक व्यवस्थाको क्रान्तिकारी परिवर्तनमा निम्न वर्गभन्दा (जातीय आधार विशेष नभई अरू वस्तुहरूद्वारा वञ्चित) विशेष अग्रणी उच्चवर्ग (सबै वस्तुले सम्पन्न) नै भएको सुनिन्छ, देखिन्छ र पढिन्छ पनि । त्यस्तै यो धार्मिक तथा दार्शनिक परिवर्तनको रद्दा गद्दा मिलाउने कार्यरूपी प्राङ्गणमा सर्वप्रथम सबल गृहस्थीहरू नै उभिइरहेका कुरा

प्रस्तुत ग्रन्थले पनि देखाइदिएको छ । यसका स्रष्टा हुनुहुन्छ भगवान गौतम बुद्ध ।

X X X

उपदेश प्रधान प्रस्तुत ग्रन्थसम्बन्धी विषय वस्तुको प्रस्तुतीकरणको सन्दर्भमा प्रस्तुत ग्रन्थलाई नै आधारभूतमानी भगवान गौतमको विस्तृत घटनाक्रम र परिचय यहाँ सम्भव हुन नसके पनि छोटो परिचय त्यत्तिकै आवश्यक छ जति ग्रन्थरूपी महासागरमा डुबुल्की मार्न ।

इतिहास र साहित्य, कला र संस्कृति, धर्म र दर्शनलाई आधुनिक मध्यकालीन र पौराणिक जुनसुकै इतिहासको सन्दर्भमा हेरे पनि कुनै धर्म, जाति, समाज, इतिहास आदिको उत्थान र अवसान विशेष विवेक शील तथा विद्ववर्गबाटै भएको पाइन्छ नकि अन्य मण्डलीबाट । यसैको परिप्रेक्षमा कपिलवस्तु जनपदस्थित शुद्धोदनका छोरा (ई.पू. ६२४ मा जन्मनु भएको) सिद्धार्थ गौतमले आफ्नो राजसी ठाँटबाँट र अएस् आरामलाई छोडी तत्कालीन देश र समाजको विभिन्न क्लेशजन्य अवस्थालाई बुझी त्यसबाट छुटकारा दिलाउनको निमित्त सामाजिक आचरण तथा धर्म र संस्कृतिसँग संशोधन गर्ने उद्देश्यले धर्मजन्य अहिंसारूपी अस्त्र प्रयोग गर्ने मार्गको अनुशरण गर्नमा कटिबद्ध भई वैचारिक दृढतामा अल्भिनु भएका सिद्धार्थले कोशलराज्यको 'अनोमा' नदिको किनारामा २९ वर्षको उमेरमा सन्यास ग्रहण गरी, बहुमूल्य वस्त्र त्यागी, कषायवस्त्र धारीको रूपमा आफूलाई देखिनु भयो ।

अनि समाधिका सात सोपानका विशेषज्ञाता सांख्यदर्शनज्ञ **आलार कालाम** कहाँ ज्ञानपिपासु **सिद्धार्थ** पुग्नु भयो र अनि उनबाट **आकिञ्चन्यायतन** सम्मको शिक्षा पाउनु भयो । यस भन्दा पनि विशेष ज्ञान हासिल गर्न चाहने सिद्धार्थ, समाधिको आठसोपानका विशेषज्ञ **उद्क रामपुत्रका** आश्रममा पुग्नुभयो । उनैबाट समाधिको सोपान मानिएको **नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको** शिक्षा पाउनुभयो । जुन कुरा समाधि सम्बन्धी आफ्नो अनुभव तपुस्सको कारण अनन्य हितैषी शिष्य आनन्दलाई बताउनुभएको **‘अनुपूर्वविहार’** शीघ्रकले विस्तृतीकरण गरेर देखाइदिएको मात्र होइन ज्ञानदर्शनरूपी राजमार्गको पनि उद्घाटन गरिदिएको छ ।

तर सिद्धार्थले जुन ज्ञानको निमित्त अभिनिष्क्रमण गर्नुभएको हो त्यो पूरा हुन नसक्दा त्यहाँबाट भौतारिदै गई वैशाखपूर्णिमाको दिन उरुवेलको **नेरञ्जरा नदीको** पिपलको रूखमुनी बस्ने अठोट गरी **‘श्रोत्रिय’** नामक घाँसीले दिएको आठ मुठी घाँस त्यहीं ओच्छर्चाई **‘चाहे मेरो हाडछलामात्र किन बाँकी नरहोस्, सम्यक् सम्बोधि प्राप्त नगरी यो आसनबाट उठ्ने छैन’** भन्ने प्रतिज्ञा गरी बजासनमा बसी साँभ वितिसके पछि रातको पहिलो र दोश्रो प्रहरमा आफ्नो **पूर्वजन्मको** ज्ञान र मध्यरातमा **दिव्यचक्षु** तथा अन्तिम प्रहरमा **प्रतीत्यसमुत्पादको** ज्ञान गर्नुभयो । अर्थात् प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञान नै परम मोक्ष ज्ञान हो । जसको निमित्त **सिद्धार्थ गौतम** प्रव्रजित हुनुभएको थियो । त्यसपछि प्रतीत्यसमुत्पादलाई अनुलोम तथा विलोम (अन्वय व्यतिरेक) गरेर तृष्णाजनित दुःख हो, अतः दुःख सहेतुक छ; जबसम्म दुःख हेतु रहन्छ तबसम्म दुःख भई नै रहन्छ; हेतुरूपी तृष्णाको नाश भएपछि समुदय

जनित भएभरका क्लेशहरू पनि नष्ट हुन्छन् । यो तृष्णारूपी हेतुको नाशको उपाय नै **अष्टाङ्गिकमार्ग** हो । जसको अभ्यास र आचरणबाट हेतुको नाश अवश्यंभावि छ- भन्ने मूल सिद्धान्त मानिएको चतुरार्यसत्य तथा यसै अन्तरगतको- सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि- अष्टाङ्गिकमार्गको पनि ज्ञान भयो । यही ज्ञानले **मध्यममार्गको** रूपमा प्रसिद्ध पाएको छ र यसैको उपदेशरूपी सागरमा सर्वप्रथम आषाढपूर्णिमाको दिनमा **पञ्चभद्रवर्गीय** भिक्षुहरूलाई बुद्धले पौडन सिकाउनु भएको भयो । जुन उपदेश **धर्मचक्रप्रवर्तनको** रूपमा प्रतिष्ठित भएको छ ।

संक्षेपमा यसरी नै सिद्धार्थले बुद्धत्व प्राप्तगरी सर्वप्रथम मगध देशलाई नयाँ आलोकदिदै क्रमशः विश्वमा शान्तिको अग्रदूतको रूपमा पूजिन थालेको कुरा (**तपस्सु र भल्लुक**) रूपी दर्पणबाट प्रतिबिम्बित भएको छ ।

सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरेको सात हप्तासम्म बोधिवृक्ष तथा अन्य विभिन्न वृक्षहरू मुनी निराहार बसी विमुक्ति ध्यानको परम सुखको अनुभव गरिसकेपछि, सर्वप्रथम **उत्कल** (उडिसा) निवासी दुइ व्यापारी तपुस्स र भल्लुकद्वारा प्रदत्त सत्तुपिण्ड (एक प्रकारको लड्डु) ग्रहण गर्नु भयो भने बोधिलाभ गर्ने दिनमा सेनानी ग्राम (विहार) निवासी कृषक पतिकी कन्या सुजाताद्वारा प्रदत्त खीर भोजन गर्नु भएको थियो । सत्तु पिण्ड गरेकै दिन गृहस्थी पतुस्स र भल्लुकलाई

सर्वप्रथम **द्वैवाचिक** शिष्यको रूपमा अग्रस्थान दिएको पुष्टि भएको छ भने अन्तिम शिष्य **सुभद्र परिव्राजक** हुन् भन्ने कुराको साथै **चुन्दनामक** लोहारले दिएको भोजनपछि शालको रूखमुनी ८० वर्षको उमेरमा **परिनिर्वाण** भएको कुरा पनि प्रतिध्वनित भएको छ ।

त्यसपछि धर्मप्रचार-अभियानको-संकल्प गरे अनुसार **आलारकालाम** र **उद्दक रामपुत्रलाई** धर्मोपदेश दिने इच्छा थियो । तर उनीहरू परलोक भइसकेका हुनाले पहिलाका ५ शिष्य (कौण्डिन्य, वप्प, भदिय, महानाम, अस्सजि) जो भ्रमवस सिद्धार्थ गौतमलाई तपस्या भंगी ठानी **ऋषिपतन** (सारनाथ) को जंगलमा तपस्याको निमित्त बसेका थिए- उनीहरूलाई नै प्रथम **धर्मचक्र प्रवर्तनको** उपदेश दिनु भयो ।

‘**जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी**’ भन्दा पनि माथिल्लो स्तरमा बस्ने महात्माहरूले विश्वलाई नै जन्मभूमि समान ठानि दिन्छन् । त्यसैले **ऋग्वेद, अथर्ववेद, मनुस्मृति, वेदभाष्यकार, सायणाचार्य, महाभारत** र **रामायण** आदिले मगधलाई ब्रात्य (व्रत गर्ने नभई नीचताको अर्थमा) बस्ने ठाउँ हो भनी प्रष्टै सुनिने गरी फलाके पनि- प्राकृतिक दृश्यका र मणीय छटाले परिपूर्ण तथा हिमश्रृंखलाको आसपासको आफ्नो जन्मभूमि छाडी मगधलाई नै जन्मभूमि समान ठानी तपोभूमि बनाउनु भयो । हुनसक्छ समय अनुसार धर्म ज्ञान, आचार र विवेकरूपी पाङ्ग्राहरू सजिलैसँग गुडन सक्ने तपस्यारूपी राजमार्ग पहिल्याएर पनि । जहाँ प्राचीन ऋषिहरूले पनि तपोभूमि बनाएको कुराको उल्लेख यत्रतत्र पाइन्छ ।

यसरी यहाँ बुद्धजीवनको केही अध्ययन सम्बन्धी आधारभूतरूपी भयालबाट चिहाउँदा ऐतिहासिक, भौगोलिक र निष्पक्षता जस्ता आदि कुराहरूको संकेत प्रस्तुत ग्रन्थ कै मनोवैज्ञानिक विश्लेषणबाट पाउन सकिन्छ । ऐतिहासिक सन्दर्भमा सरसर्ती हेर्दा 'कण्टके नैव कण्टकम्' भन्ने सिद्धान्त चरितार्थ भएको कुरा वैदिक कर्मकाण्डका अन्यमनस्की बुद्ध धर्मको सम्बर्धनमा विभिन्न विषयका विद्वान् ब्राणहरू नै अग्रणी तथा प्रमुख सहायक गराइएका कुरा धर्मसेनापति सारिपुत्र, महामौद्गल्यायन, महाकाश्यप, रेवत आदिबाट नभल्कने होइन तैपनि प्रस्तुत ग्रन्थ र यो भन्दा अगिल्लो 'बुद्धकालीन', सारिपुत्र आदि र मित्रताको जगमा सम्बन्ध खडा गरी 'प्राणीमात्र एक हुन्' भन्ने भावनालिई सम्प्रदायजन्य कुभावनाको समूलोच्छेदन गर्न आँट गर्ने यस धर्मको कार्यकलापबाट परिहार भएको छ भन्ने कुरा बुद्ध धर्मरूपी रथको क्रमशः महारथी हुँदै आएका र बुद्धको परिनिर्वाण पछि पनि महाकाश्यपले बुद्धधर्मरूपी भ्रण्डालाई निहुरिन नदिएकोबाट पनि प्रष्टिएको छ । त्यस्तै सारिपुत्र र महामौद्गल्यायनलाई बराबर सारिपुत्र जन्मदाता र महामौद्गल्यायन पालनकर्ता जस्तै हुन् भनी भगवान बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो भन्ने कुरा म. नि ३. ४. १. द्वारा प्रमाणित भएकै छ र प्रस्तुत ग्रन्थको 'चित्र-गृहपति' अन्तरगतको 'मापदण्ड' शीर्षकले पनि बुद्धका ज्यादै प्रियपात्र थिए भन्ने कुरा जनाउँछ । त्यसैले नै सङ्घमा वैमनस्य चल्दा त्यसको निरोधको निमित्त मानव मष्तिष्कलाई परिष्कार गर्न सक्ने क्षमता भएका सारिपुत्रलाई नै जिम्मा दिइन्थ्यो भन्ने कुरा पनि 'चित्र-गृहपति' ले संकते गरेको छ ।

हुनत उपदेशको निमित्त ४५ वर्षसम्म आफ्ना शिष्य मण्डलीका साथ विभिन्न जनपदको भ्रमण र वहाँको ज्ञानोपदेशले गर्दा हजारौं विद्वान्, सेठ, राजकुल, नारी गृहस्थी आदिहरू पनि चतुरार्यसत्यद्वारा, लाभान्वित भई; धर्मको उपासना बनी बुद्धधर्मको उन्नयनमा प्रमुखरूपले सहायक सिद्ध भएका मात्र होइनन् सहर्ष आत्मोत्सर्गको निमित्त पनि सक्षम भएका कुराहरू प्रस्तुत ग्रन्थको परिवेशमा बसेर यात्रा गर्दा देखिने विभिन्न कार्यबलापरूपी दृश्यहरूले देखाएकै छन् ।

बुद्धधर्मको समुन्नतिको निमित्त जसरी बुद्धका बुद्धत्व प्राप्तिमा विभिन्न जनपद दार्शनिक, तपस्वी, पवित्रभूमि, प्राकृतिक सौन्दर्य आदि सहायक भएका छन् त्यसरी नै (बुद्धको जीवन कालमा) ऋषिपतन मृगदावन, उरुवेल, राजगृह, पावा, श्रावस्ती, नालक आदि विभिन्न भूभाग र विद्वान्, राजा, श्रेष्ठी, श्रमण र परिव्राजक आदि पनि त्यसरी नै सहायक सिद्ध भएका छन् । यिनै बुद्धानुयायीहरूले बुद्धधर्मरूपी जमिनलाई समय समयमा विभिन्न प्रकारका दुःखोच्छेद गर्ने ज्ञानरूपी साधनहरू प्रयोग गरेर नै उर्वरा बनाइदिदै आएका हुन् भन्ने कुरा पनि त्यति नै चम्किलो देखिन्छ जत्तिकै ध्रुवतारा ।

तत्कालीन वातावरण अनुरूप यस धर्मरूपी वासन्तिक वाटिकाले दुःख, दुःखहेतु, र त्यसको निरोधको उपायलाई सरलतापूर्वक उन्मूलन गरिउने सुवास फैलाई दिनुको साथै दानबाट— आयु, वर्ण, सुख र शक्ति प्रदान गर्ने प्रेरणा पनि दिएको छ । साथै धार्मिक संस्थानका संस्थापक भन्दा बढी व्यावहारिक जीवनका प्रणेतामा हुने विशिष्ट गुण बुद्धमा

भएकाले नै विभिन्न गृहस्थी तथा अन्य मानिसहरू यसमा मग्न भएका हुन् भन्ने कुरालाई गृही कर्तव्य अन्तरगतको अस्तिसुख, भोगसुख, अऋणसुख, निरवद्यसुख र सम्पत्तीको सदुपयोग आदिले पनि देखाइ दिएकै छन् ।

हुनत भगवान बुद्धको जीवन कालमा वहाँलाई मद्दत गर्ने सारिपुत्र आदि जस्ता विशिष्ट प्रतिभाहरूको आभा देखिएता पनि बुद्धले जे जति गर्नु भयो त्यसमा अरू केवल सहायकमात्र हुन् नकि प्रवर्तक । यतिसम्म भन्न सकिन्छ कि यदि बुद्धलाई बुद्धमार्गको मार्गनिर्माणकर्ताको रूपमा चिन्न सकिन्छ भने सारिपुत्र आदिलाई त्यस बाटोको रेखदेख गरी हिडनु प्रथम युगका पथिकहरूको रूपमा मात्र ।

एकातिर वातावरण अनुकूल बुद्धधर्मको जग हालिएको छ भने अर्कोतिर सरस तथा नाटकीय ढङ्गले विद्वान् तथा साधारण जनमानसलाई विमुग्धपारी आकर्षण गर्न सक्षम भएको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थबाट प्रतिबिम्बित भएका त्याग, सहानुभूति, समयोचित ज्ञान, अवैरचित्त, चार आशवासन जस्ता विशिष्ट गुण गुम्फित विभिन्न प्रकारका दश गृहस्थीहरूको चरित्र नै काफी छ । अन्यत्र भौतारिइरहनु पर्दैन ।

गौतमले स्वधर्मलाई स्थायित्व दिनको निमित्त ऋषिपतनदेखि शुरू गरेको अभियानको शिलालिशामै राजगृह, वेणुवन, वैशाली, मंकुलपर्वत, श्रावस्ती, कोशाम्बि, आलवी, सुंसुमारगिरि, कलन्दकनिवाप आदि स्थानहरूको भ्रमण गरी यस ग्रन्थमा समावेशित गृहस्थी पात्रहरूलाई पनि निर्माण-मार्गरूढ गराउनु भएको कुरा आदर्श कै रूपमा रहेको छ ।

उक्त कुराको मन्थनबाट यो सार निस्किएको छ कि ६ वर्षको घोर तपस्या पछि, गौतम बुद्धले उरुवेलमा जुन दुःख, दुःख समुदय, दुःख निरोध, र दुःख निरोधगामिनी प्रतिपद् (अष्टांगिकमार्ग) ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो त्यही नै बौद्धधर्मको खास केन्द्र विन्दु हो र यसैलाई चतुरार्यसत्य भनिएको हो। जसरी अन्य ऋषिमुनिहरू ज्ञानका स्रष्टा होइनन् द्रष्टा थिए त्यसरी नै गौतम बुद्ध पनि 'चतुरार्यसत्य' का द्रष्टाको रूपमा पूजिनु भएको छ भन्ने कुरालाई स्वतः कल्पना गर्न सकिने सरलबाटो पहिल्याइ दिएको छ।

यसको विश्लेषणबाट अझ के प्रत्यक्ष हुन्छ भने— जन्म, मरण, शोक, रुदन, परिवेदन, दौर्मस्य, अप्रियवस्तुको संयोग, प्रिय वस्तुको वियोग र इच्छित वस्तुको अप्राप्ति आदि र रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानलाई पञ्च उपादानस्कन्धको रूपमा मानी यसैलाई दुःखको संज्ञा दिएको हो। किन कि यी सबै मनुष्यमात्रको निमित्त अनुभूत र प्रत्यक्ष छन्। जस्तो वैशेषिक दर्शनले पृथ्वी, वायु, जल र अग्नि यी चार महाभूतहरूलाई मूर्तद्रव्य मानेको छ भने बुद्धले यसलाई रूपको संज्ञा दिनु भएको छ। यस्तै सुख दुःख आदिको— अनुभवलाई वेदना, वेदनाजन्य ज्ञान (चेतनता) लाई संज्ञा वा विज्ञान, यी सबैको संस्करण हुने तत्वलाई संस्कार र यिनै पाँच स्कन्धहरू उपादानस्कन्धको रूपमा सार्थक भएका छन्। जसलाई साख्य दर्शनले 'महत्' को रूपमा हेरेको छ। संज्ञा, वेदना र विज्ञान अन्योन्याश्रयी हुन्। त्यस्तै काम, भव, विभव, इन्द्रियसुख यश आदिको तृष्णाबाट न दुःखको समुदय हुन्छ र यी सबै तृष्णाको परित्यागबाट दुःख निरोध हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत ग्रन्थको

‘अनाथपिण्डक’ र ‘चित्र-गृहपति’ ले देखाइदिइको मात्र होइन दर्शनरूपी ज्ञानको भण्डार पनि खोलिदिएको छ। यी दुःख निरोधका जुन अष्टाङ्गिक मार्ग छन् त्यसै मध्ये सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म र सम्यक् जीविकालाई शील; सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि लाई समाधि र सम्यक् दृष्टि र सम्यक् सङ्कल्पलाई प्रज्ञा भन्दछन् भन्ने कुराहरूको साथै यिनै अष्टाङ्गिक मार्ग अन्तरगत हिंसा, चोरी र व्यभिचारलाई कायिक; भट्ट कुरा, चुक्ली, अप्रिय कुरा र प्रलापलाई वाचिक र लोभ, प्रतिहिंसा र मिथ्या धारणालाई मानसिकको नामकरण गरी तीन भागमा विभाजित गरेको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थले देखाउँदै अज्ञानताले अलमलिइरहेका मानिसहरूलाई ज्ञान मार्गद्वारा डोऱ्याई मनुष्यत्व मार्गमा पुऱ्याइ दिएको छ।

यसरी प्रस्तुत ग्रन्थले चार आर्यसत्य-ज्ञानको संक्षेपीकरण गरेर देखाइदिनुको साथै यसैका आचरणबाट मनुष्यमात्रको दुःखनिरोध तथा प्रत्यक्ष सुखलाभ हुन्छ भन्ने कुरालाई सुरिलो तथा रसिलो स्वरलहरीमा सबैलाई लठ्याइदिएको छ।

प्रस्तुत ग्रन्थको अर्को सारांशमा दुःख, प्रतीत्यसमुत्पाद र अनात्म यही सिद्धान्त नै हाम्रो अगाडि आएको छ। यस ग्रन्थले खास गरेर यसैलाई विभिन्न रूप लिएर प्रदक्षिणा गर्दै तिनीहरूका विभिन्न रूपहरूका र उपायको मार्गहरूका अवलोकन गराइदिएको छ।

हुनत गौतम बुद्धले सबै धर्महरूको (दुःखादि) उच्छेदको निमित्त नै ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ र ‘अनात्म’ सिद्धान्तको स्थापना गर्नु

भएको हो । यो सिद्धान्त गौतम बुद्धको तपस्याद्वारा प्रतिफलित सिद्धान्त हो र यसको पूर्वापर ज्ञानको निमित्त तीन भागमा विभाजित गरिएका स्कन्ध, आयतन र धातुज्ञान पनि अत्यन्त आवश्यक छन् । जसरी सांख्य शास्त्रका प्रवर्तक कपिलले

“मूल प्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृति न विकृति पुरुषः ॥”

भनेर मानेका छन् त्यसरी नै गौतम बुद्धले ३६ तत्व मान्नुभएको कुरा पनि प्रस्तुत ग्रन्थको अनाथपिण्डक गृहपतिको मृत्यु शय्यामा दिइएका उपदेशबाटै उद्धृत गर्न सकिन्छ । जस्तै- आयतनमा- चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय, मन गरी छ ज्ञानेन्द्रियहरू र रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, धर्म पनि यिनैका छ विषयहरू हुन् । यस दर्शनमा धर्मको खास अर्थ वेदना, संज्ञा, र संस्कार, मानिएको देखिन्छ । त्यस्तै धातु अन्तरगत १२ आयतन र चक्षुविज्ञान, श्रोतविज्ञान, घ्राणविज्ञान जिह्वाविज्ञान, कायविज्ञान र मनोविज्ञान गरी जम्मा १८ तत्व मानिएको छ । तथापि यसमा यो विचारणीय छ कि उपर्युक्त तत्वहरूमा ५ कर्मेन्द्रियहरूलाई भिन्नै स्थान भने दिइएको पाइँदैन । यस दर्शन अनुसार यी पञ्चस्कन्ध, द्वादशायतन र अष्टादश धातुहरू सबै नै कृत्य, संस्कृत र विध्वंशी छन् । यी नित्य, सत्य, शास्वत तथा अविकारी छैनन् ।

यसै क्रममा प्रतीत्यसमुत्पादको अन्ववयार्थको विश्लेषण गर्दा (प्रतिइत्य) प्रतिको अर्थ हो 'एक' इतिको अर्थ हुन आउँछ, 'फेरि, तदनन्तर दोश्रोको समुत्पाद । अर्थात् विलोममा यौटाको निरोध पछि अर्कोको

समुत्पादको पनि निरोध हुन्छ । यसकारण यसलाई हेतु प्रत्ययको वाद पनि भनिन्छ । त्यसैले वेदना, संज्ञा र संस्कारलाई नै धर्म भनिएको हो र यिनीहरू पनि प्रतीत्यसमुत्पाद हुन् भन्ने कुरालाई बुद्धले भन्नु भएको— ‘जसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देखेको छ उसले धर्मलाई पनि देख्दछ र जसले धर्मलाई देख्दछ उसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई पनि देख्दछ’ बाट अवबोध गर्न सकिन्छ । यसैलाई— जरामरण, जाति, भव, उपादान, तृष्णा, वेदना, स्पर्श, छ आयतन, नाम-रूप, विज्ञान, संस्कार र अविद्यालाई— द्वादशाङ्ग (द्वादश निदान) पनि भनिन्छ । पुनः यही द्वादशाङ्गलाई अविद्याबाट संस्कार,— संस्कारबाट विज्ञान— विज्ञानबाट नाम-रूप आदि तरिकाले जरामरणसम्म पुगिन्छ र यसैलाई उल्टो क्रमबाट गणना गर्दा अविद्यासम्म पुगिन्छ । यसैले नै यी सबै क्षणिक उत्पन्न धर्म र विनाशी हुन् भन्ने कुरालाई सरलतापूर्वक हृदयङ्गम गर्न सकिन्छ । यसलाई नै अनुलोम विलोम गरेर बुद्धदर्शनले दुःख, दुःख समुदय, दुःख निरोध र दुःख निरोधका अष्टाङ्गिक मार्गलाई साधारण जनमार्गको रूपमा समेत प्रस्तुत गरिदिएको छ । यी सबै— हेतु प्रत्ययफल— न त नित्य हुन् न त सत्य नै । अर्थात् यी सबै कार्य कारणको निरोध गर्न सकिन्छ । यसैलाई यस दर्शनको सारांशले प्रतीत्यसमुत्पाद या क्षणिकवाद भन्दछ ।

X X X

बुद्ध-पूर्वकालीन दार्शनिकहरूको रङ्गमञ्चमा एक आत्मवादी र आत्माको अस्तित्व नै स्वीकार नगर्ने (उच्छेदवादी) अर्को वर्गको अभिनय चलिरहेको थियो । यी मध्येका नायक पात्र ‘भष्मी भूतस्य

देहस्य पुनरागमनं कुतः' भन्ने चार्वाक र त्यसैका सहगामी अजित केशकम्बल थिए । यी अनात्मवादीहरूको खास भनाइ के हो भने- जसरी शारीरिक विकासबाट इन्द्रियहरूको विकास हुन्छ, त्यसरी नै सबै विकसित इन्द्रियहरूको सन्निकर्षबाट चेतनाको विकास हुन्छ, र त्यही विकसित चेतनाको दोश्रो नाम नै आत्मा हो । जब इन्द्रियहरू र शरीर नष्ट हुन्छ, तब आत्मा पनि नष्ट हुन्छ । यसै कारण आत्माको भिन्नै अस्तित्व हुँदैन । त्यस्तै आत्मावादीहरूको पनि दुइमत छ । एक व्यक्त र दोश्रो अव्यक्त । यिनै आत्मावादी र अनात्मवादी (उच्छेदवादी) हरू भन्दा भिन्नै तेश्रो नयाँमार्ग (मध्यममार्ग) तयार पार्ने गौतम बुद्धले प्रत्येक क्षणमा उत्पन्न चित्त-चैतसिक प्रवाहलाई प्रत्येकक्षणमा परिवर्तन हुने सरीतासँग दाँजी विच्छिन्न तथा अविच्छिन्न दुबै तरिकाको स्रोत देखाइदिनु भएको छ । यस्तो स्रोतधारले आत्माको परिशोधन र निर्वाण दुबैको समस्या समाधान गरी आत्म दर्शनको पिपासुहरूको प्यास मेटाई दिएको क । दीर्घनिकायको महानिदान सूत्रले देखाइदिएको छ ।

जसरी यो दर्शन अनात्मवादी छ, त्यसरी नै अनिश्वरवादी पनि । यस दर्शनले यदि ईश्वरमान्ने पक्षलाई अबलम्बन गर्‍यो भने मानिसलाई पनि ईश्वराधीन मान्नुपर्ने हेतु पैदा हुने हुनाले नै 'मनुष्य आफ्नो स्वामी आफै हो, उसले आफूलाई इच्छा गरे अनुसार बनाउन सक्तछ' भनेर भनिएको हो । हुन पनि जब आत्मालाई नै नित्य मानिएको छैन भने ईश्वरीय कल्पना त भन् असम्भव हुन्छ ।

हुनत यहाँ नित्य आत्मा भएकोले नै पुनर्जन्म हुन्छ, भन्ने धारणा भएकाहरूको मनमा यस दर्शनले (तपस्सु र भल्लुक, नकुलपिता, हस्तक

आलवक, वेलाम ब्राह्मणद्वारा पनि) पुनर्जन्म मानेर पनि आत्म नित्य नमान्दा विरोधाभाष जस्तो लाग्नु कुनै अस्वाभाविक हुँदैन तर तृष्णाजन्य कर्मको स्रोत अविच्छिन्न रूपले प्रवाहित हुने हुनाले पूर्वजन्मको फलले यस जन्मको जीवनरूपी डुङ्गालाई सञ्चालन गरेको हुन्छ भन्ने कुरालाई सरलतात्मक रूपमा पूर्वजन्मको सम्बन्धलाई सम्झाउनको निमित्त—जसरी दियोको बलेको बत्तीद्वारा अर्को दियोको बत्ती बाल्न सकिन्छ त्यसरी नै पूर्वजन्मको कर्मफल हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न हुन्छ भन्ने दृष्टान्तद्वारा शंकासमाधान गरिदिएको छ। यस्तै कुराहरूको गहिराइमा नै बौद्ध दर्शनको जग बसेको छ र प्रस्तुत ग्रन्थको सार पनि यसैको परिवेश भित्र नै परिचालन भएको छ।

X X X

द्वैवाचिक शिष्यको रूपमा प्रथमस्थान पाएका तपुस्स र भल्लुक, दानद्वारा अग्रस्थान प्राप्त गर्ने अनाथपिण्डक, धर्मकथिकहरू मध्ये अग्रस्थान पाएका चित्र गृहपति, प्रणीतदानदिनेमा महानाम शाक्य, प्रियंकर वस्तुको दानदिने मध्येमा वैशालीवासी उद्गत गृहपति, संघोपस्थापक उपासकहरू मध्ये हस्तिग्रामवासी उद्गत गृहपति, विशिष्ट श्रद्धा राख्नेमा शूर अम्बष्ठ, व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेमा जीवक कौमारभृत्य र विश्वासीहरू मध्ये नकुलपिता— यी दश विभिन्न विचारका तर उदार चित्त भएका प्रत्येक गृहस्थीहरूको आभ्यन्तरिक कुराहरूको खोजी र विस्तृत विश्लेषण गर्न यहाँ सम्भव नभएता पनि यिनीहरूको व्यक्तिगत तथा व्यावहारिक जीवन र आर्थिक उन्नतिको राम्रो स्रोत पैदा गराउन पञ्चकामविषय,

पञ्कामविषयका आस्वादलाई— कृषि, गौपालन, वाणिज्य, नोकरी आदि शिल्पलाई— उत्साह, प्रयत्न र परिश्रमपूर्वक धनोपार्जनको निमित्तयुद्ध वा कलह मात्र होइन बाबुले छोरो, छोरोले आमा पनि नभनी काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिको जालमा जेलिई कामका आस्वाद गुण र वचनमा लट्टिएकाहरूलाई सही उपायद्वारा धनोपार्जनको निमित्त देखाइदिएका सरल उपायहरूलाई **महानाम शाक्य** अन्तरगतका उपदेशहरूले खडा गराइदिएको आदर्शको बाटोलाई बुद्धधर्मले सफलभूत गराइदिने विभिन्न प्रकारका उपदेशहरूले अभिसिञ्चित गृहस्थी पात्रहरूलाई सफलताको बाटोतिर दोर्‍याइदिएको छ। जुन कुराहरू माथि पनि उल्लेख भइसकेका छन्।

साँच्चै भन्ने हो भने पारिवारिक जीवनलाई सपारी बुद्ध, धर्म, सङ्घप्रति अटल श्रद्धा र आर्यकान्त शीलले युक्त भएका आर्यश्रावकहरूलाई निर्वाण पथतिर लैजाने नयाँ मार्गको ढोका खोलिदिएको छ, भने— श्रद्धा, स्मृति, वीर्य, समाहित चित्त प्रज्ञावानले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्ने कुरा बताएको छ।

हुनत ध्यान दृष्टिले (प्रज्ञा चक्षु) विचार गर्न सक्ने क्षमता भएका— गौतम बुद्धले— **बुद्धानुस्मृति**, धर्मानुस्मृति, सङ्घानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, **देवतानुस्मृति** जस्ता छ, धर्महरूको भाविता गरेपछि; राग, द्वेष, मोहबाट पार भई सजिलैसँग अर्थावबोध, धर्मावबोध तथा प्रीतिमय ज्ञानद्वारा चित्तले सजिलैसँग आनन्दको मार्ग पहिल्याउन सक्तछ, र त्यहाँबाट गृहस्थीहरू पूर्वानुस्मृति, दिव्यचक्षु र विद्याचरण

सम्पन्नतामा पुगी देवता भन्दा पनि ठूला हुन सक्त छन् भन्नुहुँदै गृहस्थीहरूलाई कर्म प्राप्त फलोन्मुखमा पुऱ्याउने आश्वासन दिँदै, भिक्षुत्वको महत्त्व, नियम, आचरण तथा अनुशासनको तरिका आदिको सारगर्भीत रूपमा अभिव्यक्ति गरेको पनि पाइन्छ ।

हुनत यी गृहस्थीहरूको व्यक्तिगत जीवनको चर्चा गर्दा आर्थिक उन्नतिको पराकाष्ठामा पुगेको पाइन्छ र यसको मुख्य स्रोत व्यापार नै देखिएको छ भने कसिंगर भन्दा पनि तुच्छ ठानी फालिएका गणिकापुत्र 'जीवक कौमारभृत्य' जस्ता अनाथलाई चिकित्सा शास्त्रले सनाथ मात्र पारिदिएको होइन 'उद्योगिन पुरुषसिंह मुपैतिलक्ष्मी' भन्ने उक्तिलाई पनि सार्थक बनाई, अन्य गृहस्थीहरूलाई समेत प्रेरणाको वातावरण सीर्जना गरिदिएको छ भने हामीले अनैतिक ठानेको कार्यलाई गणिकाको प्रशंसाले **भर्तुहरि** तथा **अमरखैय्याम**को मात्र होइन यौन शास्त्रका विद्वान् **फ्रायड्लाई** जन्माइदिएको छ भने अनाथपिण्डककी दासी **पूर्णाले** आत्मविश्वासमा बुद्धलाई समेत डोऱ्याइदिएकी छ र 'यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' भन्ने उक्तिलाई व्यावहारिक बनाइदिएको छ । हुनत यस्ता कुराहरू नाटकभित्र आउने चुटुकिला प्रहसन जस्ता मात्र हुन् ।

बुद्धचरितरूपी दुङ्गामा यात्रा गर्दा देखिएका कुराहरूको साथै उक्त विभिन्न मार्मिक सहानुभूति र उपदेशका घटनाहरू मध्ये आफ्नो र परहितको लागि **आनापानस्मृतिको** साथै आर्यजीवन, ब्रह्मजीवन र तथागत जीवनको महत्त्वपूर्ण भूमिकाले गृहस्थीहरूलाई कर्तव्यरूपी चौबाटोको संगममा पुऱ्याइदिएको छ । एकातिर पति र पत्नीको घनिष्ठताको

साथै मनोवैज्ञानिक ढङ्गबाट गरिने कटुसत्यले पनि मृतसञ्जीवनीको काम दिएको कुरा 'नकुल माता र पिता' बाट अनुभव गर्न पाइन्छ भने अर्कोतिर बुद्धका महत्वपूर्ण उपदेशहरूको महत्वलाई साधारण मानिएका खेत, कुखुराको फुल, एउटै डोरीमा बाँधिएका (हलोमा नारिएका) गोरुहरू जस्ताका उदाहरणहरू सजिलैसँग द्विविधाको अन्तगरी सम्बन्धित विषयमा लठ्याइदिएको छ ।

हुनत प्रस्तुत संग्रहलाई उपदेशै उपदेश शैली निर्मित दार्शनिक आदर्शवादको रङ्गमञ्चमा ल्याएर अभिनय गराएको देखिए पनि जसरी नाट्य रङ्गमञ्चका विभिन्न पात्रहरूको अभिनयको अनुभवमा कतै निकै राम्रो र घतलाग्दो, कतै साधारण, कतै नवुभेर राम्रो नलाग्नु स्वाभाविक भए जस्तै यहाँ पनि त्यस्तै अनुभव हुन सक्तछ होला तर निगण्ठनाथपुत्र जस्तासँगको कथनोपकथनको भ्रमलको पनि देखिने हुनाले सायद त्यति निरसिलो होला भन्न सकिदैन । किनकि मानिस यौटै विचारधाराको शृङ्खलामा बाँधिने प्राणी होइन उ जुनसुकै आधारमा आधारित भएता पनि विचारमा स्वतन्त्र छ भन्ने कुरा त आफ्नी गृहणीलाई समेत अन्यपुरुलाई सुम्पिदिने जस्ता घटनाले सार्थक पारिदिएकै छ भने यसबाट पाइने सारहरू मध्ये विभिन्न उपदेश, अनुभव, उत्साह, विचार, कौशल, तल्लीनता, सम्मान, मित्रता, त्याग, असिंहा धैर्य, उत्साह, अनुकरण, कामको परिणाम, भक्ति, जिगिषा, अनुशासन, कद्वर, एकता, दूरदर्शिता, वास्तविकज्ञान, इहलोक र परलोक आदिहरू नै मुख्य हुन आउँछन् । सरलरूपमा अन्यज्ञानहरू यस संग्रहका प्रत्येक पात्र परिचय र प्राक्कथले पनि दिएकै छन् । यसले गर्दा ग्रन्थनिर्माणकलाको दक्षता प्रशंसापूर्ण

भएको छ ।

समालोचनात्मक दृष्टिकोणले भूमिकाको स्थान जति महत्वपूर्ण छ, त्यति नै यस संग्रहको मार्मिक अनुभूतिको अनुभव सन्तोषजनक रूपमा गराउन नसके पनि यसमा भएका सबै गृहस्थीपात्रहरूको उत्तिकै रोचक र उत्तिकै बहुमुखी प्रतिभाको आभा प्रदान गर्न सक्ने खालका यस भित्रका विषय वस्तुलाई तत्कालीन समाज र अवस्थाको इतिहासभित्र रङ्ग मगिंदा अनुभव हुन्छ । यो त केवल ग्रन्थ परिचय गराउने बलजफती आँट मात्र हो । किनकि- यस विषयमा स्वयं अल्पज्ञ छु । यही कुरा यसभन्दा अगिल्लो “बुद्धकालीन ब्राह्मण” को भूमिकामा पनि भनिसकेकोले पुनः त्यही कुरा यहाँ दोहर्‍याएको छु ।

मौलिक ग्रन्थ लेख्दा सम्बन्धित स्वतन्त्र विचारको राजमार्गमा दौडने साहस जति बढ्दछ, त्यतिनै शब्दानुवादलाई प्राधान्यदिने अनुवादकले ज्ञानरूपी कीरणलाई मूलग्रन्थरूपी कोठाभित्रै सिमित पार्न पर्दछ । यदि यहाँ कुनै छिद्राहरू भएकात्र त्यसका केही आभाहरू बाहिर निस्कन्छन् । त्यो ग्राह्य छ । किनभने अनुवादक कला यस्तो कला हो कि केवल अर्काको विचारलाई अन्य भाषारूपी जाँतोमा पृष्टपोषण गर्नु सिवाय अरु कुनै सहारा नै के हुन्छ र । यदि अन्या सार समेत निकाल्ने (भावानुवादमा सम्भव छ) प्रयत्न गर्‍यो भने मूल लेखको अस्तित्वमा आघात पर्ने मात्र होइन कि सुन पित्तल सुन जस्तै हुन जान्छ । हो, अनुवादकको

हातमा यतिसम्म अधिकार रहन्छ कि सुन र पित्तलमा रहेको कस फाली टल्काइदिने मात्र । यसो गर्न सक्नु पनि अनुवादको खुबीहरू मध्ये एक मानिन्छ । त्यसैले अनवादकमा पनि मौलिकता हुन्छ भन्ने विचार यस्तै कुराहरूमा आएर अडिएको हुन्छ भन्ने यस अनुदित ग्रन्थले पनि मूलग्रन्थमा जति दुर्बोधता छ त्यति नै सुबोधता, मृदुता, क्रमिकता पात्र संगठनको शिल्पता तथा पात्र परिचय र विभिन्न शीर्षक आदिले मौलिकताको आधुनिक बाटो देखाइने प्रयास गरेको छ । तर ग्रन्थको शैली र सिद्धान्त भित्रै बसेर ।

धार्मिकजन्य आदर्श तथा उपदेशात्मक शैली **मागधि** (पालि) मा लेखिएको मूल ग्रन्थबाट संग्रहित प्रस्तुत संग्रह सकभर सहशैलीमै अनुदित भएको कुरा विभिन्न ठाउँका दोहरिएर वाक्य र उपदेशहरूले देखाइ दिएकै छन् । हुनत बुद्धकालीन भाषा शैली आजको जस्तो परिष्कृत अवस्थामा नभए पनि मनोवैज्ञानिकतापूर्ण उपदेशात्मक शैलीले गर्दा त्यसबेलाको समाज र भाषाको स्वभावसँग सहजै परिचित हुन सकिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत संग्रहात्मक ग्रन्थ पढिदिंदा पनि त्यसै बेलाको समाज तथा भाषाको इतिहासलाई सम्झेर पढिदिंदा आघातशैलीको बदला भाषाको स्तर पत्तालगाउने कुरामा पनि सहायह हुनेछ । तैपनि यहाँ अनुवादकबाट सकभर भाषा-शैलीलाई सरल र सरस तुल्याउन प्रयास भएको कुराबाट सकभर भाषा-शैलीलाई सरल र सरस तुल्याउन प्रयास भएको कुरा प्रस्तुत “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” पढ्दा अनुभव गर्न पाइन्छ ।

हुनत बोधगम्यताको निमित्त सरलीकृत आधुनिक शैलीमै अनुवाद

हुन नसक्ने होइन तर त्यसो गरेमा तत्कालीन समयको भाषा, व्याकरण, लालित्य, भाव प्रस्तुतिकरण शील्यको अस्तित्व के रहन्छ र ! यसैलाई आधारमानी अनुदित भएको बुझिन्छ र यस्तो हुनु आवश्यक पनि छ । अन्यथा पैतुक आर्जनको नामनिशा नै के रहन्छ र !

५१५१०२९

बटुकृष्ण “भूषण” एम. ए.

Preface

After the compilation of “Buddhakalin Brahman” (Buddha’s Contemporary Brahmans) Volume One, Part One, I am happy to place before the readers “Buddhakalin Grihasthiharu” (Laymen of Buddha’s Time) Part One, Volume Two.

Of hundreds of laymen, this work includes only **ten.**

As mention of the ten names of laymen was made in the original Pali work, Anguttaranikaya, in Etadagga Division all the discourses on which I landed during my research into stories and discourses where references were made about them, have been compiled together.

The ten laymen given here were extolled by the Buddha himself. They are: (1) Tapussabhalluka, (2) Anathapindika, (3) Citta Grihapati, (4) Hatthaka Alavaka, (5) Mahanama Sakka, (6) Uggata Grihapati.]

of Vaisali, (7) Uggata Grihapati of Hatthigamaka, (8) Sura Ambattha Grihapati, (9) Jivaka Komarabhacco and (10) Nakulapita Grihapati.

(1) Fiye references have been found to have made about Tapussabhalluka: once in Mahavagga of Vinayapitaka, Thrice in Anguttaranikaya and once in Theragathapali of Suttapitaka.

(2) Thirty references have been found to have made about Anathapindika: twice in Cullavagga, once in Mahavaggapali, once in Pacittiyapali of Vinayapitaka, six times in Samyuttanikaya, nineteen times in Anguttaranikaya and once in Majjhimanikaya of Suttapitaka.

(3) Sixteen references have been found to have made about Citta Grihapati: eleven times in Samyuttanikaya, three times in Anguttaranikaya of Suttapitaka and twice in Cullavaggapali of Vinayapitaka.

(4) Eight references have been found to have made about Hatthaka Alavaka: seven times in Anguttaranikaya, and once in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

(5) Twenty-one references have been found to have made about Mahanama Sakka: eight times in Anguttaranikaya, eight times in Samyuttanikaya, twice in

Majjhimanikaya of Suttapitaka, once in Cullavaggapali and twice in Pacittiyapali of Vinayapitaka.

(6) Six references have been found to have made about Uggata Grihapati of Vaisali: five times in Anguttaranikaya and once in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

(7) Four references have been found to have made about Uggata Grihapati of Hatthigamaka: thrice in Anguttaranikaya and once in Samyuttanikaya of Suttapitake.

(8) Two references have been found to have made about Sura Ambattha in Anguttaranikaya of Suttapitaka.

(9) Sixteen references have been found to have made about Jivaka Komarabhacco: ten times in Mahavaggapali, once in Cullavaggapali of Vinayapitaka, thrice in Anguttaranikaya, once in Majjhimanikaya and once in Dighanikaya of Suttapitaka.

(10) Six references have been found to have made about Nakulapita Grihapati: four times in Anguttaranikaya and twice in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

Thus this compilation includes the translation from original Pali of 12 discourses from Mahavaggapali, 57

from Anguttaranikaya, 1 from Theragatha, 6 from Culla-vagga, 3 from Pacittiya, 30 from Samyuttanikaya, 4 from Majjhimanikaya and 1 from Dighanikaya, 114 all told.

These discourses and works are as follows:

References given here are to the pages of the Pali works published from Nalanda in India and with R. to the pages of the Pali works published in Roman by Pali Text Society in London.

1. TAPUSSABHALLUKA:

Mh. 5, Rajayatanakatha, R.3

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

" Vol. III, Tapussasuttam, R. Vol. III, 450

" Vol. IV, 74, Tapussasuttam, R. Vol. IV, 438

Th. 235, Bhalliyatheragatha, R.2

2. ANATHAPINDIKA:

Cu. 249 Anathapindikakatha, R, 154

" 258 Jetavanaviharanumodana, R. 164

Sa. Vol. I, 212 Sudattasuttam, R. Vol. Vol. I, 220

" Vol. I,58, Pancaverabhayastuttam, R. Vol. II,68

" Vol. I,53, Anathapindikassuttam, R. Vol. I, 55

- " Vol.IV. 324 Pathama Anathapindikassuttam, R.
 Vol. V, 380
 " " " 329, Dutiya Anathapindikassuttam, R.
 Vol. V385
 " " " 331, Pathama Bhayaverupassantasuttam, R. Vol. V, 387
 A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
 " " " 60, Sacittavaggo, R. Vol. I, 63
 " " " 242 Arakkhitasuttam R. Vol. I, 261
 " " " 243, Byapannassuttam, R. Vol. I, 262
 A. Vol. II, 67, Sudattassuttam, R. Vol. II, 63
 " " " 69, Pattakammasuttam, R. Vol. II, 65
 " " " 73, Ananyassuttam, R. Vol. II, 69
 " " " 68, Gihissamicissuttam, R. Vol. II, 65
 " " " 310, Adiyassuttam, R. Vol. III, 45
 " " " 312, Itthassuttam, R. Vol. III, 47
 " " " 450, Verassuttam, R. Vol. III, 204
 " " " 452, Pitisuttam, R. Vol. III, 206
 " " " 457, Gihissuttam, R. Vol. III, 211
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
 A. Vol. IV. 35, Velamassuttam, R. Vol. IV, 392
 " " " 46, Pathamaverassuttam, R. Vol. IV, 405
 " " " 241, Kamabhogissuttam, R. Vol. V, 175
 " " " 246, Bhayassuttam, R. Vol. V, 182
 " " " 248, Kinditthikassuttam, R. Vol. V, 185

Pa. 216, Angulimuddikavatthu, R. 162

Mh. 387, Attharasavatthukatha, Kosambakakkhandhm R. 354

Ma. Vol. III, 345 Anathapindikovadasuttam, R. Vol. II, 258

३ CITTA (CITRA) GAHAPATI :

Sa. Vol. II, 196, Ekaputtakasuttam, R. Vol. II, 235

Sa. Vol. III, 252, Samyojanasuttam, R. Vol. IV 281

” ” ” 253, Pathama Isidattasuttam, R. Vol. IV, 283

” ” ” 255, Dutiya Isidattasuttam, R. Vol. IV, 285

” ” ” 257, Mahaka Patihariyasuttam, R. Vol. IV, 288

” ” ” 259, Pathama Kamabhusuttam, R. Vol. IV, 291

” ” ” 260, Dutiya Kamabhusuttam, R. Vol. IV, 193

” ” ” 265, Niganthanataputtasuttam, R. Vol. IV, 298

” ” ” 263, Godattasuttam, R. Vol. IV, 295

” ” ” 267, Acelakassapasuttam, R. Vol. IV, 300

” ” ” 268, Gilanadassanasuttam, R. Vol. IV,
302

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
A. Vol. I, 81, Ayacanavagga, R. Vol. II, 88]
A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
Cu. 32, Patisaraniyakammam, R. 15
” 37, Attharasavatthukatha R. 19

4. HATTHAKA (*Hastaka*) ALAVAKA:

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo R. Vol. I, 26
” ” ” 126, Hatthakasuttam, R. Vol. I, 136
” ” ” 259, Hatthakasuttam, R. Vol. I, 278
” ” ” 81, Ayacanavagga, R. Vol. I, 88
A. Vol. III, 149, Bhallukadistuttam, R. Vol. III, 451
” ” ” 321, Pathama Hhththakasuttam, R. Vol.
IV, 216
” ” ” 323, Dutiya Hatthakasuttam, R. Vol.
IV, 218
Sa. Vol. II, 196, Ekaputtakasuttam, R. Vol. II, 235

5. MAHANAMA SAKKA:

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

- A. Vol. I, 257, Bharandukalamasuttam, R, Vol. I, 276
 " " " 203, Mahanamasakkasuttam, R. Vol. I, 219
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. II, 451
 " " " 7, Mahanamasuttam, R. Vol. III, 284
 " " " 324, Mahanamasuttam, R. Vol., IV, 220
 A. Vol. IV, 371, Pathama Mahanamasuttam, R. Vol.
 V, 328
 " " " 375, Dutiya Mahanamasuttam, R. Vol.
 V, 332
 Sa. Vol. IV, 337, Mahanamasuttam, R. Vol. V, 395
 " " " 278, Kankheyyasuttam, R. Vol. V. 327
 " " " 314, Pathama Mahanamasuttam, R. Vol.
 V, 369
 " " " 316, Dutiya Mahanamasuttam, R. Vol.
 V, 371
 " " " 317, Godhasakkasuttam, R. Vol. V, 371
 Sa. Vol. IV, 319, Pathama Sarananisuttam, R. Vol.
 V, 375
 " " " 321, Dutiya Sarananisuttm, R. Vol.
 V. 378
 " " " 349, Gilanasuttam, R. Vol. V, 408
 Cu. 279, Sanghabhedakkhandham, R. 180
 Pa. 140, Mahanama Bhesajjapavarana vatthu, R. 101
 " 141, Chabbaggiya-Mahanamavatthu, R. 102

M. Vol. I, 126 Culadukkhakkhandhasuttam, R. 91

M. Vol. II 20, Sekhasuttam, R. 354

6. *UGGATA GAHAPATI OF VESALI:*

A. Vol. I, 26 Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. II, 314 Manapadayisuttam, R. Vol. III, 49

A. Vol. II, 315 Manapadayisuttam, R. Vol. III, 50

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

A. Vol. III, 315, Pathama Uggatasuttam, R. Vol.
IV, 208

Sa. Vol. III, 100, Vesalisuttam, R. Vol IV, 109

7. *UGGATA GAHAPATI OF HATTHIGAMAKA:*

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

A. Vol. III, 318, Dutiya Uggasuttam, R. Vol. IV, 212

Sa. Vol. III, 101, Vajjisuttam, R. Vol. IV, 109

8. *SURA AMBATTHA GAHAPATI:*

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

9. JIVAKA KOMARABHACCO:

- A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
A. Vol. III, 325, Jivakasuttam, R. Vol. IV, 222
Cu 208, Navakammika, R. 119
Mh. 286, Jivakavatthu, Civarakkhandha, R. 268
" 288, Setthibhariyavatthu, R. 270
" 290, Bimbisara-rajavatthu, R. 272
" 291, Rajagahasetthivatthu, 273
" 292, Setthiputtavatthu, R. 275
" 293, Pajjotara-rajavatthu, R. 276
" 296, Samatimsavirecanakatha, R. 279
" 297, Varayacanakatha, R. 280
" 298, Kambalanujanadikatha, R. 281
" 76, Pancabadhavatthu, Mahakhandha, R. 71
M. Vol. II, 39, Jivakasuttam, R.I, 368
Di. Vol. I, 41 Samannaphalasuttam, R. 71

10. NAKULAPITA GAHAPATI:

- A. Vol. I, 16, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
A. Vol. III, 17, Nakulapitusuttam, R. Vol. III, 295

A. Vol. II, 65, Pathamasamajjivisuttam, R.Vol.II,61

Sa. Vol. III, 106, Nakulapitusuttam, R. Vol.IV, 116

Sa. Vol. II, 241, Nakulapitusuttan, R. Vol. III, 1

Anandakuti,
Kathmandu,
Nepal.

Bhikkhu Amritananda
Aug. 28,1972

List of Abbreviations:

A = Anguttaranikaya

Cu= Cullavaggapali

Di = Dighanikaya

M = Majjhimanikaya

Mh= Mahavaggapali

Pa = Pacittiyapali

Sa = Samyuttanikaya

Th = Theragatha

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

प्राक्कथन

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” संग्रह-१, भाग-१ पछि “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-१, संग्रह-२ पाठकहरूका सामुन्ने प्रस्तुत गर्न पाएकोमा मलाई खुशी लागेको छ ।

शयकडौं गृहस्थी उपासकहरूमध्ये यस ग्रन्थमा केवल १० जनालाई मात्र समावेश गर्न सकिएको छ ।

अङ्गुत्तरनिकाय^१ नामक मूलपालि ग्रन्थ अन्तरगतको “एतदग्गवग्गो” अर्थात् एतद् अग्र भन्ने वर्गमा १० गृहस्थी उपासकहरूका नामहरू एकै ठाउँमा पाइएको हुँदा, यिनीहरूकै बारेमा अन्त अरु ग्रन्थहरूका कुन कुन सूत्रहरूमा र कथाहरूमा उल्लेख भएको रहेछ भनी खोजीगर्दा भेटिएका सूत्रहरूलाई एकत्रितपारी यसमा राखिदिएको छु ।

-
१. एक एक अङ्ग बढदैगई ११ अङ्गसम्मको कुरा भएको हुँदा यसलाई ‘अङ्गुत्तर’ अथवा ‘अङ्गोत्तर’ निकाय भनिएको हो । यस ग्रन्थमा एक एक अङ्गदेखि लिएर ११ अङ्गसम्मका कुराहरू पाइन्छन् ।

समय समयमा देशना गरिएका, यत्रतत्र छरिएका सूत्रहरू एकै ठाउँमा संग्रहगर्दा उस्तै कुरा दुइ तीन पटक र उही कुरा दुइ तीन पात्रहरूलाई उपदेश गरिएको रहेछ भन्ने कुरा पनि ज्ञातहुन आएको छ । अतएव यस संग्रहात्मक पुस्तकमा पाठकवर्गलाई कहीं कहीं उही नै कुरा दोहरो तेहरो भएको जस्तो लाग्नु कुनै आश्चर्य हुनेछैन । वर्षौंको घटनामा उहीनै कुरा दुइ तीन पटक एकै पात्रलाई वा भिन्नाभिन्नै पात्रहरूलाई उपदेश दिइएको न होला भन्न सकिंदैन । राम्रा र असल कुराहरू एक पटक त के १०, २० पटक पनि पुनः पुनः भनिन्छ नै । हाँस्रै जीवनमा हेरेता पनि उही नै कुरा, उही नै उपदेश अपना गुरुजनबाट, आमा बाबुबाट अथवा साथी सुमित्रहरूबाट वर्षौंको कुरा त छाडिदेउ, एक महीनाको भित्र धेरै पटक ती नै कुराहरू सुनिन्छन्, भनिन्छन् भने दशौं, बीसौं वर्षको सत्संगत कालमा उही नै उपदेश, उही नै कुरा एकै पुरुषलाई दुइ तीन पटक तथा उही नै उपदेश भिन्नाभिन्नै पात्रहरूलाई दोहर्न्याई बताइएको भए पनि यसमा कुनै अस्वभाविकता आउला जस्तो लाग्दैन । यहाँ यत्तिमात्र फरकपर्ने आउँन सक्तछ कि यत्रतत्र पढदा उही नै कुरा भएता पनि पढनेलाई अधि पढिसकेको कुरा बिसरे गैसकेको पनि हुन सक्छ अथवा दोहरिएको जस्तो लाग्दैन तर सोही कुराहरूको संकलनगरी एक ठाउँमा राख्दा पढनेलाई तुरन्तातुरन्तै उही नै कुरा दोहरिएर आएको जस्तो प्रभाव पर्न जानु स्वाभाविक हो । यस्तो प्रभावपर्ने भएता पनि लेख्नुपर्ने सूत्रहरू न लेखि भएन । अतएव पाठकहरूले ग्रन्थ पढदा कहीं कतै त्यस्तो प्रभाव पर्न गएको खण्डमा उपरोक्त कुराको संकलना गरिदिनु हुनेछ भन्ने आशा गर्दछु । यदि पाठकहरूले राम्ररी मननगरी हेरेको खण्डमा उही नै कुरा जस्तो

लागेको ठाउँमा पनि केही न केही फरक अवश्य नै पाउनु हुनेछ । जस्तै महानाम शाक्यको कथामा, 'कसरी उपासक हुन्छ' भन्ने शीर्षकको कुरामा, पहिलो सूत्रमा शील सहितको कुरा र दोश्रो सूत्रमा प्रज्ञासमेतको कुरा अन्तरगत भएको पाउनु हुनेछ । अतः प्रथमतः हेर्दा उही नै कुरा जस्तो लागेता पनि विशेष ध्यान दिएर हेर्दा, केही न केही फरक देख्न सक्नु हुनेछ ।

यसमा उल्लेख भएका दश गृहस्थी उपासकहरू स्वयं बुद्धद्वारा प्रशंसित छन् । ती हुन् :—

(१) तपुस्स र भल्लुक गृहपति, (२) अनाथपिण्डक गृहपति, (३) चित्र-गृहपति, (४) हस्तक आलवक, (५) महानाम शाक्य, (६) वैशालीवासी उद्गत गृहपति, (७) हस्तिप्रामवासी उद्गत गृहपति, (८) शूर अम्बष्ठ, गृहपति, (९) जीवक वैद्य र (१०) नकुलपिता गृहपति ।

(१) तपुस्सभल्लुककोबारेमा — विनयपिटकको^१ महावग्ग पालिमा १ ठाउँमा, सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा र थेरगाथापालिमा^२ १ ठाउँमागरी जम्मा ५ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

-
१. भिक्षुहरूको नियम सम्बन्धी कुराहरू संग्रहित भएका ग्रन्थहरू ।
 २. स्थविरहरूले आफैले व्यक्त गरेका श्लोकहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ ।

(२) अनाथपिण्डिककोबारेमा—विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा २ ठाउँमा, महावग्गपालिमा १ ठाउँमा, पाचिच्चियपालिमा १ ठाउँमा; सूत्रपिटकको संयुत्तनिकायमा^१ ६ ठाउँमा, अङ्गुत्तरनिकायमा १९ ठाउँमा र मज्झिमनिकायमा^२ १ ठाउँमागरी जम्मा ३० ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(३) चित्र-गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको संयुत्तनिकायमा ११ ठाउँमा र अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा तथा विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा २ ठाउँमागरी जम्मा १६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(४) हस्तक आलवककोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ७ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ८ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(५) महानाम शाक्यकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ८ ठाउँमा, संयुत्तनिकायमा ८ ठाउँमा र मज्झिमनिकायमा २ ठाउँमा तथा विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा १ ठाउँमा र पाचिच्चियपालिमा २ ठाउँमागरी जम्मा २१ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(६) वैशालीवासी उद्गत गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको

१. छोटो शैलीमा वर्णन गरिएका सूत्रहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ अर्थात् संयुत्तनिकाय ।

२. मध्यम प्रमाणका सूत्र संग्रहित ग्रन्थ अर्थात् मध्यमनिकाय ।

अङ्गुत्तरनिकायमा ५ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(७) हस्तिप्रामक उद्गत गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ४ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(८) शूर अम्बष्ठकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा २ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(९) जीवक वैद्यकोबारेमा—विनयपिटकको महावग्गपालिमा १० ठाउँमा, चुल्लवग्गपालिमा १ ठाउँमा तथा सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा, मज्झिमनिकायमा १ ठाउँमा र दीघनिकायमा^१ १ ठाउँमागरी जम्मा १६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(१०) नकुलपिता गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ४ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा २ ठाउँमागरी जम्मा ६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

यसप्रकार जम्मा ११४^२ सूत्रहरूका संख्या भएता पनि वास्तवमा ११० सूत्रहरूका मात्र अनुवाद भएको छ । बाँकि ४ सूत्रहरू अनाथपिण्डकको संग्रहमा अन्तरगत छन् । यिनीहरू सं. नि. को 'सुदत्तसुत्त'^३ चुल्ल. व. को 'अनाथपिण्डककथा'^४ मा^२, अं. नि. को 'भयसुत्त'^५ र

१. लामा लामा सूत्रहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ अर्थात् दीर्घनिकाय ।

२. हेर. पृ. ३१ को पादटिप्पणिमा ।

सं.नि. को 'पञ्चभयवेरमुत्तं' अं.नि. को 'पठमभयवेरूपसन्तमुत्तं'मा^१ तथा सं.नि. को 'अनाथपिण्डिकमुत्तं' म.नि. को 'अनाथपिण्डिकोवादमुत्तं'मा^२ अन्तरगत भएका छन् । उपरोक्त ११४ सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार छन् । यसमा दिइएका ग्रन्थ र पृष्ठहरू नालन्दाबाट प्रकाशित पालिग्रन्थ अनुसार हुन् ।

तपुस्स र भल्लुकः—

	पृष्ठ ^३
महाव. पृ. ५: राजायतनकथा —	५
अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	२४
अं. नि. भाग-३, पृ. १४८: तपुस्समुत्तं —	२३
अं. नि. भाग-४, पृ. ७४: तपुस्समुत्तं—	७
श्रे. गा. पृ. २३५: भल्लियत्थेरगाथा—	२२

अनाथपिण्डिक गृहपतिः—

चुल्ल. व. पृ. २४९: अनाथपिण्डिककथा—	३१
चुल्ल. व. पृ. २५८: जेतवन विहारानुमोदना—	४२
सं. नि. भाग-१, पृ. २१२: सुदत्तमुत्तं —	३१

१. हेर. पृ. ११४ को पादटिप्पणिमा ।

२. हेर. पृ. १३४ को पादटिप्पणिमा ।

३. सयपुस्तकको पृष्ठ । सूत्रको नाम पादटिप्पणिमा दिइएको छ ।

ऐ	ऐ	पृ. ५८: पञ्चमयवेरसुत्तं—	११४
ऐ	ऐ	पृ. ५३: अनाथपिण्डकसुत्तं—	१३४
ऐ	भाग-४,	पृ. ३२४: पठमअनाथपिण्डकसुत्तं—	६७
ऐ	ऐ	पृ. ३२९: दुतियअनाथपिण्डकसुत्तं—	९१
ऐ	ऐ	पृ. ३३१: पठमभयवेरूपसन्तसुत्तं—	११४
अं. नि.	भाग-१,	पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	११४
ऐ	ऐ	पृ. ६०: सच्चित्तवग्गो—	७४
ऐ	ऐ	पृ. २४२: अरक्खितसुत्तं—	७५
ऐ	ऐ	पृ. २४३: ब्यापन्नसुत्तं—	९५
अ. नि.	भाग-२,	पृ. ६७: सुदत्तसुत्तं—	४५
ऐ	ऐ	पृ. ६९: पत्तकम्मसुत्तं—	५८
ऐ	ऐ	पृ. ७३: आनण्यसुत्तं—	५५
ऐ	ऐ	पृ. ६८: गिहिसामीच्चिसुत्तं—	५३
ऐ	ऐ	पृ. ३१०: आदियसुत्तं—	१०३
ऐ	ऐ	पृ. ३१२: इट्ठसुत्तं—	४६
ऐ	ऐ	पृ. ४५०: वेरसुत्तं—	४९
ऐ	ऐ	पृ. ४५२: पीतिसुत्तं—	६४
ऐ	ऐ	पृ. ४५७: गिहिसुत्तं—	१०६
अं. नि.	भाग-३,	पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	११३
अं. नि.	भाग-४,	पृ. ३५: वेलामसुत्तं—	९७
ऐ	ऐ	पृ. ४६: पठमवेरसुत्तं—	८५
ऐ	ऐ	पृ. २४१: कामभोगीसुत्तं—	७७

ऐ ऐ	पृ. २४६: भयसुत्तं—	११४
ऐ ऐ	पृ. २४८: किंदिट्टिकसुत्तं—	१२०
पाच्चि.	पृ. २१६: अङ्गुलिमुट्टिकवत्थु—	८९
महाव.	पृ. ३८७: अट्टारसवत्थुकथा—	८८
म. नि.	भाग-३, पृ. ३४५: अनाथपिण्डकोवादसुत्तं—	१२६

चित्र-गृहपति :—

सं. नि. भाग-३, पृ. २५२:	संयोजनसुत्तं—	१४४
ऐ ऐ	पृ. २५३: पठमइसिदत्तसुत्तं—	१४६
ऐ ऐ	पृ. २५५: दुतियइसिदत्तसुत्तं—	१४९
ऐ ऐ	पृ. २५७: महकपाटिहारियसुत्तं—	१५५
ऐ ऐ	पृ. २५९: पठमकामभूसुत्तं—	१५८
ऐ ऐ	पृ. २६०: दुतियकामभूसुत्तं—	१६०
ऐ ऐ	पृ. २६५: निगण्ठनाटपुत्तसुत्तं—	१८२
ऐ ऐ	पृ. २६३: गोदत्तसुत्तं—	१६५
ऐ ऐ	पृ. २६७: अचेलकस्सपसुत्तं—	१८५
ऐ ऐ	पृ. २६८: गिलानदस्सनसुत्तं—	१८८
सं. नि. भाग-२, पृ. १९६:	एकपुत्तकसुत्तं—	१७८
अ. नि. भाग-१, पृ. २६:	एतदग्गवग्गो—	१८०
ऐ ऐ	पृ. ८१: आयाचनवग्गो—	१८१
अं. नि. भाग-३, पृ. १४९:	भल्लुकादिसुत्तं—	१८०

चुल्ल.	व.	पृ. ३२:	पटिसारणीयकम्मं—	१६९
	ऐ	पृ. ३७:	अट्टारसवत्तं—	१७५

हस्तक आलवक :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६:	एतदग्गवग्गो—	२०३	
	ऐ	पृ. १२६:	हत्थकसुत्तं—	१९३
	ऐ	पृ. २५९:	हत्थकसुत्तं—	२०७
	ऐ	पृ. ८१:	आयाचनवग्गो—	२०६
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९:	भल्लुकादिसुत्तं—	२०३	
	ऐ	पृ. ३२१:	पठमहत्थकसुत्तं—	१९७
	ऐ	पृ. ३२३:	दुत्तियहत्थकसुत्तं—	२००
सं. नि. भाग-२,	पृ. १९६:	एवागुत्तकसुत्तं—	१९६	

महानाम शाक्य :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६:	एतदग्गवग्गो—	३९५	
	ऐ	पृ. २५७:	भरण्डुकालामसुत्तं—	२४५
	ऐ	पृ. २०३:	महानामसक्कसुत्तं—	२८४
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९:	भल्लुकादिसुत्तं—	३९४	
	ऐ	पृ. ७:	महानामसुत्तं—	२३०
	ऐ	पृ. ३२४:	महानामसुत्तं—	२१९
अं. नि. भाग-४,	पृ. ३७१:	पठममहानामसुत्तं—	२२३	

ऐ ऐ	पृ. ३७५: दुतियमहानामसुत्तं —	२८८
सं. नि. भाग-४,	पृ. ३३७: महानामसुत्तं —	२२१
ऐ ऐ	पृ. २७८: कङ्खेयसुत्तं —	२३५
ऐ ऐ	पृ. ३१४: पठममहानामसुत्तं —	२६१
ऐ ऐ	पृ. ३१६: दुतियमहानामसुत्तं —	३९५
सं. नि. भाग-४,	पृ. ३१७: गोधसक्कसुत्तं —	२४१
ऐ ऐ	पृ. ३१९: पठमसरणानिसुत्तं —	२६७
ऐ ऐ	पृ. ३२१: दुतियसरणानिसुत्तं —	२७२
ऐ ऐ	पृ. ३४९: गिलानसुत्तं —	२६३
चुल्ल.	व. पृ. २७९: सङ्घभेदकखन्ध —	२१७
पाचि.	पृ. १४०: महानामभेसज्जपवारणवत्थु —	२७८
ऐ ऐ	पृ. १४१: छब्बग्गिय-महानामवत्थु —	२८०
म. नि. भाग-१,	पृ. १२६: चूलदुक्खकखन्धसुत्तं —	२९८
म. नि. भाग-२,	पृ. २०: सेखसुत्तं —	२४९

वैशालीवासी उद्गत गृहपति :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६: एतदग्गवग्गो —	३२३
अं. नि. भाग-२,	पृ. ३१४: मनापदायीसुत्तं —	३२४
ऐ ऐ	पृ. ३१५: मनापदायीसुत्तं —	३२७
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं —	३२३
ऐ ऐ	पृ. ३१५: पठमउग्गसुत्तं —	३१३
सं. नि. भाग-३,	पृ. १००: वेसालीसुत्तं —	३१८

हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतद्गवग्गो—	३४१
अं. नि. भाग-३, पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	३४०
ऐ ऐ पृ. ३१८: दुतियउग्गसुत्तं—	३३२
सं. नि. भाग-३, पृ. १०१: वज्जीसुत्तं—	३३८

शूर अम्बष्ठ उपासक :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतद्गवग्गो—	३४५
ऐ ऐ पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	३४६

जीवक वैद्य :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतद्गवग्गो—	४०१
अं. नि. भाग-३, पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	४००
ऐ ऐ पृ. ३२५: जीवकसुत्तं—	३९०
चुल्ल. व. पृ. २०८: नवकम्मिक—	३९८
महाव. पृ. २८६: जीवकवत्थु, चीवरवखन्धकं—	३६२
ऐ ऐ पृ. २८८: सेट्ठिभरियावत्थु—	३६७
ऐ ऐ पृ. २९०: बिम्बिसारराजवत्थु—	३७१
ऐ ऐ पृ. २९१: राजगहसेट्ठिवत्थु—	२७३
ऐ ऐ पृ. २९२: सेट्ठिपुत्तवत्थु—	३७७
ऐ ऐ पृ. २९३: पज्जोतराजवत्थु—	३७९

ऐ	ऐ	पृ. २९६: समर्तिसविरचनकथा—	३८४
ऐ	ऐ	पृ. २९७: वरयाचनकथा—	३८८
ऐ	ऐ	पृ. २९८: कम्बलानुजाननकथा—	३९३
ऐ	ऐ	पृ. ७६: पञ्चाबाधवत्थु, महाखन्धकं—	३९४
म. नि.	भाग-२,	पृ. ३९: जीवकसुत्तं—	४०१
दी. नि.	भाग-१,	पृ. ४१: सामञ्जफलसुत्तं—	४०८

नकुलपिता गृहपति :--

अं. नि.	भाग-१,	पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	४४३
अं. नि.	भाग-२,	पृ. ६५: पठमसमजीविसुत्तं—	४३१
अं. नि.	भाग-६,	पृ. १७: नकुलपितुसुत्तं—	४३८
ऐ	ऐ	पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	४४३
सं. नि.	भाग-२,	पृ. २४१: नकुलपितुसुत्तं—	४२२
सं. नि.	भाग-३,	पृ. १०६: नकुलपितुसुत्तं—	४२३

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” को प्राक्कथनमा उल्लेख गरेकै यस प्रकारको संकलनात्मक ग्रन्थ तयारगर्नुको एकमात्र लक्ष, नेपाली पाठकहरूका सामुन्ने बौद्धसाहित्यको पालिवाङ्मयलाई अनुवादको रूपमा प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै पाठक सज्जनवृन्दहरूले मूल सूत्रहरूका कुराहरू सोजै थाहापाउन सक्नु भन्ने अभिप्राय हो । नेपालीमा पनि मूलपालि सूत्रहरूका कुराहरू उपलब्ध भएमा नेपाली साहित्यले, नेपाली समाजमा मात्र सीमित नभई बौद्धजगतमा पनि ख्याति प्राप्त गर्न सक्नेछ भन्ने

भाशा राख्दछु र यसबाट केही अंशमा भए पनि नेपाली साहित्यको महत्त्व बढेर नै जानेछ शिवाय घटेर जानेछैन होला भन्ने विश्वास राखेको छु । त्यसैले विदेशी बौद्धहरूलाई यस ग्रन्थमा कुन्, कुन्, पालि ग्रन्थहरूबाट कुन्, कुन्, सूत्रहरूको उल्लेख भएको रहेछ भन्ने मात्र भएता पनि अवबोध गराउनको निमित्त अंग्रेजीमा पनि ग्रन्थपरिचय दिन परेको हो ।

जतिसक्यो उति विभिन्न विषयका पुस्तकहरू आफ्नो भाषामा उपलब्ध हुनु पनि भाषाविकासको एक माध्यम हो । अंग्रेजी, फ्रेञ्च, रूसी, जर्मनी तथा चीनी आदि भाषाहरू किन धनी तथा विश्वविख्यात भए भने यी भाषाहरूमा उल्लेख नभएका विश्वका कुनै पनि त्यस्ता विषयहरू छैनन्, होलान्, जुन् कि यी भाषाहरूमा उपलब्ध हुन नसकुन् । आफ्नो क्षेत्र नै बुद्धधर्म सम्बन्धी पालिसाहित्य भएको हुँदा जानी नजानी भए पनि नेपालीमै “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” प्रस्तुत गरेको छु । यसबाट एक विन्दुमात्र नेपाली-साहित्य विकासमा सहयोग र नेपालीहरूलाई बुद्धकालमा घटेका केही घटनाहरू मात्र जानकारी हुनसकेता पनि म खुशि नै हुनेछु । हुनत यत्तिकैले बुद्धधर्म, बौद्धसाहित्य, बौद्धइतिहास तथा बौद्ध-समाजको ज्ञानको लागि पर्याप्त हुनेछ भन्ने कुरा होइन । अझ यस्ता ग्रन्थहरू दर्जनका दर्जन हुनसकेमा मात्र नेपाली-साहित्यमा पनि बौद्धसाहित्य भएको ठहरिने छ ।

यस पुस्तकको अनुवादकार्य २५।११।०२८ मा शुरू भई १४।३।०२९ सालमा समाप्त भएको थियो । यस बीच एशियन् बुद्धिष्ट सम्मेलनमा भागलिन श्रीलङ्का जानपरेको थियो र श्रीलङ्कामा बसुञ्जेल २४ ब्रैशाख देखि २० जेष्ठसम्म अनुवादको काम जारिनै रहेको थियो ।

कोलम्बोमा भएको दशौं विश्वबौद्ध सम्मेलनमा पनि भागलिई काठमाडौं फर्कि सकेपछि १४।३।०२९ मा अनुवादकार्य समाप्त गर्न सके ।

ग्रन्थ संशोधन कार्यमा मात्र नभई प्रूफहेर्ने कार्यमा समेत जे जति श्री बटुकृष्ण 'भूषण' बाट 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' को लागि मेहनत तथा सौहार्दपूर्ण सुझावहरू पाएको थिएँ, उत्तिकै नै परिश्रम तथा लगनता यस ग्रन्थको संशोधनादि कार्यमा पनि पाएको हुँदा, गुणमात्सर्यता रहित, कृतवेदितापूर्वक वहाँलाई धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । यस रूपमा प्रस्तुत पुस्तक पाठकहरूका सामु राख्न सकेको नै एक मात्र श्री बटुकृष्णज्यूबाट पाएको सौहार्दपूर्ण सहयोगले नै हो । विद्वत्पूर्ण भूमिका पनि लेखिदिनु भए-कोमा वहाँप्रति ज्यादै आभारी छु । यदि वहाँबाट यसकिसिमको सहयोग नपाएको भए कदाचित पाठकहरूले यो पुस्तक हेर्न पाउन सक्नुहुने थिएन होला ।

प्रत्येक पात्रहरूका शुरूमै पालि मूलसूत्रको अलावा अर्थकथामा पाइएका विशेष कुराहरूलाई समेत ध्यानमाराखी छोटकरी परिचय दिएको छु । प्रत्येक सूत्रको पादटिप्पणिमा ग्रन्थ र सूत्रको नामराखिदिएको छु । सूत्र भन्ने नाउँ नभएको मूलपालिलाई 'मूल पालि' भनी सूत्रको शुरूमै लेखिदिएको छु । सूत्रहरूको शीर्षक आफनै विचारले राखेको हुँ । आफनो तरफबाट लेखिएका कुराहरू कोष्ठभित्र राखिदिएको छु । पुनरावृत्ति हटाउनको निम्ति '...' र '०' को चिन्ह प्रयोग गरेको छु । यस पुस्तकमा उल्लेख भएका सबै शीर्षकहरूको एक अकारादि क्रम-सूचि र नामावली तथा शब्दावली पनि राखि दिएको छु ।

यो पुस्तक पनि उहीनै नोट्सहरूबाट तयार हुनसकेको हो जुन-बेला गतवर्ष म पाल्पामा श्री रणबहादुर शाक्यपरिवारहरूबाट समुचित

उपस्थानपाई चिकित्सा गर्दैथिएँ । अतएव यत्किञ्चित् यस कार्यद्वारा कुशलपुण्य प्राप्त भएमा वहाँहरूलाई पनि सो कुशलपुण्य प्राप्तहोस् भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रेसमा गई प्रूफ ल्याउनमा निरन्तर निरालसतापूर्वक सेवा प्रदान गरेकोमा आनन्दकुटी वासी श्री चन्द्र उपासक र श्री महेन्द्रकाजी शाक्यलाई धन्यवाद दिएको छु ! यस्तैगरी शब्दावली तथा नामावली तयार पार्नको लागि सहयोग पाएकोमा आयुष्मान् अश्वघोष र आयुष्मान् कुमार काश्यप पनि हार्दिक धन्यवादका पात्र भएका छन् । अंग्रेजीमा ग्रन्थपरिचय तयारपार्न सहयोग पाएकोमा प्राध्यापक श्री कृष्णबहादुर मानन्धरलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गरेऊँ कभरमा छापिएको ब्लोक प्रदान गरेकोमा अनगारिका धम्मावतीलाई पनि धन्यवाद दिएको छु । अन्तमा प्रकाशनको कार्यभार आनन्दकुटी विद्यापीठले उदारतापूर्वक ग्रहण गरेकोमा विद्यापीठका संचालकवर्ग सहित सबै विद्यापीठ परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

कठमाडौँ,

नेपाल ।

भिक्षु अमृतानन्द

१५१०२६

त्रि-पिटक सूची

		अभिधम्म(
१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	} सुत्तविभङ्ग	१. धम्मसङ्गिणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाचत्तियपालि		२. विभङ्ग
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्ग	} खन्धक	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्ग		४. पुग्गलपञ्जत्ति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि		५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ			६. यमक
२. धम्मपद			७. पञ्चान
३. उदान			
४. इतिवुत्तक			
५. सुत्तनिपात			
६. विमानवत्थु			
७. पेतवत्थु			
८. थेरगाथा			
९. थेरीगाथा			
१०. जातक			
११. निद्देस			
क. महानिद्देस			
ख. चूलनिद्देस			
१२. पटिसम्भिदामग्ग			
१३. अपदान			
१४. बुद्धवंश			
१५. चरियापिटक			

संक्षिप्त शब्दको अर्थः—

अ. क. = अट्टकथा (अर्थकथा) ।

अं. अ. क. }
अं. नि. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथा ।

अं. नि-१ = अङ्गुत्तरनिकाय एककनिपात इत्यादि ।

उदान = उदान ।

चुल्ल. व. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. भा-१ = जातकपालि भाग-१

थे. गा. }
थेरगा. } = थेरगाथा ।

थेरगा. अ. क. }
थे. गा. अ. क. } = थेरगाथा अर्थकथा ।

दी. नि-१ = दीघनिकाय भाग-१

दी. नि. अ. क. = दीघनिकाय अर्थकथा ।

धम्म. अ. }
अम्म. अ. क. } = धम्मपद अर्थकथा ।

पटि. अ. क. = पटिसम्भिदासग्ग अर्थकथा ।

पाच्चि. = पाच्चित्तियपालि ।

म. नि. = मज्झिमनिकाय ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकाय अर्थकथा ।

महाव. = महावग्गपालि ।

समन्त. पा. = समन्तपासादिका ।

सं. नि-१ = संयुत्तनिकाय सगाथवग्गो ।

सं. नि-२ = ” निदानवग्गो ।

सं. नि-५ = ” महावग्गा ।

सं. नि-I = ” भाग १ इत्यादि ।

सं. नि. अ.

सं. अ. क.

सं. नि. अ. क.

} = संयुत्तनिकाय अर्थकथा ।

सिं. बु. च. = सिंहल बुद्ध चरित ।

हि. वि. पि. = हिन्दी विनयपिटक ।

D.P.P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

Dhamma Digital

—०—

मूल ग्रन्थहरूः-

दीघनिकाय (दीर्घनिकाय)

मज्झिमनिकाय (मध्यमनिकाय)

अङ्गुत्तरनिकाय (अङ्गोत्तरनिकाय)

संयुत्तनिकाय (संयुक्तनिकाय)

महावग्गपालि (महावर्गपालि)

चुल्लवग्गपालि (चूलवर्गपालि)

पाचित्तियपालि (पाचित्तियपालि)

थेरगाथापालि (स्थविर गाथा)

सहायक ग्रन्थहरू :-

अमरकोष

जातकट्टकथा—आचार्य बुद्धघोष

धम्मपदट्टकथा — ” ”

नेपाली शब्दकोष—बालचन्द्र शर्मा

पपञ्चसूदनी—आचार्य बुद्धघोष

परमत्थदीपनी—धम्मपालत्थेर

पद्मचन्द्र कोष—गणेशदत्त शास्त्री

बुद्ध चरित—आनन्दमेत्तय्य

मनोरथपूरणी—आचार्य बुद्धघोष

सद्धम्मप्पकासिनी—महानामत्थेर

समन्तपासादिका—आचार्य बुद्धघोष

सारत्थप्पकासिनी — ” ”

सुमङ्गलविलासिनी—” ”

शब्दार्थ-कौस्तुभ—चतुर्वेदी द्वारकाप्रसाद शर्मा

हिन्दीमा अनुदित — विनयपिटक, संयुक्तनिकाय, अङ्गुत्तरनिकाय
र दीर्घनिकाय ।

Dictionary of Pali-Proper Names—Malalasekara.
Pali English Dictionary—Rhys Davids William
Stede.

विषय-सूचि

	पृष्ठः	पृष्ठः
१. तपुस्स र भल्लुक दाजुभाइ	१-२४	
परिचय		१
१. सत्तुदान		४
२. तपुस्स गृहपति र आनन्दमहास्थविर		७
अनुपूर्व विहार		६
३. भल्लुक प्रव्रज्या		२१
४. छ गुणमा प्रतिष्ठित		२३
५. अग्रस्थान घोषणा		२३
२. अनाथपिण्डिक गृहपति	२५-१३६	
परिचय		२५
१. भगवान्सँग पहिलो भेट		३०
२. जेतवन विहार दान		४२
३. दान कथा		४५
४. प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन		४६
५. पञ्चभय		४६
६. गृही कर्तव्य		५३
७. चार गृही-सुख		५५

८. सम्पत्तिको सदुपयोग	५८
९. प्रीतिमय-जीवन	६४
१०. बिरामी अनाथपिण्डिक	६७
सारिपुत्रो पदेश	६८
११. कति दान-पात्र छन् ?	७४
१२. भद्राभद्र मरण	७५
१३. दश-कामभोगीहरू	७७
१४. स्रोतापन्न-लक्षण	८५
१५. कौशाम्बिक भिक्षुहरू	८८
१६. कर्मान्त गाउँमा	८९
१७. सञ्चोनभएका अनाथपिण्डिक	९१
१८. असल र खराबचित्तको परिणाम	९५
१९. दानभन्दा ध्यान-महत्फल	९७
वेलाम ब्राह्मणको दान	९८
दान-विशुद्धि	१००
२०. सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम	१०२
२१. निर्मल जीवन	१०६
२२. बुद्धद्वारा-प्रशंसा	११३
२३. अग्रस्थान घोषणा	११३
२४. आर्य लक्षण	११४
प्रतित्यसमुत्पाद	११७
२५. परिव्राजकाराममा	११९

अनेक दृष्टि	१२१
२६. रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति	१२६
सारिपुत्रोपदेश	१२७
अनाथपिण्डिक-देवपुत्र	१३४

३. चित्र-गृहपति १३७-१६०

परिचय	१३७
१. संयोजन	१४४
२. धातुकथा	१४६
३. शाश्वत लोक	१४६
४. प्रातिहार्य	१५५
५. निर्वाण-रथ	१५८
६. निरोध-समापत्ति	१६०
७. अनिमित्त-चित्त	१६५
८. आयुष्मान् सुधर्म	१६६
९. सुधर्मं भिक्षुद्वारा क्षमायाचना	१७५
१०. माप-दण्ड	१७८
११. बुद्धद्वारा प्रशंसा	१८०
१२. अग्रस्थान घोषणा	१८०
१३. आयाचना	१८१
१४. निगण्ठनाथपुत्र	१८२
रूपावचर-ध्यान	१८३

१५. अचेलकश्यप	१८५
१६. विरामी चित्र-गृहपति	१८८

४. हस्तक-आलवक १६१-२०६

परिचय	१६१
१. सुख शयन	१६३
२. अल्पेच्छता	१६७
३. चार संग्रह-वस्तु	२००
४. बुद्धद्वारा प्रशंसा	२०२
५. अग्रस्थान घोषणा	२०३
६. माप-दण्ड	२०४
७. आयाचना	२०६
८. हस्तक-देवपुत्र	२०७

५. महानाम शाक्य २१०-३०६

परिचय	२१०
१. महानाम र अनुरुद्ध शाक्य	२१७
२. कसरी उपासक हुन्छ ?	२१६
३. कसरी उपासक 'शीलवान्' हुन्छ ?	२२१
४. कुन विषयमा मनलगाई बस्ने ?	२२३
छ अनुस्मृति	२२५
५. आर्यश्रावकको चर्या	२३०
छ अनुस्मृति	२३१

६. शैक्ष-जीवन र तथागत-जीवन	२३५
आनापान (प्राण-अपान) स्मृति	२३७
७. गोघ शाक्यसँग	२४१
८. भरण्डु कालामको आश्रममा	२४५
९. कपिलवस्तुमा नवसंस्थागार	२४६
शैक्ष-प्रतिपदा	२५२
शील-सम्पन्नता	२५२
भोजनमा मात्राज्ञता	२५३
जाग्रतता	२५४
सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता	२५५
ध्यानलाभी	२५६
कुसुराका चला	२५७
पूर्वानुस्मृति	२५८
दिव्यचक्षु	२५८
आस्रवक्षय	२५६
विद्या-चरण सम्पन्नता	२५६
१०. तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ	२६१
११. बिरामीलाई आश्वासन	२६३
१२. शरणानि शाक्यबारे (क)	२६७
शैक्षाशैक्ष लक्षण	२६६
१३. शरणानि शाक्यबारे (ख)	२७२
शैक्षाशैक्ष लक्षण	२७३
कमसल असल खेत	२७६
१४. भैषज्य दान	२७८

१५ छ वर्गीय भिक्षुहरू	२८०
१६. बिरामी बुद्धकहाँ	२८४
ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?	२८५
आयुष्मान् आनन्दको उपदेश	२८५
शैक्ष-शील	२८६
शैक्ष-समाधि	२८६
शैक्ष-प्रज्ञा	२८७
१७. सधैं भावितागर	२८८
छ अनुस्मृति	२८६
१८. बुद्धद्वारा प्रशंसा	२६४
१९. अग्रस्थान घोषणा	२६४
२०. निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौ	२६५
चार गुण-धर्म	२६६
२१. अल्पसुख-बहु दुःख	२६८
कामको आस्वाद के हो ?	३००
कामको दोष के हो	३०१
निगण्ठ सर्वदर्शी छ	३०४
बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?	३०७
६. वैशालीवासी उद्गत गृहपति ३१०-३२६	
परिचय	३१०
१. अष्ट आश्चर्यगुण	३१३
आनुपूर्वी-कथा	३१४
२. किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३१८

३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३२२
४. अग्रस्थान घोषणा	३२३
५. प्रियंकर वस्तु-दान	३२४
६. उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास	३२७
७. हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति	३३०-३४१
परिचय	३३०
१. अष्ट-आश्चर्यगुण	३३२
२. किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३३८
३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३४०
४. अग्रस्थान घोषणा	३४१
८. शूर अम्बष्ठ उपासक	३४२-३४६
परिचय	३४२
१. अग्रस्थान घोषणा	३४५
२. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३४६
९. जीवक वैद्य	३४७-४११
परिचय	३४७
१. जीवक कथा	३६२
२. सेठनीको चिकित्सा	३६७
३. बिम्बिसार राजाको चिकित्सा	३७१
४. शल्य चिकित्सा	३७३
५. बनारसी सेठपुत्रको शल्य-चिकित्सा	३७७
६. राजा प्रद्योतको चिकित्सा	३७९

७. तीसपटक विरेचन	३८४
८. दोसल्ला-दान	३८८
९. कसरी उपासक हुन्छ ?	३९०
१०. कम्बल-दान	३९३
११. भिक्षु बनाउन अयोग्य पुरुष	३९४
१२. जीवकको प्रार्थना	३९८
१३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	४००
१४. अग्रस्थान-घोषणा	४०१
१५. त्रिकोटी परिशुद्ध मांस ब्रह्मविहारी	४०१ ४०३
पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ	४०६
१६. आम्रवनमा भगवान् बुद्ध	४०७
१०. नकुलपिता गृहपति	४१२-४४४
परिचय	४१२
१. म वृद्ध छु	४२२
सारिपुत्रोपदेश	४२५
२. सुखमय दाम्पत्य जीवन	४३१
३. किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	४३३
४. बिरामी नकुलपिता	४३८
५. अग्रस्थान-घोषणा	४४२
६. बुद्धद्वारा प्रशंसा	४४३
नामावली	४४५
शब्दावली	४५५

अकारादि क्रमले शीर्षक-सूची

पृष्ठः

अप्रस्थान घोषणा	२३, ११३, १८०, २६४, २०३, ३२३, ३४१, ३४५, ४०१, ४४२
अचेल कश्यप	१८५
अष्ट आश्चर्यगुण	३१३, ३३२
अनाथपिण्डक गृहपति	२५
अनाथपिण्डक देवपुत्र	१३४
अनिमित्त चित्त	१६५
अनुपूर्व विहार	६
अनेक दृष्टि	१२१
अल्पसुख बहुदुःख	२६८
अल्पेच्छता	१६७
असल र खराबचित्तको परिणाम	६५
आना-पान (प्राण-अपान) स्मृति	२३७
आनुपूर्वि कथा	३१४
आम्रवनमा भगवान्बुद्ध	४०७
आर्य लक्षण	११४
आर्यश्रावकको चर्या	२३०
आयाचना	१८१, २०६
आयुष्मान् आनन्दको उपदेश	२८५
आयुष्मान् सुधर्म	१६६
आस्रवक्ष्य	२५६

उद्गत गृहपति	३१०, ३३०
उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास	३२७
कति दानपात्र छन् ?	७४
कपिलवस्तुमा नवसंस्थागार	२४६
कम्बल-दान	३६३
कमसल-असल खेत	२७६
कर्मान्त गाउँमा	८६
कसरी उपासक हुन्छ ?	२१६, ३६०
कसरी उपासक शीलवान् हुन्छ ?	२२१
कामको आस्वाद के हो ?	३००
कामको दोष केहो ?	३०१
किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३१८, ३३८, ४३६
कुसुराका चञ्जा	२५७
कुन विषयमा मनलगाई बस्ने ?	२२३
कौसाम्बिक भिक्षुहरू	८८
गृहथी-कर्तव्य	५३
गोध शाक्यसँग	२४१
चार गुण-धर्म	२६६
चार गृही-सुख	५५
चार संग्रहवस्तु	२००
चित्र गृहपति	१३७
छ अनुस्मृति	२२५, २३१, २८६

छ गुणमा प्रतिष्ठित	२३
छवर्गीय भिक्षुहरू	२८०
जाप्रतता	२५४
जीवक कथा	३६२
जीवक वैद्य	३४७
जीवकको प्रार्थना	३६८
जेतवन विहारदान	४२
तपुस्सु र भल्लुक दाजुभाई	१
तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर	७
तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ	२६१
त्रिकोटी परिशुद्ध मांस	४०१
तीसपटक विरेचन	३८४
दशकाम भोगीहरू	७७
दानकथा	४५
दानभन्दा ध्यान महत्फल	६७
दान-विशुद्धि	१००
दिव्यचक्षु	२५८
दोसल्ला-दान	३८८
धातुकथा	१४६
ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?	२८५
ध्यानलाभी	२५६
नकुलपिता गृहपति	४१२
निगण्ठनाथपुत्र	१८२

निगण्ठ सर्वदर्शीछ	३०४
निर्मल-जीवन	१०६
निरोध-समापत्ति	१६०
निर्वाण-रथ	१५८
निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौ	२६५
पञ्चभय	४६
परिचय	१,२५,१३७,१६१,२१०,३१०, ३३०,३४२,३४७,४१२
परित्राजकाराममा	११६
पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ	४०६
पूर्वानुस्मृति	२५८
प्रतित्यसमुत्पाद्	११७
प्रातिहार्य	१५५
प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन	४६
प्रियंकर वस्तु-दान	३२४
प्रीतिमय-जीवन	६४
बनारसी सेठ-पुत्रको शल्य-चिकित्सा	३७७
बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?	३०७
बिम्बिसार राजाको चिकित्सा	३७१
बिरामी अनाथपिण्डक	६७
बिरामी नकुलपिता	४३८
बिरामी बुद्धकहाँ	२८४

बिरामी चित्रगृहपति	१८८
बिरामीलाई आश्वासन	२६३
बुद्धद्वारा प्रशंसा	११३, १८०, २६४, २०२, ३२२, ३४०, ३४६, ४००, ४४३
ब्रह्मविहारी	४०३
भगवान्‌सँग पहिलो भेट	३०
भरण्डुकालामको आश्रममा	२४५
भद्राभद्रमरण	७५
भल्लुक प्रव्रज्या	२१
भिन्नु बनाउन अयोग्य पुरुष	३६४
भैषज्य-दान	२७८
भोजनमा मात्राज्ञता	२५३
म वृद्धछु	४२२
महानाम र अनुरुद्ध शाक्य	२१७
महानाम शाक्य	२१०
मापदण्ड	१७८, २०४
राजा प्रद्योतको चिकित्सा	३७६
रूपावचर ध्यान	१८३
रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति	१२६
विद्याचरण सम्पन्नता	२५६
वेलाम ब्राह्मणको दान	६८
वैशालीवासी उद्गत गृहपति	३१०
सञ्चो नभएका अनाथपिण्डिक	६१
सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता	२५५
सत्तदान	४

सम्पत्तिको सदुपयोग	१८
सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम	१०२
सारिपुत्रोपदेश	६८, १२७, ४२५
सुखमय दाम्पत्य जीवन	४३१
सुख शयन	१६३
सुधर्म भिक्षुद्वारा क्षमा याचना	१७५
सेठनीको चिकित्सा	३६७
स्रोतापन्न लक्षण	८५
संयोजन	१४४
सधैँ भावितागर	२८८
शरणानि शाक्यबारे (क)	२६७
शरणानि शाक्यबारे (ख)	२७२
शल्य चिकित्सा	३७३
शाश्वत लोक	१४६
शील सम्पन्नता	२५२
शूर अम्बष्ठ उपासक	३४२
शौच-जीवन र तथागत-जीवन	२३५
शौच-प्रतिपदा	२५२
शौच-प्रज्ञा	२८७
शौच-समाधि	२८६
शौच-शील	२८६
शौचाशौच लक्षण	२६६, २७३
हस्तक आलवक	१६१
हस्तक देवपुत्र	२०७
हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति	३३०

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (भाग-१)

Dhamma.Digital

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स”

१. तपुस्स र भल्लुक दाजुभाइ

परिचय

तपुस्स^१ र भल्लुक^२ दुइ दाजुभाइ उक्कल (उत्कल) राज्यको असितञ्जन^३ नगरमा एक धनाढ्य कुलमा जन्मेका थिए। तपुस्स गृहपति जेठा र भल्लुक गृहपति कान्छा थिए। ठूला भएपछि यी दुवै दाजुभाइहरूले व्यापार गर्न थाले। गाडामा खेप गर्थे।

एकदिन ५०० गाडामा मालसामान राखी व्यापार गर्न परदेश गइरहेको बेला यी दुवै बुद्धगयातिर पुगेका थिए। बाटोमा आफ्ना गाडाहरू चलाउन सकेनन्। बैलहरूले एक पाइला पनि सारेनन्। कति प्रयत्न गर्दा पनि गाडा चलाउन सकेनन्। त्यस बखतमा भवान्तरमा यी दुवैका रगत सम्बन्धी नाता पर्ने एक देवपुत्र कुनै मनुष्यमा आवेश भई आई यिनीहरूलाई, “ **भगवान** भरखरै बुद्धत्व प्राप्त गरी **राजायतन**

१. कहीं कहीं ‘तपस्सो’ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।
२. कहीं कहीं ‘भल्लिक’ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।
३. थेरगाथा अर्थकथामा ‘पोक्खरवती’ भनिएको छ, पृ. ४८।

वृक्षमुनी वस्नुभएको छ । उहाँले सात सप्ताहदेखि केही आहार ग्रहण गर्नुभएको छैन । तिमीहरू त्यहाँ गई उहाँलाई सत्तु, मधु आदिद्वारा संग्रह गर । तिमीहरूका लागि दीर्घकालसम्म पुण्यलाभ हुनेछ” भनी भने बमोजिम यी दुबैले त्यस्तै गरे ।

भगवानले भोजन सिध्याइसकेपछि तपुस्स र भल्लुक गृहपतिले पूजार्थ भगवानसँग केश-धातु मागेका कुरा र भगवानले यिनीहरूलाई आफ्नो शीरबाट आठ मुट्टी (आठ पटक) केश-धातु दिनु भएको कुरा पनि अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथामा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ^२ । यी केशहरू राखी यिनीहरूले असितञ्जन नगरको द्वारनिर एक स्तूप बनाएका थिए । भनिन्छ कि सो स्तूपबाट प्रत्येक उपोसथको^३ दिनमा नीलो रश्मी निस्कन्थ्यो^४ ।

X X X

Dhamma.Digital

भगवान मल्ल राज्यको उरुवेलकप्प (उरुवेलकल्प) भन्ने निगममा वस्नुभएको बेला एकदिन भगवान भिक्षाटनबाट फर्की भोजनपछि दिवा विहारको निमित्त महावन भित्र जानु अगाडि, ‘त्यहाँ तपुस्स

१. मूल सूत्रहरूको अर्थ-व्याख्या गरिएको ग्रन्थलाई ‘अर्थकथा’ भनिन्छ ।
२. अं. अ. क. पृ. २०८
३. प्रत्येक पूर्णिमाको दिनमा उपोसथ व्रतशील पालन गरिएको भएको हुँदा बौद्धसाहित्यमा पूर्णिमाको दिनलाई ‘उपोसथ’ भनिन्छ ।
४. अं. अ. क. पृ. २०८

गृहपति आउनेछन् र उनलाई गम्भीर धर्मोपदेश हुनेछ' भन्ने कुरा थाहा पाउनु भई तथागतले आनन्द महास्थविरलाई जंगल बाहिरै बस्न लगाउनु भएको थियो^१। जुन कुरा तल 'तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर' भन्ने शीर्षकमा आउनेछ।

तपुस्स गृहपति पनि विहानको खाना खाई भगवानसँग सतसंगत गर्नको लागि त्यसतरफ गए। टाढैबाट तपुस्सले आयुष्मान् आनन्दलाई देखी उहाँकहाँ गई कुरा गर्न थाले र पछि आनन्द महास्थविरले तपुस्स गृहपतिलाई महावन भित्र भगवानकहाँ लग्नुभएको थियो। यस सूत्रमा केवल तपुस्स गृहपतिको नाउँ मात्र उल्लेख भएको छ। यदचपि अर्थकथामा पनि यी भल्लुक गृहपतिका दाजु हुन् भन्ने कुराको उल्लेख भएको पाइँदैन तथापि यी भल्लुकका दाजु हुन् भन्ने कुरा प्रसङ्गबाट बोध हुन्छ।

भगवानले आनन्द महास्थविरलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै सुनाउनु भएको धर्मोपदेशबाट तपुस्स गृहपति प्रसन्न भएका थिए।

एकदिन राजगृहमा भगवानकहाँ गई धर्मोपदेश सुनी तपुस्स गृहपति स्रोतापन्न र कान्छाभाइ भल्लुक भिक्षु भई अर्हत भए^२।

बुद्धधर्मको इतिहासमा सर्वप्रथम भगवान बुद्धको शरण जाने उपासकहरू यिनीहरू नै हुन्। यिनीहरू शरण पर्दा केवल बुद्ध र धर्म भन्ने

१. अं. अ. क. पृ. ८१४

२. थेरगा. अ. क. पृ. ४८ : भल्लिकथेरगाथा।

मात्र थिए । भिक्षुहरू नभएकोले 'सङ्घ' भन्ने शब्द थिएन । त्यसैले यिनीहरूलाई 'द्वैवाचिक' उपासक भनिएको हो ।

X X X

१-सत्तदान

[वैशाख पूर्णिमाको रातको प्रथमयाममा प्रतित्य समुत्पाद, द्वितीययाममा दिव्यचक्षु र तृतीययाममा प्रतित्यसमुत्पादलाई अनुलोम र प्रतिलोम पूर्वक विचार गरिसकेपछि अरुणोदयमै पद्मासनमा बस्नु भएको सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्वले सर्वज्ञताका साथै बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भयो । तदनन्तर बिहान अर्थात् प्रतिपदादेखि खान पान तथा मल-मूत्र त्याग विना नै सोही पद्मासन मै एक हप्ता विताउनु भयो । यस्तै गरी जम्मा सात हप्ता सम्म **बो** र बोधिवृक्षको आसपास मै बसी विमुक्ति ध्यानको परम सुख अनुभव गर्दै सात हप्तासम्म निराहार बस्नु भयो । आठौँ हप्ताको बिहान **राजायतन** रूखमुनी बसीरहनु भएको समयमा **तपुस्स** र **भल्लुक** दुइ दाजुभाई ब्यापारीहरू भगवान समक्ष आई मही सहित चतुर्धु राखी

-
१. भगवानले बुद्धगयामा पीपलको रूखमुनी बसी बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको हुँनाले सो पीपलको रूखलाई नै 'बोधिवृक्ष' भन्ने प्रचलन भएको हो ।

पिण्ड पारिएको सत्तुपिण्ड प्रदान गरे^१ । जुन कुरा मूलपालिमा यसरी उल्लेख भएको छ ।]

मूलपालि :—

एक हप्ता बितिसकेपछि भगवान बुद्ध समाधि-आसनबाट उठी, **मुचलिन्द** वृक्षबाट **राजायतन** वृक्षनिर गई, आसनवाँधी परम विमुक्ति सुख अनुभव गर्दै बस्नुभयो^२ ।

त्यसबखतमा **तपुस्स** र **भल्लुक** भन्ने व्यापारीहरू **उक्कला** (उत्कला^३) देशबाट त्यस देशतिर जाँदै थिए जुन देशमा भगवान हुनु हुन्थ्यो । अनि तपुस्स र भल्लुकका पूर्वजन्ममा ज्ञाति पर्ने एक देवताले यी दुवैलाई यसो भने :—

“हे मारिष ! यहाँ **भगवान बुद्ध** भरखरै बुद्धत्व ज्ञान प्राप्त गरी **राजायतन-वृक्षमुनी** बस्नुभएको छ । तिमीहरू त्यस ठाउँमा गई भगवानलाई मही र चतुर्मधुमा मुछिराखेको सत्तुपिण्ड चढाऊ । यो पुण्य-कार्यद्वारा तिमीहरूको दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

१. अं. अ. क. आधारित ।

२. महाव. पृ. ५ : राजायतनकथा ।

३. वर्तमान उडीसा—हि. वि. पि. ।

अनि तपुस्स र भल्लुक व्यापारीहरू मही र सत्तुपिण्ड लिई भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । त्यसपछि उनीहरूले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भगवान ! यो मही र चतुर्मधुयुक्त सत्तुपिण्ड ग्रहण गर्नुहोस् । यसद्वारा हामीहरूको निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

त्यसबखतमा भगवानको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“तथागतले हातमा थापेर लिदैनन् । यो मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड केमा थापेर लिने होला ?”

त्यसै बेलामा चतुर्दिशाका चारै देवपुत्रहरूले भगवानको मनको कुरा थाहापाई चारै दिशाबाट चारै देवपुत्रहरूले “भगवान ! मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड यसमा थापेर लिनुहोस्” भन्दै शैलमय पात्रहरू चढाए ।

भगवानले त्यो अभिनव शैलमय पात्रहरू स्वीकार गरी त्यसैमा मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड ग्रहण गरी भोजन गर्नुभयो । त्यसपछि तपुस्स र भल्लुक व्यापारीहरूले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! हामीहरू भगवान र धर्मको शरणमा पर्दछौं । आज देखि आजीवनसम्म शरणमा आएका उपासक हुन् भनी हामीहरूलाई स्वीकार गर्नुहोस् !”

-
१. समन्तपासादिका ग्रन्थानुसार शरण गइसकेपछि यिनीहरूले पूजार्थ भगवानसँग केही चीज माग्दा भगवानले आफ्नो शीरको केश दिन भएको थियो भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । पृ. ७२०

यो लोकमा सर्वप्रथम बुद्ध र धर्मको शरणमा गएका— यिनीहरू नै द्वैवाचिक^१— उपासकहरू हुन् ।

X X X

मूल सूत्र :—

२-तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर

एक समय भगवान मल्ल राज्यस्थित उरुवेलकप्प^२ नामक मल्लहरूको निगममा बस्नु भएको थियो^३ ।

एक दिन भगवान पूर्वाण्हसमयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी उरुवेलकप्पमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो । भिक्षाटनपछि भोजन सिध्याई आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

Dhamma.Digital

“ आ(! म दिवा-विहारको निमित्त महावनमा बसुञ्जेलसम्म तिमी यहीं नै बसिरहू ।”

१. यस बेलासम्म भिक्षुसङ्घ नभएको हुनाले यिनीहरू बुद्ध र धर्मको शरणमा गएका हुँदा यिनीहरूलाई 'द्वैवाचिक' अर्थात् दुइ बचनले शरणमा गएका भनी भनिएको हो । भिक्षु सङ्घ स्थापना भइसकेपछि बुद्ध, धर्म र सङ्घका शरण जाने परम्परा बसेको हो ।
२. मल्लराज्यको नगर पावा र कृशीनगरको अतिरिक्त भोगनगर, अनुप्पिया र उरुवेलकप्प पनि मल्ल देशका नगरहरू हुन् ।
३. अं. नि-९. पृ. ७४ : तपुस्ससुत्तं ।

“हवस्” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनु भयो

भगवान महावनमा गई दिवा-विहार गर्नको निमित्त एक रूखमुनी बस्नुभयो ।

त्यस समय तपुस्स गृहपति जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका तपुस्स गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! हामी गृहकामभोगी, कामविषयमा रमण गर्ने, कामविषयमा रतहुने तथा कामविषयबाट उद्गम हुनेहरूलाई ‘नैष्कर्म्य’ प्रपात जस्तो लाग्छ । मैले सुनेको छु कि—यहाँ ‘शान्ति छ’ भनी देख्ने युवक भिक्षुहरूको चित्त यस धर्म-विनयको (बुद्धधर्मको), नैष्कर्म्यमा जान्छ प्रसन्न गर्छ, राख्छ, तथा त्यसैमा चित्त पनि लगाउँछन् ।’ नैष्कर्म्यगरी यस धर्म-विनयमा बस्ने भिक्षुहरूको जीवन र अरू जनताको जीवनमा भिन्नता छ ।”

“हे गृहपति ! यस कुराको सम्बन्धमा भगवानको दर्शन गर्न जानु बेस होला । हामी जाऔं, जहाँ भगवान हुनुहुन्छ, त्यहाँ गई भगवानसँग यो कुरा सोधौं र जस्तो भगवानले भन्नुहुनेछ, त्यस्तै हामीले धारण तथा ग्रहण गरौं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी तपुस्स गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दलाई

प्रत्युत्तर दिए ।

अनि आयुष्मान् आनन्द, तपुस्स गृहपतिसँग, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

“भन्ते ! यी तपुस्स गृहपति यस्तो भन्दछन्— ‘भन्ते ! हामी गृही-कामभोगी ... कामविषयबाट उद्गम हुनेहरूलाई ‘नैष्कर्म्य’ प्रपात जस्तो लाग्छ । ‘यहाँ शान्ति छ’ भनी देख्ने युवक भिक्षुहरूको चित्त यस धर्म-विनयको नैष्कर्म्यमा जान्छ, ... त्यसैमा चित्त पनि लगाउँछन्’ भन्ने मैले सुनेको छु । नैष्कर्म्य गरी यस धर्म-विनयमा बस्ने भिक्षुहरूको जीवन र अरू जनताको जीवनमा भिन्नता छ’ ।”

अनुपूर्व विहार

Dhamma.Digital

१— “यस्तै हो, आनन्द ! यस्तै हो, आनन्द !! मलाई पनि अधि-सम्बोधि प्राप्त हुनु अगाडि, बोधिसत्वमै छँदा— यस्तै लाग्थ्यो— ‘नैष्कर्म्यमा शान्ति छ, एकान्तवास राम्रै हो’ भनी जानेर पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त जाँदैन्थ्यो, प्रसन्न हुँदैन्थ्यो, बस्दैन्थ्यो र लाग्दैन्थ्यो’ ।”

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि नैष्कर्म्यमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर

पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त नगएको, प्रसन्न नभएको, नबसेको र नलागेको ?'

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘कामविषयको आदिनव (अवगुण) देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; नैष्कर्म्यको (ध्यानको) अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस (गुण, प्रभाव) पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त नगएको, प्रसन्न नभएको, बस्न नसकेको र नलागेको ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले कामविषयको आदिनव (अवगुण) जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, नैष्कर्म्यको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, नैष्कर्म्यमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो, प्रसन्न हुने थियो, बस्ने थियो र लाग्ने पनि थियो ।’

“आनन्द ! त्यसपछि, मैले कामविषयको आदिनव (अवगुण) हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, नैष्कर्म्य (ध्यान) को आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि नैष्कर्म्यमा (ध्यानमा) ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, प्रसन्न हुन थाल्यो, बस्न थाल्यो र लाग्न पनि थाल्यो । त्यसपछि, कामबाट अलग भई, अकुशल धर्मबाट अलग भई—सवितर्क, सविचार भएको, विवेकज (समाधिज) प्रीति-सुख युक्त प्रथम-ध्यान प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, आनन्द ! मेरो चित्त ‘कामसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

२- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म वितर्क, विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित- समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यान प्राप्त गरी नबसौं !’ तर आनन्द ! अवितर्कमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो ... ।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ, जो कि अवितर्कमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘वितर्कको अवगुण (आदिनव) देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; अवितर्कको अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस (गुण, प्रभाव) पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले वितर्कको आदिनव (अवगुण) जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, अवितर्कको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, अवितर्कमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो, ... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले कामविषयको आदिनव (अवगुण) हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, अवितर्कको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी

त्यसलाई सेवन गरें । अनि अवितर्क (ध्यान) मा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ... । त्यसपछि, वितर्क-विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यान प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, आनन्द ! मेरो चित्त 'वितर्कसहगत-संज्ञा' मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

३- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई, स्मृतवान्, ज्ञानवान् भई, शरीरले सुख अनुभव गरी नबसौं !—जसलाई ज्ञानीहरू— ‘उपेक्षवान्, स्मृतवान्, सुखपूर्वक, बस्ने’ भनी भन्दछन् ।’ तर आनन्द ! नैष्प्रीतिकमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि नैष्प्रीतिकमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो ... ।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि नैष्प्रीतिकमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘प्रीतिको अवगुण (आदिनव) देख्न सकिन, त्यस्तो देखेतिर बहुल हुन सकिन; नैष्प्रीतिक (समाधि) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस (गुण, प्रभाव) पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि नैष्प्रीतिकमा मेरो चित्त नगएको ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले प्रीतिको अवगुण (आदिनव) जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, नैष्प्रीतिकको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, नैष्प्रीतिकमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो, ... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले प्रीतिको आदिनव (अवगुण) हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, नैष्प्रीतिक (समाधि) को गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि नैष्प्रीतिक (समाधि) मा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षित भई, स्मृतिवान् भई, ज्ञानवान् भई शरीरले सुखानुभव प्राप्त गरी बसें—जसलाई ज्ञानीहरू— ‘उपेक्षवान्, स्मृतिवान्, ज्ञानवान्, सुखपूर्वक वस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त ‘प्रीतिसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

४- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख दुःखलाई त्यागी; दुःख र सुख नभएको स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षायुक्त चतुर्थ ध्यान प्राप्त गरी नबसौं ! तर आनन्द ! अदुःखमसुखमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो ... ।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि अदुःखमसुखमा ‘शान्ति छ’ भनी

जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘उपेक्षासुखको अवगुण देख्न सकिन्न, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन्न; अदुःखमसुखको अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन्न । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि अदुःखमसुखमा मेरो चित्त नगएको ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले उपेक्षा-सुखको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, अदुःखमसुखको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, अदुःखमसुखमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो, ... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले उपेक्षासुखको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, अदुःखमसुखको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि मेरो चित्त, अदुःखमसुखमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख-दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको—स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षित भएको चतुर्थ-ध्यान प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त ‘उपेक्षासहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

५— “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सबै रूपसंज्ञालाई अतिक्रम गरी, प्रतिघ-संज्ञालाई अन्त

गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी- 'अनन्त आकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी नवसौं ! तर आनन्द ! आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।'

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देखेतिर बहुल हुन सकिन; आकाशानन्त्यायतनको अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि आकाशानन्त्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, आकाशानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो, ... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि, मैले रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, आकाशानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी,

प्रतिघ-संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई पनि मनन नगरी, 'अनन्त आकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त 'रूपसहगत-संज्ञा' मनन गरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

६- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सबै आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रम गरी, ‘अनन्त विज्ञान’ भनी विज्ञानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी नबसौं !’ तर आनन्द ! विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘आकाशानन्त्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; विज्ञानन्त्यायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि विज्ञानन्त्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि मैले आकाशानन्त्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, विज्ञानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए,

विज्ञानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने थियो,... ।'

“आनन्द ! त्यसपछि मैले आकाशानन्त्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, विज्ञानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि विज्ञानन्त्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी, 'अनन्त विज्ञान' भनी विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त 'आकाशानन्त्यायतनसहगत-संज्ञा' मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भै बाधापूर्ण थियो ।”

७- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी, 'केही छैन' भनी आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी नबसौं !' तर आनन्द ! आकिञ्चन्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, आकिञ्चन्यायतनमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा 'शान्ति छ' भनी जानेर

पनि आकिञ्चन्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, आकिञ्चन्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो,... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, आकिञ्चन्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी, ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त ‘विज्ञानन्त्यायतनसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

८- “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रम गरी, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी नबसौं !’ तर आनन्द ! नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शान्ति

छ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?'

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘आकिञ्चन्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देखेतिर बहुल हुन सकिन; नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्ति छ’ भनी जानेर पनि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि आकिञ्चन्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, नैव-संज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो,... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले आकिञ्चन्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरें । अनि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शान्ति छ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रमण गरी, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी बसें । त्यस्तो गरी बस्दा, मेरो चित्त ‘आकिञ्चन्यायतनसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरो लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधा भैं बाधापूर्ण थियो ।”

९- “आनन्द ! त्यसपछि, मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘किन म सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रम गरी, संज्ञा-

वेदयित निरोध (संज्ञालाई विदित गर्नेको निरोध) प्राप्त गरी नबसौं !
तर आनन्द ! संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्ति छ' भनी जानेर पनि त्यसमा
मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।'

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ, जो कि, संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्ति छ'
भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण देख्न सकिन्, त्यस्तो देख्नेतिर
बहुल हुन सकिन्; संज्ञावेदयित निरोधको अभ्यास नगरेकोले त्यसको
आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन् । त्यसैले यसमा 'शान्ति छ' भनी जानेर
पनि संज्ञावेदयित निरोधमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो” :—

‘यदि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने
गरेको भए, संज्ञावेदयित निरोधको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए,
संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो,... ।’

“आनन्द ! त्यसपछि, मैले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण हेरी
त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, संज्ञावेदयित निरोधको गुण हेरी त्यसलाई
सेवन गरें । अनि संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्ति छ' भनी त्यसमा मेरो
चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि, सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई
समतिक्रमण गरी संज्ञावेदयित निरोध (समापत्ति) प्राप्त गरी बसें ।

प्रज्ञाद्वारा हेरेर मेरो आस्रवहरू पनि परिक्षीण भएर गयो ।”

“आनन्द ! जबसम्म यी (उपरोक्त) नौ अनुपूर्व विहारी समापत्तिहरूलाई अनुलोम प्रतिलोम गरी समाधिष्ठ भएर उठन सकेको थिइन, तबसम्म मैले—देव, मार, ब्रह्मलोकमा; श्रमण-ब्राह्मण, प्रजा र देवसहित मनुष्यहरूलाई,— ‘अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्धत्व अभिसम्बोध गरि सके’ भनी ज्ञापन गरेको थिइन । आनन्द ! जब यी नौ अनुपूर्वविहारी समापत्तिहरू यसप्रकार अनुलोम प्रतिलोम गरी समाधिष्ठ भएर उठ्न पनि जाने, तब मात्र मैले—देव, मार ... र देवसहित मनुष्यहरूलाई— ‘अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्धत्व अभिसम्बोध गरिसके’ भनी ज्ञापन गरेँ । यस्तो ज्ञानदर्शन पनि मलाई उत्पन्न भयो— ‘मेरो चित्त विमुक्त छ’ अकोप्य (अपरिवर्त्य) छ, यही नै (मेरो) अन्तिम जन्म हो, अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन’ ।”

X

X

X

Dhamma.Digital

३-भल्लुक प्रव्रज्या

[एकदिन भगवान बुद्ध बुद्धगयाबाट वाराणशीस्थित ऋषिपतन मृगदाबनमा पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूलाई धर्मचक्र सूत्र उपदेश गरिसके पछि क्रमशः राजगृह नगरमा गई त्यहाँ बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखतमा त्यहाँ तपुस्स र भल्लुक गृहपतिहरू भगवानकहाँ आएका थिए र भगवानको उपदेश सुनिसकेपछि जेठो भाइ तपुस्स गृहपति

स्रोतापन्न भए र कान्छो भाइ भल्लुक गृहपति भिक्षुसङ्घमा प्रव्रजित भई षडभिन्न लाभी अरहत् भए । एकदिन मार देवपुत्रले आयुष्मान् भल्लुकलाई डराउन खोजेको थियो जुन बखत आयुष्मान् भल्लुकको आफूमा कुनै पनि भय नभएको कुरा भन्नु हुँदै मूल पालि थेरगाथामा उल्लेख भएको गाथा भन्नु भयो^१ ।]

मूलपालि :—

“यो पानुदी मच्चुराजस्स सेनं,
नलसेतुं व सुदुब्बलं महोघो ।
विजितावी अपेत भेरवोहि,
दन्तो सो परिनिब्बतो ठितत्तो^२ति^३ ॥”

अर्थ :—

“हे मारदेव □ मृत्युराजको सेनालाई मैले मर्दन गरिसकेकोछु, कमजोर पुल ठूलो बाढीमा जसरी अड्न सक्तैन त्यसरी नै तिम्रो मारसेनालाई विजय गरी, भयबाट पनि मुक्त भई सकेको छु र शान्तदान्त भई परिनिर्वाणमा प्रतिष्ठित भएको छु ।”

X X X

१. थे. गा. अ. क. पृ. ४८

२. थे. गा. पृ. २३५ : भल्लियथेरगाथा ।

३. यी आठ कारणलाई मार-सेना भनिन्छन् :

(१) काम, (२) रति, (३) क्षुधापिपासा, (४) तृष्णा, (५) शारीरिक तथा मानसिक आलस्यपन, (६) भय-त्रास, (७) शंका सन्देह र (८) मान-मक्ष सुत्त. नि. पधानसुत्तं ।

मूल सूत्र :—

४-छ गुणमा प्रतिष्ठित

श्रावस्तीमा ।

“हे भिक्षुहरू ! तपुस्स गृहपति तथागतमा निष्ठा राखी अमृतदर्शी तथा अमृत साक्षात्कार गरी छ गुण-धर्महरूमा प्रतिष्ठित छन् ।^१ कुन छ भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-प्रज्ञा तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यीनै छ गुण-धर्ममा प्रतिष्ठित भई तपुस्स गृहपति तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी तथा अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

५-अग्रस्थान घोषणा

[एक समय श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भेला भएका भिक्षुहरू तथा उपासकहरूको अगाडि विभिन्न उपासकहरूको विशेषताबारे चर्चा हुदा बुद्धको शरण जाने-उपासकहरूमध्ये सबभन्दा पहिले शरण जाने तपुस्स र भल्लुक उपासकहरू हुन् भन्नु हुदाँ भगवानले निम्न कुरा भन्नु भयो ।]

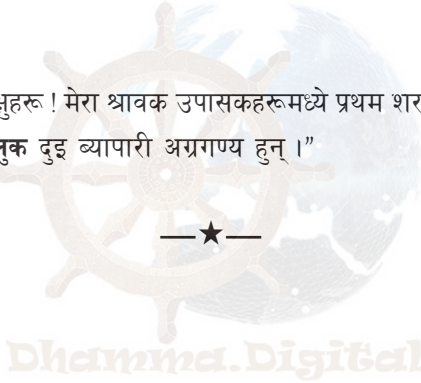
१. अं. नि.-६. पृ. १४८ : तपुस्ससुत्तं ।

मूल सूत्र :—

“एतदग्गं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं पठमं सरणं गच्छन्तानं
यदिदं तपुस्स भल्लिका वाणिजा’ति^१ ॥”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमध्ये प्रथम शरण जानेहरूमा
तपुस्स र भल्लुक दुइ व्यापारी अग्रगण्य हुन् ।”

१. अं. नि-१, पृ. २६ : एतदग्गवग्गो ।

२. अनाथपिण्डक गृहपति

परिचय

बुद्धधर्ममा अनाथपिण्डक गृहपतिको ठूलो स्थान छ । यिनले बुद्धधर्मको लागि जे जति परित्याग गरे त्यो अवर्णनीय छ । सारा त्रिपिटक ग्रन्थहरूमा—जुनसुकै सूत्रमा पनि—यिनले बनाएको जेतवन विहारकै नाउँ धेरै जसो आउँछ ।

२० एकड जति भूमिभागमा विभिन्न प्रकारका घरहरू निर्माणका लागि र निर्माण कार्य सिद्धिएपछि तीन महीनासम्म महोत्सव कार्यका लागि समेत गरी जम्मा ५४ करोड धन खर्च गरे । अतः बौद्ध साहित्यमा अनाथपिण्डक गृहपतिको नाउँ अति सुविख्यात छ र अनाथपिण्डक गृहपति सबै दाताहरूमध्येमा अग्रगण्य छन् ।

यिनी श्रावस्ती नगरका एक ठूलो धनी व्यापारी कुलमा जन्मेका थिए । यिनका बाबुको नाउँ **सुमन सेठ^१** थियो । यिनको विवाह **राजगृह** नगरवासी त्यस्तै ठूलो धनाढ्य **'राजगृह सेठ'** की बहिनी **पुण्यलक्षणा** भन्ने कुमारीसँग र **'राजगृह सेठ'** को विवाह अनाथपिण्डक महाजनकी बहिनीसँग भएको थियो^२ ।

१. अं. नि. अ. क. पृ. २०८ ।

२. सं. नि. अ. पृ. २४० ।

अनाथपिण्डक महाजनका 'काल' भन्ने एक छोरा^१, 'महासुभद्रा'^२, 'चूलसुभद्रा'^३ र 'सुमना'^४ भन्ने तीन छोरीहरू थिए। विशाखा उपासिकाकी कान्छी बहिनी अर्थात् धनञ्जानी सेठकी कान्छी छोरी 'सुजाता' भन्ने कुमारीसँग आफ्नो छोरा काललाई विवाह गरिदिएका थिए। यी (बुहारी) नोकरहरूप्रति कर्कश व्यवहार गर्दथिन् र एकदिन भगवानले यिनलाई उपदेश पनि दिनु भएको थियो^५। महासुभद्रा र चूलसुभद्रा यथासमय मै विवाहित भई परकुल गइन्। यिनीहरू दुबैले स्रोतापन्न-फल प्राप्त गरेका थिए। सुमना कुमारीले सकृदागामी फल प्राप्त गरेकी थिइन् र कुमारी अवस्थामा नै परलोक भइन्। अनाथपिण्डकका पुत्र कालले पनि स्रोतापन्न कै फल प्राप्त गरेका थिए।

अनाथपिण्डक महाजनका एक 'पूर्णा' भन्ने दासी थिई। एकदिन भगवान जेतवन विहारबाट चारिका गर्न निस्कन लाग्नु हुँदा अनाथपिण्डक महाजनले भगवानलाई रोक्न नसकी अँध्यारो मुख पारी बसेको देखेर पूर्णा दासीले पञ्चशील पालन गर्ने कबुल गरी भगवानलाई रोक्न सफल भएकी थिई। यो घटनालाई ध्यानमा राखी अनाथपिण्डक महाजनले आफ्नो दासी पूर्णालाई दासत्वबाट मुक्त गरी पुत्रीस्थानमा राखेका थिए^६।

१. धम्म. अ. पृ. ४२८ ।

२. धम्म. अ. पृ. ७६ ।

३. धम्म. अ. पृ. ५५० ।

४. धम्म. अ. पृ. ७६ ।

५. अं. नि-७. पृ. २२३ : भरियासुत्तं ।

६. अं. नि. अ. क. पृ. ७१६ ।

अनाथपिण्डिक महाजनको बालकपन देखिको कालकण्ठ भन्ने एक साथी थियो । पछि ऊ गरीब भएर आफूकहाँ आउँदा उसलाई अनाथपिण्डिक साहूले आफ्नै घरमा राखी सबै प्रकारका सुखभोग दिएका थिए^१ ।

राजगृह-सेठ र अनाथपिण्डिक महाजनको खूब राम्रो सम्बन्ध थियो । यिनीहरू अन्योन्य व्यापारको निमित्त एक अर्काको देशमा आइपुग्दा एक योजनासम्म टाढा गई बाटो हेर्न जान्थे ।

एकदिन अनाथपिण्डिक महाजन ५०० गाडामा मालसामान लिई राजगृह नगरतिर गए । राजगृह सेठलाई आफू आइरहेको खबर सधैं भैं पठाए । किन्तु उनी पहिलेको जस्तो बाटो हेर्न आएनन्^२ । घरमा पुग्दा क्षेमकुशल कुरा बाहेक अरू कुरा पनि गरेनन् । बडो व्यस्त भई नोकर चाकरहरूलाई काम अह्राउँदै थिए । पछि बुद्धलाई निम्तो गरेको कुरा थाहा पाई अनाथपिण्डिक महाजनले पनि निम्तो गरे । जुन कुरा तलको सूत्रबाटै स्पष्ट हुनेछ ।

अनाथपिण्डिक महाजनले बुद्धको प्रथमवार दर्शन भेट राजगृह नगरमा गरेका थिए र बुद्धलाई श्रावस्ती नगरमा पाल्नु हुन निम्तो पनि दिएका थिए । साथै बुद्धका प्रथम उपदेश सुनी उनले स्रोतापन्न-फल पनि प्राप्त गरेका थिए । राजगृहबाट फर्केर जाँदा ४५ योजन हिडनु पर्ने

१. जा. भा. १. पृ. २६८ : कालकण्ठजातक ।

२. सं. नि. अ. क. पृ. २४० ।

बाटामा, एक एक योजनमा^१ त्यहाँ का मानिसहरूलाई भनी आफूले पनि खर्च दिई विहार बनाउन लगाएका थिए^२ । अनाथपिण्डक महाजनका कुरालाई त्यस ठाउँमा जनताले खूब मान्दथे र उनको कुरालाई ठूलो सम्मानकासाथ सुन्दथे ।

माथि उल्लेख भए भैं अनाथपिण्डक महाजनले ५४ करोड धन खर्च गरी जेतवन विहार—भगवानको उपदेश मुताबिक—भिक्षुसङ्घप्रति अर्पित गरेर आफ्नो घरमा पनि दिनका दिन शयकडौं भिक्षुहरूका लागि आसन, भोजन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कार तयार गरिराखेको हुन्थे । उनको घरमा कहीले पनि भिक्षुहरू खालि हुन्नथे^३ । उनी दिनको तीन पटकसम्म पनि विहारमा गई बुद्ध प्रमुख भिक्षुहरूको उपस्थान गर्थे^४ । विहारमा जाँदा कहीले पनि खालि हात जान्थे । खानेकुरा वा पूजाका सामग्री नभएको बेलामा बालुवा भएपनि आँगनमा छर्न लैजान्थे^५ ।

२४ वर्षसम्मको सतसंगतकालमा^५ अनाथपिण्डक गृहपतिले कहीले पनि भगवानसँग कुनै प्रश्न गरेको कतैबाट पनि ज्ञात हुँदैन । हो, एकचोटि मात्र उनले भगवानसँग दान-पात्रबारे प्रश्न सोधेको कुरा तलको 'कति दान-पात्र छन् ?' भन्ने सूत्रले पुष्ट्याइ गर्दछ । अन्य

१. १ योजनको ४ कोस ।

२. सं. नि. अ. क. I. पृ. २४३ ।

३. अं. नि. अ. क. पृ. २०८ ।

४. म. नि. अ. क.-IV. पृ. २०५

५. म. नि. अ. क.-IV. पृ. २०४ ।

भिक्षुहरूसँग सोधेता पनि दानसम्बन्धी कुरा मात्र सोध्दथे र भिक्षुहरूले पनि उनलाई धेरै जसो दान कै विषयमा कुरा सुनाउँदथे^१ ।

अनाथपिण्डकको जीवन अध्ययन गर्दा यो स्पष्ट हुन्छ कि उनी कुनै पनि कारणले भगवानलाई तकलिफ दिन चाहन्नथे । यतिसम्म भगवान प्रति उनको श्रद्धा, भक्ति तथा स्नेह देखिन्छ कि यदि उनले भगवानसँग केही प्रश्न सोधेको खण्डमा, उनलाई उत्तरदिँदा भगवानलाई तकलिफ हुनेछ । यस्तो विचार गरी कहिल्यै कुनै कारणबाट पनि भगवानलाई तकलिफ दिन चाहन्नथे । इत्यादि कारणले गर्दा जहिले पनि भगवान स्वयंले नै उनलाई केही न केही उपदेश सुनाउनु हुन्थ्यो । भगवानलाई तकलिफ दिन चाहन्नथे भन्ने कुराको पुष्ट्याई अनाथपिण्डक विरामी हुँदा भगवानलाई बोलाउन नपठाई अरू भिक्षुहरूलाई बोलाउन पठाएबाट पनि प्रष्ट हुन्छ, भन्ने कुरा तल लेखिएका सूत्रहरूले संकेत गरेका छन् ।

X X X
Dhamma.Digital

अनाथपिण्डक महाजन व्यापार गर्नमा मात्र दक्ष थिएनन् बल्कि उनी धर्म-छलफल र धर्म बुझ्नमा पनि दक्ष थिए । एकदिन उनले अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग गरेको तर्क-वितर्कबाट उनको धर्म ज्ञान तथा तर्क-दक्षताबारे तल लेखिएको 'परिव्राजकाराममा' भन्ने सूत्रबाट स्पष्ट हुनेछ ।

अनाथपिण्डकलाई 'अनाथपिण्डक' भन्ने व्यवहारिक नामबाटै उनको चरित्र भल्किन्छ । उनी अनाथ, गरीब कुरुवाहरूलाई भात (पिण्ड)

१. म. नि. अ. क-IV. पृ. २०६ ।

खूब दिन्थे । त्यसैले अनाथहरूलाई भात (पिण्ड) दिने साहू भन्ने अर्थले 'अनाथपिण्डक' भन्ने नामले सुप्रसिद्ध भएका हुन् । उनको खास नाम चाहिँ 'सुदत्त' हो । उनी राजगृहको शीतलवनमा पहिलोबार बुद्ध कहाँ जाँदा— "यदि 'बुद्ध' 'बुद्ध हुन्' भने मलाई मेरो व्यवहारिक नामले नपुकारी आमाबाबुले दिएको 'सुदत्त' नामले पुकार्ने छन्" भनी मनमा चिताए बमोजिम भगवान बुद्धले उनलाई— 'हे सुदत्त ! यता आऊ !' भनी भन्नु भएवाट अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा ठूलो प्रीति उत्पन्न भएको थियो । यो कुरा तलको सूत्रबाटै थाहा हुनेछ । उनी दिने कार्यमा सधैं अधि बढेको र दिने कार्यमा कहीले पनि पछि नहटेको देखिन्छ । जस्तो सुकै विपत्ति आइपरेको बेलामा पनि दिने कार्यबाट विमुख भएका देखिन्नन् । यस कुराको पुष्ट्याई तल लेखिएको 'दान भन्दा ध्यान महत्फल छ' भन्ने सूत्रबाट स्पष्ट हुन्छ । अरू भिन्न भिन्न समयमा भिन्न भिन्न प्रकारले बुद्ध भगवानले दिनुभएका उपदेशहरूका संकलनहरू तल लेखिएका सूत्रहरूबाट अवबोध हुनेछ । अनाथपिण्डक महाजनको देहावशान भगवान तथा आयुष्मान् सारिपुत्र महास्थविरहरू परिनिर्वाण हुन अगाडि नै भएको हो ।

X X X

मूल पालि :—

१-भगवानसँग पहिलो भेट

त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपति राजगृहवासी सेठकी

बहिनीको पति भएका थिए^१ । अनि अनाथपिण्डिक गृहपति केही कामले राजगृह गए ।

त्यस बखत राजगृहवासी सेठले **भगवान** सहित भिक्षुसङ्घलाई भोलिका लागि निम्तो गरेका थिए । त्यसैले उनले आफ्ना दाश, कर्मचारीहरूलाई भने कि— “हे भणे ! हैत, समय मै उठी यागु, भात र सूप तथा तरकारीहरू पनि तयार गर !”

त्यहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो— “अघि अघि म यहाँ आइपुग्दा यी गृहपति (जेठान) सबै काम छाडी पहिले मसँग सम्मोदनीय कुराकानी गर्थे । किन्तु अहिले भने यी खुब ब्यस्त भई दाश, कर्मचारीहरूलाई— “हैत, समय मै उठी यागु, भात, सूप तथा तरकारीहरू पनि तयार गर !” भनी भन्दैछन्, “यी गृहपतिको भोलि के रहेछ ? आवाह छ कि, विवाह छ^२ कि, महायज्ञ छ अथवा भोलिको निम्ति यिनले मगध राजा सेनीय **बिम्बिसार** सहित सेनालाई निम्तो गरेका छन् कि !” भन्ने विचार गरे ।

अनि **राजगृहवासी सेठ** दाश, कर्मचारीहरूलाई अन्हाउनु पर्ने काम अन्हाइसकेपछि अनाथपिण्डिक गृहपति कहाँ गई सम्मोदनीय कुरा

१. चुल्ल. व. पृ. २४९ : अनाथपिण्डिककथा र सं. नि. I.

पृ. २१२ : सुदत्तसुत्तं ।

२. कन्या ल्याउनेलाई ‘आवाह’ र कन्या दिनेलाई ‘विवाह’ भनिन्छ ।

कानी गरी एक छेउमा बसे । त्यस पछि, राजगृहवासी सेठसँग अनाथपिण्डक गृहपतिले सोधेः— “भो गृहपति ! अधि अधि म यहाँ आइपुग्दा तपाईं सबै काम छाडी पहिले मसँग कुरा गर्नु हुन्थ्यो, किन्तु अहिले (आज) तपाईं खूब व्यस्त भईं दाश कर्मचारीहरूलाई हैत, समय मै उठी यागु आदि पकाऊ !” भनी भन्दै हुनुहुन्छ । के भोलि तपाईं कहाँ आवाह-विवाह छ कि, महायज्ञ छ कि अथवा मगध राजा सेनीय विम्बिसार सहित सेनालाई निम्तो गर्नु भएको छ कि, क्या हो ?”

“भो गृहपति ! (जुवाई) मकहाँ न त आवाह-विवाह नै छ, न त मगध राजा सेनीय विम्बिसार सहित सेनालाई नै निम्त्याएको छु, किन्तु महायज्ञ-कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने छ—त्यो हो—भोलिको निमित्त मैले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याएको छु ।”

“भो गृहपति ! के तपाईं ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

“भो गृहपति ! के तपाईं ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

“भो गृहपति ! के तपाईं साँच्चै नै ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म साँच्चै नै ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

यति कुरा सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति यो भन्दछन् :

“भो गृहपति ! ‘बुद्ध, बुद्ध’ भन्ने शब्दसम्म पनि यो लोकमा सुन्न दुर्लभ छ । के अहिले भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न सकिएला ?”

“भो गृहपति ! अहिले उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्ने समय छैन, अवेर भइसक्यो । भोलि तपाईं समय मै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न जानुहोस् !”

अनि अनाथपिण्डिक गृहपति “भोलि चाँडै नै भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न जानेछु” भनी बुद्धको अनुस्मरण गर्दै सुते । “प्रभात भयो” भन्दै रातको तीनपटकसम्म उठे । त्यसपछि अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ (राजगृहको) शिव-द्वार (नगर द्वार) थियो त्यहाँ गए । अमनुष्य (देव आदि) ले द्वार खोलिए । नगरद्वारको बाहिर पुग्नासाथ आलोक (उज्यालोपन) लोप भई अन्धकार भयो । त्यस बखतमा अनाथपिण्डिक गृहपतिको मन लोमहर्षित (जिरिङ्ग) भयो । त्यहींबाटै फर्कने विचार गरे । त्यस बखत शिवक यक्षले अन्तरध्वनी गरी यस्तो सुनाए :—

१- “सतं हत्थी सतं अस्सा सतं अस्सतरी रथा ।
सतं कञ्जासहस्सानि आमुक्कमणिकुण्डला ।
एकस्स पद वीतिहारस्स कलं नाग्घति सोलसिं ॥”

२- “अभिव्कम गहपति, अभिव्कम गहपति ।
अभिव्कन्तं ते सेट्ठयो नो पटिव्कन्तंति ॥”

अर्थ :—

१-२- “शय हाती, शय घोडा, शय खच्चरनीको रथ र मणि-कुण्डल लगाएका शत सहश्र कन्याहरू, (तिम्रो) एक पाइलाको सोढ

भागमध्ये एक भाग पनि मूल्य छैन । त्यसैले, गृहपति ! (तिमी) अगाडि नै बढेर जाऊ ! अगाडि नै बढेर जाऊ ! !”

यस पछि अन्धकार लोपभई आलोक प्रादुर्भाव भयो । अनि डरले जिरीङ्गीएका **अनाथपिण्डक** गृहपतिको मनबाट डर हट्यो ।

दोस्रो पटक पनि आलोक अन्तरधान भयो अन्धकार उत्पन्न भयो र अनाथपिण्डक गृहपति जिरीङ्गीई डराउन थाले । दोस्रो पटक पनि शिवक यक्षले अघि कै जस्तै कुराको आवाज सुनाए । यसपछि अन्धकार लोप भयो, आलोक प्रादुर्भाव भयो । डरले जिरीङ्गीएका अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा जुन डर थियो सो पनि दूर भयो ।

तेस्रो पटक पनि आलोक अन्तरधान भयो, अन्धकार उत्पन्न भयो र अनाथपिण्डक गृहपति जिरीङ्ग भई डराउन थाले । तेस्रो पटक पनि **शिवक-यक्ष**ले अघि भनेको जस्तै कुराको आवाज सुनाए । यस पछि पुनः अन्धकार लोप भयो, आलोक प्रादुर्भाव भयो । अनि डरले जिरीङ्गीएका अनाथपिण्डक गृहपतिको मनबाट डर हटेर नै गयो । त्यसपछि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ **शीत-वन** थियो त्यहाँ गए ।

त्यस बखत **भगवान** रातको प्रत्यूष समयमा उठी, खुला ठाउँमा चंक्रमण (टहलनु) गरी रहनु भएको थियो । अनाथपिण्डक गृहपति आइरहेको टाढैबाट देखी, भगवान बुद्ध चंक्रमण-स्थलबाट ओर्ली बिच्छुचाइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यसपछि भगवानले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई यसो भन्नु भयो— “हे सुदत्त ! (यता) आऊ !”

अनाथपिण्डिक गृहपति, 'भगवानले मलाई मेरो नाम लिई बोलाउँदै हुनुहुन्छ' भन्दै बडो खुशी भई, हर्षले गद् गद् भई जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवानको चरण-कमलमा शीरले ढोगी उनले भगवानसँग "भन्ते ! भगवान सुखपूर्वकै निदाउनु भयो होला ?" भनी सोधे ।

भगवानले उत्तर दिनुभयो :—

- १- "सब्बदावे सुखंसेति ब्राह्मणो परिनिब्बुतो ।
यो नलिम्पति कामेसु सीतिभूतो निरूपधि ॥"
२- "सब्बा आसत्तियो छेत्वा विनेय्य हृदये दरं ।
उपसन्तो सुखंसेति सन्तिं पप्पुय्य चेतसा'ति ॥"

अर्थ :—

१- "जो निर्वाण प्राप्त ब्राह्मण (पाप नभएको), जो काम वासनामा लिप्त छैन र द्वेष रहित, शीतल भई बस्दछ ऊ सदैव आरामपूर्वक निदाउँछ ।"

२- "चित्तमा परम शान्ति प्राप्त गरी जसले हृदयको दुःखलाई हटाई सबै आसक्तलाई छेदन गरी सकेको छ, ऊ नै उपशान्त भई आरामपूर्वक निदाउँछ ।"

यस पछि **अनाथपिण्डिक** गृहपतिलाई आनुपूर्विकथा भन्नु हुँदै

१. यहाँसम्मको कुरा सं. नि. I. पृ. २१२ : सुदत्तसुत्तमा पनि समुल्लेख भएको छ ।

भगवानले— दान-कथा, शील-कथा, स्वर्ग-कथा, कामविषयको अवगुण, तुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैष्कर्म्यताको आनिसंस (गुण) प्रकाश गर्नु भयो । जब अनाथपिण्डक गृहपतिको चित्त उपयुक्त छ, मृदु छ, नीवरण रहित छ, हर्षित तथा प्रसन्न छ भनी भगवानले थाहा पाउनु भयो अनि उहाँले जुन स्वयं प्राप्त गर्नु भएको धर्म हो त्यही धर्म प्रकाश गर्नुभयो— “यो दुःख हो, यो दुःख समुदय हो, यो दुःखको निरोध (निर्वाण) हो र यो दुःख निरोधको मार्ग हो ।” जस्तै सुकिलो वस्त्रमा रङ्गले राम्ररी समात्छ, त्यस्तै गरी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सोही आसन मै विरज, वीतमल, धर्मचक्षु प्राप्त भयो र “जे जति समुदय धर्मका हुन् ती जम्मै निरोध धर्म हुन्” भन्ने ज्ञान पनि भयो । त्यसपछि अनाथपिण्डक गृहपतिले— दृष्टधर्म, प्राप्त धर्म, विदितधर्म र धर्मको गहिरोपनलाई बुझिसकेपछि— निःशंकी, निश्चिन्त तथा वैशारद्य भई धर्मको बारे कसैको सहायता नचाहिने भइसकेपछि— भगवानसँग यसरी प्रार्थना गरे :—

“धन्य, भन्ते ! धन्य, भन्ते !! जस्तो घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा— आँखा हुनेहरूले रूप देखे भैं— तपाईं भगवानले अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म तपाईंको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि मलाई आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु होस् । भोलिको निमित्त भिक्षुसङ्घ सहित तपाईंले मेरो निम्तो पनि स्वीकार गर्नुहोस् !”

भगवानले तूष्णिभावद्वारा निम्तो स्वीकार गर्नु भयो ।

अनाथपिण्डिक गृहपति भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको कुरा बुझी आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

राजगृहवासी सेठले “अनाथपिण्डिक गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोलिको निम्त निम्तो गरे” भन्ने खबर सुनी अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई यसो भने :—

“भो गृहपति ! तपाईंले भोलिको निम्त बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याउनु भएको छ । तपाईं यहाँ आगन्तुक हुनुहुन्छ । म तपाईंलाई कामकाज गर्ने मानिसहरू दिनेछु जसले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको लागि भोजन समेत तयारपारि दिनेछन् ।”

“भो गृहपति ! भयो ठीक छ; भोजन तयार गर्नको निम्त मसँग मानिसहरू छन्” भनी अनाथपिण्डिक गृहपतिले जवाफ दिए ।

मगध राजा सेनीय बिम्बिसारले पनि “अनाथपिण्डिक गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोलिको निम्त निम्तो गरे” भन्ने खबर सुनी अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भने :—

“हे गृहपति ! तिमीले भोलिको निम्त भगवान प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्तो दिएका छौ । तिमी यहाँ आगन्तुक हौ । बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको लागि भोजन तयार पार्नको निम्त म तिमीलाई मानिस दिनेछु ।”

अनाथपिण्डक :- “भो देव ! भइहाल्यो, बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको लागि भोजन तयार पार्ने मानिसहरू मसँगै छन् ।”

अनाथपिण्डक गृहपतिले त्यस रात बितिसकेपछि राजगृहवासी सेठको घरमा प्रणीत खाद्य भोज्य तयार पार्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना पनि पठाए— “भन्ते ! समय भयो, भोजन तयार छ ।”

भगवान पूर्वाह्न समय चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ राजगृहवासी सेठको घर हो त्यहाँ जानु भई भिक्षुसङ्घ सहित विच्छयाइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । अनाथपिण्डक गृहपतिले पनि बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य भोज्य आफ्नै हातले सन्तर्पित गरी भोजनद्वारा तृप्त गराए । त्यसपछि भगवानले पात्र एक छेउमा राखिसक्नु भएपछि अनाथपिण्डक एक छेउमा बसी भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गर्न लागे :—

“भन्ते ! भिक्षुसङ्घ सहित श्रावस्तीमा वर्षावास गर्नुहुँदा मेरो निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् !”

“हे गृहपति ! तथागत शून्यागारमा अभिमरण गर्छु ।”

“भगवान ! मैले कुरा बुझें, सुगत ! कुरा बुझें ।”

यसपछि भगवानले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रष्टित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित गराई आसनबाट उठी फर्कनु भयो ।

त्यस बखत **अनाथपिण्डिक** गृहपतिका कुराहरू राम्ररी सुन्ने साथी तथा मित्रहरू थिए । आफ्नो काम सकिए पछि अनाथपिण्डिक गृहपति राजगृहबाट श्रावस्ती फर्केर गए । बाटैका छेउमा घरहुने मानिसहरूलाई अनाथपिण्डिक गृहपतिले यसो भने :—

“हे आर्यहरू ! लोकमा **बुद्ध** उत्पन्न भइसक्नु भएको छ । मैले उहाँलाई निम्तो गरी आएको छु । उहाँ यही बाटो भएर पाल्नु हुनेछ । अतः तिमीहरूले आरामहरू बनाऊ ! विहारहरू बनाऊ ! दान-वस्तुहरू तयार गर !”

ती मानिसहरूले पनि अनाथपिण्डिक गृहपतिको कुरा सुनी आराम र विहारहरू बनाए, दान-वस्तुहरू पनि तयार गरे ।

श्रावस्ती नगरमा पुगिसकेपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले श्रावस्तीको चारैतिर ठाउँ हेरी विचार गरे :— “भगवानलाई कता बसाउनु उचित हुनेछ ? त्यस्तो ठाउँ उचित हुनेछ जुन ठाउँ गाउँबाट धेरै टाढा पनि नहोस्, न धेरै नगिच नै; यातायातको सुविधा पनि होस्, इच्छुकहरूलाई आउन सजिलो पनि होस्; दिनमा अल्प-भीड र रातमा अल्प-शब्द र अल्प-घोष होस्; मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर होस्, रहस्यमय काम गर्ने मनुष्यहरूलाई पाएक पर्ने जस्तो निर्जन स्थान होस् र जुन ठाउँमा बास गर्दा ध्यान गर्न समते उपयुक्त हुनसकोस् ।”

यसै बखत अनाथपिण्डिक गृहपतिले **जेत कुमारको** त्यस्तै उद्यान देखे जो उपरोक्त गुणले युक्त थियो । अनि उनले जेत कुमार कहाँ गई भने :—

“भो आर्यपुत्र ! मलाई तपाईंको उद्यान आराम बनाउनको निम्ति दिनुहोस् ।”

“हे गृहपति ! यो उद्यान अदेय छ, कोटी रुपैयाँ विच्छायाइ दिएता पनि दिन सकिन्न ।”

“भो आर्यपुत्र ! मैले उद्यान लिईसकें ।”

“हे गृहपति ! लिएको छैन ।”

“लियो कि लिएन” भनी व्यवहारिक-महामात्य (न्यायाधीश) सँग सोधे । महामात्यले भने :—

“भो आर्यपुत्र ! तपाईंले मोल भन्नु भएको हुँदा उद्यान लिएको ठहरिन्छ ।”

अनि अनाथपिण्डिक गृहपतिले गाडामा हिरण्य ल्याई जेतवनमा कोटी हिरण्य^१ विच्छायाइ दिए । पहिलो पटक ल्याएको हिरण्य जेतवनमा विच्छायाउँदा एक कोठाको ठाउँ जत्रै ठाउँलाई पुगेन र अनाथपिण्डिक गृहपतिले मानिसहरूलाई— “हे भणे ! हिरण्य ल्याऊ ! यो ठाउँमा विच्छायाइ दिनेछु ।”

त्यस बखत जेत कुमारको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यी गृहपतिले यत्तिका हिरण्य परित्याग गरिसके भने यो काम मामुलि होओइन होला ।”

१. जेतवनमा विच्छायाउन १८ कोटि हिरण्य (सुवर्णमय रुपैयाँ) लागेको थियो भनी अ. क. मा उल्लेख छ—पृ. ९०१

यति मनमा सोची जेत कुमारले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भने :—

“हे गृहपति ! भइहाल्यो, त्यो ठाउँमा विच्छयाउन नलगाए पनि हुन्छ । त्यो ठाउँ मलाई देऊ, मेरो दान हुनेछ ।”

अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले “यी राजकुमार नामी छन् सबैले यिनलाई चिन्दछन्; यस्ता नामी आनुभाव सम्पन्न व्यक्ति यस धर्ममा प्रसन्न हुनु राम्रै हो” भनी विचार गरी त्यो ठाउँ जेत कुमारलाई नै दिए । जेत कुमारले त्यस ठाउँमा कोठा^१ बनाइ दिए ।

अनाथपिण्डक गृहपतिले पनि जेतवनमा विहारहरू^२, परिवेणहरू (प्राङ्गण सहित भएका घरहरू), भण्डारहरू, उपस्थान शालाहरू (सभागृह, Hall for attendance), अग्नि शालाहरू, (पानी तताउने घरहरू), कप्पियकारकहरू^३ बस्ने कुटीहरू, चर्बीहरू, चक्रमण (टहलने) स्थानहरू, चक्रमण-शालाहरू, पानी खाने ठाउँहरू, पानीघरहरू, स्नान घरहरू, स्नान गृहशालाहरू, पुष्करीणीहरू र मण्डपहरू बनाउन लगाए^४ ।

X

X

X

१. साततले प्रासाद बनाइ दिए—अ. क. पृ. ९०१

२. भिक्षुहरू बस्ने आश्रमलाई ‘विहार’ भन्दछन् ।

३. भिक्षुहरूको हेरचाह गर्नेहरूलाई ‘कप्पियकार’ भनिन्छ ।

४. समन्तप्रासादिका अनुसार ८ करिस प्रमाण भूमि भागमा अर्थात्

२० एकड जमिनको भागमा निर्माण कार्य गरे—पृ. ९०२

मूल पालि :—

२-जेतवन विहार दान

भगवान चारिका गर्दै क्रमशः श्रावस्ती नगरमा पुगी अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवानसँग निवेदन गरे :—

“भन्ते ! भोलि भगवान प्रमुख भिक्षुसङ्घको निम्ति मेरो निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् !”

भगवानले तूष्णीभावद्वारा निम्तो स्वीकार गर्नुभयो ।

भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझी अनाथपिण्डिक गृहपति आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । त्यस रात बितिसकेपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले प्रणीत खाद्य भोज्य तयार गरी भगवानलाई समयको सूचना दिन पठाए— “भन्ते ! समय भयो, भोजन तयार छ ।”

त्यसपछि भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर धारण गरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भई भिक्षुसङ्घ सहित विच्छद्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो । अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवान प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले

१. चुल्ल व. पृ. २५८ : जेतवनविहारानुमोदना ।

प्रणीत खाद्य भोज्य सन्तर्पित गरी, भोजनद्वारा संतृप्त गराए । भोजनो-
परान्त भगवानले पात्र एक छेउमा राख्नु भएपछि अनाथपिण्डक गृहपति
एक छेउमा बसे । अनि **अनाथपिण्डक** गृहपतिले भगवानसँग निम्न
कुरा सोधे :—

“भन्ते ! जेतवन विहारबारे मैले के कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला ?”

“त्यसो भए, हे गृहपति ! **जेतवन विहार** चतुर्दिशाबाट आए
नआएका सङ्घको निमित्त प्रतिष्ठित गरी देऊ ।”

“हवस्” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिले जेतवन विहार चतुर्दिशाबाट
आए नआएका सङ्घको निमित्त प्रतिष्ठित गरी दिए अर्थात् अर्पण गरे ।

यसपछि भगवानले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई निम्न गाथाद्वारा
अनुमोदन गर्नुभयो :—

- १- “सीतं उण्हं पदिहन्ति ततो वालमिगानि च ।
सरिंसपे च मकसे सिसिरे चापि वुद्धियो ॥”
- २- “ततो वातातपे घोरा सञ्जातो पटिहञ्जति ।
लेणत्थं च सुखत्थं च भ्मायितुं च विपस्सितुं ॥”
- ३- “विहारदानं सङ्घस्स अगं बुद्धेन वण्णितं ।
तस्माहि पण्डितो पोसो सम्पस्सं अत्थमत्तनो ॥”

४- “विहारे कारये रम्मे वासयत्थ बहुस्सुते ।
तेसं अन्नं च पानं च वत्थसेनासनानि च ॥”

५- “ददेय्य उजुभूतेसु विप्पसन्नेन चेतसा ।
ते तस्स धम्मं देसेन्ति सब्बदुक्खा पनूदनं ।
यं सो धम्मं इधञ्जाय परिनिब्बाति अनासवो’ति ॥”

अर्थ :—

१- “जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ, क्रूर जानवरहरूबाट पनि बचाउँछ; सर्प, लामखुट्टे र शिशिर हावा र वर्षादबाट पनि बचाउँछ ।”

२- “घोर हावा र गर्मीबाट बचाउँछ । बस्नको लागि, ध्यान गर्नको लागि र विपश्यना^१ भावना गर्नको लागि पनि सुखावह हुन्छ ।”

३, ४, ५- “सङ्गलाई विहार दान दिनु ‘अग्रदान हो’ भनी बुद्धद्वारा पनि वर्णित छ । आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्ने पण्डित पुरुषले रमणीय विहारहरू बनाई, त्यसमा बहुश्रुतहरू राखी, उनीहरूको निमित्त अन्न, पान, वस्त्र र शयनासनको प्रबन्ध गरी, ऋजु भएका (सङ्ग) लाई प्रसन्न चित्तले दान दिउन् । उनीहरूले (सङ्गले) उनलाई (दातालाई) सबै दुःखबाट मुक्त हुने उपदेश दिन्छन् र जुन धर्मोपदेश अवबोध गरी यसै जन्ममा अनास्रव भई परिनिर्वाण हुनसक्दछ ।”

१. अनित्य, दुःख, अनात्म भनी ध्यान गर्नेलाई विपश्यना भावना भनिन्छ ।

यी गाथाद्वारा अनुमोदन गरी भगवान आसनबाट उठी फर्केर जानु भयो ।

X X X

मूल सूत्र :—

३-दान कथा

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । अनि उनलाई भगवानले यसो भन्नु भयो :—

“हे गृहपति ! भोजन दानदिंदा आर्य श्रावकले प्रतिग्राहकलाई निम्न चार कुरा पनि दिएको ठहर्दछ :—

‘(१) आयु दिएको हुन्छ, (२) वर्ण दिएको हुन्छ, (३) सुख आराम दिएको हुन्छ र (४) शक्ति दिएको हुन्छ ।’

“आयु दिएर आयु कै भागी हुन्छ, वर्ण दिएर वर्ण कै भागी हुन्छ, सुख दिएर सुख कै भागी हुन्छ, र शक्ति दिएर शक्ति कै भागी हुन्छ—दिव्य—लोक तथा मनुष्य लोकमा पनि । अतः भोजन दानदिंदा प्रतिग्राहकलाई उक्त चार कुरा पनि आर्यश्रावकद्वारा दिइएको हुन्छ ।”

१. अं. नि-४. पृ. ६७ : सुदत्तसुत्तं ।

यसपछि पुनः गाथा भन्तु भयो :—

- १- “यो सञ्जतानं परदत्त भोजिनं,
कालेन सक्कच्च ददाति भोजनं ।
चत्तारि ठानानि अनुप्पवेच्छति,
आयुं च वण्णं च सुखं बलं च ॥”
- २- “सो आयुदायी वण्णदायी, सुखं बलं ददो नरो ।
दीघायु यसवा होति, यत्थ यत्थूपपज्जती’ति ॥”

अर्थ :—

१- “जसले अर्काले दिएको मात्र भोजन गर्ने र काय र वचन-
द्वारा संयम गर्नेलाई यथासमय सत्कारपूर्वक भोजन दान दिन्छ, उसले
त्यसलाई आयु, वर्ण, सुख र शक्ति समेत गरी चार कुरा प्रदान गरेको
ठहर्दछ ।”

२- “आयु दिने, वर्ण दिने, सुख दिने र शक्ति प्रदान गर्ने पुरुष
जहाँ जहाँ जन्मिन्छ, त्यहाँ त्यहाँ ऊ दीर्घायु तथा यशवान् पनि हुन्छ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

४-प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो

त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१। अनि भगवानले एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भन्नु भयो :-

“हे गृहपति ! यो लोकमा इष्ट, कान्त र मनाप भएका पाँच धर्म (वस्तु) हरू दुर्लभ छन् । कुन पाँच भने ?-

“(१) यो लोकमा इष्ट, कान्त र मनाप हुने ‘आयु’ दुर्लभ छ, (२) इष्ट, कान्त र मनाप हुने ‘वर्ण’ दुर्लभ छ, (३) इष्ट, कान्त र मनाप हुने ‘सुख’ दुर्लभ छ, (४) इष्ट, कान्त र मनाप हुने ‘यश’ दुर्लभ छ, र (५) इष्ट, कान्त र मनाप हुने ‘स्वर्ग’ पनि दुर्लभ छ । यही पाँच वस्तुहरू हुन् जुन यो लोकमा दुर्लभ छन् ।”

“हे गृहपति ! लोकमा दुर्लभ भएका र इष्ट, कान्त, मनाप भएका यी पाँच वस्तुहरू आयाचना र प्रार्थना गर्नाले मात्र प्राप्त हुन सक्छन् भनी म भन्दिन । यदि यी पाँच इष्ट-कान्त-मनाप भएका, लोकमा दुर्लभ भएका वस्तुहरू आयाचना र प्रार्थना गरेर मात्र प्राप्त हुने भए यहाँ कसलाई केको परिहानी हुनेछ र ?”

१- “हे गृहपति ! ‘आयु’ को कामना गर्दै, आयुको आयाचना वा अभिनन्दन गरी आयुको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निमित्त उपयुक्त छैन । ‘आयु’ चाहने आर्यश्रावकले आयु-दायी प्रतिपदामा (मार्गमा) लाग्नु पर्छ । आयु-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र आयुलाभ हुनसक्छ । यसरी ऊ दिव्य वा मानुषीय आयु-लाभी हुनसक्छ ।”

१. अं. नि-५, पृ. ३१२ : इङ्गसुत्तं ।

२- “हे गृहपति ! ‘वर्ण’ को कामना गर्दै, वर्णको आयाचना वा अभिनन्दन गरी वर्णको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निमित्त उपयुक्त छैन । ‘वर्ण’ चाहने आर्यश्रावकले वर्ण-दायी प्रतिपदामा लाग्नु पर्छ । वर्ण-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र आयुलाभ हुनसक्छ । यसरी ऊ दिव्य वा मानुषीय वर्ण-लाभी हुनसक्छ ।”

३- “हे गृहपति ! ‘सुख’ को कामना गर्दै, सुखको आयाचना वा अभिनन्दन गरी सुखको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निमित्त उपयुक्त छैन । ‘सुख’ चाहने आर्यश्रावकले सुख-दायी प्रतिपदामा लाग्नु पर्छ । सुखदायी प्रतिपदामा लागे मात्र सुखलाभ हुनसक्छ । यसरी ऊ दिव्य वा मानुषीय सुख-लाभी हुनसक्छ ।”

४- “हे गृहपति ! ‘यश’ को कामना गर्दै, यशको आयाचना वा अभिनन्दन गरी यशको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निमित्त उपयुक्त छैन । ‘यश’ चाहने आर्यश्रावकले यश-दायी प्रतिपदामा लाग्नु पर्छ । यश-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र यश लाभ हुनसक्छ । यसरी ऊ दिव्य वा मानुषीय यश-लाभी हुनसक्छ ।”

५- “हे गृहपति ! ‘स्वर्ग’ को कामना गर्दै, स्वर्गको आयाचना वा अभिनन्दन गरी स्वर्गको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निमित्त उपयुक्त छैन । ‘स्वर्ग’ चाहने आर्यश्रावकले स्वर्ग-दायी प्रतिपदामा लाग्नु पर्छ । स्वर्ग-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र स्वर्ग लाभ हुनसक्छ । यसरी ऊ स्वर्ग-लाभी हुनसक्छ ।”

उक्त कुरा भनि सक्नु भएपछि फेरि निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो :—

- १- “आयुं वण्णं यसं कित्तिं, समं उच्चा कुलीनतं ।
रतियो पत्थयानेन, उलारा अपरापरा ।
अप्पमादं पसंसन्ति, पुञ्जकिरियासु पण्डिता ॥”
- २- “अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिगण्हाति पण्डितो ।
दिट्ठेव धम्मो च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितो ति पवुच्चती’ति ॥”

अर्थ :—

१- “आयु, वर्ण, यश, कीर्ति, स्वर्ग, उच्चकुलीनता र अरू ठूल-ठूला रतिसम्पत्तिको प्रार्थना गर्ने पुरुष पुण्यकार्यमा अप्रमत्त हुनु प्रशंसनीय छ ।”

२- “अप्रमादी हुने पण्डितले इहलोकार्थ र परलोकार्थ—यो दुवै अर्थ अधिग्रहण गर्छन् । यसरी अर्थलाभ गर्ने धीर नै ‘पण्डित’ कहलाउँछ ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

५-पञ्चभय

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो

त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवानले निम्न कुरा भन्नु भयो :—

“हे गृहपति ! पाँच भय-त्रास र वैरभावलाई^२ नत्याग्ने व्यक्तिलाई ‘दुःखशील’ भन्छन् र ऊ नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ । कुन पाँच भने ?—

‘(१) प्राणीघात, (२) अदिन्नादान, (३) काम-मिथ्याचार, (४) मृषावाद र (५) सुरा-मेरय-मद्यपान यी पाँच भय, त्रास र वैरभावलाई त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘शीलवान्’ भन्छन् र ऊ सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।’

“हे गृहपति ! पाँच भय-त्रास र वैरभावलाई न त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘शीलवान्’ भन्छन् र ऊ सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ । कुन पाँच भने ?—

‘(१) प्राणीघात, (२) अदिन्नादान, (३) काम-मिथ्याचार, (४) मृषावाद र (५) सुरा-मेरय-मद्यपान— यी पाँच भय, त्रास र वैरभावलाई त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘शीलवान्’ भन्छन् र ऊ सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।’

“(१) हे गृहपति ! जुन प्राणीहिंसक पुरुषलाई प्राणीघातको कारणले गर्दा यस जन्ममा भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ,

१. अं. नि-५. पृ. ४५० : वेरसुत्तं ।

२. प्राणीघातादि पाँच दुःशील काम गर्नेहरूको चित्तमा भय त्रास र वैरभाव भएको हुन्छ । अतः यस्ता कामलाई त्याग्नु पर्छ ।

सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ र मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; प्राणीघातकर्म त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रासको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, न सम्परायिक भय-त्रासको सामना गर्नु पर्ने कारण नै हुन्छ, न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी प्राणीघातलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

“(२) हे गृहपति ! जुन अदिन्नादायी पुरुषलाई अदिन्नादानको कारणले गर्दा यस जन्ममा भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ, सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ र मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; अदिन्नादान (चोरी) कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, न सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने नै हुन्छ, न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी अदिन्नादानलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

“(३) हे गृहपति ! जुन काममिथ्याचारी पुरुषलाई काममिथ्याचारको कारणले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; काममिथ्याचार कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी काम

मिथ्याचारलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

“(४) हे गृहपति ! जुन मृषावादी पुरुषलाई अदिन्नादानको कारणले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; मृषावाद कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी मृषावादलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

“(५) हे गृहपति ! जुन सुरा-मेरय-मद्यपायी पुरुषलाई मद्यपानको कारणले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; सुरा-मेरय-मद्यपान कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी सुरा-मेरय-मद्यपानलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

उक्त कुरा भनिसक्नु भएपछि पुनः निम्न गाथा प्रकाश गर्नुभयो :—

- १- “यो पाणमतिपातेति, मुसावादं च भासति ।
लोके अदिन्नं आदियति, परदारं च गच्छति ॥”
- २- “सुरामेरयपानं च, यो नरो अनुयुञ्जति ।
अप्पहाय पञ्च वेरानि, दुस्सीलो इति वुच्चति ।
कायस्स भेदा दुप्पञ्जो, निरयं सोपपज्जति ॥”

- ३- “यो पाणं नातिपातेति, मुसावादं न भासति ।
लोके अदिन्नं आदियति, परदारं च गच्छति ॥”
- ४- “सुरामेरयपानं च, यो नरो नानुयुञ्जति ।
पहाय पञ्च वेरानि, सीलवा इति वुच्चति ।
कायस्स भेदा सप्पञ्जो, सुगतिं सोपपज्जती’ति ॥”

अर्थ :—

१, २- “जसले यो लोकमा प्राणीघात गर्छ, मृषावाद बोल्छ, चोरी गर्छ, परदारगमन गर्छ र सुरापान गर्ने काममा लागिरहन्छ; पञ्च भय-त्रास र वैरभाव न त्यागेको हुनाले उसलाई ‘दुःशील’ भन्दछन् । ऊ निर्बुद्धि भई मृत्युपछि नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

३, ४- “जसले यो लोकमा प्राणीघात गर्दैन, मृषावाद बोल्दैन, चोरी गर्दैन, परदारगमन गर्दैन र जो सुरापान गर्ने काममा पनि लाग्दैन; पञ्च भय-त्रास र वैरभावलाई त्यागेको हुनाले उसलाई ‘शीलवान्’ भन्दछन् । ऊ प्रज्ञावान् भई मृत्युपछि सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

६-गृही-कर्तव्य

एक समय अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा

१. अं. नि-४. पृ. ६८ : गिहिसामीचिसुत्तं ।

बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! चार धर्म (कर्तव्य) द्वारा सम्पन्न भएको आर्यश्रावकलाई गृही-कर्तव्य पालन गरी यशलाभी र स्वर्गगामी मार्गमा लागेको भन्न सकिन्छ । कुन चार धर्म (कर्तव्य) भने ?—

“(१) यहाँ आर्यश्रावकले भिक्षुसङ्घलाई **चीवरद्वारा** प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ, (२) **भिक्षा भोजनद्वारा** प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ, (३) **शयनासन-द्वारा** प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ, र (४) **गिलानप्रत्यय** अर्थात् **भैषज्यपरि-काष्ठद्वारा** प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ । यिनै चार धर्म (कर्तव्य) द्वारा सम्पन्न भएको आर्यश्रावकलाई नै गृही-कर्तव्य पालन गरी यशलाभी र स्वर्गगामी मार्गमा लागेका भन्दछन् ।”

पुनश्च निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

- १- “गिहिसामीचिपटिपदं, पटिपज्जन्ति पण्डिता ।
सम्मगते सीलवन्ते, चीवरेण उपट्ठिता ॥”
- २- “पिण्डपातसयनेन, गिलानप्पच्चयेन च ।
तेसं दिवा च रत्तो च, सदा पुञ्जं पवड्ढति ।
सगं च कमतिट्ठानं, कम्मं कत्वान भद्दकंति ॥”

अर्थ :—

१- “पण्डित गृहस्थीहरूले गृही-कर्तव्य पालन गरी समग्र शीलवान्हरूलाई चीवरद्वारा उपस्थान गर्छन् ।”

२- “भिक्षा-भोजनद्वारा, शयनासनद्वारा र गिलानप्रत्यय अर्थात् औषधी उपचारद्वारा उपस्थान गर्छन् । यसरी रात दिन पुण्य बढ्ने भद्रकार्य गरी उनीहरू स्वर्गलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छन् ।”

[यो उपदेश सुनी अनाथपिण्डिक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

७-चार गृही-सुख

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो :—

“हे गृहपति ! गृही-कामभोगीले निम्न चार सुख समय समयमा उपलब्ध गर्नु पर्छ । कुन चार भने ?—

(१) ‘अस्ति-सुख’ अर्थात् ‘छ’ भन्ने सुख, (२) ‘भोग-सुख’, (३) ‘अ-ऋण-सुख’ र (४) ‘निरवद्य-सुख’ ।

“(१) हे गृहपति ! ‘अस्ति-सुख’ भनेको के हो भने— यहाँ कुल-पुत्रको आफ्नो उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना

१. अं. नि-४. पृ. ७३ : आनण्यसुत्तं ।

बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्ति हुन्छ। 'मेरो आफ्नै उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्ति छ' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ। यसैलाई 'अस्ति-सुख' अर्थात् 'छ' भन्ने सुख भनिएको हो।"

“(२) हे गृहपति ! 'भोग-सुख' भनेको के हो भने— यहाँ कुल-पुत्रले आफ्नो उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्तिको उपभोग पनि गर्छ, पुण्यादि कार्य पनि गर्छ। 'मैले आफ्नै उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्तिबाट आफूले पनि उपभोग गरिरहेको छु, पुण्यादिकार्य पनि गरिरहेको छु' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ। यसैलाई 'भोग-सुख' भनिएको हो।"

“(३) हे गृहपति ! 'अ-ऋण-सुख' भनेको के हो भने— यहाँ कुल-पुत्रले कसैलाई पनि थोरै वा धेरै ऋण तिर्नु पर्ने हुँदैन। 'कसैलाई पनि थोरै वा धेरै ऋण तिर्नु पर्ने छैन' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ। यसैलाई 'अ-ऋण-सुख' भनी भनिएको हो।"

“(४) हे गृहपति ! 'निरवद्य-सुख' भनेको के हो भने— यहाँ आर्यश्रावक निरवद्य (निर्दोष) कायकर्मले युक्त भएको हुन्छ, निरवद्य वचीकर्मले युक्त भएको हुन्छ, निरवद्य मनः कर्मले युक्त भएको हुन्छ।

‘निरवद्य कायकर्मले युक्तं छु, निरवद्य वचीकर्मले युक्तं छु, निरवद्य मनः कर्मले युक्तं छु’ भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ । यसैलाई ‘निरवद्य-सुख’ भनी भनिएको हो ।”

“हे गृहपति ! यिनै चार सुखलाई गृही कामभोगीले समय समयमा उपलब्ध गर्नु पर्दछ ।”

तत्पश्चात् पुनः निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

- १- “आनण्यसुखं ज्ञत्वानं^१, अथो अत्थिसुखं परं^२ ।
भुञ्जं भोगसुखं मच्चो, ततो^३ पञ्जा विपस्सति ॥”
- २- “विपस्समानो जानाति, उभो भोगे सुमेधसो ।
अनवज्जसुखस्सेतं, कलं नाग्घति^४ सोलसिं^५ति ॥”

अर्थ :—

१- “अ-ऋणसुखलाई जानी, अस्तिसुखलाई पनि जानी मनुष्यले भोगसुख अनुभव गर्नु पर्छ, त्यसपछि प्रजा-दृष्टिले हेर्नुपर्छ ।”

२- “यसरी हेरी मेधावी भई दुवै सुख अर्थात् निरवद्य सुख र अरू बाँकी तीन सुखहरू मध्ये, निरवद्य सुखको अगाडि अरू तीनसुखहरू सोढा भागमा एक भाग जतिको पनि मूल्य छैन भन्ने पनि थाहा पाउँछ ।”

X X X

-
१. रोमनमा: कत्वान । २. रोमनमा: सरे ।
३. रोमनमा: तथो । ४. रोमनमा: नग्घति ।

मूल सूत्र :—

८-सम्पत्तिको सदुपयोग

एक समय अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो :—

“हे गृहपति ! इष्ट, कान्त र मनाप भएका चार धर्महरू (कुराहरू) यो लोकमा दुर्लभ छन् । कुन चार भने ?

चार सम्पत्ति- “(१) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक मलाई इष्ट, कान्त र मनाप भएको ‘भोगसम्पत्ति लाभ होस्’ भन्ने यो पहिलो इष्ट-कान्त-मनाप भएको धर्म (कुरा) लोकमा दुर्लभ छ ।”

“(२) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभ हुनेलाई, ‘ज्ञाति सहित र उपाध्याय सहित यश लाभ होस्’ भन्ने यो दोस्रो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभ छ ।”

“(३) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभगरी ज्ञाति सहित र उपाध्याय सहित यशलाभ हुनेले ‘म चिरकालसम्म बाँच्न पाऊँ, दीर्घायु हुन पाऊँ’ भन्ने यो तेस्रो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभ छ ।”

१. अं. नि-४. पृ. ६९ : पत्तकम्मसुत्तं ।

“(४) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभ गरी ज्ञाति सहित र उपाध्याय सहित यश पनि लाभ गरेकोहुन्छ र चिरकालसम्म बाँची दीर्घायु लाभ पनि गरी, ‘मरणपछि सुगति स्वर्गलोकमा पुग्न सकियोस्’ भन्ने यो चौथो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभ छ ।”

“यी (उक्त) चार ... लोकमा दुर्लभ धर्महरूले निम्न चार कुराको लाभार्थ नजिक पुऱ्याइ दिन्छन् :

‘(१) श्रद्धा-सम्पदा, (२) शील-सम्पदा, (३) त्याग-सम्पदा र (४) प्रज्ञा-सम्पदा ।’

चार सम्पदा- १- “हे गृहपति ! श्रद्धा-सम्पदा भनेको के हो भने- आर्यश्रावक श्रद्धालु हुन्छ र तथागतको बोधीमा यस्तो श्रद्धा राख्छ- ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ,’^१ ... र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ यसैलाई नै ‘श्रद्धा-सम्पदा’ भनिन्छ ।”

२- “हे गृहपति ! शील-सम्पदा भनेको के हो भने- यहाँ आर्यश्रावक, प्राणीघातबाट अलग रहेको हुन्छ, अदिन्नादानबाट अलग रहेको हुन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग रहेको हुन्छ, मृषावादबाट अलग रहेको हुन्छ तथा सुरा, मेरय, मदच, प्रमादस्थानबाट पनि अलग रहेको हुन्छ । यसैलाई नै ‘शील-सम्पदा’ भनिन्छ ।”

३- “हे गृहपति ! त्याग-सम्पदा भनेको के हो भने- यहाँ

१. हेर तल बुद्धानुस्मृतिमा ।

आर्यश्रावक निर्लोभी हुन्छ, त्यागी हुन्छ, शुद्ध-हातले दान कार्यमा अग्रसर भई याचक-पात्र हुन्छ, दानसंविभाजनमा दत्तचित्त भई घर बस्छ । यसैलाई नै 'त्याग-सम्पदा' भनिन्छ ।”

४- “हे गृहपति ! प्रज्ञा-सम्पदा भनेको के हो भने- (१) अभिध्याविषम **लोभाभिभूत** अर्थात् लोभमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्य (नगर्नु पर्ने) काम गर्छ, कृत्य (गर्नु पर्ने) काम गर्दैन । अकृत्यकाम गर्नाले र कृत्यकाम नगर्नाले यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (२) **व्यापादभिभूत** अर्थात् द्वेष भावमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गर्नाले र कृत्यकाम नगर्नाले यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (३) **थीनमिद्धाभिभूत** अर्थात् शारीरिक तथा मानसिक आलस्यपनमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्य काम गर्नाले र कृत्यकाम नगर्नाले यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (४) **उद्धच्चकुक्कुच्चाभिभूत** अर्थात् शारीरिक र मानसिक चञ्चलपनमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गर्नाले र कृत्यकाम नगर्नाले यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (५) **विचिकिच्छाभिभूत** अर्थात् शंका-उपशंकामा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गर्नाले र कृत्यकाम नगर्नाले यश र सुख विध्वंश हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! सो आर्यश्रावकले **अभिध्याविषमलोभ** चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी- चित्तको उपक्लेश अभिध्या विषमलोभलाई हटाउँछ । **व्यापाद** चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी- चित्तको उपक्लेश व्यापादलाई हटाउँछ । **थीनमिद्ध** चित्तको 'उपक्लेश' भनी जानी-

चित्तको उपक्लेश थीनमिद्धलाई हटाउँछ । उद्धच्चकुक्कुच्च चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी- चित्तको उपक्लेश उद्धच्चकुक्कुच्चलाई हटाउँछ । विचिकिच्छा चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी- चित्तको उपक्लेश विचिकिच्छालाई हटाउँछ ।”

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको- अभिध्याविषमलोभ चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी 'अभिध्याविषमलोभ चित्तोपक्लेश' प्रहीण हुन्छ, व्यापाद चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी 'व्यापाद विषमलोभ चित्तोपक्लेश' प्रहीण हुन्छ, थीनमिद्ध चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी, 'थीनमिद्ध चित्तोपक्लेश' प्रहीण हुन्छ, उद्धच्चकुक्कुच्च चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी 'उद्धच्चकुक्कुच्च चित्तोपक्लेश' प्रहीण हुन्छ, र विचिकिच्छा चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी 'विचिकिच्छा चित्तोपक्लेश' प्रहीण हुन्छ, तब सो आर्यश्रावकलाई महाप्राज्ञ, पृथुलप्राज्ञ, आपाथदर्शी र प्रज्ञासम्पन्न भनिन्छ । यसैलाई नै 'प्रज्ञासम्पदा' भनिन्छ ।”

“हे गृहपति ! सो आर्यश्रावकले उत्थान बलवीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरेको भोग सम्पत्तिद्वारा निम्न चार उपयुक्त कामहरू गर्छ । कुन चार भने—

सदुपयोग- १- “उत्थान बलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई सुखी पाछ, हृष्ट-पुष्ट गरी बलियो पाछ, तथा राम्ररी सुख परिहरण गर्छ; पुत्र, भार्या, दाश, कामदारहरूलाई पनि सुखी पाछ, हृष्ट-पुष्ट गरी बलियो पाछ, तथा राम्ररी सुख परिहरण गराउँछ; इष्ट-मित्र साथीहरूलाई पनि सुखी पाछ, हृष्ट-पुष्ट गरी बलियो

पाछै तथा राम्ररी सुख परिहरण गराउँछ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो पहिलो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।

२- “फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्तिबाट कुनै कारणले आइपर्ने- आगोको आपद, पानीको आपद, राजाको आपद, चोरको आपद अथवा अप्रिय अनधिकारी व्यक्तिको आपदादि- आपदहरूका रोकवटकालागि पहिले नै रक्षात्मक कामको व्यवस्थाको निमित्त धन व्यय गर्छ, आफूलाई सुरक्षित राख्छ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो दोस्रो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।”

३- “फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्ति-द्वारा- (१) ज्ञाति-बली, (२) अतिथी-बली, (३) पूर्वप्रेत-बली, (४) राज-बली तथा (५) देव-बली इत्यादि पञ्चबली^१ कार्य पनि गर्छ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो तेस्रो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।”

४- “फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्ति-द्वारा- अप्रमादी भई क्षान्तिशीलमा बसेका, आत्मदमनका साथ आत्मशान्ति भएका, परिनिर्वाणको बाटोमा लागेका र उँभो जाने बाटोमा लागेका

१. पञ्चबली अर्थ हिंसा युक्त बली कार्य होइन परन्तु ज-जसलाई जुन रूपले सेवा, स्वागत, पुण्यदान, शुल्कदान तथा हिंसारहित पूजा गर्नु हो ।

श्रमण, ब्राह्मण (श्रेष्ठ) हरूलाई— दान दिन्छ— जुन कार्य उसको निमित्त स्वर्गगामी, सुखविपाकी र विशिष्ट स्वर्गदायी पनि हुन्छ। यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो चौथो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्तकाम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ।”

“हे गृहपति ! यसरी सो आर्यश्रावकले आफ्नो उत्थानबलवीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा यिनै चार उपयुक्त कामहरू गरेको हुन्छ।”

“यी चार उपयुक्त काममा बाहेक अरू कुनै काममा भोगसम्पत्ति खर्च हुन्छ भने— त्यस्तालाई— ‘अकारणमा, अनुपयुक्त ठाउँमा, व्यर्थमा खर्च भएको’ भनी भनिन्छ, र यी चार उपयुक्त कामहरूमा भोगसम्पत्ति खर्च हुन्छ भने— त्यस्तालाई— ‘सकारणमा, उपयुक्त ठाउँमा, सार्थक काममा खर्च भएको’ भनी भनिन्छ। यसप्रकार गरिएको खर्चलाई ‘भोगसम्पत्तिको सदुपयोग’ भनी भन्दछन्।”

त्यसपछि पुनः गाथा भन्नु भयो :-

- १- “भुत्ता भोगा भता भच्चा, वितिण्णा आपदासु मे ।
उद्धग्गा दक्खिणा दिन्न्, अथो पञ्चबलीकता ।
उपट्ठिता सीलवन्तो, सञ्जता ब्रह्मचारयो ॥”
- २- “यदत्थं भोगं इच्छेय्य, पण्डितो घरमावसं ।
सो मे अत्थो अनुप्पत्तो, कतं अननुतापियं ॥”
- ३- “एतं अनुस्सरं मच्चो, अरियधम्मो ठितो नरो ।
इधेव नं पसंसन्ति, पेच्च सग्गे पमोदती ऽति

अर्थ :—

१- “भोगसम्पत्ति अनुभोग गरेको छु, पालन-पोषण गर्नु पर्ने अर्थात् मृत्युलाई पालन-पोषण गरेको छु, आपदबाट पनि उत्तीर्ण भएको छु; उँभो लाग्नेलाई (श्रमण-ब्राह्मणलाई) दान दक्षिणा दिएको छु, पञ्चबली कार्य र संयमी, ब्रह्मचारी तथा शीलवान्लाई उपस्थान पनि गरेको छु।”

२- “पण्डित भई घरमा बस्नेलाई जुन कामको निमित्त भोगसम्पत्ति चाहिन्थ्यो, सो कामको लागि सम्पत्ति पनि प्राप्त छ, र त्यसद्वारा अनुताप गर्नु नपर्ने काम पनि गरेको छु।”

३- “आर्य-धर्ममा प्रतिष्ठित भई, उपरोक्त पुण्यकार्यको अनुस्मरण गरी बस्ने पुरुष यस लोकमा पनि प्रशंसित छ, र मृत्युपछि स्वर्गलोकमा पनि प्रमुदित हुनेछ।”

[यो उपदेश सुनी अनाथपिण्डक गृहपति प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

९-प्रीतिमय-जीवन

एकदिन अनाथपिण्डक गृहपति पाँचशय उपासकहरूका साथ

जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवानले निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! तिमीहरूले भिक्षुसङ्घलाई चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेका छौं । परन्तु ‘हामीले भिक्षुसङ्घलाई चीवर, भिक्षा भोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्यपरिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेका छौं’ भनी यत्तिले मात्र सन्तोष मात्र हुँदैन । किन्तु यस्तो पनि सोच्नुपर्छ कि— ‘कुनै उपायद्वारा हामीहरू पनि समय समयमा प्रविवेक (ध्यान) मय प्रीति प्राप्त गरी बसेका छौं कि छैनौं ?”

यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो निवेदन गर्नु भयो :—

“भन्ते ! आश्चर्य, अद्भूत, कति सुभाषित !! भगवानले— ‘हे गृहपति ! तिमीहरूले भिक्षुहरूलाई चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेका छौं; यत्तिले मात्र सन्तोष मात्र हुन्न किन्तु यस्तो सोच्नु पर्छ कि— ‘कुनै उपायद्वारा हामीहरू पनि समय समयमा प्रविवेक (ध्यान) मय प्रीति प्राप्त गरी बसेका छौं कि छैनौं ?’ भनी जुन कुरा आज्ञा गर्नु भयो त्यो सारै नै सुभाषित छ ।”

“भन्ते ! जुन समय आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्त गरी बस्छ

१. अं. नि-५. पृ. ४५२ : पीतिसुत्तं ।

त्यस समयमा उसमा निम्न पाँच कारणहरू हुँदैनन् । जस्तै :—

१- 'जो कामसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

२- 'जो कामसंयुक्त सुख-सौमनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

३- 'जो अकुशलसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

४- 'जो अकुशलसंयुक्त सुख-सौमनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

५- 'जो कुशलसंयुक्त दुःख-दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

“भन्ते ! जुन समयमा आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्त गरी बस्छ, त्यस समयमा उसमा यी (उक्त) पाँच कारणहरू हुँदैनन् ।”

“साधु ! साधु !! सारिपुत्र, जुन समय आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्त गरी बस्छ, त्यस समयमा उसमा यी (उक्त) पाँच कारणहरू हुँदैनन् र जो कामसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो ... र जो कुशलसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन । जुन समयमा आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्त गरी बस्छ, त्यस समयमा उसमा उक्त पाँच कारणहरू हुँदैनन् ।”

X X X

१. बौद्ध साहित्यमा ...साधु □ साधु □□ भन्ने शब्द ...ठीक छ, राम्रो छ, असल छ,

मूल सूत्र :—

१०-बिरामी अनाथपिण्डक

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यसबखत अनाथपिण्डक गृहपति बिरामी तथा दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई— “हे पुरुष ! तिमि आऊ, तिमि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ गई मेरो बचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा वन्दना गरेर— “भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति सारै बिरामी छ, तथा सारै दुःखी छ । ऊ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ’ भनेर पुनः यस्तो निवेदन गर— “भो भन्ते ! यदि अनुकम्पा राखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपति छ त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र पाल्नुभए बेस हुने थियो ।”

“हवस् भन्ते^२ !” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी यस्तो निवेदन गर्‍यो :—

“भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति सारै बिरामी हुनुहुन्छ तथा दुःखी पनि । उहाँले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्नु भएको छ । यस्तो पनि निवेदन गर्नुहुन्छ कि— “भो भन्ते ! अनुकम्पा राखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपति छ त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र पाल्नु भए बेस हुने थियो ।”

१. सं. नि-५. पृ. ३२४ : पठम अनाथपिण्डकसुत्तं ।

२. भन्ते भनी सम्बोधन गर्ने चलन भिक्षुहरूलाई मात्र नभई आफूले मान्नु पर्ने अरूलाई पनि भनिएको पालि साहित्यमा पाइन्छ ।

आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णिभावद्वारा स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी आयुष्मान् आनन्द सहित अरू श्रमणहरूलाई पछ्याडि राखी, जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भई विच्छयाई राखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो :—

“हे गृहपति ! क्षमनीय तथा यापनीय छौ ? दुःखवेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ त ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय तथा यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ, घटेको छैन; बढेकै धेरै देखिन्छ, घटेको देखिन्न ।”

सारिपुत्रोपदेश

बुद्धगुण- “हे गृहपति ! जुनरूपले बुद्धप्रति अप्रसाद युक्त चित्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो अप्रसादचित्त तिमीमा छैन ।

बुद्धप्रति- ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यका शास्ता हुनुहुन्छ, तथा भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने अटलश्रद्धा पनि तिमीमा छँदैछ । यदि

तिमीले आफूमा भएको बुद्धप्रतिको अटल श्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

धर्मगुण- “हे गृहपति ! जुनरूपले धर्मप्रति अप्रसादयुक्त चित्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो **अप्रसादचित्त** तिमीमा छैन । **धर्मप्रति-** ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ, प्रत्यक्षणीय छ, अ-कालिक छ, ‘आऊ, हेर !’ भन्न योग्य छ, औपनयिक (निर्वाण नजिक पुऱ्याउने) छ तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ’ भन्ने **अटलश्रद्धा** पनि तिमीमा छँदैछ । यदि तिमीले आफूमा भएको धर्मप्रतिको अटल श्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

सङ्घगुण- “हे गृहपति ! जुनरूपले सङ्घप्रति अप्रसादयुक्त चित्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो **अप्रसादचित्त** तिमीमा छैन । **सङ्घप्रति-** ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छ, ऋजुप्रतिपन्न छ, निर्वाणमार्गमा प्रतिपन्न छ, अनुकूल मार्गमा प्रतिपन्न छ; यिनै चारजोडा अर्थात् आठ पुद्गलहरू भगवानका श्रावकसङ्घ हुन् जो पूजनीय छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिण्य छन्, हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् तथा लोकवासीका निमित्त पुण्यक्षेत्र पनि हुन्’ भन्ने **अटलश्रद्धा** पनि तिमीमा छँदैछ । यदि तिमीले आफूमा भएको सङ्घप्रतिको अटल श्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

आर्य-शील- “हे गृहपति ! जुनरूपले दुःशीलताले युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुन-

सकछ, त्यस्तो दुःशीलता तिमीमा छैन । तिमीमा अखण्ड, अछिद्र, दाग रहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शील छदैछन् । यदि तिमीले आफूमा भएको ती अखण्ड, ... समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शीललाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सकछ ।”

दशांगिकमार्ग- (१) “हे गृहपति ! जुनरूपको **मिथ्यादृष्टि** युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसकछ, त्यस्तो **मिथ्यादृष्टि** तिमीमा छैन । तिमीमा **सम्यक्दृष्टि** नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्सङ्कल्पलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सकछ ।”

(२) “हे गृहपति ! जुनरूपको **मिथ्यासङ्कल्प** युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसकछ, त्यस्तो **मिथ्यासङ्कल्प** तिमीमा छैन । तिमीमा **सम्यक्सङ्कल्प** नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्सङ्कल्पलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सकछ ।”

(३) “हे गृहपति ! जुनरूपको **मिथ्यावाचा** युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसकछ, त्यस्तो **मिथ्यावाचा** तिमीमा छैन । तिमीमा **सम्यक्वाचा** नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्वाचालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सकछ ।”

(४) “हे गृहपति ! जुनरूपको **मिथ्याकर्म** युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसकछ,

त्यस्तो मिथ्याकर्म तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्कर्म नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्कर्मलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(५) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याजीविका युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याजीविका तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्जीविका नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्जीविकालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(६) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याव्यायाम (वीर्य) युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याव्यायाम तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्व्यायाम (वीर्य) नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्व्यायामलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(७) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यास्मृति युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्या-स्मृति तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्-स्मृति नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्-स्मृतिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(८) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यासमाधि युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्यासमाधि तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्समाधि नै छ ।

यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्समाधिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(९) “हे गृहपति ! junरूपको मिथ्याज्ञान युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याज्ञान तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्ज्ञान नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्ज्ञानलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

(१०) “हे गृहपति ! junरूपको मिथ्या-विमुक्ति युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ... तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्या-विमुक्ति तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्-विमुक्ति नै छ । यदि तिमीले आफूमा भएको सो सम्यक्-विमुक्तिलाई राम्रोसँग मनन गरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरुन्तै शान्त भएर जान सक्छ ।”

यति उपदेश सुनिसकेपछि अनाथपिण्डक गृहपतिको वेदना तुरुन्तै शान्त भएर गयो र आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्दलाई क्षीर भोजन अर्पित गरे । आयुष्मान् सारिपुत्रले भोजन सिध्याएर एक छेउमा पात्र राख्नु भएपछि अनाथपिण्डक गृहपति एक स्यानो आसन लिएर एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो :—

- १- “यस्स सद्धा तथागते, अचला सुप्पतिट्ठिता ।
सीलं च यस्स कल्याणं, अरियकन्तं पसंसितं ॥”
- २- “सङ्घे पसादो यस्सत्थि, उजुभूतं च दस्सनं ।
अदलिद्दो ति तं आहु, अमोघं तस्स जीवितं ॥”

३- “तस्मा सद्वं च शीलं च, पसादं धम्मदस्सनं ।
अनुयुञ्जेथ मेधावी, सरं बुद्धानसासनंति ॥”

अर्थ :—

१- “जसको श्रद्धा तथागतप्रति अचल र सुप्रतिष्ठित छ, जसको कल्याण शील, आर्यकान्त र प्रशंसित छ”;

२- “जसको चित्त ऋजु, दर्शनीय र सङ्घमा प्रसन्न छ, त्यस्ताको जीवनलाई अ-दरिद्र र अमोघ भनिन्छ ।”

३- “त्यसैले मेधावी पुरुषहरू बुद्ध र धर्मको अनुस्मरण गर्दै श्रद्धा, शील, प्रसन्नता र धर्मदेशनामा अनुयुक्त होऊन् ।”

यी गाथाद्वारा अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई अनुमोदन गरी आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दसँग भगवानले सोध्नुभयो :—

“हे आनन्द ! त्यस्तो मध्याह्न समयमा कहाँबाट आइरहेछौ ?”

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो प्रकारले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई अववाद-उपदेश गर्नुभयो” भनी भगवानलाई जम्मै कुरा सुनाउनु भयो ।”

“हे आनन्द ! सारिपुत्र पण्डित हुन्, महाप्राज्ञ हुन्, जहाँ कि चार स्रोताप्रत्यङ्गलाई दश आकारले विभाजन गरी बताइदिए ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

११-कति दान-पात्र छन् ?

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवानसँग प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! लोकमा कति दक्षिण्य छन् ? कुन ठाउँमा दान दिनु पर्छ ?”

“हे गृहपति ! लोकमा शैक्ष र अशैक्ष दुइ दक्षिण्य छन् । यही दुइ दक्षिण्य हुन् जहाँ दानदिन योग्य छ ।”

यति भन्नु भएपछि पुनः गाथा भन्नु भयो :—

“सेखो असेखो च इमस्मि लोके,
आहुनेय्या यजमानानं होन्ति ।
ते उज्जुभूता कायेत, वाचाय उद चेतसा,
खेत्तं तं यजमानानं, एत्थ दिन्नं महप्फलं ॥”

१. अं. नि-२ पृ. ६० : सचित्तवग्गो ।

२. स्रोतापन्नादि चार मार्गहरूमा लागेकालाई ‘शैक्ष’ र अरहन्तफल प्राप्त गरिसकेकालाई ‘अशैक्ष’ भनिन्छ ।

“यो लोकमा शैक्ष र अशैक्ष दुइ यजमानहरूका आहुनेय्य (स्वागत योग्य) हुन् उनीहरू काय, वाक् र चित्तले ऋजु हुन्छन् र यजमानहरूको क्षेत्र समान भएको हुँदा- यहाँ दानदिनु महत्फलदायी हुन्छ ।”

[यति कुरा सुनेपछि अनाथपिण्डिक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

१२-भद्राभद्र मरण

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेको अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवानले निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

“हे गृहपति ! चित्त सुरक्षित भएन भने काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मन-कर्म पनि सुरक्षित हुँदैन । असुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म र मन-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मन-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुन्छ । रागादि क्लेशद्वारा भिजेको काय-कर्म, वची-कर्म र मन-कर्म दूषित हुन्छ । दूषित काय-कर्म, वची-

१. अं. नि-३. पृ. २४२ : अरक्खितसुत्तं ।

कर्म र मन-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले हुँदैन अभद्ररूपले नै हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! जस्तो कि— राम्ररी छाना नछाएको घरको धुँरी पनि असुरक्षित हुन्छ, मुसीहरू पनि असुरक्षित हुन्छन् र भित्ता पनि असुरक्षित हुन्छ; धुँरीबाट पनि पानी पस्छ, मूसीहरूबाट पनि पानी पस्छ र भित्ता पनि भिज्छ; धुँरी पनि कुहन्छ, मूसीहरू पनि कुहन्छन् र भित्ता पनि गल्छ ।”

“हे गृहपति ! यस्तै गरी चित्त सुरक्षित नहुँदा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि सुरक्षित हुन्न । असुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुन्छ । रागादि क्लेशद्वारा भिजेको काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म दूषित हुन्छ । दूषित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले हुँदैन अभद्ररूपले नै हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! चित्त सुरक्षित भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि सुरक्षित हुन्छ । सुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुँदैन । रागादि क्लेशद्वारा नभिजेको काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म दूषित हुँदैन । दूषित नभएको काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले नै हुन्छ अभद्ररूपले हुँदैन ।”

“हे गृहपति ! जस्तो कि— राम्ररी छाना नछाएको घरको धुँरी

पनि सुरक्षित हुन्छ, मूसीहरू पनि सुरक्षित हुन्छन् र भित्ता पनि सुरक्षित हुन्छ; धुँरीमा पनि पानी पस्दैन, मुसीहरूमा पनि पानी पर्दैन र भित्ता पनि भिज्दैन; धुँरी पनि कुहिनै, मुसीहरू पनि कुहिनै र भित्ता पनि गल्दैन ।”

“हे गृहपति ! यस्तै गरी चित्त सुरक्षित हुँदा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि सुरक्षित हुन्छ। सुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मन-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुँदैन। रागादि क्लेशद्वारा नभिजेको काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म दूषित हुँदैन। अदूषित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले नै हुन्छ, अभद्ररूपले हुँदैन ।”

[यति कुरा सुनेपछि अनाथपिण्डिक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

Dhamma.Digital

X

X

X

मूल सूत्र :—

१३-दश-कामभोगीहरू

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

१. अं. नि-१० पृ. २४१ : कामभोगीसुत्तं ।

अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! दश-कामभोगीहरू लोकमा विद्यमान् छन् कुन दश भने ?

a. (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस^१ तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई सुखी र बलियो पाछ, न बाँड्छ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

a. (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफूलाई मात्र सुखी र बलियो पाछ, तर बाँड्दैन, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

a. (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछ, बाँड्छ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ ।”

b. (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस र अ-साहस (साहस कर्म विना), धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति

१. धर्माधर्मको वास्ता नराखी जुनसुकै तरिकाले भए पनि भोगसम्पत्ति मात्र उपार्जन गर्न कोशिस गर्ने ।

खोजी गर्छ र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई मात्र सुखी र बलियो पार्छ, न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

b. (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी **कामभोगीले** साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफूलाई मात्र सुखी र बलियो पार्छ तर बाँडदैन, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

b. (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी **कामभोगीले** साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पार्छ, बाँडछ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ ।”

c. (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी **कामभोगीले** साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई सुखी र बलियो पार्छ, न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

c. (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी **कामभोगीले** साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफूलाई मात्र सुखी र बलियो पार्छ, तर बाँडदैन, न त पुण्य कार्य नै गर्छ ।”

c. (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी **कामभोगीले** साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको

भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछ्छ, बाँडछ, पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ ।”

d. (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछ्छ, बाँडछ, पनि, पुण्य कार्य पनि गर्छ । त्यो कामभोगी त्यस भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको पनि हुन्न, मूर्छित पनि हुन्न, न डुबिनै रहेको हुन्छ बल्कि अवगुण देख्ने र मुक्ति चाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ ।”

निन्दा-प्रशंसा- a. १- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई सुखी र बलियो पाछ्छ, न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ; त्यस्तालाई- तीन कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्तिको खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘न आफूलाई सुखी र बलियो पाछ्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ’ भनी यो तेस्रो कारणले पनि निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीनै कारणले निन्दित हुन्छ ।”

a. २- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई भने सुखी र बलियो पाछ्छ तर बाँडदैन, पुण्य कार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई- दुइ कारणले निन्दा गर्छन् र एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्तिको खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । आफू-

लाई सुखी र बलियो पाछै' भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँड्दैन, पुण्य कार्य पनि गर्दैन' भनी यो दोस्रो कारणले पनि निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी दुइ कारणले निन्दित र एक कारणले प्रशंसित हुन्छ ।”

a. ३- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई भने सुखी र बलियो पाछै, बाँड्छ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ; त्यस्तालाई- एक कारणले निन्दा गर्छन्; दुइ कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्तिको खोजी गर्छ’ भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । आफूलाई सुखी र बलियो पाछै’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘बाँड्छ, पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले निन्दित र दुइ कारणले प्रशंसित हुन्छ ।”

b. १- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई सुखी र बलियो पाछै, न बाँड्छ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ; त्यस्तालाई- एक कारणले प्रशंसा र तीन कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्तिको खोजी गर्छ’ भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘आफूलाई सुखी र बलियो पाछै’ भनी यो दोस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘न बाँड्छ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ’ भनी यो तेस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले प्रशंसित र तीन कारणले निन्दित हुन्छ ।”

b. २- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई भने सुखी र बलियो पाछ्छ, तर बाँड्दैन, पुण्य कार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई— दुइ कारणले प्रशंसा गर्छन्, दुइ कारणले निन्दा गर्छन् । ...असाहस धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘आफूलाई सुखी र बलियो पाछ्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न बाँड्छ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी दुइ कारणले प्रशंसित र यी दुइ कारणले निन्दित हुन्छ ।”

b. ३- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछ्छ, बाँड्छ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ; त्यस्तालाई— तीन कारणले प्रशंसा र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहस रहित धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘आफूलाई सुखी र बलियो पाछ्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘बाँड्छ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ’ भनी यो तेस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीन कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।”

c. १- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफूलाई सुखी र

बलियो पाछ, न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ; त्यस्तालाई— एक कारणले प्रशंसा र दुइ कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न आफूलाई सुखी र बलियो पाछ’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न त पुण्य कार्य नै गर्छ’ भनी यो दोस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले प्रशंसित र दुइ कारणले निन्दित हुन्छ ।”

c. २— “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई भने सुखी र बलियो पाछ, तर बाँडदैन, पुण्य कार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई— दुइ कारणले प्रशंसा र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘आफूलाई सुखी र बलियो पाछ’ भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न पुण्य कार्य गर्छ’ भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी दुइ कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।”

c. ३— “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछ, बाँडछ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ, किन्तु ऊ सो भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्छ, मूर्छित भएको हुन्छ, डुविरहेको हुन्छ र अवगुण नदेख्ने तथा मुक्ति नचाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; त्यस्तालाई— तीन कारणले प्रशंसा गर्छन् र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहस रहित धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘आफू-

लाई सुखी र बलियो पाछै भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँडछ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ' भनी यो तेस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'किन्तु ऊ भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्छ, ... मुक्ति नचाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ' भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीन कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।”

d. १- “हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो **कामभोगीले** साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजी गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछै, बाँडछ पनि पुण्य कार्य पनि गर्छ र भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्छ, मूर्छित भएको हुन्छ, डुबिरहेको हुन्छ र अवगुण देखेको हुन्छ तथा मुक्ति चाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; त्यस्ता कामभोगीलाई- चारै कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ' भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'आफू-लाई सुखी र बलियो पाछै' भनी यो दोस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँडछ पनि, पुण्य कार्य पनि गर्छ' भनी यो तेस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुँदैन, मूर्छित हुँदैन, डुबिरहेको हुँदैन र अवगुण देखेको हुन्छ तथा विमुक्ति चाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ' भनी यो चौथो कारणले पनि प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी चारै कारणले प्रशंसित हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! यी नै (उक्त) दश-**कामभोगीहरू** लोकमा विद्यमान छन् । यी दश-कामभोगीहरूमा जो कामभोगी साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गर्छ र साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजी गरी आफूलाई पनि सुखी र बलियो पाछै, बाँडछ पनि, पुण्यकार्य पनि गर्छ र भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको पनि हुन्छ, मूर्छित हुन्छ, डुबिरहेको

हुन्न बल्कि अवगुण देख्नेभई, मुक्ति चाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; सोही कामभोगी ती दश-कामभोगीहरू मध्येमा अग्र, श्रेष्ठ प्रमुख, उत्तम र प्रवर ठहरिन्छ ।”

“हे गृहपति ! जस्तै— गाइबाट दूध, दूधबाट दही, दहीबाट नौनी, नौनीबाट घ्यू, घ्यूबाट घ्यूको मण्ड अग्र देखिन्छ त्यस्तै— यी (उक्त) दश-कामभोगीहरू मध्येमा जो कामभोगी साहसविना धर्मतापूर्वक ..., मुक्ति चाहने भई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; सोही कामभोगी ती दश-कामभोगीहरू मध्येमा अग्र, ... प्रवर ठहरिन्छ ।”

[यी कुरा सुनेर अनाथपिण्डिक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

१४—स्रोतापन्न लक्षण

एक दिन अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

१. अं. नि-९ पृ. ४६: पठमवेरसुत्तं ।

“हे गृहपति ! जव आर्यश्रावकको (अ) पाँच भय र वैरभावहरू उपशान्त हुन्छन् र (आ) चार स्रोतापत्यङ्गरूले सुसम्पन्न हुन्छन् तब उसले चाहेमा आफूले आफैलाई यस्तो भन्नसक्छ, प्रकाश गर्न सक्छ कि— ‘म नरकगतिबाट मुक्त छु, तिरशिवनगतिबाट मुक्त छु, प्रेत गतिबाट मुक्त छु, अपायगतिबाट मुक्त छु, म स्रोतापन्न हुँ अविनिपाती हुँ र निश्चितपूर्वक सम्बोधिपरायण पनि हुँ’ ।”

“(अ) कुन पाँच भय र वैरभावहरू उपशान्त भएका हुन्छन् भने ?— हे गृहपति ! प्राणातिपाती र प्राणातीपातको कारणले जुन यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसवेदी हुन्छ; प्राणातिपातबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि तथा मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । अदिन्नादायी र अदिन्नादानको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; अदिन्नादानबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । काममिथ्याचारी र काममिथ्याचारको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; काममिथ्याचारबाट विरत रहँदा मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । मृषावादी र मृषावादको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । सुरामेरय मद्य प्रमादस्थायी र सुरामेरय मद्य प्रमादस्थानको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; सुरामेरय मद्य प्रमादस्थानबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । यिनै पाँच भय-वैरबाट उपशान्त भएको हुन्छ ।”

बुद्धगुण- “(आ) कुन चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ, भने- हे गृहपति ! यहाँ **आर्यश्रावक** बुद्धप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- ‘उहाँ भगवान अरहन्त हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्या चरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत (असल ठाउँमा पुग्नु भएको) हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ’ ।”

धर्मगुण- “यहाँ **आर्यश्रावक** धर्मप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ, प्रत्यक्षणीय छ, अ-कालिक छ, ‘आऊ, हेर !’ भन्न योग्य छ, औपनयिक (निर्वाण नजिक पुऱ्याउने) छ तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ’ ।”

सङ्गुण- “यहाँ **आर्यश्रावक** सङ्गप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- ‘उहाँ भगवानको **श्रावकसङ्घ** सु-प्रतिपन्न छ, ऋजुप्रतिपन्न छ ज्ञेयमार्ग प्रतिपन्न छ, उपयुक्त मार्ग प्रतिपन्न छ; यिनै चार जोडा अर्थात् आठ पुद्गलहरू भगवानका श्रावकसङ्घ हुन् जो पूजनीय छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिण्य छन्, हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् र लोकवासीका निम्न पुण्यक्षेत्र समान पनि छन्’ ।”

आर्यशील- “यहाँ **आर्यश्रावक** आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न भएको हुन्छ अर्थात् उसको शील- अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक हुन्छ । यिनै चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको यी (उक्त) पाँच भय-वैरहरू उपशान्त भएका हुन्छन्, यी (उक्त) चार स्रोतापत्यङ्गहरूले सुसम्पन्न भएका हुन्छन् तब उसले चाहेमा आफैले आफूलाई यस्तो भन्न सक्छ, प्रकाश गर्न सक्छ कि— ‘म नरकगतिबाट मुक्त छु, तिरशिवनगतिबाट मुक्त छु, प्रेतगतिबाट मुक्त छु, अपायगतिबाट मुक्त छु; म स्रोतापन्न हुँ अविनिपाती हुँ र निश्चितपूर्वक संबोधिपरायण पनि हुँ ।”

[यति कुरा सुनी अनाथपिण्डक खुशी भए ।]

X X X

मूल पालि :—

१५-कौशाम्बिक भिक्षुहरू

[एक समय भगवान कौशाम्बिक घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यस वखत त्यहाँ केही भिक्षुहरूका बीच वादविवाद भएको थियो । यिनीहरू भगवानका कुरा पनि मान्न तयार भएनन् । यस प्रकार केही भिक्षुहरूका बीच दुई विचार धारा भए । पछि यिनीहरू कौशाम्बीबाट श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा गए ।]

त्यस बेला^१ अनाथपिण्डक गृहपतिले सुने कि— “ती कौशाम्बिक—सङ्घमा भगडा गराउने, कलह गराउने, विवाद गराउने, कुरा गराउने— भिक्षुहरू श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा आउँदै छन् ।” अनि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान-

१. महाव. पृ. २६८ : कोसम्बकखन्धं ।

लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि उनले भगवानसँग सोधे :—

“भन्ते ! ती कौशाम्बिक- सङ्घमा भगडा गराउने, कलह गराउने, विवाद गराउने, कुरा गराउने- भिक्षुहरू श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा आउँदैछन् । उनीहरूप्रति मैले के कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला ?”

“हे गृहपति ! त्यसोभए दुबैगरीलाई दान देऊ ! दुबैथरीलाई दान दिई, दुबैगरीका धर्म-कुराहरू सुन । दुबैथरीका धर्म-कुराहरू सुनिसकेपछि त्यसमध्ये जुन भिक्षुहरू धर्मवादी हुन् उनीहरूका दृष्टि, धारणा र विचारलाई लेऊ !”

X X X

मूल पालि :—

१६-कर्मान्त गाउँमा

त्यस समय काशीजनपदमा अनाथपिण्डक गृहपतिको कर्मान्त गाउँ थियो^१ । गृहपतिले अन्तेवासीलाई यस्तो आज्ञा दिएका थिए- “यदि भदन्तहरू आउनु भएमा भोजन तयार गरिदिनु ।”

त्यस बखत केही भिक्षुहरू काशीजनपदमा चारिका गर्दै जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको कर्मान्त गाउँ थियो त्यहाँ पुगे । सो पुरुषले

१. पाचि. पृ. २१६ : अङ्गुलिमुद्दिकवत्थु ।

भिक्षुहरू आइरहुनु भएको टाढैबाट देखेर ती भिक्षुहरू कहाँ गई अभिवादन गरी निवेदन गरे :—

“भन्ते ! भोलिको निमित्त गृहपतिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् !”

ती भिक्षुहरूले तूष्णिभावले निम्तो स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि सो पुरुषले त्यस रात बितिसकेपछि प्रणीत खाद्य भोज्य तयार गरी समयको सूचना दिन पठाए । भिक्षुहरूलाई भोजन गराउन हातको औँठी भिक्री भोजन गराए । “आर्य ! भोजन गरेर पाल्नुहोस्; म पनि काममा जान्छु” भनी काममा गए । औँठी लिन बिसै । “यदि हामीहरू गर्यौं भने यो औँठी हराउने छ” भनी भिक्षुहरू त्यहीं नै बसिरहे । सो पुरुष कामबाट फर्केर आउँदा भिक्षुहरू त्यहीं नै बसिरहेका देखेर सोध :—

“हे आर्य ! किन तपाईंहरू यहीं नै बसिरहुनु भएको ?”

भिक्षुहरूले सो पुरुषलाई कारण बताए अनि श्रावस्ती गई भिक्षुहरूलाई यो कुरा सुनाए । यसै सन्दर्भमा भगवानले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाई आमन्त्रण गरी— “हे भिक्षुहरू म अनुमति दिन्छु कि आराम भित्र वा वासस्थानभित्र भएका रत्न वा रत्न सम्मत वस्तु लिई वा लिन लगाई निक्षेप गरिराख्नु— जसको हो उसले लिनेछ ।”

X

X

X

मूल पालि :—

१७-सञ्चो नभएका अनाथपिण्डक

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चो थिएन, सारै विसञ्चो भएकाले दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई— “हे पुरुष ! आऊ ! तिमी जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ, त्यहाँ गई, मेरो वचनले आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरी— ‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चो छैन, सारै विसञ्चो भएकाले दुःखी छ । ऊ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ’ भनी भनेर यस्तो निवेदन गर— ‘भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द जहा अनाथपिण्डक गृहपति छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुने थियो ।”

“हवस्” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । अनि उसले आयुष्मान् आनन्दलाई निवेदन गर्‍यो :—

“भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चो छैन; सारै विसञ्चो भएकाले उहाँ दुःखी हुनुहुन्छ । उहाँ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा

१. सं. नि-५. पृ. ३२९ : दुतियअनाथपिण्डकसुत्तं ।

शीरले वन्दना गर्नुहुन्छ र यस्तो पनि भन्नुहुन्छ— ‘भन्ते ! अनुकम्पा रखी आयुष्मान् आनन्द जहाँ आथपिण्डक गृहपति छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ’ ।”

आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि आयुष्मान् आनन्द पूर्वाण्हसमयमा चीवर पहिरी, पात्र चीवर ग्रहण गरी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभई विच्छ्रयाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो :—

“हे गृहपति ! क्षमनीय र यापनीयत छौ ? दुःखवेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ नि ? घटेर गएको देखिन्छ, कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःखवेदना बढेकै छ, घटेको छैन; बढेको धेरै देखिन्छ, घटेको देखिन्न ।”

“हे गृहपति ! अश्रुतवान् पृथक्जनलाई चार कारणहरूले उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छन् ।” कुन चार भने :—

(१) “हे गृहपति ! अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त बुद्धप्रति अप्रसन्नयुक्त हुन्छ, आफूमा बुद्धप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा— उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ ।”

(२) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त धर्मप्रति अप्रसन्न

युक्त हुन्छ, आफूमा धर्मप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा- उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ।”

(३) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त **सङ्घप्रति** अप्रसन्नयुक्त हुन्छ, आफूमा सङ्घप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा- उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ।”

(४) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त दुःशिक्ष्ययुक्त हुन्छ, आफूमा दुःशिक्ष्ययुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा- उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ।”

(५) “हे गृहपति ! श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त **बुद्धप्रति** उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ- ‘उहाँ भगवान अरहन्त हुनुहुन्छ,^१ ० तथा भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ।’ **बुद्धप्रति** उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफूमा पाउँदा, उसको मनमा उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन।”

(६) “फेरि, श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त **धर्मप्रति** उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ- ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^१ ० तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ।’ **धर्मप्रति** उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफूमा पाउँदा, उसको मनमा उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन।”

(७) “फेरि, श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त **सङ्घप्रति** उत्कृष्ट

१. हेर पृ. ८७ बुद्धगुण, धर्मगुण ।

प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ— ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^२ ० तथा लोकवासीका निम्ति पुण्य क्षेत्र पनि हुन् ।’ सङ्घप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफूमा पाउँदा, उसको मनमा उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।”

(४) “फेरि, श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न हुन्छ अर्थात् उसको शील— अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक हुन्छ । आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न भएको चित्त आफूमा पाउँदा, उसको मनमा उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।”

“भन्ते, आनन्द ! म डराउँदिन, केलाई म डराउने ! बुद्धप्रति म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न छु— ‘उहाँ भगवान अरहन्त हुनुहुन्छ,^३ ० तथा भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ धर्मप्रति म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न छु— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^२ ० तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ ।’ सङ्घप्रति म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न छु— “भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^२ ० तथा लोकवासीका निम्ति पुण्य क्षेत्र हुन् ।”

“भन्ते ! जुन भगवानले गृही-सदाचार, गृही-शिक्षापदहरू उपदेश गर्नु भएको छ, त्यसमा म आफूलाई कुनै खण्डित भएको पाउँदिन ।”

२. हेर. पृ. ८७ बुद्ध, धर्म, संघगुणमा ।

“हे गृहपति ! यो तिम्रो लागि ठूलो सुलाभ हो ! ! तिमिले स्रोतापत्तिफलको कुरा व्यक्त गर्नु !”

X X X

मूल सूत्र :—

१८-असल र खराबचित्तको परिणाम

फेरि एकदिन एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवानले भन्नुभयो^१ —

“हे गृहपति ! चित्त खराब (अनिर्मल) भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मन-कर्म पनि खराब नै हुन्छ। खराब काय-कर्म, वची-कर्म, तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु पनि खराबरूपले नै हुन्छ, असलरूपले हुँदैन ।”

“हे गृहपति ! जस्तो कि— राम्ररी छाना नछाएको घरको धुँरी पनि खराब हुन्छ, मुसीहरू पनि खराब हुन्छन् तथा भित्ताहरू पनि खराब नै हुन्छन् ।”

“हे गृहपति ! त्यस्तै गरी— चित्त खराब भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मन-कर्म पनि खराब नै हुन्छ। खराब काय-कर्म, वची-कर्म, तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु पनि खराबरूपले नै हुन्छ, असलरूपले हुँदैन ।”

१. अं. नि-३. पृ. २४३ : व्यापन्नसुत्तं ।

हे गृहपति ! चित्त असल (निर्मल^१) भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मन-कर्म पनि असल (निर्मल) हुन्छ। खराब काय-कर्म, वची-कर्म, तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु पनि असलरूपले नै हुन्छ, खराबरूपले हुँदैन ।”

“हे गृहपति □ जस्तो कि- राम्ररी छाना छाएको घरको धारी पनि खराब हुन्न, मूसीहरू पनि खराब हुन सक्दैन ।”

“हे गृहपति □ यस्तै गरी- चित्त असल (निर्मल) भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि असल नै हुन्छ। असल काय-कर्म, वची-कर्म तथा मन-कर्म हुनेको मृत्यु असल नै हुन्छ, खराब हुन सक्दैन ।”

[यति कुरा सुनिसकेपछि अनाथपिण्डक गृहपति सन्तुष्ट भए]

X X X

Dhamma.Digital

-
१. यस ठाउँमा असल (निर्मल) चित्त भनेको चित्तको प्रकृति, निर्मल स्वभावलाई भनेको हो। चित्तको प्रकृतिरूप निर्मल हुन्छ। बाहिरबाट आउने रागादि क्लेशद्वारा नै चित्त मलिन हुन्छ। जस्तै अं. नि. को एकक निपातमा, 'पभस्सरमिदं भिक्खवेचित्तं । तंच खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं, अर्थात् हे भिक्षुहरू ! यो चित्त प्रभाश्वर निर्मल छ, किन्तु सोही आगन्तुक उपक्लेशद्वारा लिक्ष्ट हुन्छ - पृ. १० ।

मूल सूत्र :—

१९—दान-भन्दा ध्यान-महत्फल

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

अनि अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिसँग भगवानले सोध्नुभयो :

“हे गृहपति ! के अहिले पनि तिम्रो कुलघरमा दान दिइन्छ ?”

“भन्ते ! अहिले पनि मेरा कुलघरमा दान दिइन्छ, तर सो रूक्ष छ, केही अँमिलोखोलेको साथ कनिका पकाएर खाना दिइन्छ ।”

“हे गृहपति ! चाहे रूक्ष होस्, चाहे प्रणीत होस्; यदि त्यो दान असत्कारपूर्वक, अगौरपूर्वक दिइन्छ भने अथवा आफ्नै हातले दिइन्न भने अथवा फ्याक्ने जस्तो गरी दिइन्छ र दिएको दानको फल पनि पाईदैन भन्ने धारणाले दिइन्छ भने, त्यस्तो दानको फलद्वारा जहाँ जन्मेतापनि बढिया बढिया स्वादिष्ट खाना खानमा उसको मन लाग्दैन; राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाउनमा उसको मनमा लाग्दैन, राम्रा राम्रा रथवाहनहरूद्वारा जानमा उसको मन लाग्दैन, न उत्तम उत्तम पञ्चविषय-सुखभोग गर्नमा नै

१. अं. नि- ९. पृ. ३५ : वेलामसुत्तं ।

उसको मन लाग्छ । उसका जुन पुत्रहरू, स्त्रीहरू, दाशहरू, प्रेश्यहरू, अथवा कामदारहरू हुन्छन् तिनीहरूले उसको कुरा सन्नमा मन दिदैनन्, न कानै थाप्छन्, न त कुरा बुझ्नको निम्ति ध्यानै दिन्छन् । सो किन भएको भने ?- गृहपति ! सोही असत्कारपूर्वक दिइएको दान-कर्मको फलद्वारा नै त्यस्तो हुन गएको हो ।”

“हे गृहपति ! चाहे रूक्ष होस, चाहे प्रणीत होस; यदि त्यो दान सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक तथा आफ्नै हातले दिइन्छ, फ्याक्ने जस्तो गरेर पनि दिईदैन बल्कि दिएको दानको फल पाइन्छ, भने धारणाले दिइन्छ, भने, त्यस्तो दानको फलद्वारा जहाँ जन्मेता पनि बढिया बढिया स्वादिष्ट खाना खानमा उसको मनलाग्छ; राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाउनमा उसको मनलाग्छ, राम्रा राम्रा रथहरूद्वारा जानमा उसको मनलाग्छ, उत्तम उत्तम पञ्चविषय-सुखभोग गर्नमा पनि उसको मनलाग्छ । उसका जुन पुत्रहरू, स्त्रीहरू, दाशहरू, प्रेश्यहरू अथवा कामदारहरू हुन्छन्, तिनीहरूले उसको कुरा सन्नमा मन दिन्छन्, कान पनि थाप्छन् र कुरा बुझ्नको निम्ति ध्यान पनि दिन्छन् । सो किन भएको भने ?- गृहपति ! सोही सत्कार पूर्वक दिइएको दानकर्मको फलद्वारा नै त्यस्तो हुन गएको हो ।”

बेलाम ब्राह्मणको दान

“हे गृहपति ! अतीत समयमा बेलाम भन्ने ब्राह्मण थिए । उनले यस्तो दान दिएका थिए :- रूपैयाँ भरिएका ८४ हजार सुवर्णपात्रहरू, सुन भरिएका ८४ हजार चाँदीका पात्रहरू, हिरण्य भरिएका

८४ हजार काँसका पात्रहरू, सुर्वालंकृत, सुवर्ण ध्वजापताका र हेमजाल विभूषित ८४ हजार हात्तीहरू; सींहचर्म, व्याघ्रचर्म, मृगचर्म, उत्तम कम्बलहरूले सुसज्जित सुवर्णालंकार, सुवर्णध्वजा र हेमजालहरूले अलंकृत ८४ हजार रथहरू; अनेक वस्त्रालंकृत र दूध थाप्ने काँसका भाँडाहरू सहित ८४ हजार धनुहरू दान दिए । आमुक्तमणि-कुण्डल विभूषित ८४ हजार कन्याहरू पनि दान दिए । दुवैतरफबाट रातो तकिया भएको, अनेक प्रकारका विच्छयाउनाहरू सहित ओढ्ने कपडाहरू समेत भएका ८४ हजार पलङ्गहरू; ८४ हजार पाँच गजका सन कपडा, रेशम कपडा, कम्बल, सूती कपडाका र पछ्यौराहरू गरी सहश्रकोटी कपडाहरू दान दिए । अन्न, पान, खाद्य, भोज्य, लेय्य, पेय्य वस्तुहरूको त कुरै गर्नु पर्दैन- मानो दानवस्तुहरूका नदी बगेभैं ।

“हे गृहपति ! शायद तिम्रो मनमा, ‘त्यस्तो दानदिने वेलाम ब्राह्मण को रहेछन् ?’ भन्ने लाग्ला । तिमिले यसरी विचार गर्नु पर्दैन । त्यसबेला त्यस्तो महान दानदिने वेलाम भन्ने ब्राह्मण मनै थिएँ । त्यसबखत दक्षिणेश्य^१ पुरुषहरू कोही पनि थिएनन्, न त्यो दान कुनै प्रतिग्राहकबाट विशुद्ध अर्थात् महत्फल नै भएको थियो ।”

-
१. स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी तथा अरहन्तहरूलाई ‘दक्षिणेश्य’ भनिन्छ । त्यसबखत त्यस्ता कुनै पनि पुरुष नभएकाले कुनै पनि प्रतिग्राहकबाट दानको फल विशुद्ध भएको थिएन अर्थात् दानपात्रबाट महत्फल भएको थिएन ।

दान-विशुद्धे

“हे गृहपति ! त्यसबखत जुन त्यत्रो महान दान **वेलास** ब्राह्मणले दिए त्यो दानको फल भन्दा कुनै एक **दृष्टिसम्पन्न**^१ पुरुषलाई दिएको दानको फल महान छ ।”

१- “शय दृष्टिसम्पन्न हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक **सकृदागामी**^२ हुनेलाई दिएको दानको फल महान छ ।”

२- “शय सकृदागामी हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक **अनागामी**^३ हुनेलाई दिएको दानको फल महान छ ।”

३- “शय अनागामी हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक **अरहन्तलाई**^४ दिएको दानको फल महान छ ।”

४- “शय अरहन्त हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक **प्रत्येक-बुद्धलाई** दिएको दानको फल महान छ ।”

५- “शय प्रत्येक-बुद्ध हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक **तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध**^५ लाई दिएको दानको फल महान छ ।”

-
१. स्रोतापन्न पुरुष । यो सातपटक बाहेक जन्म हुन्न र त्यसपछि परिनिर्वाण हुन्छ ।
 २. एकपटकसम्ममात्र जन्मलाई त्यसपछि निर्वाण हुने पुरुष ।
 ३. यस लोकमा जन्म नलाई ब्रह्मलोकबाटै निर्वाण प्राप्त गर्ने पुरुष ।
 ४. यसै जन्ममा आस्रव क्षय गरी निर्वाण प्राप्त पुरुष ।
 ५. स्वयं सम्बोधि प्राप्त गरी निर्वाण प्राप्त महापुरुष ।

६- “शय तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिएको दानको फलभन्दा बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिएको दानको फल महान छ ।”

७- “शय बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिएको दानको फलभन्दा चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निम्ति बनाइदिएको विहारदानको फल महान छ ।”

८- “चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निम्ति बनाइदिने विहार दानको फल भन्दा प्रसन्न चित्तले बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जानेको फल महान छ ।”

९- “बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जानेको फलभन्दा प्रसन्नचित्तले निम्न पाँच शिक्षापदहरू पालन गरेको फल महान छ- (१) प्राणीघातबाट विरत रहनु, (२) अदिन्नादान (चोरी) बाट विरत रहनु, (३) काम-मिथ्याचार बाट विरत रहनु, (४) मृषावादबाट विरत रहनु र (५) सुरा, मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट विरत रहनु ।’ यो भन्दा पनि नाकले गन्ध सुँघ्ने बेलासम्म अथवा दूध दुहनको लागि एकचोटि गाइको थुनामा हात लगाउने समयसम्म मैत्रीचित्त भावना गरेको फल महान छ ।”

“हे गृहपति ! वेलास ब्राह्मणले जुन महान दान दिएका थिए- जुन एक दृष्टिसम्पन्न पुरुषलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय दृष्टिसम्पन्न पुरुषलाई दिइने भोजन दान हो, जुन एक सकृदागामीलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय सकृदागामीहरूलाई दिइने भोजन दान हो, जुन एक अनागामीलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय अनागामीहरू-

लाई दिइने भोजन दान हो, जुन एक अरहन्तलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय अरहन्तलाई दिइने भोजन दान हो, जुन एक प्रत्येक-बुद्धलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय प्रत्येक-बुद्धलाई दिइने भोजन दान हो, जुन एक तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिइने भोजन दान हो र जुन बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिइने भोजन दान हो, जुन चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निमित्त विहार बनाइदिने हो, जुन प्रसन्नचित्तले बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जाने हो, जुन प्रसन्नचित्तले पाँचै शिक्षापदहरूको पालन गर्ने हो, जुन गन्ध सुँघने समयसम्म मैत्री-चित्त भावना गर्ने हो र जुन एक चुट्कीको समयसम्म भएपनि अनित्यसंज्ञा^१को भावना गर्ने हो— यिनीहरूमध्ये एक चुट्कीको समयसम्म भएपनि अनित्यसंज्ञाको भावना गर्नु नै सबभन्दा महत्फल छ ।”

[यति उपदेश सुनी अनाथपिण्डिक गृहपति प्रसन्न भए ।]

Dhamma.Digital

X

X

X

मूल सूत्र :—

२०-सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक सेठको

-
१. अनित्यलाई मननगरी त्यसैलाई प्रधानता राखी भावना गर्नेलाई 'अनित्यसंज्ञा' को भावना भन्दछन् ।

जेतवन विहारमा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यसबखत अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि भगवानले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! भोगसम्पत्तिद्वारा यी पाँच कर्तव्य पालन गर्नुपर्छ । कुन पाँच भने ?”—

“(१) उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको, बाहुबलद्वारा सञ्चित गरिएको र पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरिएको भोगसम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले आफूलाई धर्मतापूर्वक सुखी तुल्याउनु पर्छ, प्रमुदित तुल्याउनु पर्छ र राम्ररी सुखभोग परिहरण गर्नुपर्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नुपर्ने यो पहिलो कर्तव्य हो ।”

“(२) फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको भोगसम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले ज्ञाति-मित्रहरूलाई सुखी तुल्याउनु पर्छ, प्रमुदित तुल्याउनु पर्छ र राम्ररी सुखभोग परिहरण गर्नुपर्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नुपर्ने यो दोश्रो कर्तव्य हो ।”

“(३) फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको ... भोगसम्पत्तिलाई आपदहरूबाट अर्थात् अग्निभयबाट, पानीको भयबाट, राजभयबाट, चोरको भयबाट र अप्रिय अनधिकारी व्यक्तिको हातमा पर्ने भयबाट बचाई आफूलाई निर्विघ्न र क्षेम तुल्याउनु पर्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नुपर्ने यो तेस्रो कर्तव्य हो ।”

१. अं. नि-५. पृ. ३१० : आदियसुत्तं ।

“(४) फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको ... भोगसम्पत्तिबाट आपदहरूबाट धर्मानुकूल पञ्चबली^१ अर्थात् (१) ज्ञाति-बली, (२) अतिथी-बली, (३) पूर्वप्रेत-बली, (४) राज-बली र (५) देव-बली (पूजा) गर्नुपर्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नु पर्ने यो चौथो कर्तव्य हो ।”

“(५) फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको, बाहुबलद्वारा सञ्चित गरिएको र पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरिएको भोगसम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले प्रमाद रहित भई, क्षान्ति-शीलमा बसेका, आत्मदमनका साथ आत्म-शान्ति भएका, परिनिर्वाणको बाटोमा लागेका र उँभोजाने बाटोमा लागेका श्रमण-ब्राह्मण (श्रेष्ठ) हरूलाई दानदिन्छ- जुन पुण्यकार्यले उसको लागि स्वर्गगामी, सुखविपाकी र विशिष्ट स्वर्गवाससम्म पनि पुऱ्याउन सक्ने हुन्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नु पर्ने यो पाँचौ कर्तव्य हो ।”

“हे गृहपति ! यदि यी पाँच दातव्य कार्य गर्दा आर्यश्रावकको भोगसम्पत्ति परिक्षीण हुँदै गयो भने उसले यस्तो विचार गर्छ :—

‘जुन भोगसम्पत्तिद्वारा दातव्य कार्य गर्नु पर्ने थियो सोही कार्य गर्दै भोगसम्पत्ति परिक्षीण हुँदै गयो ।’ यसबाट उसलाई अन्यथा हुँदैन ।

-
१. यहाँ पञ्चबलीको अर्थ हिंसायुक्त कुनै पूजा नभई केवल ज्ञाति-संग्रह, अतिथी-संग्रह, परलोक भइसकेका ज्ञातिहरूलाई पुण्य अर्पण, राज्य वा राजालाई तिर्नु पर्ने कर, शुल्कादि तिर्ने र अहिंसापूर्वक देवतादिको पूजा गर्नु हो ।

यदि यी पाँच दातव्य कार्य गर्दा आर्यश्रावकको भोगसम्पत्ति अभिवृद्धि भएर आयो भने उसले यस्तो विचार गर्छ :—

‘जुन भोगसम्पत्तिद्वारा दातव्य कार्य गर्नु पर्ने थियो सोही कार्य गर्दै भोगसम्पत्ति अभिवृद्धि भएर आयो ।’ यसबाट पनि उसलाई अन्यथा हुँदैन । बल्कि दुवै कारणबाट ऊ सन्तुष्ट नै हुन्छ” भन्नुहुँदै निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

- १- “भुत्ता भोगा भता भच्चा, वितिण्णा आपदासु मे ।
उद्धग्गा दक्खिणा दिन्ना, अथो पञ्चबलीकता ।
उपट्टिता सीलवन्तो, सञ्जता ब्रह्मचारयो ॥
- २- “यदत्थं भोगं इच्छेय्य, पण्डितो घरमावसं ।
सो मे अत्थो अनुप्पत्तो, कतं अननुतापियं ॥”
- ३- “एतं अनुस्सरं मच्चो, अरियधम्मो ठितो नरो ।
इच्छे नं पसंसन्ति, पेच्च सगो पमोदती’ति ॥”

अर्थ :—

१- “भोगसम्पत्ती अनुभोग गरेको छु, पालन-पोषण गर्नु पर्ने अर्थात् भृत्यलाई पालन-पोषण गरेको छु, आपतबाट पनि उत्तीर्ण भएको छु, उँभोलानेलाई (श्रमण-ब्राह्मणलाई) दान दक्षिणा दिएको छु, पञ्च बली-कार्य र संयमी, ब्रह्मचारी तथा शीलवान्लाई उपस्थान पनि गरेको छु ।”

२- “पण्डित भई घरमा बस्नेलाई जुन कामकोनिमित्त भोगसम्पत्ती चाहिन्थ्यो, सो कामको लागि सम्पत्ती पनि प्राप्त छ र त्यसद्वारा अनुताप गर्नु नपर्ने काम पनि गरेको छु ।”

३- “आर्य-धर्ममा प्रतिष्ठित भई, उपरोक्त पुण्यकार्यको अनुस्मरण गरी बस्ने पुरुष यस लोकमा पनि प्रशंसित छ र मृत्युपछि स्वर्गलोकमा पनि प्रमुदित हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति खुशी भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

२१-निर्मल-जीवन

एक समय अनाथपिण्डक गृहपति पाँचशय उपासकहरूका साथ जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवानले आमन्त्रण गरी भन्नुभयो :—

“हे सारिपुत्र ! तिमीलाई थाहा छ कि यहाँ केही गृहस्थीहरू निर्मलरूपले (अ) पाँच शिक्षापदहरू संयमपूर्वक पालन गरी (आ)

१. अं. नि-५, पृ. ४५७ : गिहिसुत्तं ।

चार प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध चित्तलाई प्रयाश विना, कष्ट विना र दुःख विना नै प्राप्त गरी घरमा बसीरहेका हुन्छन् । यदि तिनीहरूमध्ये कुनैले चाहेमा आफूले आफैलाई, 'म नरकगतिबाट मुक्त छु, तिरश्चीनगतिबाट मुक्त छु, प्रेतगतिबाटमुक्त छु, अपायगतिबाट मुक्त छु, स्रोतापन्न हुँ, अविनिपाती हुँ र निश्चितरूपले सम्बोधिपरायण पनि हुँ' भनी भन्नसक्छ, प्रकाश गर्न सक्छ ।”

पञ्चशील- “(अ) कुन पाँच शिक्षापदहरू उसले पालन गर्छ भने- सारिपुत्र ! यहाँ आर्यश्रावक (१) प्राणातिपातबाट विरत रहन्छ, (२) अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, र (४) मुसावादाबाट विरत रहन्छ, र (५) सुरा, मेरय, मद्य, प्रमादस्थानबाट विरत रहन्छ । यिनै पाँच शिक्षापदहरू संयमपूर्वक पालन गर्छ ।”

बुद्धगुण- “(आ) कुन चार प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्रयाश विना, कष्ट विना र दुःख विना प्राप्त गरी ऊ घरमा बस्छ भने ?- सारिपुत्र ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- ‘उहाँ भगवान अरहन्त हुनुहुन्छ,’^१ ... तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।’ यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्ध पार्न र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वल पार्न यो पहिलो प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्त गरेको हुन्छ ।”

धर्मगुण- “हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक धर्मप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,’^२ ... तथा

१. हेर. पृ. ६८ बुद्धगुण ।

२. हेर पृ. ६९ धर्मगुण ।

विज्ञपुरुष बोधनीय छ ।' यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्ध पार्न र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वल पार्न यो दोस्रो प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्त गरेको हुन्छ ।”

सङ्घगुण- “हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक सङ्घप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ- “भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^१ ... र लोकवासीकानिम्ति पुण्य-क्षेत्र समान पनि हुन् ।' यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्ध पार्न र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वल पार्न यो तेस्रो प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्त गरेको हुन्छ ।”

शीलगुण- “हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक आर्यकान्त शीलले युक्त भएको हुन्छ अर्थात् उसले शील- “अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशांसित, अपरामर्शित र समाधिसंवर्तनिक’ हुन्छ । यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्ध पार्न र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वल पार्न यो चौथो प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्त गरेको हुन्छ ।”

“यिनै चार प्रत्यक्षसुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्रयाश विना, कष्ट विना र दुःखविना प्राप्त गरी घरमा बसेको हुन्छ ।”

“हे सारिपुत्र ! तिमीलाई थाहा छ कि यहाँ केही गृहस्थीहरू निर्मलरूपले पाँच शिक्षापदहरूलाई^२ प्रयाशविना, कष्ट विना र दुःख विना नै प्राप्त गरी घरमा बसीरहेका हुन्छन् । यदि तिनीहरूमध्ये कुनैले

१. हेर पृ. ६९ सङ्घगुण ।

२. प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिन्नादान नलिने, काममित्थ्याचार नगर्ने, मृषावाद नबोल्ने र सुरापानादिमादक पदार्थ सेवन नगर्ने ।

चाहेमा आफूले आफैलाई, 'म नरकगतिबाट मुक्त छु, ... र निश्चितरूपले सम्बोधिपरायण पनि हुँ' भनी भन्नसक्छ, प्रकाश गर्न सक्छ ।”

यसपछि भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो :—

- १- “निरयेसु भयं दिस्वा, पापानि परिवज्जये ।
अरियधम्म समादाय, पण्डितो परिवज्जये ॥”
- २- “न हिंसे पाणभूतानि, विज्जमाने परक्कमे ।
मुसा च न भणो जानं, अदिन्नं न परामसे ॥”
- ३- “सेहि दारेहि सन्तुट्ठो, परदारं च नारमे^१ ।
मेरयं वारुणिं जन्तु, न पिवे चित्तमोहनिं ॥”
- ४- “अनुस्सरेय्य सम्बुद्धं, धम्मं चानुवितक्कये ।
अब्बापज्झं हि तं चित्तं, देवलोकाय भावये ॥”
- ५- “उपट्ठिते^२ देय्यधम्मे, पुञ्जत्थस्स जिगीसतो^३ ।
सन्तेसु पठमं दिन्ना, विपुला होति दिक्खिणा ॥”
- ६- “सन्तो ह्वे पवक्खामि, सारिपुत्त सुणोहि मे ।
इति अण्हासु सेतासु, रोहिणीसु हरीसु च ॥”

१. बर्मी र रोमनमा 'आरमे' ।

२. स्याम 'अपत्थिते' ।

३. सिंहल, स्याम, रोमनमा 'जिगिसतो' ।

- ७- “कम्मासासु सरूपासु, गोसु पारेवतासु^१ वा ।
यासु कासुचि एतासु, दन्तो जायति पुङ्गवो ॥”
- ८- “धोरह्यो बलसम्पन्नो, कल्याण जननिक्कमो ।
तमेव भारे भुञ्जन्ति, नास्स वण्णं परिकखरे ॥”
- ९- “एवमेव मनस्सेसु, यस्मिं किस्मिञ्चि^२ जातियो ।
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से, सुद्धे चण्डालपुक्कुसे ॥”
- १०- “यासु कासुचि एतासु, दन्तो जायति सुब्बतो ।
धम्मट्ठो शीलसम्पन्नो, सच्चवादी हिरीमनो ॥”
- ११- “पहीणजातिमरणो, ब्रह्मचरियस्स केवली ।
पन्नभारो विसंयुत्तो, कतकिच्चो अनासवो ॥”
- १२- “पारगू सब्बधम्मानं, अनुपादाय निब्बुतो ।
तस्मिं च विरजे खेत्ते, विपुला होति दक्खिना ॥”
- १३- “बाला च अविजानन्ता, दुम्मेधा अस्सुताविनो ।
बहिद्धा ददन्ति^३ दानानि, न हि सन्ते उपासरे ॥”

१. रोमनमा पारापतासु ।

२. सिंहलमा कस्मिचि, स्याममा कस्मिञ्चि, रोमनमा कस्मिञ्च ।

३. स्याम, सिंहल, रोमनमा देन्ति ।

१४- “ये च सन्ते उपासन्ति, सप्पञ्जे धीरसम्मते ।
सद्धा च नेसं सुगते, मूलजाता पतिट्ठिता ॥”

१५- “देवलोकं च ते यन्ति, कुले वा इध जायरे ।
अनुपुब्बेन निब्बानं, अधिगच्छन्ति पण्डिता’ति ॥”

अर्थ :—

१- “नर्कमा हुने भयदेखी, आर्यधर्म (पञ्चशील) लाई पालन गरी, पण्डितले पापलाई परित्याग गर्छ ।”

२- “विद्यमान प्राणीहरूलाई हिंसा नगर्नु, जानि जानि भूटो नबोल्नु र नदिएको वस्तु चोरी पनि नगर्नु ।”

३- “स्व-पत्नीद्वारा सन्तुष्ट रहनु, परदार गमन नगर्नु तथा चित्तलाई मोहित पार्ने मादकपदार्थ पनि सेवन नगर्नु ।”

४- “सम्बुद्धको अनुस्मरण गर्नु, धर्मको चिन्तन गर्नु र देवलोक पुग्याउने अद्वेषभाव अर्थात् मैत्री चित्तलाई भावना गर्नु ।”

५- “प्रथमतः सन्तजनप्रति देयधर्म समर्पण गरिदिंदा, पुण्यार्थी पुरुषको निमित्त दक्षिणाको फल विपुल हुन्छ ।”

६-१०- “हे सारिपुत्र ! सन्तजन कसलाई भन्दछन् भन्ने कुरा म तिमीलाई बताउँछु, सुन !- कृष्ण, श्वेत, रोहितादि जुनसुकै वर्णका गोरू भएतापनि त्यसको वास्ता नराखी, बलसम्पन्न तथा राम्ररी

तान्न सक्ने गोरू भएको जुन गाडा हो;— सोही गाडाबाट सबैले आफ्नो माल ओसारन चाहे भैं— मनुष्यहरूका बीचमा पनि क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र अथवा चाण्डाल पुक्कुसादि जुनसुकै वर्ण वा जातिका भएतापनि— यसमध्ये— जो पुरुष शान्त-दान्त भएको हुन्छ, धर्मस्थित शीलसम्पन्न भएको हुन्छ र सत्यवादी पनि हुन्छ,”

११— “जो जन्ममरणबाट मुक्त हुन्छ, शुद्ध ब्रह्मचारी हुन्छ, पञ्चस्कन्धादि क्लेशभारबाट मुक्त हुन्छ र कृत-कृत्य अनास्रव पनि हुन्छ,”

१२— “जो सबै धर्मबाट पारी पुग्छ, निश्शेष परिनिर्वाण पनि हुन्छ— त्यस्ता निर्मल पुण्य-क्षेत्रसमान भएका पुरुषलाई सन्त भनिन्छ र त्यस्तालाई दिएको दक्षिणाको फल विपुल पनि हुन्छ ।”

१३— “अश्रुतवान्, दुर्मेध, बाल (मूर्ख) जनले अज्ञानताको कारणले त्यस्ता सन्तहरूप्रति दक्षिणा नदिई त्यसभन्दा बाहिरका पुरुषमा दक्षिणा दिन्छन् ।”

१४, १५— “जसले— प्रज्ञावान्, धीरसम्मत सन्तजनको उपासना गर्छ; जसको सुगतप्रतिको श्रद्धाले जरो हालि सकेको हुन्छ र सु-प्रतिष्ठित पनि भएको हुन्छ— त्यस्ता पण्डित पुरुषहरू देवलोकमा पनि जान्छन्, इहलोकमा जन्मेर क्रमशः उनीहरूले निर्वाण पनि प्राप्त गर्छन् ।”

[भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गरी दिनुभएको यी उपदेश सुनेर **अनाथपिण्डिक** गृहपति सहित सबै पाँचशय उपासकहरू प्रसन्न भए ।]

X

X

X

मूल सूत्र :—

२२-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन भगवाले अनाथपिण्डिक गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै श्रावस्ती जेतवन विहारमा भेला भइरहेका परिषद्लाई यसो भन्नुभयो :—]

“हे भिक्षुहरू^१ ! अनाथपिण्डिक गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात् गरी छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई बसेका छन् । कुन छ भने ?

(१) बुद्धप्रति अटलश्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटलश्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटलश्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“हे भिक्षुहरू ! अनाथपिण्डिक गृहपति उक्त छ गुणहरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी तथा अमृत साक्षात् गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२३-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन

१. अं. नि-६. पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं ।

विहारमा, भिक्षुहरू तथा उपासकहरूका एक सभामा दाताहरूबारे कुरा चलिरहेको बेलामा भगवानले 'दाताहरूमध्ये अनाथपिण्डक गृहपति अग्रगण्य छन्' भन्नुहुँदै निम्न कुरा परिषद्लाई सुनाउनु भयो—]

“एतद्गगं, भिक्खवे ! मम सावकानं दायकानं यदिदं सुदत्तो गृहपति अनाथपिण्डकको'ति^१ ॥”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासक दाताहरूमध्ये सुदत्त गृहपति अनाथपिण्डक सबभन्दा अग्रदाता हुन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२४-आर्य लक्षण

एक दिन एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो^२ :—

१. अं. नि- १. २६ : एतद्गगवग्गो ।

२. सं. नि-५, पृ. ३३१ : पठमभयवेरूपसन्तसुत्तं । यसै सूत्रको कुरा अं. नि-१०. पृ. २४६ मा भयसुत्तं भनी र सं. नि-२. पृ. ५८ मा पञ्चभयवेरसुत्तं भनी उल्लेख भएको छ ।

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको मनमा (क) पञ्च-भय-वैरादि उपशान्त हुन्छ, (ख) चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न हुन्छ र (ग) आर्य-ज्ञानलाई प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध गरेको हुन्छ, तब उसले चाहेमा आफूले यसरी व्यक्त गर्न सक्छ- ‘मेरा नरक गति, तिरश्चीनगति, प्रेतगति, अपायगति र विनिपातगति क्षीण भइसक्यो; म स्रोतापन्न हुँ, अविनिपाती हुँ र सम्बोधिपरायण पनि हुँ ।’

“(क) कुन् पाँच भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् भने :—

१- “हे गृहपति ! जुन प्राणातिपाती तथा प्राणातिपातको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; प्राणातिपातबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी प्राणातिपातबाट विरत रहँनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।”

२- “हे गृहपति ! जुन अदिन्नादायी तथा अदिन्नादानको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; अदिन्नादानबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी अदिन्नादानबाट विरत रहँनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।”

३- “हे गृहपति ! जुन काममिथ्याचारी तथा काममिथ्या-चारको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक

दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; काममिथ्याचारबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी काममिथ्याचारबाट विरत रहँनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।”

४- “हे गृहपति ! जुन **मृषावादी** तथा मृषावादको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; मृषावादबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी मृषावादबाट विरत रहँनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।”

५- “हे गृहपति ! जुन **सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थायी** तथा सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत रहँनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।”

“(ख) कुन चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ भने” :

बुद्धगुण— “(१) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक **बुद्धप्रति** उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ,^१ ... तथा उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ’ ।”

१. हेर. पृ. ६८ : बुद्धगुण ।

धर्मगुण— “(२) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^१ ... तथा विज्ञजनद्वारा बोधनीय छ’ ।”

सङ्गुण— “(३) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक सङ्गप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ— ‘भगवानको श्रावकसङ्ग सु-प्रतिपन्न छ,^२ ... तथा लोकवासीका निमित्त पुण्य-क्षेत्र समान पनि छ’ ।”

शीलगुण— “(४) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न हुन्छ, अर्थात् उसको शील— ‘अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित र समाधिसंवर्तनिक’ हुन्छ ।”

प्रतित्यसमुत्पाद

“(ग) जो प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध गरेको हुन्छ, त्यस्तो आर्य-ज्ञान कुन हो भने ?

“हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक प्रतित्यसमुत्पादलाई नै राम्ररी ध्यानपूर्वक मनमा राख्छ— ‘त्यो हुनाले यो हुन्छ, त्यसको उपादानले यसको उत्पन्न हुन्छ; त्यो नभएमा यो हुने छैन, त्यसको निरोध भएमा यसको पनि निरोध हुनेछ । जस्तै— (१) अविद्याको कारणले (२)

१. हेर. पृ. ६९ मा धर्मगुण, सङ्गगुण ।

संस्कार^१, (३) संस्कारको कारणले विज्ञान^२, (४) विज्ञानको कारणले नाम^३ रूप (पञ्चस्कन्ध), (५) नाम-रूपको कारणले षडायतन, (६) षडायतनको कारणले स्पर्श, (७) स्पर्शको कारणले वेदना^४, (८) वेदनाको कारणले तृष्णा^५, (९) तृष्णाको कारणले उपादान^६, (पुनः पुनः लिने तृष्णा), (१०) उपादानको कारणले भव^७ (जन्मिने कारण), (११) भवको कारणले जाति^८ (जन्म), (१२) जाति (जन्म) को कारणले जरा, मरण, शोक, सन्ताप, दौर्मनस्य, हैरानी (आदि) सम्भव हुन्छ। यसरी केवल दुःखस्कन्धको समुदय (उद्गम) हुन्छ।”

“अविद्याकै कारणले निरोध हुँदा संस्कार निरोध हुन्छ,

-
१. पुण्य-संस्कार, अपुण्य-संस्कार र रूप-अरूप ध्यान संस्कार ।
 २. प्रतिसन्धि-विज्ञान अर्थात् जन्मिने चित्त (विज्ञान) ।
 ३. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानस्कन्ध । यी पाँच स्कन्धहरू मध्ये रूप र संस्कार बाहेक अरू तीन स्कन्धलाई ‘नाम’ भन्दछन् ।
 ४. सुख-वेदना, दुःख-वेदना, अदुःखमसुख-वेदना अर्थात् उपेक्षा-वेदना तथा सौमनस्य, दौर्मनस्य अर्थात् मानसिक सुख र दुःख अनुभव ।
 ५. कामविषय-गुण, भव-विषय-तृष्णा, विशिष्ट भव-विषय-तृष्णा; कामलोक-तृष्णा, रूपलोक-तृष्णा र अरूपलोक-तृष्णा ।
 ६. काम-उपादान, दृष्टि-उपादान, शीलव्रत-उपादान ।
 ७. मातृकोषमा पुग्ने चित्त (प्रति-सन्धि गर्ने विज्ञान-चित्त, Conception) ।
 ८. इन्द्रिय सहित जन्मिसकेको प्राणी ।

संस्कार निरोध हुँदा विज्ञान निरोध हुन्छ, विज्ञान निरोध हुँदा नाम-रूप निरोध हुन्छ, नाम-रूप निरोध हुँदा षडायतन निरोध हुन्छ, षडायतन निरोध हुँदा स्पर्श निरोध हुन्छ, स्पर्श निरोध हुँदा वेदना निरोध हुन्छ, वेदना निरोध हुँदा तृष्णा निरोध हुन्छ, तृष्णा निरोध हुँदा उपादान निरोध हुन्छ, उपादान निरोध हुँदा भव निरोध हुन्छ, भव निरोध हुँदा जन्म (जाति) निरोध हुन्छ, जाति निरोध हुँदा जरा, मरण, शोक, सन्ताप, दौर्मनस्य, हैरानी (आदि) सम्भव हुँदैन । यसरी केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुन्छ । यही आर्य ज्ञानलाई प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध पनि गरेको हुन्छ ।”

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको उक्त पाँच भय-वैरादि उपशान्त हुन्छ, उक्त चार स्रोतापत्यङ्गहरूले सुसम्पन्न हुन्छ तथा उक्त आर्य-ज्ञानहरूलाई प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध पनि गरेको हुन्छ तब त्यो आर्यश्रावकले चाहेमा आफूले आफैलाई, ‘मेरो नरकगति, ... क्षीण भइसक्यो; म स्रोतापन्न हुँ, अविनिपाती हुँ र सम्बोधिपरायण पनि हुँ’ भनी व्यक्त गर्न सक्छ, प्रकाश गर्न सक्छ ।”

[यी उपदेश सुनेर अनाथपिण्डिक गृहपति प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

२५-परिव्राजकाराममा

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको

जेतवन विहारमा बस्नुभएको थियो^१ ।

एक दिन **अनाथपिण्डक** गृहपति दिनको मध्यान्ह समयतिर भगवानको दर्शनार्थ श्रावस्तीवाट बाहिर निस्के । तर अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“भगवानको दर्शनार्थ जानु अभै समय भएको छैन । भगवान ध्यानमा बस्नु भएको थियो । ध्यानी भिक्षुहरूको दर्शनार्थ जानु पनि उचित समय छैन । ध्यानी भिक्षुहरू पनि ध्यानमा बस्नु भएका होलान् । ‘अतः किन म अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूका आराम (आश्रम) तिर नजाऊं !”

त्यसपछि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकाराम हो त्यहाँ गए ।

त्यस बेला अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू एकत्रित भई उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुराहरू गर्दै बसीरहेका थिए । ती अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले अनाथपिण्डक गृहपति आइरहेको टाढैबाट देखे । अनी ती तैर्तीयहरूले आफ्ना परिषद्लाई शान्त पारे—

“भो ! तपाईंहरू शान्त हुनुहोस् ! निःशब्द हुनुहोस् ! ! श्रमणगौतमका श्रावक यी अनाथपिण्डक गृहपति आरामतिर आउँदै छन् । श्रावस्तीमा जति श्रमणगौतमका शुद्धजीवी श्रावकहरू छन् ती मध्ये यी अनाथपिण्डक गृहपति पनि एक हुन् । भो आयुष्मान्हरू ! श्रमण गौतमका श्रावकहरू निःशब्दलाई रुचाउँछन्, निःशब्द स्वभावले विनीत

१. अं. नि-१०. पृ. २४८ : किंदिट्टिकसुत्तं ।

छन् र निःशब्दताकै वर्णवादी छन् । शायद निःशब्द परिषद् देखेर उनी यहाँ आउन सक्छन् ।”

अनि ती तैर्तीय परिव्राजकहरू निःशब्द भएर शान्त भए ।

अन्य दृष्टि

अनाथपिण्डक गृहपति पनि जहाँ ती तैर्तीय परिव्राजकहरू थिए त्यहाँ गई, तिनीहरूसँग सम्मोदनीय कुराहरू गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिसँग ती तैर्तीय परिव्राजकहरूले निम्न कुरा सोधे :—

“हे गृहपति ! बताऊ, **श्रमणगौतम** के दृष्टि (विचार) का हुनुहुन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई भगवानको दृष्टिवारे सबै कुरा थाहा छैन ।”

“हे गृहपति ! यदि तिमिलाई भगवानको दृष्टिवारे सबै कुरा थाहा छैन भने भिक्षुहरूका के दृष्टि छन् त; यसबारे बताऊ !”

“भन्ते ! भिक्षुहरूका दृष्टिवारे पनि मलाई सबै कुरा थाहा छैन ।”

“हे गृहपति ! यदि तिमिलाई बुद्धको दृष्टिवारे र भिक्षुहरूका दृष्टिवारे सबै कुरा थाहा छैन भने; तिम्रो आफ्नो दृष्टि, विचार, धारणा वारे कुरा बताऊ !”

“भन्ते ! ‘हामी के दृष्टिका हौं’ भनी भन्नमा हामीलाई कुनै मुश्किल छैन । तैपनि पहिले तपाइहरूले आ-आफ्ना दृष्टिवारे कुरा बताउनु भएमा ‘हामी के दृष्टिका हौं’ भनी बताउन हामीलाई उत्ति मुश्किल पर्ने छैन ।”

यसो भन्दा एक तैर्तीय परिव्राजकले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भन्यो :—

“हे गृहपति ! ‘शाश्वत लोक हो, यही नै सत्य हो अरू असत्य (मोघ) हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

अर्को परिव्राजकले पनि अनाथपिण्डक गृहपतिलाई यस्तो बतायो :—

“हे गृहपति ! ‘अ-शाश्वत लोक हो, यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

फेरि अर्को एक परिव्राजकले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सुनायो :—

“हे गृहपति ! ‘अन्तवान् लोक हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य (मोघ) हुन्; अनन्तवान् लोक हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; त्यही जीव हो, त्यही शरीर हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्व हुन्छ— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्व हुँदैन— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्व हुन्छ पनि हुन्न पनि— यही नै सत्य हो

अरू असत्य हुन्; न सत्व मरणपछि हुन्न, न हुन्छ— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्' भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

यी कुराहरू सुनी अनाथपिण्डिक गृहपतिले ती परिव्राजकहरूलाई भने :—

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘शाश्वत लोक हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म’ भनी भन्नुभयो— त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि (धारणा, विचार), यात आफूले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले (अयोनिस्सो मनसिकारहेतु), यात अर्काको मात्रै कुरा सुन्नाको कारणले हुन गएको हो । सो दृष्टि (धारणा) संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा भएको हो । जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो । जो दुःख हो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीन हुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ ।”

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘अशाश्वत लोक हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म’ भनी भन्नुभयो— त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि (धारणा), यात आफूले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले यात अर्काको मात्रै कुरा सुन्नाको कारणले हुन गएको हो । सो दृष्टि (धारणा) संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा भएको हो । जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो । जो दुःख हो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीन हुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ ।”

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘अन्तवान् लोक हो— यही नै सत्य हो अरू

असत्य हुन्; अनन्तवान् लोक हो— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्; त्यही जीव हो, त्यही शरीर हो ...; अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो ...; मरणपछि सत्व हुन्छ ...; मरणपछि सत्व हुँदैन ...; मरणपछि सत्व हुन्छ पनि हुन्न पनि ...; न सत्व मरणपछि हुन्न, न हुन्छ— यही नै सत्य हो अरू असत्य हुन्' भन्ने दृष्टिक हुँ म' भनी भन्नुभयो— त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि, यात आफूले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले यात अर्काको मात्रै कुरा सुन्नाको कारणले हुन गएको हो । सो दृष्टि संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा भएको हो । जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो । जो दुःख हो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीन हुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ ।”

यी कुराहरू सुनी ती परिव्राजकहरूले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भने— “हे गृहपति ! हामीहरू सबैले आ-आफ्ना स्व-दृष्टिवारेको विचार व्यक्त गरिसक्यौं । अब भन ! तिम्रो दृष्टि के हो ?”

“भन्ते ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो । ‘जो दुःख हो, न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्म हो’ भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

“हे गृहपति ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो, त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो त्या दुःख हो । जो दुःख हो त्यसैमा तिम्री तल्लीन भएका छौ, त्यसैमा डुबिरहेका छौ ।”

“भन्ते ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो, त्यो अनित्य हो । जो अनित्य हो त्यो दुःख हो । ‘जो दुःख

हो न त्यो मेरो हो, न त्यो मेरो आत्म नै हो' भन्ने मैले यथार्थतः प्रज्ञाद्वारा देखेको छु । त्यसबाट उत्तीर्ण र विमुक्त हुन पनि म यथार्थतः जान्दछु ।”

यति भनेपछि ती परिव्राजकहरू तूष्णिभूत, मङ्कुभूत (चुप लागेर), शीर निहुराई, केही नबोली बसे । अनि अनाथपिण्डिक गृहपति, ती परिव्राजकहरू तूष्णिभूत, मङ्कुभूत, शीर निहुराई, केही नबोली बसेको देखी आसनबाट उठी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले अन्य तैर्तीय परिव्राजकहरूसँग भएको कुराहरू जम्मै भगवानलाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! गृहपति, यस्तै गरी कहिले कहिले मोघपुरुषहरूलाई सहधर्मतापूर्वक (कारण सहित) सु-निग्रह गर्नु पर्छ ।”

त्यसपछि भगवानले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । अनाथपिण्डिक गृहपति भगवानले धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित गराउनु भएपछि आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनाथपिण्डिक गृहपति गएको केहीछिन पछि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भई भन्नु भयो :

“हे भिक्षुहरू ! जो भिक्षु यस धर्म-विनयमा उपसम्पन्न भई शयवर्ष

पुगेको हुन्छ, त्यस भिक्षुले पनि यस्तै गरी अन्य तैर्तीय परिव्राजक-हरूलाई सहधर्मतापूर्वक (कारण सहित) सुनिग्रह गर्न सिक्नुपर्छ, जस्तो अनाथपिण्डिक गृहपतिले गरे ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२६-रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत अनाथपिण्डिक गृहपति रोगले पीडित भई सारै दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डिक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई— ‘हे पुरुष ! आऊ ! तिमी जहाँ भगवान हुनुहुन्छ, त्यहाँ गई मेरो वचनले भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरी निवेदन गर— ‘भन्ते ! अनाथपिण्डिक गृहपति रोगग्रस्त भई सारै विरामी छ, अति दुःखी पनि । उसले भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ ।’ त्यसपछि, जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनु हुन्छ, त्यहाँ गई मेरो वचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरी— ‘भन्ते ! अनाथपिण्डिक गृहपति रोगग्रस्त भई

१. म. नि-३. पृ. ३४५ : अनाथपिण्डिकोवादसुत्तं ।

सारै विरामी छ, अति दुःखी पनि छ' भनी भन । यस्तो पनि निवेदन गर- 'ऊ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ र यस्तो प्रार्थना गर्छ- साधु, भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवास स्थान हो त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुन थियो' ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिको कुरा सुनी सो पुरुष जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी उसले भगवानलाई निवेदन गर्‍यो- “भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सारै विरामी छन्, सारै दुःखी पनि । उनी भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन् ।” यसपछि सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि उसले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी आयुष्मान् सारिपुत्रसँग निवेदन गर्‍यो- “भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सारै विरामी छन्, अति दुःखी पनि । उनी तपाईंको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन् र निवेदन गर्छन्- “साधु ! भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुने थियो ।” आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नुभयो ।”

सारिपुत्रोपदेश

१. 'भन्ते' भनी आमन्त्रण गर्ने चलन आदरणीय श्रमण भिक्षुहरूलाई मात्र न भई गृही पुरुषहरूका बीचमा पनि 'भन्ते' शब्द प्रयोग भएको पालिसाहित्यमा कहीं कहीं पाइन्छ ।

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी, आयुष्मान् आनन्द सहित अरू भिक्षुहरूलाई पछाडि राखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभई बिच्छ्याइ र ाखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो —

“हे गृहपति ! क्षमनीय, यापनीय छौ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई न क्षमनीय छ, न यापनीय नै । मेरो दुःखवेदना घटेको छैन बल्कि बढेकै छ । बढेकै धेरै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

१- “भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि- कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरवारको टुप्पोले टाउकोमा घोचेभैं मेरो शीरमा अधिक वायुले घोच्छ । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देख्दछु, घटेको देखिदैन ।”

२- “भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि- कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले टाउकोमा वेस्करी कसेर वेरिदिएभैं मेरो शीरमा अधिक वेदना हुन्छ । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

३- “भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि- कुनै दक्ष गोघातक वा उसको अन्तेवासीले धार भएको चूपीले पेट चिरेभैं मेरो पेटमा वायुले शोला हान्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न मलाई यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएको

छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

४- “भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि- कुनै बलवान् दुइजना पुरुषहरूले दुर्बल पुरुषलाई हातखुट्टा समाती मुङ्गोमा वल्टाई पल्टाई पिल्स्याएभैं मेरो शरीरमा अधिक डाहा हुन्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएको देखिन्छ, घटेको देखिदैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

“हे गृहपति ! त्यसोभए तिमीले यस्तो सिक्नुपर्छ :—

भिन्नका छ आयतन (क)— (१) ‘म चक्षुमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुको हेतुले हुने चक्षु-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोतमा आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतको हेतुले हुने श्रोत-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राणमा आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणको हेतुले हुने घ्राण-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वामा आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वाको हेतुले हुने जिह्वा-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) कायमा आसक्त हुने छैन, अतः कायको हेतुले हुने काय-विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) मनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः मनको हेतुले हुने मनोविज्ञान पनि ममा हुने छैन’ भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।’

बाहिरका छ आयतन (ख)— (१) ‘म रूपमा आसक्त हुने छैन, अतः रूपको हेतुले हुने रूप-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) शब्दमा आसक्त हुने छैन, अतः शब्दको हेतुले हुने शब्द-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) गन्धमा आसक्त हुने छैन, अतः गन्धको हेतुले हुने गन्ध-विज्ञान

पनि ममा हुने छैन, (४) रसमा आसक्त हुने छैन, अतः रसको हेतुले हुने रस-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) स्पर्शमा आसक्त हुने छैन, अतः स्पर्शको हेतुले हुने स्पर्श-विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) धर्म (मन-विषय) मा पनि आसक्त हुने छैन, अतः धर्मको हेतुले हुने धर्म-विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।'

छ विज्ञान-काय (ग)— (१) 'म चक्षु विज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षु-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोत-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोत-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राण-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राण-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वा-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वा-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) काय-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः काय-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) चित्त-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्त-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।'

छ स्पर्श-काय (घ)— (१) 'म चक्षु संस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोतसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राणसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वासंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वासंस्पर्शको हेतुले हुने

विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) कायसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः कायसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) चित्तसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्तसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।'

छ वेदना-काय (ड)- (१) 'म चक्षु-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुसंस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोत-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोत-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राण-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राण-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वा-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वा-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) काय-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः काय-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) चित्त-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्त-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।'

छ धातुहरू (च)- (१) 'म पृथ्वीधातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः पृथ्वी-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) आप-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, आप-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) तेज-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः तेज-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) वायु-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः वायु-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) आकाश-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकाश-धातुको हेतुले

हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) विज्ञान-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः विज्ञान-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।'

पञ्चस्कन्ध (छ)— (१) 'म रूपमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः रूपको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) संज्ञामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः संज्ञाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) संस्कारमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः संस्कारको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (५) विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नु पर्छ ।'

चार-अरूप (ज)— (१) 'म आकाशानन्त्यायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकाशानन्त्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) विज्ञानानन्त्यायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः विज्ञानानन्त्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) आकिञ्चन्यायतनको पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकिञ्चन्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (४) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः नैवसंज्ञायानासंज्ञायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।'

इहलोक (झ)— 'म इहलोकमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः इहलोकको

कारणले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।'

परलोक (ज)— 'म परलोकमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः परलोकको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।'

स्वयंज्ञान (ट)— 'जो मैले देखेको, सुनेको, छोएको, जानेको, प्राप्त गरेको, खोजी गरेको, अनु-खोजी गरेको, तलास गरेको हो त्यसमा पनि म आसक्त हुने छैन, अतः जसको हेतुले विज्ञान हुने हो सो पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।'

आयुष्मान् सारिपुत्रका यी उपदेशहरू सुनेर **अनाथपिण्डिक** गृहपति आँसु खसाली रुन थाले । अनि त्यसवेला **आयुष्मान् आनन्दले** अनाथपिण्डिक गृहपतिसँग—

“हे गृहपति ! तिम्रो चित्त आफ्नो **सम्पत्तिमा** आसक्त भएको छ कि, अल्भिएको छ कि क्या हो ?” भनी सोध्नुभयो ।

“भो भन्ते ! **न म आसक्त छु**, न त म अल्भिएर नै बसेको छु ! किन्तु, भन्ते ! यतिका दीर्घकालसम्म मैले शास्ताको उपासना गरें, ध्यानो भिक्षुहरूको पनि उपासना गरें तर यस्तो (गम्भीर) धर्मोपदेश यस भन्दा अधि मैले कहिले पनि सुन्न पाएको थिइन ।”

सारिपुत्र :—

“हे गृहपति ! केवल शुद्धजीवन बिताई बस्ने गृहस्थीहरूको निमित्त यस्तो (गम्भीर) धर्मकथा सु-बोधनीय हुँदैन, उनीहरू रुचाउँदैनन्

पनि अथवा उनीहरूको मन पनि लाग्दैन; यस्तो (गम्भीर) धर्मकथा प्रवजितहरूलाई मात्र बोधनीय हुन्छ, उनीहरू यस्तो कथा रुचाउँछन् पनि मन पनि लगाउँछन् ।”

“भन्ते, सारिपुत्र ! त्यसो भए शुद्धजीवी गृहस्थीहरूले पनि यस्तो धर्मकथा बुझ्न सक्नु ! भन्ते ! सारिपुत्र ! यहाँ कल्पक्लेश स्वभावका कुलपुत्रहरू पनि हुनसक्लान, धर्मश्रवण गर्न नपाउँदा उनीहरूका निम्ति परिहानी पनि हुनसक्छ; धर्मलाई अवबोध गर्न सक्ने पनि हुन सक्लान ।”

अनाथपिण्डक-देवपुत्र

अनाथपिण्डक गृहपतिलाई उक्त अववाद उपदेश गर्नु भई आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द फर्केको केही समय पछि अनाथपिण्डक गृहपति परलोक भई तुषित देवलोकमा उत्पन्न भए ।

त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्र, रात बितिसकेपछि अत्यन्त कान्तिवर्णले युक्तभई आफ्नो शरीरले जेतवन उज्यालो पारी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।^१ त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्रले भगवानलाई निम्न गाथा सुनाए :—

१- “इदं हि तं जेतवनं, इसिसङ्घनिसेवितं ।

१. यहाँ देखि तलसम्मको कुरा सं. नि-१. पृ. ५३, देवतासंयुक्त, अनाथपिण्डकसुत्तमा पनि छ ।

आवुत्थं धम्मराजेन, पीतिसञ्जननं मम ॥”

२- “कम्मं विज्जा च, धम्मो च सीलं जीवितमुत्तमं ।

एतेन मच्चा सुज्झन्ति, न गोत्तेन धनेन वा ॥”

३- “तस्माहि पण्डितो पोसो, एवं तत्थ विसुज्झति ।

योनिसो विचिने धम्मं, एवं तत्थ विसुज्झति ॥”

४- “सारिपुत्तो व पञ्जाय, सीलेन उपसमेन च ।

यो पि पारङ्गतो भिक्खु, एतावपरमो सिया’ति ॥”

अर्थ :—

१- “मेरो मनमा प्रीति उत्पन्न गराउने, ऋषिसङ्घले सेवन गरेको, धर्मराजले बास गर्नुभएको, यही त्यो जेतवन विहार हो ।”

२- “कर्म, विद्या, धर्म र शील नै जीवनको उत्तम अङ्ग हो, यसैले मनुष्य शुद्धि हुन्छ, गोत्र र धनले शुद्धि हुन सक्तैन ।”

३- “त्यसैले पण्डितपुरुषले, आफ्नो हितलाई ध्यानमा राखी, राम्ररी जानी-बुझी धर्मसञ्चय गर्नुपर्छ, यसैले त्यहाँ (मनुष्यलोकमा) विशुद्ध हुन्छ ।”

४- “सारिपुत्र भैं प्रज्ञावान्, शीलवान्, उपशान्त तथा पारङ्गत भई वस्ने भिक्षु नै सर्वोत्तम छ ।”

भगवानले पनि यसको अनुमोदन गर्नु भयो । अनि अनाथपिण्डिक देवपुत्र ‘भगवानले मलाई अनुमोदन गर्नु हुन्छ’ भनी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी त्यहीं नै अन्तरधान भएर गए ।

त्यसरात वितिसकेपछि, भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भई—

“हे भिक्षुहरू ! यो बितेको रातमा— रात बितिसकेपछि अत्यन्त कान्ति-वर्णले युक्त भई, आफ्नो शरीरले जेतवन उज्यालो पारी, जहाँ म थिएँ त्यहाँ एक देवपुत्र आई, मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि सो देवपुत्रले निम्न गाथा सुनाए :

“इदं हि तं जेतवनं ... ” इत्यादि । (माथि लेखिएको गाथा जम्मै)

“यति भनी सो देवपुत्र, ‘शास्ताले अनुमोदन गर्नुभयो’ भनी मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी त्यहीं नै अन्तरधान भएर गए ।”

यो कुरा सुनी आयुष्मान् आनन्दले भगवानसँग सोध्नुभयो :

“उही नै सो अनाथपिण्डक देवपुत्र होलान् भन्ते ! होइन त ? अनाथपिण्डक गृहपति आयुष्मान् सारिपुत्रप्रति अभिप्रसन्न थिए ।”

“साधु ! साधु !! आनन्द, जहाँसम्म तर्कद्वारा जान्नु पर्ने थियो तिमीले जानी हाल्यौ । आनन्द ! अनाथपिण्डक नै सो देवपुत्र थिए ।”

भगवानले यति भन्नु भएपछि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नु भयो ।

३. चित्र-गृहपति

परिचय

बुद्धको समयमा बुद्ध-धर्म राम्ररी जान्न सक्ने मात्र न भई बुद्ध-धर्म राम्ररी साक्षात्कार गरी व्याख्यान समेत गर्न सक्ने गृहस्थीहरू थिए । यिनीहरू मध्ये चित्र-गृहपतिको नाउँ विशेष उल्लेखनीय छ ।

यिनको जन्म मगधदेशस्थित मच्छिकासण्ड^१ भन्ने नगरका ख्यातिप्राप्त एक प्रतिष्ठित कुलमा भएको थियो । अद्भुतरार्थकथानुसार यिनको जन्म हुँदा विचित्ररूपले पुष्पवृष्टि भएको हुनाले नै यिनको नाँउ 'चित्र' भनिएको हो । यिनको पिता परलोक भएपछि यिनले आफ्नो पिताको सेठ-पद पाएका थिए । भौतिक धनसम्पत्तिले सुसम्पन्न भए भैं यी चित्र-गृहपति सदाचार तथा कुशलधर्मले पनि सुसम्पन्न थिए । त्यस वखतका ख्यातिप्राप्त अरू उपासकहरूको^२ जस्तै यिनको पनि ५००

१. अं. अ. क. पृ. २०९ । डा. मललसेकरको D. P. P. मा मच्छिकासण्ड नगर काशी देशमा भनिएको छ ।

२. (१) धम्मदिन्न उपासक, (२) विशाख उपासक, (३) उद्गत गृहपति, (४) हस्तक आलवक र (५) चुल्ल अनाथपिण्डक गृहपतिहरूका पनि पाँच पाँच शय उपासक मित्र परिवारहरू थिए । सं. अ. क. III. पृ. २२३ (५३. ६. ३)

उपासक मित्र परिवारहरू थिए । चित्र-गृहपतिको अम्बाटक वनखण्ड अतिरिक्त मृगपथक भन्ने अर्को गाउँ पनि अम्बाटक वनखण्डको पछाडि पट्टि थियो^१ ।

यस जीवनमा धर्मावबोध गरी निर्वाण साक्षात्कार गर्न बुद्धकै श्री मुखबाट उपदेश सुन्नुपर्छ भन्ने नभई, कुनै पनि श्रावक भिक्षुहरूबाट धर्मोपदेश सुनी तदनुसार साक्षात्कार गरी अवबोध समेत गर्न सक्छ भन्ने कुराको प्रमाण चित्र गृहपतिको जीवनले राम्ररी देखाएको छ । यिनले आफ्नो जीवनमा बुद्धसँग दर्शन-भेट नभइकनै सर्वप्रथम बुद्धका प्रथम शिष्यहरू पञ्चभद्रवर्गीय^२ मध्येका महानाम महास्थविर मच्छिकासण्डमा भिक्षाटन^३ गइरहेको देखेर प्रभावित भई उहाँले दिनुभएको षडायतन विभक्ति अर्थात् षडायतनविभङ्ग^४ सूत्रको उपदेश सुनी सर्वप्रथम यिनी स्रोतापन्न फल^५ साक्षात् गरी निर्वाणपरायण भएका थिए ।

महानाम महास्थविरको उपदेश सुनी स्रोतापन्न मार्गफल साक्षात्-

१. सं. अ. क. III. पृ. ९३. (३९. ९. १)

२. कौण्डिन्य, भद्रिय, वप्प, महानाम र अस्सजी भिक्षुहरू भगवानका प्रथम भिक्षु शिष्यहरू थिए । यी पाँचलाई 'पञ्चभद्रवर्गीय' भन्दछन् ।

३. अं. अ. क. पृ. २०९. (१. ६. ३.)

४. म. नि. III. पृ. २९७.

५. धम्म. अ. क. पृ. २५५ : सुधम्मत्थेरस्सवत्थु । अं. अ. क. पृ. २१० मा अनागामी भएको कुरा उल्लेख छ । (१. ६. ३.)

कार गरी सकेपछि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भई, चित्र-गृहपतिले महानाम महास्थविरलाई आफ्नो अम्बाटक वनखण्डमा घरहरू बनाई अर्चुर्दिशावाट आउने भिक्षुसङ्घको नाउँमा प्रदान गरे । पछि यो स्थान अम्बाटकाराम (अम्बाटक विहार) को नाउँले प्रसिद्ध भयो । महानाम महास्थविर यस विहारमा धेरै दिनसम्म बस्नु भएको थियो ।

एक दिन चित्र-गृहपतिले महानाम महास्थविरसँग ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउन हुन अनुरोध गरेपछि महानाम महास्थविर त्यस विहार छाडी जानु भयो^१ ।

यसपछि अम्बाटकाराम धेरै भिक्षुहरूका केन्द्रस्थान भयो । यस विहारमा ऋषिदत्त महास्थविर^२, महक महास्थविर^३, कामभू महास्थविर^४, गोदत्त महास्थविर^५, लकुण्टक भद्रीय महास्थविर^६ र अन्तमा सुधर्म महास्थविर^७ नेवासिक^८ भई बस्नु भएको थियो । चित्र-गृहपतिले अम्बाटकाराममा आउने भिक्षुहरूसँग अनेक धर्म विषयमा

१. अं. अ. क. पृ. २१० (१. ६. ३.)

२. हेर तल 'शाश्वत लोक' शीर्षकमा ।

३. हेर तल 'प्रातिहार्य' शीर्षकमा ।

४. हेर तल 'निर्वाण-रथ' शीर्षकमा ।

५. हेर तल 'अनिमित्त-चित्त' शीर्षकमा ।

६. थेरगा. पृ. ३१० (७. ३. ४७७) थेरगा. अ. क. पृ. ४७२. (७. १. २)

७. हेर तल 'आयुष्मान् सुधर्म' शीर्षकमा ।

८. नित्यवास गर्नेलाई 'नेवासिक' भन्दछन् ।

छलफल गर्थे । कुनै बेला महास्थविरहरूसँग कुरा सोध्ये, कुनै बेला महास्थविरहरूलाई धर्मको कुरा बताइदिन्थे । यसप्रकार चित्र-गृहपति धर्मधर, धर्मकथिक भई बसेका थिए ।

सुधर्म महास्थविर **अम्बाटकाराममा** नेवासिककोरूपमा बसिरहनु भएको बेलामा चित्र-गृहपतिले कुनै भिक्षुगण वा सङ्घलाई निम्त्याउनु अथवा कुनै विशेष काम गर्नुभन्दा अगाडि, आदरको कारणले सुधर्म महास्थविरसँग सोध्ने गर्थे अथवा उहाँको अनुमतिलेई पुण्य कार्य गर्थे ।

एक दिनको कुरा हो : भगवानका प्रमुख शिष्य अग्रश्रावक^१ **सारिपुत्र** महास्थविर र **महामौद्गल्यायन** महास्थविर, विभिन्न महास्थविरहरू सहित १००० भिक्षुहरूका साथ^२ काशीबाट चारिका गर्दै **मच्छिकासण्ड** नगरमा आउँदै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सुनी **चित्र-गृहपति**, अग्रश्रावक महास्थविरहरूको स्वागतार्थ गए । अम्बाटकाराममा आइपुग्नु भएपछि सारिपुत्र महास्थविरले चित्र-गृहपतिलाई धर्मोपदेश गर्नुभयो । यो उपदेश सुनी चित्र-गृहपतिले **अनागामी** मार्ग-फल साक्षात्कार गरे^३ । त्यसैबखत चित्र-गृहपतिले अग्रश्रावक प्रमुख उहाँसँग आउनु भएका एक हजार भिक्षुहरूलाई समेत भोजनार्थ निम्तो गरे । अग्रश्रावकहरूलाई निम्तो गरिसकेपछि विहारमा नेवासिक भई बस्नु भएका **सुधर्म** महास्थविरलाई

१. सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरूलाई अग्रश्रावक भनिन्छ ।

२. अं. अ. क. पृ. २१० (१. ६. ३.)

३. धम्म. अ. क. पृ. २५५ बालवर्ग ।

पनि भोजनार्थ निम्तोगरे । सुधर्म महास्थविर चित्र-गृहपतिले उहाँसँग नसोधी अग्रश्रावकहरूलाई निम्तो दिएको कुराबाट अप्रसन्न भई विहार छाडेर जानु भएको कुरा तल लेखिएको मूल पालिबाटै थाहा हुनेछ । यस अप्रसादनीय घटनाको कारणलाई लिई भगवान बुद्धले सुधर्म महास्थविरलाई चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्न लगाउनु भयो र अन्तमा सुधर्म महास्थविरले चित्र-गृहपतिको अम्बाटकाराममै बस्नु भई, अहमन्यतालाई समाप्त गरी, चतुप्रतिसम्भिदा विशेषज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो^१ ।

बुद्धको दर्शन विना नै चित्र-गृहपतिले तीस वर्षभित्र स्रोतापन्न तथा अनागामी मार्ग-फल प्राप्त गरिसकेपछि एक दिन उनको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यत्तिका वर्ष बितिसकेर पनि मैले भगवान बुद्धको दर्शन-भेट गर्न पाएको छैन । तापनि मैले साँच्चैकै बुद्ध अर्थात् आफैले बोध गर्नु पर्ने बोधिज्ञान लाभ गरी आफ्नो विमुक्तिको मार्ग प्राप्त गरी सकेको छु । वत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले युक्त हुनुभएका तथागत सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्नु पनि कल्याणकर नै हो । अतः उहाँको दर्शनार्थ श्रावस्ती जानुपर्‍यो ।”

यति मनमा विचार गरी चित्र-गृहपति, पाँच शय गाडामा अनेक सम्पत्ति तथा खाद्य-भोज्य पदार्थ राखी, श्रावस्तीमा जान चाहने भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरूलाई पनि आमन्त्रण गरी, करिब दुइ

१. अं. अ. क. पृ. २१० (१. ६. ३) र धम्म. अ. क. पृ. २५८ बालवर्ग ।

हजार परिवारहरूका साथ आफ्ना भार्या सहित मच्छिकासण्ड नगरबाट श्रावस्तीका लागि प्रस्थान गरे । मगध देशबाट ३० योजन टाढा रहेको श्रावस्तीस्थित **जेतवन विहारमा** पुग्न एक महीना लागेको थियो^१ ।

जेतवन विहारमा पुगिसकेपछि चित्र-गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई एक महीनासम्म प्रतिदिन दान पुण्य गरेर पनि आफूले लगेको वस्तुहरू सिध्याउन नसकी भगवानसँग अनुरोध गरी ५०० गाडाका माल सामानहरू जम्मै सङ्घको निमित्त चढाइदिए^२ ।

चित्र-गृहपति श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भगवानको दर्शन गर्न आउँदैछन् भन्ने सुनी श्रावस्तीवासी उपासक र उपासिकहरू लस्कर का लस्कर चित्र-गृहपतिसँग भेट गर्न गए । तिनीहरू सबैले चित्र-गृहपतिलाई अनेक प्रकारका खाद्य-भोज्य सामानहरू उपहारको रूपमा दिए । चित्र-गृहपतिले महान लाभसत्कार पाए ।

भगवान बुद्धले चित्र-गृहपतिलाई षडायतन विभक्ति अर्थात् **षडायतन विभङ्ग** सूत्रकै उपदेश दिनु भएको थियो । भगवान बुद्धले चित्र-गृहपतिको पाण्डित्यताको प्रशंसा गर्नु हुँदै उपासकहरूमध्ये धर्मव्याख्यान गर्नेमा चित्र-गृहपति अग्रछन् भनी घोषणा गर्नु भयो । यस्तै गरी अरू अरू गुणहरू बारे प्रशंसा गर्नु भएका कुराहरू पनि तल लेखिएका त्यस ठाउँमा सूत्रहरूबाटै थाहा हुनेछ ।

यसरी चित्र-गृहपति तथागत सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गरी दुइ

१. अं. अ. क. पृ. २१० (१. ६. ३.)

२. धम्म. अ. क. पृ. २५९. बालवर्ग ।

महिना आउन-जान बाटामा विताई, एक महिना जेतवन विहारमा विताई तीन महिनापछि आफ्नो घर फर्के ।

चित्र-गृहपति 'म बुद्ध-भक्त हुँ' भनी अन्य धर्मात्मवीहरूलाई वेवास्ता गर्दैनथे । उनीहरू धर्मात्मवीहरूका आचार्य प्राचार्यहरूको पनि कदर गर्थे भन्ने कुरा **मच्छिकासण्डमा** आएका निगण्ठनाथ पुत्र कहाँ शिष्टाचार भेट गर्न गएको कुराबाट स्पष्ट हुन्छ । जुन कुरा तल लेखिएको 'निगण्ठनाथपुत्र' भन्ने शीर्षकमा पाइनेछ । आफ्ना एक साथी जो निगण्ठ सम्प्रदायमा प्रव्रजित भएको थियो- ३० वर्षसम्ममा पनि कुनै ध्यान प्राप्त गर्न नसकेको कुरा सुनी उसैकै इच्छानुसार भिक्षुसङ्घमा लगी भिक्षुत्व दिलाइदिएबाट मित्रधर्म पालन गरेको कुरा पनि तल लेखिएको 'अचेलकश्यप' शीर्षकबाट थाहापाउन सक्नेछ ।

चित्र-गृहपति बुद्ध-धर्ममा दिक्षित भई ३० वर्षसम्म उपासकत्वमा बसी, शुद्ध तथा निर्मल गृहस्थी जीवन विताई, पुनः यस लोकमा आउन नपर्ने गरी ब्रह्मलोकबाटै परिनिर्वाणगामी भई, बुद्ध-परिनिर्वाण हुनु भन्दा अगाडि नै देहावशान भएको कुरा तल लेखिएको सूत्रबाट बुझिन्छ । **चित्र-गृहपति** एक धर्मकथिक मात्र नभई एक परमभक्ति सम्पन्न शुद्धजीवी उपासक पनि थिए । गृहस्थीहरूका जीवन नाप्ने माप-दण्ड समान चित्र-गृहपतिलाई बनाउनु भएबाट यिनको जीवन कति उत्कृष्ट थियो भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

१-संयोजन

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक वनखण्डमा बसका थिए^१ ।

त्यस बखत भिक्षाटन सिद्धिएपछि मण्डलमालमा भेला भई बसिरहेका केही थेर भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यो :—

“जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘नानार्थ नानाव्यञ्जन’ हुन् कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ?”

त्यहाँ केही थेर भिक्षुहरूले यस्तो भने— “जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू हुन्’ ती धर्महरू ‘नानार्थ वर नानाव्यञ्जन हुन्’ ।”

केही थेर भिक्षुहरूले भने— “जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ।”

त्यस बखत चित्र-गृहपति केही कामले मृगपथक^२ भन्ने आफ्नो गाउँमा आएका थिए । अनि चित्र-गृहपतिले सुने— “भिक्षाटन

१. सं. नि- III. पृ. २५२ : संयोजनसुत्तं ।

२. मच्छिकासण्डको पच्छाडिपट्टि भएको आफ्नै गाउँ-सं. अ. क. IV. पृ. ९३.
(३९. १. १.)

पछि मण्डलमालमा भेला भई बसिरहेका थेर भिक्षुहरूका बीच- “जो ‘संयोजन र संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘नानार्थ-नानाव्यञ्जन’ हुन् कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ?”

त्यसपछि चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गएर थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। अनि उनले थेर भिक्षुहरूसँग सोधे :—

“भन्ते ! भिक्षाटन पछि मण्डलमालमा भेला भई बसिरहनुभएका थेर भिक्षुहरूका बीच- “जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘नानार्थ-नानाव्यञ्जन’ हुन् कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ? ... ‘नानार्थ र नानाव्यञ्जन’ हुन् । ... ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् भनी कुरा चलेको थियो भन्ने मैले सुने ।”

“हो, गृहपति !”

“भन्ते ! जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् यिनीहरू ‘नानार्थ र नानाव्यञ्जन’ हुन् । भन्ते ! तपाईंहरूलाई उपमा सुनाउँछु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले भनेका कुराहरूको अर्थ अवबोध गर्न सक्नेछन् ।”

“जस्तो कि- एउटै डोरीमा बाँधेको कालो गोरु र सेतो गोरुलाई यदि कसैले- ‘कालो गोरु सेतो गोरुको संयोजन (बन्धन) हो अथवा सेतो गोरु कालो गोरुको संयोजन (बन्धन) हो’ भनी भनेमा के उसले यो कुरा ठीक भनेको छ भन्न सक्ला ?”

“हे गृहपति ! सब्दै न । न कालो गोरु सेतो गोरुको बन्धन (संयोजन) हो, न त सेतो गोरु नै कालो गोरुको बन्धन हो; बल्कि जुन त्यहाँ एउटै डोरीले (दुबै गोरुहरूलाई) बाँधिएका छन् सोही डोरी संयोजन हो ।”

“भन्ते ! यस्तै गरी— न चक्षु रूपको संयोजन हो, न रूप नै चक्षुको संयोजन हो; बल्कि जुन त्यहाँ ती दुबैको (चक्षु र रूपको) कारणबाट उत्पन्न हुने छन्दराग हो, सोही नै त्यहाँ संयोजन हुन आउँछ । न श्रोत शब्दको बन्धन हो, न शब्द नै श्रोतको बन्धन हो; ... न घ्राण गन्धको बन्धन हो, न गन्ध नै घ्राणको बन्धन हो; ... न जिह्वा रसको बन्धन हो, न रस नै जिह्वाको बन्धन हो; न काय स्पर्शको बन्धन हो, न स्पर्श नै कायको बन्धन हो; न मन धर्मको बन्धन हो, न धर्म नै मनको बन्धन हो; बल्कि जुन त्यहाँ ती दुबैको कारणबाट उत्पन्न हुने छन्दराग हो, सोही नै त्यहाँ संयोजन (बन्धन) हुन आउँछ ।”

“हे गृहपति ! तिम्रोलागि यो लाभ हो ! सुलाभ हो !! जो कि तिमी यस्तो गम्भीर बुद्ध वचनबारेमा पनि प्रज्ञाचक्षु लाभी छौ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२-धातु-कथा

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक

वनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

अनि चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गई थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई निवेदन गरे :- “भन्ते थेर ! भोलिको निमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् !” थेर भिक्षुहरूले तूष्णभावले स्वीकार गरे । थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी चित्र-गृहपति फर्केर गए ।

त्यो रात बितिसकेपछि थेर भिक्षुहरू पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ गई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बसे ।

चित्र-गृहपति थेर भिक्षुहरूका छेउमा गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् थेर भिक्षुहरूसँग यो कुरा सोधे :-

“भन्ते ! ‘धातु नानत्व, धातु नानत्व’ भनी भनिन्छ, कतिसम्ममा वा कसरी भगवानले धातुनानत्व हुन्छ भनी भन्ने भएको रहेछ ?”

यो कुरा सोध्दा आयुष्मान् थेर भिक्षु चुप लागेर बसे ।

दोस्रोपटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे :-

१. सं. नि-III. पृ. २५३ : पठम इसिदत्तसुत्तं ।

“भन्ते ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ, कतिसम्ममा वा कसरी भगवानले धातुनानत्व हुन्छ भनी भन्नु भएको रहेछ ?”

दोस्रोपटक पनि आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर बसे ।

तेस्रोपटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे :—

“भन्ते ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ, कतिसम्ममा वा कसरी भगवानले धातुनानत्व हुन्छ भनी भन्नु भएको रहेछ ?”

तेस्रोपटक पनि आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर बसे ।

त्यसबेला त्यस सङ्घमा सबभन्दा कान्छा आयुष्मान् ऋषिदत्त हुनु हुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तले आयुष्मान् थेर भिक्षुसँग सोधे—
“भन्ते, थेर ! चित्र-गृहपतिको प्रश्नको उत्तर म दिऊँ कि ?”

“आवुसो ! ऋषिदत्त, चित्र-गृहपतिको यस प्रश्नको उत्तर देऊ !”

“हे गृहपति ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ, ‘कतिसम्ममा वा कसरी भगवानले धातुनानत्व हुन्छ’ भनी भन्नुभएको रहेछ, भन्ने कुरा तिमी सोध्दछौ होइन ?”

“हो भन्ते !”

“हे गृहपति ! भगवानले यसरी धातुनानत्व भन्नुभएको हो—
“चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुविज्ञानधातु; श्रोतधातु, शब्दधातु, श्रोतविज्ञानधातु; घ्राणधातु, गन्धधानतु, घ्राणविज्ञानधातु; जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वाविज्ञानधातु; कायधातु, स्पर्शधातु, कायविज्ञानधातु तथा

चित्तधातु, धर्म (चित्तविषय) धातु, चित्तविज्ञानधातु । गृहपति ! यतिसम्मलाई भगवानले ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भन्नुभएको हो, होइन त ?”

अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् ऋषिदत्तको भाषणलाई अनुमोदन गरी थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत खाद्य, भोज्य स्वयं आफ्नै हातले अर्पण गरी तृप्त गराए । त्यसपछि थेर भिक्षुहरू पात्रबाट हात हटाई भोजन सिध्याइसकेपछि, आसनबाट उठी फर्केरु गए ।

त्यस बखत आयुष्मान् थेर भिक्षुले आयुष्मान् ऋषिदत्तलाई भने :-
“आवुसो, ऋषिदत्त ! धन्य !! जुन प्रश्नको उत्तर मैले दिनसकेको थिइन, सो, प्रश्नको उत्तर तिमीले दियो । यस्तै गरी जहिले अरूपनि प्रश्नहरू आउलान् त्यसवेला तिमीले नै उत्तर देऊ !”

X X X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

३-शाश्वतलोक

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्वाटक वनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

१. सं. नि- III. पृ. २५५ दुतियइसिदत्तसुत्तं ।

चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गई थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूसँग निवेदन गरे :—

“भन्ते थेर ! भोलिको निमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

थेर भिक्षुहरूले तूष्णीभावले स्वीकार गरे । थेर भिक्षुहरूले निस्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी चित्र-गृहपति फर्केर गए । त्यो रात वितिसकेपछि थेर भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ गई विच्छाड्राखेको आसनमा बसे ।

चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूका छेउमा गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् थेर भिक्षुसँग यी कुरा सोधे :—

“भन्ते थेर ! जो लोकमा अनेक प्रकारका दृष्टि (धारणा) हरू उत्पन्न हुन्छन् । जस्तै— (१) शाश्वतलोक हो, (२) अशाश्वत लोक हो, (३) अन्तवान् लोक हो, (४) अनन्तवान् लोक हो, (५) उही जीव हो उही शरीर हो, (६) अर्कै जीव हो अर्कै शरीर हो, (७) मरणपछि सत्त्व हुन्छ, (८) मरणपछि सत्त्व हुँदैन, (९) मरणपछि सत्त्व हुन्छ पनि हुन्न पनि र (१०) मरणपछि सत्त्व न हुन्न, न हुन्छ’ भनी अथवा जुन ६२ दृष्टि (धारणा) हरूबारे ब्रह्मजाल^१ (सूत्र) मा भनि-

१. दी. नि.-१ पृ. ३. ब्रह्मजालसुत्तं ।

एको छ- यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के नभएमा हुँदैनन् होला ?”

उक्त कुराहरू सोध्दा आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर बसे ।

दोस्रोपटक पनि, तेस्रोपटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे

“भन्ते थेर ! लोकमा अनेक प्रकारका दृष्टिहरू उत्पन्न हुन्छन् जस्तै- ‘(१) ‘शाश्वतलोक हो, ... र (१०) मरणपछि न सत्व हुन्न न हुन्छ’ भनी अथवा जुन ६२ दृष्टिहरूबारे ब्रह्मजालमा भनिएको छ- यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के नभएमा हुँदैनन् होला ?”

तेस्रोपटक पनि आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर नै बसे ।

आयुष्मान् ऋषिदत्त त्यसवेला त्यस भिक्षु सङ्गमा सबभन्दा कान्छा हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तले आयुष्मान् थेर भिक्षुसँग सोध्नु भयो कि- “भन्ते थेर ! चित्र-गृहपतिको प्रश्नको उत्तर म दिउँ कि ?”

“आवुसो ऋषिदत्त ! चित्र-गृहपतिको यस प्रश्नको उत्तर देऊ !”

“हे गृहपति ! तिमी यो सोध्दछौं होइन ?- “भन्ते थेर ! जो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिहरू उत्पन्न हुन्छन् जस्तै- ‘शाश्वतलोक हो, ... मरणपछि सत्व न हुन्न न हुन्छ’ भनी अथवा ६२ दृष्टिहरूबारे जुन ब्रह्मजालमा भनिएको छ- यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के नभएमा हुँदैनन् होला ?”

“हो, भन्ते !”

“हे गृहपति ! जो यी अनेकप्रकारका दृष्टिहरू लोकमा उत्पन्न हुन्छन् जस्तै- ‘शाश्वतलोक हो ...’ भनी ... यी दृष्टिहरू स्व-कायदृष्टि भएकामा हुन्छन् र स्व-कायदृष्टि न भएकामा हुँदैनन् ।”

“भन्ते ! कसरी स्वकायदृष्टि हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरू नदेख्ने, आर्यधर्म नजान्ने, आर्यधर्ममा अविनीत; सत्पुरुषहरू न देख्ने, सत्पुरुषधर्म न जान्ने, सत्पुरुषधर्ममा अविनीत पुरुषले—

“A १ ‘रूप’ आत्म हो, ‘रूपवान्’ आत्म हो, ‘आफूमा भएको रूप’ आत्म हो अथवा ‘रूपमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“A २ ‘वेदना’ आत्म हो, ‘वेदनावान्’ आत्म हो, ‘आफूमा भएको वेदना’ आत्म हो अथवा ‘वेदनामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“A ३ ‘संज्ञा’ आत्म हो, ‘संज्ञावान्’ आत्म हो, ‘आफूमा भएको संज्ञा’ आत्म हो अथवा ‘संज्ञामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“A ४ ‘संस्कार’ आत्म हो, ‘संस्कारवान्’ आत्म हो, ‘आफूमा भएको संस्कार’ आत्म हो अथवा ‘संस्कारमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“A ५ ‘विज्ञान’ आत्म हो, ‘विज्ञानवान्’ आत्म हो, ‘आफूमा भएको विज्ञान’ आत्म हो अथवा ‘विज्ञानमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।” यसरी स्व-कायदृष्टि भएको हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसरी स्व-काय-दृष्टि न भएको हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! यहाँ श्रुतवान् आर्यश्रावक, आर्यहरू देख्ने, आर्यधर्म जान्ने, आर्यधर्ममा सुविनीत; सत्पुरुषहरू देख्ने, सत्पुरुषधर्म जान्ने, सत्पुरुषधर्ममा सुविनीत पुरुषले—

“B १ ‘न रूप’ आत्म हो, ‘न रूपवान्’ आत्म हो, ‘न आफूमा भएको रूप’ आत्म हो अथवा ‘न रूपमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“B २ ‘न वेदना’ आत्म हो, ‘न वेदनावान्’ आत्म हो, ‘न आफूमा भएको वेदना’ आत्म हो अथवा ‘न वेदनामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“B ३ ‘न संज्ञा’ आत्म हो, ‘न संज्ञावान्’ आत्म हो, ‘न आफूमा भएको संज्ञा’ आत्म हो अथवा ‘न संज्ञामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“B ४ ‘न संस्कार’ आत्म हो, ‘न संस्कारवान्’ आत्म हो, ‘न आफूमा भएको संस्कार’ आत्म हो अथवा ‘न संस्कारमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”

“B ५ ‘न विज्ञान’ आत्म हो, ‘न विज्ञानवान्’ आत्म हो, ‘न आफूमा भएको विज्ञान’ आत्म हो अथवा ‘न विज्ञानमा नै’ आत्म छ भनी हेर्छ ।”
यसरी स्व-काय-दृष्टि न भएको हुन्छ ।”

“भन्ते ! आर्य ऋषिदत्त, कहाँबाट पाल्नु भएको रहेछ ?”

“हे गृहपति ! अवन्तीबाट आएको हुँ ।”

“भन्ते ! अवन्तीमा हामीले पहिले न भेटेका हाम्रा मित्र छन्; उनी प्रव्रजित भए भन्ने सुन्दछौं, के तपाईंले उहाँलाई देख्नु भएको छ ?”

हे गृहपति ! देखेको छु ।”

“भन्ते ! त्यसो भए उहाँ आयुष्मान् आजकल कहाँ बस्नुहुँदो रहेछ ?”

यो कुरा सुनी आयुष्मान् ऋषिदत्त चुप लागेर बस्नु भयो ।

“भन्ते ! तपाईं नै हुनुहुन्छ कि क्या हो ?”

“हो, गृहपति !”

“भन्ते, आर्य ऋषिदत्त ! मच्छिकासण्डमा मन लगाएर बस्नुहोस् । अम्बाटक वनखण्ड रमणीय छ । म आर्य ऋषिदत्तको निमित्त उत्साहपूर्वक चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारादिद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।”

“हे गृहपति ! कल्याण नै भनेका छौ ।”

अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत खाद्य भोज्य स्वयं आफ्नै हातले अर्पित गरी तृप्त गराए । पात्र हातबाट हटाई, भोजनोपरान्त थेर भिक्षुहरू आसनबाट उठी फर्केर गए । आयुष्मान् थेर भिक्षुले आयुष्मान् ऋषिदत्तलाई भने—

“साधु ! आवुसो ऋषिदत्त ! जुन प्रश्नहरूका उत्तर मलाई थाहा थिएन, तिमीले ती प्रश्नहरूका उत्तरहरू दियौं । त्यसकारण फेरि पनि यस्ता प्रश्नहरू आएमा तिमीले नै त्यसको उत्तर देऊ !”

आयुष्मान् ऋषिदत्त शयनासनहरू पट्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी मच्छिकासण्डबाट जानुभयो । त्यहाँबाट जानु भईसकेपछि आयुष्मान् ऋषिदत्त पुनः मच्छिकासण्डमा कहिल पनि फर्कनु भएन ।

मूल सूत्र :—

४-प्रातिहार्य

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक वनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

चित्र-गृहपति जहाँ थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गई थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई निवेदन गरे— “भन्ते ! भोलिको निमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” थेर भिक्षुहरूले तूष्णिभावले स्वीकार गरे । थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी चित्र-गृहपति फर्केर गए । त्यो रात वितिसकेपछि थेर भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ गई विछ्याइराखेको आसनमा बसे ।

अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत घ्यू र पायश आफ्नै हातले सन्तर्पित गरी तृप्त गराए । पात्रबाट हात हटाई भोजनोपरान्त थेर भिक्षुहरू आसनबाट उठी फर्केर गए । “बाँकी रहेकालाई खान देऊ !” भनी आफू पनि थेर भिक्षुहरूका पछि पछि लागे । त्यसबखत खूब गर्मी चढेको थियो र जिमिनको बालुवाको खूब पोल्दथ्यो । ती थेर भिक्षुहरू भोजन लागेभैं गर्मीले गर्दा ढलमलाउँदै हिंडिरहेका थिए ।

त्यस समय त्यस भिक्षुसङ्घमा आयुष्मान् महक सबभन्दा कान्छो हुनुहुन्थ्यो । आयुष्मान् महकले आयुष्मान् थेर भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो :—

१. सं. नि-III. पृ. २५७ : महकपाटिहारियसुत्तं ।

“भन्ते ! शीतल हावा लागे बेस हुन्थ्यो कि, आकाशमा बादल छाइदिए बेस हुन्थ्यो कि अथवा केही केही वृष्टि भइदिए बेस हुन्थ्यो कि ?”

“साधु ! आवुसो महक ! राम्रै हुन्थ्यो होला यदि शीतल हावा आइदिए, आकाशमा बादल छाइदिए अथवा केही केही वृष्टि पनि भइदिए !”

अनि आयुष्मान् महकले त्यस्तो ऋद्धि-संस्कार गर्नु भयो कि जसको प्रभावले शीतल हावा, आकाशमा बादल तथा केही केही वृष्टि पनि भयो । त्यसबखत चित्र-गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो :- “अहो ! जो सबभन्दा यस भिक्षुसङ्घमा कान्छो हुनुहुन्छ, उहाँको यस्तो ऋद्धि प्रभाव !”

आराममा पुगिसकेपछि आयुष्मान् महकले थेर भिक्षुहरूसँग निवेदन गर्नुभयो- “भन्ते ! यत्तिकैले पुग्यो ?”

“आवुसो महक ! यत्तिकैले पुग्यो, यत्तिकैले खूब गयौ, यत्तिकैले नै पूजा सत्कार पनि भयो !” भन्दै थेर भिक्षुहरू आ-आफ्ना विहार (घर) मा गए । आयुष्मान् महक पनि आफ्नो विहारमा जानु भयो ।

त्यसबखत चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् महक हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् महकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् महकसँग प्रार्थना गरे -

“भन्ते ! आर्य महकले केही उत्तरीय-मनुष्यधर्म ऋद्धिप्राप्तिहार्य देखाउनु भए बेस हुने थियो ।”

“हे गृहपति ! त्यसो भए आँगनमा चीवर बिच्छ्याई त्यसमा तुणकाष्टहरू राख !”

“हवस्” भनी चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् महकले भन्नुभए जस्तै आँगनमा एक चीवर बिच्छ्याई त्यसमा तुणकाष्टहरू राखे ।

आयुष्मान् महक कोठाभित्र पसी चुकुल लगाई त्यस्तो ऋद्धि अभिसंस्कार गर्नुभयो जसको प्रभावले तालाको प्वालबाट र चुकुलको वीचबाट अर्चि निस्की तृणादि जम्मै जलाई दियो तर उत्तरासङ्गमा भने आगो लागेन । चित्र-गृहपति उत्तरासङ्ग टक टक्याई संवेग भई, जिरिङ्ग भई एक छेउमा उभिइरहे । आयुष्मान् महक कोठाबाट बाहिर निस्की चित्र-गृहपतिसँग सोध्नुभयो :- “हे गृहपति ! पुग्यो त ?”

“भन्ते महक ! पुग्यो, खूब गर्नुभयो ! पूजित पनि भएँ । भन्ते ! आर्य महक मच्छिकासण्डमा मन लगाई बस्नुहोस् ! अम्बाटक वनखण्डमा रमणीय छ ! आर्य महकको निमित्त म चीवर, भिक्षा-भोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्यादि परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।”

“हे गृहपति ! कल्याण नै भन्यौ !”

त्यसपछि आयुष्मान् महक शयनासन पट्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी मच्छिकासण्डबाट निस्केर जानुभयो । मच्छिकासण्डबाट गइसकेपछि आयुष्मान् महक पुनः मच्छिकासण्डमा कहिले पनि फर्कनु भएन ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

५-निर्वाण-रथ

एक समय आयुष्मान् कामभू मच्छिकासण्ड नगरको अम्वाटक वनखण्डमा बस्नु भएको थियो^१ ।

चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् कामभू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् कामभूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिलाई आयुष्मान् कामभूले भन्नुभयो—

“हे गृहपति ! भगवानले निम्न गाथा भन्नु भएको छ—

‘नेलङ्गो सेतपच्छादो, एकारो वत्तती रथो ।

अनीघं पस्स आयन्तं, छिन्नसोतं अबन्धनं’ति^२।’

अर्थ :—

‘शील-शुद्धिले निर्दोष भएका, विमुक्तरूपी सेतो भीत भएका, स्मृतिरूपी एकै धुर भएको रथमा गएका, रागादि बन्धन मुक्त भएका, तृष्णारूपी स्रोतलाई पार गरेका अरहन्तलाई आइरहेको हेर !’

“हे गृहपति ! भगवानले संक्षिप्तरूपले भन्नु भएको यस

१. सं. नि. III. पृ. २५९ पथमकामभूसुत्तं ।

२. यो गाथा भगवानले लकण्टकभद्रिय भिक्षुको कारणले भन्नु भएको हो— उदान. पृ. १५६.

गाथाको सविस्तर अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“भन्ते ! के यो गाथा (श्लोक) भगवानले भन्नु भएको हो ?”

“हो, गृहपति !”

“भन्ते ! त्यसोभए एकछिन पर्खनुहोस् ! त्यसको अर्थ विचार गर्नेछु ।”

चित्र-गृहपति एकछिन चुप लागेर बसे । अनि त्यसपछि उनले आयुष्मान् कामभूलाई निवेदन गरे :

“भन्ते ! ‘नेलङ्ग= निर्दोष’ भनेको नै शील हो । ‘सेतच्छादो = सेतो भीत’ भनेको नै विमुक्ति हो । ‘एकारो= एकै धुर’ भनेको नै स्मृति हो । ‘वत्तति = गए’ भनेको नै अगाडि पछाडि जानु हो । ‘रथ’ भनेको यही चातुर्महाभौतिक, आमा-बुवाको कारणले भएको शरीर नै ... हो । राग, द्वेष र मोहलाई ‘नीघ’ भनिन्छ अर्थात् दुःखलाई ‘नीघ’ भनिन्छ । ती राग, द्वेष र मोह क्षीणास्रव भिक्षुहरूमा हुँदैनन् निर्मूल गरी जरोसमेत उखलिइसकेको हुन्छ, तालवृक्ष छेदन भएको जस्तै हुन्छ, पुनः सम्भावना नहुने गरी फेरि (जन्म) हुने हेतु भएको हुँदैन । त्यसैले क्षीणास्रव भिक्षुलाई ‘अनीघो = दुःख रहित भएको’ भनिन्छ । ‘आयन्तं = आई रहेका’ भनेको आइरहेका अरहन्तलाई भनेको हो । ‘स्रोतो = स्रोत’ भनेको तृष्णा हो । ती तृष्णाहरू क्षीणास्रव भिक्षुमा हुँदैनन्- निर्मूल गरी जरोसमेत उखलिइसकेको हुन्छ ... । त्यसैले क्षीणास्रव भिक्षुलाई ‘छिन्नस्रोतो = स्रोतबाट उत्तीर्ण भएको’ भनिन्छ । राग, द्वेष र

मोह बन्धन हो । ती रागादि बन्धन क्षीणास्रव हुँदैनन्— निर्मूल गरी जरो समेत उखेलिइसकेको हुन्छ ... । त्यसैले क्षीणास्रव भिक्षुलाई 'अबन्धनो = बन्धन मुक्त भएको' भनिन्छ ।

“भन्ते ! जुन गाथा भगवानले 'नेलङ्गो सेतपच्छादो ...' इत्यादि भनी संक्षिप्तरूपमा भन्नुभएको हो त्यसको सविस्तर अर्थ यस्तै प्रकारले म जान्दछु ।

“गृहपति ! तिम्रो यो लाभ हो, सुलाभ हो ! यस्तो गम्भीर बुद्धवचनमा पनि तिम्रीमा प्रज्ञा-चक्षु प्राप्त छ ! !”

X X X

मूल सूत्र :—

६-निरोध-समापत्ति

एक समय आयुष्मान् कामभू मच्छिकासण्ड नगरको अम्वाटक वनखण्डमा बस्नु भएको थियो^१ ।

चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् कामभू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई एक छेउमा बसे । अनि उसले आयुष्मान् कामभूसँग प्रश्नहरू सोध्न थाले :—

(१) “भन्ते ! कति संस्कारहरू छन् ?”

“हे गृहपति ! तीन संस्कारहरू छन्— काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कार ।”

१. सं. नि. III. पृ. २६० दुतिकामभूसुत्तं ।

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् कामभूको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आयुष्मान् कामभूसँग पुनः अर्को प्रश्न सोधे :—

(२) “भन्ते ! कुन चाहिं काय-संस्कार, कुन चाहिं वची-संस्कार तथा कुन चाहिं चित्त-संस्कार हो नि ?”

“हे गृहपति ! आश्वास-प्रश्वास काय-संस्कार हो, वितर्क-विचार वची-संस्कार हो तथा संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हो ।”

“साधु □ भन्ते □” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न सोधे :

(३) “भन्ते ! किन आश्वास-प्रश्वास काय-संस्कार, किन वितर्क-विचार वची-संस्कार तथा किन संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार नि ?”

“हे गृहपति ! आश्वास-प्रश्वास भनेको कायिक हो । यी आश्वास-प्रश्वास कायप्रतिबद्ध हुन्, त्यसैले आश्वास-प्रश्वास काय-संस्कार हुन् । हे गृहपति ! पहिले वितर्क र विचार गरी पछिमात्र वचन पथमा आउँछ, अर्थात् वचन प्रकट हुन्छ, त्यसैले वितर्क र विचार वची-संस्कार हुन् । संज्ञा र वेदना चेतसिक हुन् अर्थात् चिमा हुने अङ्ग हुन् अथवा चित्तको अभिन्न अङ्ग हुन् अतः यी संज्ञा र वेदना चित्त प्रतिबद्ध हुन्, त्यसैले संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हुन् ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न सोधे : —

(४) “भन्ते ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति^१ हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुको मनमा यस्तो हुन्न- ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने छु’, ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्दैछु’ अथवा ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा तल्लीन छु’; किन्तु उसले आफ्नो चित्तलाई पहिले नै त्यस किसिमले समाधिष्ठ पारिसकेको हुन्छ कि जुन किसिमले समाधिष्ठ हुँदा त्यस समापत्तिमा स्वतः चित्त पुग्न सक्छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न सोधे : —

(५) “संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुग्ने भिक्षुको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कारहरू मध्ये कुनचाहिं संस्कार पहिले निरोध हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुग्ने भिक्षुको वची-संस्कार पहिले निराधे हुन्छ,— त्यसपछि काय-संस्कार अनि चित्त-संस्कार निरोध हुन्छ ।”

फेरि पनि चित्र-गृहपतिले अर्को प्रश्न सोधे :—

(६) “भन्ते ! जो यहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ, जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ— यिनीहरूका बीच के भिन्नता छ नि ?”

१. संज्ञा-वेदयित गर्नेको निरोध अर्थात् त्यस्तो समाधि जुन समाधिमा पुग्दा वा बस्दा सातदिनसम्म पनि शान्त भई तथा सचेत भई बस्न सक्छ ।

“हे गृहपति ! जो यहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ, उसको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कार निरोध भई प्रति प्रशब्धि भएको हुन्छ, आयु परिक्षीण भएको हुन्छ, उष्मधातु पनि रहेको हुँदैन तथा इन्द्रियहरू पनि विच्छिन्न भइसकेका हुन्छन् अर्थात् इन्द्रियहरू निकम्मा हुन्छन्; तर जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ, उसको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कार निरोध भई प्रतिप्रशब्धि चाहिँ हुन्छ किन्तु आयु परिक्षीण भएको हुँदैन, उष्म-धातु र हेकै हुन्छ र इन्द्रियहरू पनि निर्मल नै भएका हुन्छन् ।”

“हे गृहपति ! जो यहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ, र जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ— यिनीहरूका वीचमा यही नै भिन्नता छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्कै प्रश्न सोधे :—

(७) “भन्ते ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिन्छ त ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको मनमा यस्तो हुन्न कि— ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्नेछु,’ म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्छु’ अथवा ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकें’; किन्तु उसले आफ्नो चित्तलाई पहिले नै त्यस किसिमले अभ्यस्त पारिसकेको हुन्छ कि जसबाट उसको चित्त स्वतः त्यस स्थितिमा पुगिसकेको हुन्छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(८) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कारहरू मध्ये कुन चाहिं संस्कार पहिले उत्पन्न हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको सर्वप्रथम चित्त-संस्कार उत्पन्न हुन्छ, त्यसपछि काय-संस्कार अनि वची-संस्कार ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(९) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई कति स्पर्श अनुभव हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई तीन स्पर्शहरूले स्पर्शित गरेका हुन्छन्— (१) शून्यताको स्पर्श^१, (२) अ-निमित्तताको स्पर्श^२ र (३) अ-प्रणिहितताको स्पर्श^३ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(१०) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकेको भिक्षुको चित्तधार कतातिर लागेको हुन्छ, अथवा बगेको हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकेको

१. अनात्म भावको स्पर्श

२. अनित्य भावको स्पर्श

३. दुःखरहित अर्थात् तृष्णारहित भावको स्पर्श— पटि. अ. क. पृ. १६५.

भिक्षुको चित्तधार निर्वाणतिर लागेको हुन्छ, र निर्वाणतिरै बगेको हुन्छ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी आयुष्मान् कामभूको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि पनि चित्र-गृहपतिले अर्को प्रश्न फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(११) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिलाई कति धर्म (कुरा) हरू बहुपकारी हुन्छन् त ?”

“हे गृहपति ! पहिले नै सोध्नु पर्ने कुरो पछि सोध्यौ । तैपनि म तिमीलाई उत्तर दिनेछु । संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति प्राप्तिको लागि समथ र विपश्यना^१ भन्ने यी दुइ ध्यानहरू बहुपकारी हुन्छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :— *Dhamma.Digital*

७-अनिमित्त-चित्त

एक समय आयुष्मान् गोदत्त मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक वनखण्डमा बस्नुभएको थियो^२ ।

१. ध्यानको पूर्व भागलाई समथ र अन्तिम भागलाई विपश्यना अथवा नीवरणलाई हटाउने प्रयास गरी गरिने ध्यानलाई समथ र अनित्यादिलाई प्रमुख लक्ष गरी गरिने भावनालाई विपश्यना भन्दछन् ।
२. सं. नि. III. पृ. २६३ गोदत्तसुत्तं ।

एक दिन चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् गोदत्त हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् गोदत्तलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिसँग आयुष्मान् गोदत्तले सोधे :

“हे गृहपति □ जुन यी- (क) अप्रमाण-चित्त विमुक्ति हो, (ख) आकिञ्चन्यायतन-चित्त विमुक्ति हो, (ग) शून्यता-चित्त विमुक्ति हो तथा (घ) अनियत्त-चित्त विमुक्ति हो - यिनीहरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् कि एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ?”

“भन्ते ! यहाँ त्यस्ता पर्याय पनि छन् कि जुन पर्यायमा आउँदा यी विषयहरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन पनि हुन्छन् फेरि जुन पर्यायमा पुग्दा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना पनि हुन्छन् । कुन पर्यायमा पुग्दा नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्छन् भने ?

(क) “यहाँ भिक्षु मैत्री सहगत-चित्त एकदिशामा फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, चतुर्थ दिशामा मैत्रीचित्त फैलाई बस्छ । यस्तै गरी उर्ध्व, अधो, तीर्थ, सबै ठाउँमा, सबैप्रकारले, सबै लोकमा मैत्री-चित्त, अवैर-चित्त, अद्वेष-चित्त, विपुल-चित्त, महान-चित्त र अप्रमाण-चित्त फैलाई बस्छ । यस्तै गरी करुणा चित्त, ... मुदिता-चित्त, ... र उपेक्षासहगत-चित्त एक दिशामा फैलाई बस्छ । यस्तै गरी उर्ध्व, अधो, ... सबैलोकमा उपेक्षा-चित्त, ... र अप्रमाण-चित्त फैलाई बस्छ, यसैलाई अप्रमाण-चित्त-विमुक्ति भनिन्छ ।

(ख)- “भन्ते ! यहाँ कुनचाहिं आकिञ्चन्यायतन-चित्त-विमुक्ति हो भने ?- यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले विज्ञानन्त्यायतन अति-

क्रम गरी, 'केही छैन' भनी आकिञ्चन्यायतनमा समाधिष्ठ भई बस्छ ।
यसैलाई 'आकिञ्चन्यायतन-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

(ग)- "भन्ते ! यहाँ कुनचाहिं शून्य-चित्त-विमुक्ति हो भने ?- यहाँ भिक्षु सबै अरण्यमा, वृक्षमूलमा अथवा शून्यागारमा बसी यस्तो विचार गर्छ- 'आत्मले अथवा आत्मत्वले शून्य छु' । यसैलाई 'शून्यता-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

(घ)- "भन्ते ! यहाँ कुनचाहिं अनिमित्त^१ -चित्त-विमुक्ति हो भने ?- यहाँ भिक्षु कुनै पनि निमित्तलाई मनमा लिई नबसी 'अनिमित्त-चित्त-समाधिमा' समाधिष्ठ भई बस्छ । यसैलाई नै 'अनिमित्त-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

"भन्ते ! यही पर्यायमा पुग्दा उपरोक्त विषयहरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ।"

"भन्ते ! त्यो कुन पर्याय हो त जुन पर्यायमा आउँदा यी विषयहरू एकार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्छन् भने ?

१- "भन्ते ! रागचित्त प्रमाणकारी हो, द्वेषचित्त प्रमाणकारी हो र मोह चित्त पनि प्रमाणकारी हो । ती क्षीणास्रव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखलिई सकेको, छेदन गरेको तालवृक्ष भैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म अप्रमाण चित्त विमुक्तिहरू छन् यस मध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति (अपरिवर्त्य

१. कुनै पनि रूपादिको निमित्तलाई नलिई अरूप समाधि भाविता गर्ने । सं अ. क. III. पृ. ९८.

रूपले चित्त विमुक्ति भइसकेको) अर्थात् निर्वाणचित्त अग्र देखिन्छ। त्यो अकोप्य (अपरिवर्त्य) चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ।

२- “भन्ते ! रागचित्त प्रपञ्चकारी हो, द्वेषचित्त प्रपञ्चकारी हो र मोह चित्त पनि प्रपञ्चकारी हो। ती क्षीणास्रव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन्। जरो उखलिई सकेको, छेदन गरेको तालवृक्ष भैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन्। जतिसम्म आकिञ्चन्यायतन-चित्त-विमुक्तिहरू छन् यसमध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति अर्थात् निर्वाण-चित्त अग्र देखिन्छ। त्यो अकोप्य-चित्त-विमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ।”

३- “भन्ते ! रागचित्त निमित्तकारी, द्वेषचित्त निमित्तकारी र मोह चित्त पनि निमित्तकारी हो। ती क्षीणास्रव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन्। जरो उखलिई सकेको, छेदन गरेको तालवृक्ष भैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन्। जतिसम्म अनिमित्त-चित्त-विमुक्तिहरू छन् यसमध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति अर्थात् निर्वाण-चित्त अग्र देखिन्छ। त्यो अकोप्य-चित्त-विमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ।”

“भन्ते ! यही पर्याय हो जुन पर्यायमा पुग्दा यी विषयहरू एकार्थ र व्यञ्जनमात्र नाना हुन्छन्।”

“हे गृहपति ! तिम्रो निमित्त या लाभ हो ! यो सुलाभ हो !! जसलाई यस्तो गम्भीर बुद्धवचनमा समेत प्रज्ञाचक्षु प्राप्त छ।”

X X X

मूल पालि :—

८-आयुष्मान् सुधर्म

त्यस बखत आयुष्मान् सुधर्म मच्छिकासण्डमा चित्र-गृहपतिकोविहार मा आवासिक^१ नवकर्मिक^२ ध्रुव भोजन गर्ने^३ भई बसेका थिए^४ ।

त्यस बखत चित्र-गृहपतिले जब कुनै सङ्गलाई^५, गणलाई^६, वा व्यक्तिलाई निम्तो गर्न चाहन्थे तब आयुष्मान् सुधर्मसँग नसोधी कसैलाई पनि निम्तो गर्दैनथे ।

त्यस समय केही थेर भिक्षुहरू जस्ते— आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकात्यायन, आयुष्मान् महाकोट्टिक, आयुष्मान् महाकप्पिन, आयुष्मान् महाचुन्द, आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् रेवत, आयुष्मान् उपालि, आयुष्मान् आनन्द

१. नित्यरूपले विहारमा बस्ने भिक्षुलाई आवासिक भनिन्छ ।
२. नयाँ वा पुराना बनाउने कामकाज हेर्नेलाई नवकर्मिक भन्दछन् ।
३. नित्य भोजन एकै दाताकहाँबाट प्राप्त गर्ने ।
४. चुल्ल. व. पु. ३२ : पटिसारणीयकम्मं ।
५. विनय परिचाय अनुसार चारजना देखि माथिको समूहलाई सङ्ग भनिन्छ ।
६. तीनजनासम्मलाई गण भनिन्छ ।

तथा आयुष्मान् राहुल— काशीवाट चारिका गर्दै जहाँ मच्छिकासण्ड नगर हो त्यहाँ आइ पुगे ।

थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे भन्ने खबर सुनी चित्र-गृहपति जहाँ थेर भिक्षुहरू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि उनलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले धर्मकथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित गराई धर्मकथा ग्रहण गराउनु भयो ।

आयुष्मान् सारिपुत्रले धर्मकथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित गराई धर्मकथा ग्रहण गराई सकेपछि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूसँग प्रार्थना गरे— “भन्ते ! भोलिको निम्ति थेर भिक्षुहरूले म कहाँ आगन्तुक भोजन स्वीकार गर्नुहोस् !” थेर भिक्षुहरूले तूष्णिभावले निम्तो स्वीकार गरे ।

थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझी चित्र-गृहपति, थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ आयुष्मान् सुधर्म हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् सुधर्मसँग प्रार्थना गरे— “भन्ते ! भोलिको निम्ति थेर भिक्षुहरूका साथ भोजन स्वीकार गर्नुहोस् !”

आयुष्मान् सुधर्मले “अघि अघि यी चित्र-गृहपतिले कुनै सङ्घ, गण तथा व्यक्तिलाई निम्तो गर्दा मसँग नसोधिक्न गर्दैनथे; अहिले यी गृहपतिले मसँग नसोधिक्न निम्तो गरे । अब यी चित्र-गृहपतिको चित्त विग्रीयो, यी मलाई चाहँदैनन्, मलाई त्याग गरे” भनी मनमा सोची—

“भइहाल्यो गृहपति” भन्दै निम्तो अस्वीकार गर्नुभयो । दोस्रो पटक पनि, तेस्रो पटक पनि चित्र-गृहपतिले त्यस्तै प्रार्थना गरे । आयुष्मान् सुधर्मले पनि “भइहाल्यो गृहपति !” भन्दै निम्तो अस्वीकार नै गर्नु भयो । अनि चित्र-गृहपति, “के गरौं त, यदि आयुष्मान् सुधर्मले अस्वीकार गरेमा !” भनी आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

त्यस रातबितिसकेपछि चित्र-गृहपतिले प्रणीत खाद्य भोज्य प्रतिपादन गर्न लगाए । त्यस बखतमा आयुष्मान् सुधर्म, “चित्र-गृहपतिको घरमा गई थेर भिक्षुहरूका लागि प्रतिपादित गरिने भोजन कस्तो रहेछ, हेर्नुपऱ्यो” भन्ने विचारले पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ चित्र-गृहपतिको घर हो त्यहाँ गई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो । चित्र-गृहपति पनि आयुष्मान् सुधर्मको छेउमा गई आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिलाई आयुष्मान् सुधर्मले यसो भन्नुभयो :—

‘हे गृहपति ! प्रतिपादित खाद्य भोज्यहरू प्रसस्त मात्रामा रहेछन्, तर यहाँ एक चीज पुग्दैन, त्यो हो तिलको लड्डु ।’

“भन्ते ! बुद्ध वचनमा अनेक रत्नहरूका कुराहरू छँदाछँदै आयुष्मान् सुधर्म तिलको लड्डुबारे कुरा गर्नु हुन्छ । भन्ते ! अधि एक दिन दक्षिणपथका वाणिज्यहरू पूर्वीजनपदतिर व्यापारका लागि गएका थिए । उनीहरूले त्यहाँबाट कुखुराहरू ल्याए । ती कुखुराहरूले कौवासँग संवास गरी बच्चा पाए । जब ती कुखुराका बच्चाहरूले कौवा जस्तै गरी कराउन खोज्दथे तब कौवा-कुखुराको आवाज गरी कराउँथे । जब ती

बच्चाहरूले कुखुरा जस्तै कराउन खोज्दथे तब कुखुरा-कौवाको आवाज गरी कराउँथे । त्यस्तैगरी आर्य सुधर्मले पनि अनेक बुद्धवचनमा रत्नका कुराहरू छँदाछँदै तिलको लड्डुको बारे कुरा निकाल्नु भयो ।”

यो कुरा सुनी, “तिमीले मलाई गालि गछौं, निन्दा गछौं; यो तिम्रो विहार हो, तिमी आफै हेर, म जाँदैछु” भनी आयुष्मान् सुधर्मले भन्नुभयो ।

“भन्ते ! न म आर्य सुधर्मलाई गालि गर्छु, न निन्दा नै । भन्ते ! आर्य सुधर्म मच्छिकासण्डमा बस्नुहोस्, अम्बाटक वनखण्ड रमणीय छ । म आर्य सुधर्मलाई चीवर, भिक्षा-भोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा सेवा गर्नेछु” भनी चित्र-गृहपतिले प्रार्थना गरे ।

दोस्रो पटक पनि, तेस्रो पटक पनि आयुष्मान् सुधर्मले चित्र-गृहपतिलाई— “तिमीले मलाई गालि गछौं, निन्दा गछौं; यो तिम्रो विहार हो, तिमी आफै हेर, म जाँदैछु” भनी भन्नुभयो ।

“भन्ते ! आर्य सुधर्म कहाँ जानु हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! म श्रावस्तीमा भगवानको दर्शन गर्न जानेछु ।”

“भन्ते ! त्यसोभए जुन कुरा तपाईंले भन्नुभयो र जुन कुरा मैले भने ती जम्मै कुराहरू भगवानलाई सुनाउनुहोस् ! यसमा कुनै आश्चर्य हुनेछैन कि पुनः आर्यपुत्र सुधर्म मच्छिकासण्डमा पाल्नुहुने छ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् सुधर्म शयनासनहरू पट्याई, सच्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीतिर जानु भयो । क्रमशः श्रावस्ती-स्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा पुगी जहाँ भगवान

हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसिसकेपछि आयुष्मान् सुधर्मले जुन कुरा आफुले भनेको थियो र जुन कुरा चित्र गृहपतिले भनेका थिए ती जम्मै कुराहरू भगवानमा विन्ति गरे ।

आयुष्मान् सुधर्मको कुरा सुनिसकेपछि भगवानले उनलाई यसरी गर्हा गर्नुभयो— “हे मोघपुरुष ! तिमीले अयुक्त, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अ-श्रामणिक, अनुचित तथा अकरणीय काम गर्‍यो । हे मोघपुरुष ! कसरी तिमी श्रद्धालु, प्रसन्न, दायक, कारक, सङ्घसेवक चित्र-गृहपतिलाई यस्तो तुच्छ कुरामा निन्दा गर्‍छौं !! हे मोघपुरुष ! यो तिम्रो क्रियाले न अप्रसन्न भएकालाई प्रसन्न पार्नसक्छ, न प्रसन्न भएकालाई बढी प्रसन्न पार्नसक्छ; बल्कि यो तिम्रो क्रियाले अप्रसन्न भएकालाई भन्नु अप्रसन्न पार्ने र प्रसन्न भएका कुनै कुनैका प्रसन्नतालाई आघात पार्ने जस्तै हुन जान्छ ।”

अनि भगवान बुद्धले ती भिक्षुलाई अनेक प्रकारले निन्दागरी, गर्हागरी— दुर्भरताको, दुःपोष्यताको, महेच्छताको^१, असन्तुष्टिताको, सङ्गणिकताको^२, र आलस्यताको निन्दागरी— अनेक प्रकारले सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको^३, सन्तुष्टिताको, शीलवान्ताको, लग्नताको, प्रासादिकताको, गौरवताको र वीर्यवानताको वर्णनागरी— तदनुरूप, तदनुकूल धार्मिकथका सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो : —

१. महालोभी स्वभाव, प्रमाणाधिक इच्छा ।
२. दुइ तीनजना भेलाभई कुराकानिगरी बसिरहने बानिलाई ‘सङ्गणिक’ भन्दछन् ।
३. निर्लोभता, अलिकता पनि आशा नलिने, इच्छा नगर्ने स्वभाव ।

“हे भिक्षुहरू ! त्यसोभए सुधर्म भिक्षुलाई सङ्घद्वारा चित्र-गृहपतिसँग तिमीले क्षमा माग्नुपर्छ” भनी प्रतिसारणीय-कर्म^१ गर्नुपर्छ । यो कार्य यसरी गर्नुपर्छ” :—

“सर्वप्रथम सुधर्म भिक्षुमाथि दोष लगाउनु पर्छ, अनि उनको ध्यान आर्कषण गर्नुपर्छ, ध्यानाकर्षण गराइसकेपछि दोषबारे विनयानुकूल (सङ्घको विधान बमोजि) आपत्ति (धारा) लगाउनुपर्छ । आपत्ति लगाइसकेपछि व्यक्त तथा सबल भिक्षुले सङ्घलाई ज्ञापन गर्नुपर्छ” :—

(क) “भन्ते सङ्घ ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु, प्रसन्न, दायक, कारक, सङ्घसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेप गरे, निन्दा गरे । ‘सुधर्म ! भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्घलाई सहमत छ भने सङ्घले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । यो ज्ञापन हो ।”

(ख) “भन्ते सङ्घ ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु, ...सङ्घसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेप गरे, निन्दा गरे । ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्घलाई सहमत छ भने सङ्घले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । ‘सुधर्म ! तिमीले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने बारे जुन प्रतिसारणीयकर्म

१. दोषीलाई वैधानिकपूर्वक दोषारोपण गर्ने प्रक्रिया । सङ्घ सभाद्वारा दोषीको दोषदेखाई दोषबाट प्रतिकार गर्ने उपाय पनि बताइदिने संवैधानिक प्रक्रिया ।

सङ्गले गर्छ, त्यसमा जुन आयुष्मान्लाई सहमत छ उहाँ आयुष्मान् तूष्णि रहनुहोस्; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन उहाँ बोल्नुहोस् ।”

(ग) “दोस्रो पटक पनि यही कुरा दोहऱ्याउँछु, तेस्रो पटक पनि यही नै कुरा दोहऱ्याउँछु— ‘भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु,... सङ्गसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेप गरे, निन्दा गरे ।’ ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्गलाई सहमत छ भने सङ्गले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । ‘सुधर्म ! तिमीले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने बारे जुन प्रतिसारणीयकर्म सङ्गले गर्छ त्यसमा जुन आयुष्मान्लाई सहमत छ उहाँ आयुष्मान् तूष्णि रहनुहोस्; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन उहाँ बोल्नुहोस् ।”

(घ) ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने प्रतिसारणीयकर्म सङ्गले (पारित) गर्‍यो, सङ्गलाई स्वीकार छ ‘त्यसैले सङ्ग तूष्णि छ’ भनी धारणा गर्दछु ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

मूल सूत्र :—

९-सुधर्म भिक्षुद्वारा क्षमा याचना

‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भनी सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई प्रतिसारणीयकर्म गर्‍यो^१ । सङ्गद्वारा प्रतिसारणीयकर्म गरिसकेपछि,

१. चुल्ल. व. पृ. ३७ ; आरसवत्तं ।

सुधर्म भिक्षु मच्छिकासण्डमा गई चुप लागेर बसे चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्न सकेनन् । अनि उनी पुनः श्रावस्तीमै फर्केर गए । भिक्षुहरूले उनीसँग सोधे :—

“आवुसो सुधर्म ! के तिमीले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्यौ ?”

“हे आवुसो ! मच्छिकासण्डमा गएर चित्र-गृहपतिसँग मैले क्षमा माग्न सकिन, त्यसै चुप लागेर बसें ।”

भिक्षुहरूले यो कुरा भगवानलाई निवेदन गरे । त्यसपछि भगवानले यसो भन्नुभयो— “त्यसोभए हे भिक्षुहरू ! चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अनुदूत दिऊन् । यसरी (अनुदूत) दिनुपर्छ— पहिले भिक्षुसँग अनुरोध गर्नुपर्छ अर्थात् अनुदूत हुने भिक्षुको स्वीकृति लिनुपर्छ । त्यसपछि व्यक्त तथा सबल भिक्षुले सङ्गलाई ज्ञापन गर्नुपर्छ :—

“भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । यदि सङ्गलाई सहमत छ भने सङ्गले ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिनुहोस् ! यो ज्ञापन हो ।

“भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिन्छ । ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिनेबारे जुन आयुष्मान्लाई सहमत छ उहाँ तूष्णि रहनुहोस्; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन उहाँ वोल्नुहोस् ।

“चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिए । सङ्गलाई सहमत छ, ‘त्यसैले सङ्ग तूष्णि छ’ भनी धारणा गर्छु ।”

“हे भिक्षुहरू ! ती सुधर्म भिक्षुले मच्छिकासण्डमा गई ‘हे गृहपति ! क्षमा गर, म तपाईंलाई प्रसन्न पार्नेछु’ भनी चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गर्नुपर्छ । यसोभन्दा क्षमा गरे बेसै भयो, यदि क्षमा गरेनन् भने ‘हे गृहपति ! यी भिक्षुलाई क्षमा गरिदेऊ, यिनले तिमीलाई प्रसन्न गराउनेछन्’ भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपर्छ । यसोभन्दा क्षमा गरे बेसै भयो, यदि क्षमा गरेनन् भने ‘यी भिक्षुलाई क्षमा गर, म तिमीलाई प्रसन्न गर्नेछु’ भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपर्छ । यसोभन्दा क्षमा गरे बेसै भयो, यदि क्षमा गरेनन् भने ‘हे गृहपति ! यी भिक्षुलाई सङ्गको वचनले क्षमा गर !’ भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपर्छ । यसोभन्दा क्षमा गरे बेसै भयो, यदि क्षमा गरेनन् भने अनुदूत भिक्षुले सुधर्म भिक्षुलाई चित्र-गृहपतिले देख्ने ठाउँमा, सुन्ने ठाउँमा, उत्तरासङ्ग (एकसरो चीवर) एकांश गराई टुकुकक बसाई हात जोडाइ आपत्ति देशना^१ गराउनु पर्छ ।”

अनि मच्छिकासण्डमागई आयुष्मान् सुधर्मलाई अनुदूत भिक्षुले चित्र-गृहपति-द्वारा क्षमा दिलाइदिए ।

X

X

X

१. कुनै भिक्षुले कुनै भिक्षुको अगाडि बसी आफूले गरेको नियम विरोधको कुरालाई प्रकट गर्ने विधिलाई ‘आपत्ति देशना’ भन्दछन् ।

मूल सूत्र :—

१०-मापदण्ड

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको **जेतवन विहारमा** बस्नुभएको थियो । त्यसबखत भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गरी यस्तो भन्नुभयो :

“हे भिक्षुहरू ! **लाभासत्कार र यशकीर्ति** भनेको अति दरुण, कटु र खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । त्यसैले तिमीहरूले यस्तो सिक्नुपर्छ कि— ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाडनेछौ तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न लगाउने छैनौ ।’ **श्रद्धालु एक पौत्रिक उपासकले आफ्नो एकलौटे प्रिय मनाप पुत्रको यस्तो सम्यक् कामना गर्नुपर्छ**

(१) ‘हे तात ! तिमी त्यस्तो हुनसक ! **जस्तो कि चित्र-गृहपति तथा हस्तक अलावक छन् ।**’

“भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक उपासकहरूमा यही नै **मापदण्ड हो**, यही नै **प्रमाणकर हो जस्तो कि— ‘चित्र-गृहपति तथा हस्तक अलावक ।’**

१. सं. नि. पृ. II. पृ. १९६ : एकपुत्तकसुत्तं ।

(एकलौटे प्रिय पुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नुपर्छ—)

(२) 'यदि तात ! तिमी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छौ भने- "तिमी त्यस्तो हुन सक, जस्तो कि- सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छन् ।'

"भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक भिक्षुसङ्घमा यही नै मापदण्ड हो, यही नै प्रमाणकर हो जस्तो कि- 'सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुन् ।'

(एक लौटे प्रिय पुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नुपर्छ—)

(३) 'हे तात ! तिमीलाई शैक्षत्व^१ प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त नहोस् ! यदि भिक्षुलाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त भयो भने उसको निम्ति यो हानीकारक हुन्छ ।'

"भिक्षुहरू ! यसप्रकार लाभसत्कार र यशकीर्ति अति दुरुण, कटु र खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । अतः तिमीहरूले 'उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाडनेछौ तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न लगाउने छैन' भनी सिक्नुपर्छ ।"

X

X

X

१. स्रोतापन्न मार्ग र फल, सकृदागामी मार्ग र फल, अनागामी मार्ग र फलमा पुग्ने र अरहत् मार्गमा पुगेकालाई 'शैक्ष' भन्दछन् । अरहत्फल प्राप्त भइसकेकालाई 'अशैक्ष' भन्दछन् ।

मूल सूत्र :—

११-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एकदिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भगवानले चित्र-गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै यसो भन्नुभयो—]

“हे भिक्षुहरू ! चित्र-गृहपति छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई, तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटल-श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल-श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल-श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यीनै छ गुणहरूले सुसम्पन्न भई चित्र-गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१२-अग्रस्थान घोषणा

[एकदिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा धर्मकथिक श्रावक उपासकहरूकाबारे कुरा चलिरहेका

१. अं. नि-६. पृ. १४९ : भल्लुकादिसुत्तं ।

वेलामा भगवानले धर्मकथिकहरू मध्येमा चित्र-गृहपति अग्रगण्य छन् भनी भन्नुहुँदै निम्न कुरा व्यक्त गर्नुभयो ।]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं धम्मकथिकानं यदिदं चित्तो गहपति मच्छिकासण्डको^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा धर्मकथिक श्रावक उपासकहरू मध्येमा मच्छिकासण्ड बस्ने चित्र-गृहपति अग्रछन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१३-आयाचना

Dhamma.Digital

“भिक्षुहरू ! श्रद्धालु उपासकले सम्यक् आयाचना गर्नेहो भने यसप्रकार आयाचना गर्नुपर्छ— ‘त्यस्तो हुन सकोस् ! जस्तो कि- चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक ।’ भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक उपासकहरूमा यहीनै मापदण्ड हो, यहीनै प्रमाणकर हो जस्तो कि- चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक छन्^२ ।”

X X X

१. अं. नि-१, पृ. २६ : एतदगवगो ।

२. अं. नि-२, पृ. ८१ : आयाचनवगो ।

मूल सूत्र :—

१४-निगण्ठनाथपुत्र^१

त्यस समय निगण्ठनाथपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे^२ ।

त्यसबखत चित्र-गृहपतिले, “निगण्ठनाथपुत्र धेरै निगण्ठ परिवार-हरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुग्नु भएका छन्” भन्ने खबर सुनी चित्र गृहपति केही उपासकहरूसँग जहाँ निगण्ठनाथपुत्र थिए त्यहाँ गए । अनि निगण्ठनाथपुत्रसँग सम्मोदनीय कुरा गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिसँग निगण्ठनाथपुत्रले सोधे :—

“हे गृहपति ! के तिमी श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधि छ ? अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी विश्वास गर्दछौ ?”

“भन्ते ! यस विषयमा ‘श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधि छ अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ’ भनी म न केवल श्रद्धाले मात्र ग्रहण गर्छु ।”

यसोभन्दा, निगण्ठनाथपुत्रले त्यहाँ उपस्थित सबैलाई हेरी यसो भने— “हेर ! यी चित्र-गृहपति कति सोजा छन्, कति सीधा छन्,

१. निगण्ठनाथपुत्र पनि लेखिएको पाइन्छ ।

२. सं. नि. III. पृ. २६५ : निगण्ठनाटपुत्रसुत्त ।

कति असठ छन्, कति अमायावी छन् ! हावालाई जालमा पोको पार्न खोजेभैं, वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी ठान्दछन् । आफ्नो मुट्टीले गङ्गाको स्रोत रोक्न खोजेभैं (जो) वितर्क विचारलाई निरोध गर्न खोज्दछन् ।”

यसपछि चित्र-गृहपति सोध्दछन् :—

“भन्ते ! तपाईं ज्ञान र श्रद्धामध्ये कुनचाहिं प्रणीततर छ भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हे गृहपति ! म श्रद्धाभन्दा ज्ञानलाई नै प्रणीततर छ भनी भन्दछु ।”

रूपावचर-ध्यान

प्रथमध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचार भएको, एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको **प्रथम-ध्यानमा** वस्दछु ।”

द्वितीयध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म वितर्क र विचारलाई उपशम गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क विचार रहित, समाधिबाट प्राप्त हुने प्रीति-सुख भएको **द्वितीय-ध्यानमा** वस्दछु ।”

तृतीयध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षित भई, स्मृतिवान् ज्ञानवान् भई, शरीरले सुखानुभव गर्छु, जसलाई ज्ञानीहरू ‘उपेक्षवान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक वस्ने’ भनी भन्छन् । यसप्रकारको तृतीय-ध्यानमा पनि वस्दछु ।”

चतुर्थध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षा भएको चतुर्थ-ध्यानमा पनि वस्दछु ।”

“भन्ते ! यसरी मैले चतुर्थध्यानसम्म स्वयं जानी, हेरी ग्रहण गरेको हुँ, कुनै श्रमण ब्राह्मणप्रतिको श्रद्धाले मात्र ग्रहण गरेको होइन । भन्ते ! अवितर्क अविचारले युक्त समाधि पनि छ, वितर्क र विचारको निरोध पनि छ ।”

यसोभन्दा आफ्नो परिषद्लाई हेरी निगण्ठनाटपुत्रले यसो भने—
“हेर ! यी चित्र-गृहपति कति बाङ्गा, कति सठ र कति मायावी (छलकपट) रहेछन् ।”

“भन्ते ! अहिले भरखर मात्र तपाईंले मलाई ‘हेर ! यी चित्र-गृहपति कति सोजा, सीधा, असठ र अमायावी (छलकपटरहित) छन्’ भनी भन्नुभयो; फेरि अहिले तपाईं, ‘हेर ! यी चित्र-गृहपति कति बाङ्गा, सठ र मायावी छन्’ भनी भन्नुहुन्छ । यदि तपाईंले पहिले भन्नुभएको कुरो असत्य हो भने, पछि भन्नुभएको कुरो सत्य ठहर्छ; यदि

पछि भन्नुभएको कुरो असत्य हो भने पहिले भन्नुभएको कुरो सत्य ठहर्छ ।”

“भन्ते ! यहाँ दश सहधार्मिक (कारणसहित) प्रश्नहरू उपस्थित हुन्छन् । जब यिनीहरूको अर्थ बुझ्नु हुनेछ तबमात्र तपाईंहरूले मलाई निगण्ठपरिषद् अगाडि लैजानु होला । ती दश प्रश्नहरू यिनै हुन्— एकै प्रश्न, एकै उद्देश्य र एकै उत्तर; दुइ प्रश्न, दुइ उद्देश्य र दुइ उत्तर; तीन प्रश्न, तीन उद्देश्य र तीनै उत्तर; चार प्रश्न, चार उद्देश्य र चारै उत्तर; पाँच प्रश्न, पाँच उद्देश्य र पाँचै उत्तर; छ प्रश्न, छ उद्देश्य र छनै उत्तर; सात प्रश्न, सात उद्देश्य र सातै उत्तर; आठ प्रश्न, आठ उद्देश्य र आठै उत्तर; नौ प्रश्न, नौ उद्देश्य र नौनै उत्तर तथा दश प्रश्न, दश उद्देश्य र दशै उत्तर ।”

निगण्ठनाथपुत्रसँग यी कारणसहित दश प्रश्नहरू सोधी चित्र-गृहपति आसनबाट उठी फर्केर गए ।

Dhamma.Digital
X X X

मूल सूत्र :—

१५-अचेल-कश्यप

त्यस बखतमा चित्र-गृहपतिका पुराना गृही साथी अचेल-कश्यप भन्ने मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगेका थिए^१ ।

१. सं. नि. III. पृ. २६७ : अचेलकस्सपसुत्तं ।

चित्र-गृहपतिले, “हाम्रा पुराना गृही साथी अचेल-कश्यप मच्छिकासण्डमा आइपुगेका छन्” भन्ने खबर सुने । अनि चित्र-गृहपति जहाँ अचेल-कश्यप बसेका थिए त्यहाँ गई अचेल-कश्यपसँग सम्मोदनीय कुरा गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले अचेल-कश्यपसँग सोधे :—

“भन्ते कश्यप ! तपाईं प्रव्रजित हुनुभएको कतिवर्ष भयो ?”

“हे गृहपति ! म प्रव्रजित भएको तीसवर्ष भइसक्यो ।”

“भन्ते कश्यप ! यी तीसवर्षका बीच कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्म अथवा कुनै आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्त गरी कुशलपूर्वक बस्नुभएको छ त ?”

“हे गृहपति ! यी तीसवर्षको प्रव्रज्याभिन्न मैले न कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्मनै प्राप्त गर्न सकें, न त कुनै आर्यज्ञान दर्शनविशेषतानै प्राप्त गर्न सकें— सिवाय नग्नता, मुण्डनता र भुइमा बसेको धूलो टकटक्याउनु बाहेक !”

यो कुरा सुनी चित्र-गृहपतिले अचेल-कश्यपलाई भने :—

“आश्चर्य ! अद्भुत हो भन्ते ! यसोभए कसरी त्यो धर्म सु-आख्यात हुनसक्ला ! जहाँ कि तीसवर्ष सम्ममा पनि कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्म वा आर्यज्ञान दर्शनविशेषता अधिगमन गर्न सक्नु भएन ! सिवाय नग्नता, मुण्डनता र भुइमा बसेको धूलो टकटक्याउनु बाहेक !”

“हे गृहपति ! तिमी उपासकत्वमा गएको कतिवर्ष भयोनि ?”

“भन्ते ! म उपासकत्वमा गएको पनि तीसैवर्ष भइसक्यो ।”

“हे गृहपति ! यी तीसवर्षको बीचमा तिमिले कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्म वा आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्त गरी कुशलपूर्वक बसेका छौ त ?”

“भन्ते ! गृहस्थीहरूले पनि यस्तो ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छन् । भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु, त्यतिञ्जेलसम्म कामवाट अलग भई, अकुशलवाट अलग भई, विर्तक र विचार भएको एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथम-ध्यान,^१...द्वितीय-ध्यान,...तृतीय-ध्यान... र चतुर्थ-ध्यानमा बस्दछु । यदि भगवान भन्दा अगाडि मेरो मृत्यु भएमा भगवानले मलाई यसो भन्नुभएमा कुनै आश्चर्य लाग्ने छैन- ‘चित्र-गृहपतिमा त्यो संयोजन छैन जुन संयोजन भएको भए ऊ पुनः यसलोकमा आउने थियो’ ।”

यति कुरा सुनेर अचेल-कश्यपले चित्र-गृहपतिलाई यसो भने :—

“हे गृहपति ! आश्चर्य, अद्भुत ! कस्तो यो सु-आख्यात धर्म-विनय ! जहाँ कि शुद्धगृही जीवनमा बस्नेले पनि उत्तरीय-मनुष्यधर्म र आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्त गरी कुशलपूर्वक बस्दछन् । हे गृहपति ! यस्तो धर्म-विनयमा प्रव्रज्या तथा उपसम्पदा पाउन पाए बेस हुने थियो ।”

त्यसपछि चित्र-गृहपतिले अचेल-कश्यपलाई जहाँ थेर भिक्षुहरू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ लगी थेर भिक्षुहरूसँग प्रार्थना गरे- “भन्ते ! यी अचेल-कश्यप हाम्रा पुराना गृही साथी हुन् । यिनलाई थेर भिक्षुहरूले प्रव्रज्या र उपसम्पदा गरिदिनु भए बेस हुने थियो । म उनको चीवर, भिक्षा- भोजन,

१. हेर पृ. १८३ रूपावचर-ध्यानमा ।

शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।” यसपछि, अचेल-कश्यपले यस धर्म-विनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए ।

अनि आयुष्मान् कश्यप उपसम्पदा भएको केही दिन पछि, एकान्तवास गरी, अप्रमत्त भई, आतप्तसम्पन्न भई, बसिरहँदा— जसको निमित्त कुलपुत्रहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्— सोही अनुत्तरफल प्राप्त गरी, ब्रह्मचर्यवास पूरागरी, यसैजम्ममा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बसे । उनलाई “जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरीसकें र पुनः यहाँ आउनुपर्ने कुनै हेतु छैन” भन्ने ज्ञान पनि भए ।

आयुष्मान् कश्यप अन्यतर अरहत् पनि हुनु भयो ।

X X X

मूल सूत्र :—

१६-बिरामी चित्र-गृहपति

त्यसबखत चित्र-गृहपति सारै बिरामी भई दुःखी थिए^१ । अनि केही आराम-देवता, वन-देवता, वृक्ष-देवता तथा अरू देवताहरू पनि एकत्रित भई चित्र-गृहपतिलाई यसो भने— “हे गृहपति ! प्रणिधान गर, अनागतमा तिमी चक्रवर्ती राजा हुन सक्नेछौ !”

१. सं. नि. III. पृ. २६८ : गिलानदस्सनसुत्तं ।

यसोभन्दा चित्र-गृहपतिले ती देवताहरूलाई भने :- “त्यो पनि अनित्य हो, त्यो पनि अधुव हो, त्यो पनि छाडेरनै जानुपर्छ ।”

चित्र-गृहपतिका यी कुरा सुनी चित्र-गृहपतिका मित्र, अमात्य तथा नगिचका ज्ञातिबन्धुहरूले उनलाई यसो भने- “भो आर्यपुत्र ! स्मृति थातमा राख्नुहोस् ! प्रलाप नगर्नुहोस् ! होस राख्नुहोस् !”

“तिमीहरूलाई म के भनें जोकि तिमीहरू मलाई ‘भो आर्यपुत्र ! स्मृति थातमा राख्नुहोस् ! प्रलाप नगर्नुहोस् ! होस राख्नुहोस् ! भनी भन्दछौं ।”

“तपाईं आर्यपुत्र ! यसो भन्नुहुन्छ त- ‘त्यो पनि अनित्य हो, त्यो पनि अधुव हो, त्यो पनि छाडेरनै जानुपर्छ’ ।”

“आराम-देवता, वन-देवताहरूले मलाई यस्तो भने कि- ‘हे गृहपति ! प्रणिधानगर, अनागतमा तिमी चक्रवर्ती राजा हुन सक्नेछौं !’ यो कुरा सुनी मैले ती देवताहरूलाई- ‘त्यो पनि अनित्य हो, त्यो पनि अधुव हो, त्यो पनि छाडेरनै जानुपर्छ’ भनी भनेको हुँ ।”

“ती आराम-देवताहरूलाई यस्तो लाग्यो कि- ‘यी चित्र-गृहपति शीलवान् कल्याणधर्मी हुन् । यदि यिनले प्रणिधान गरेको खण्डमा यिनी चक्रवर्ती राजा हुन सक्नेछन् । यिनको यो प्रणिधान सिद्ध हुनेछ । किनभने यिनको चित्त-प्रणिधि विशुद्ध छ, यिनी शीलवान् तथा धार्मिक छन्, अतः यिनलाई धर्मको फल प्राप्त हुनेछ ।’ ती आराम-देवताहरूले यस्तो विचार गरी मलाई- ‘प्रणिधानगर, अनागतमा तिमी चक्रवर्ती राजा हुनेछौं’ भनी भनेका हुन् । तिनीहरूलाई नै मैले यसो भनेको हुँ- ‘त्यो पनि अनित्य हो, त्यो पनि अधुव हो, त्यो पनि छाडेरनै जानुपर्छ’ ।”

“हे आर्यपुत्र □ त्यसोभए हामीहरूलाई पनि उपदेश दिनुहोस् ।”

“हे आर्यपुत्रहरू ! त्यसोभए तिमीहरूले यस्तो सिक्नुपर्दछ :-
 ‘बुद्धप्रति अत्यन्त प्रसन्न व्हाँ- उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ’ ० । धर्मप्रति
 अत्यन्त प्रसन्न व्हाँ- भगवानको धर्म सु-आख्यात छर ० । सङ्घ प्रति
 अत्यन्त प्रसन्न व्हाँ- भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नर ० । जे जति
 कुलघरमा देयवस्तुहरू छन् ती सबै शीलवान् कल्याण धर्मीहरूलाई
 प्रदान गरौं अर्थात् ‘यति हामीलाई, यति शीलवान्हरूलाई भनी नभनौं’
 भनी तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ ।”

अनि चित्र-गृहपति मित्र, अमात्य तथा ज्ञाति-बन्धुहरूलाई बुद्ध,
 धर्म, सङ्घ तथा त्यागमा प्रतिष्ठित गराई परलोक गए ।

Dhamma.Digital

४. हस्तक आलवक

परिचय

श्रावस्तीवाट ३० योजन र बाराणशीवाट करीब १२ योजन टाढापने, राजगृह र श्रावस्तीको बीचमा आलवी^१ भन्ने देश थियो ।

आलवी देशको आलवी नगरमा आलवक भन्ने राजाका पुत्र आलवक राजकुमार थिए ।

एकदिन आलवक राजा सिकारबाट फर्किँदा आलवक यक्षको हातमा परेको थियो र उसको हातबाट मुक्त हुन आलवक यक्षदेवतालाई राजाले प्रत्येक दिन एक एक थाल भात र एकजना मानिस बलीको रूपमा चढाउने बचन दिएका थिए^२ । एकदिन बलीदिन देशमा कुनै बालक नपाएर आफ्नै नवजात पुत्रलाई बली चढाउन राजदूतको हातमा पठाइ-दिए ।

त्यसबखत आलवक यक्ष-देवतालाई भगवान बुद्धले दमन गरी हिंसक यक्षलाई अहिंसक बनाई बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा प्रतिष्ठित गराई स्रोतापन्न फलमा पुऱ्याइसक्नु भएको थियो ।

१. वर्तमान: जि. फरुखावाद, भारत ।

२. यसबारे सविस्तर कुरा आलवक सूत्रमा पाइन्छ । सं. नि-१. पृ. २१५ र सुत्तनि. पृ. २९५.

अतः नवजात बालक राजकुमारलाई आलवक यक्ष-देवता कहॉ चढाउन लैजाँदा ऀ लज्जित भई शीर भुकाएर बसेको बेलामा भगवानले उसलाई नवजात बालक राजकुमारलाई हातमा थापी भगवानको हातमा राखिदिन सूचित गर्नु भयो । अनि आलवक यक्षले राजदूतको हातबाट बालकलाई भगवानको हातमा राखिदिए र भगवानले फेरि सो बालकलाई यक्षको हातमा दिई राजदूतको हातमा फर्काइदिन लगाउनु भयो । यक्षको हातबाट बुद्धको हातमा, बुद्धको हातबाट पुनः यक्षको हातमा र अन्तमा राजदूतको हातमा सुम्पी दिएको हुँदा, त्यसदिनदेखि आलवक राजकुमारलाई 'हस्तक आलवक' भनी नामाकरण गरिएको हो^१ ।

ठूलाभएपछि हस्तक आलवक राजकुमार बुद्धको अनन्य भक्त भएका थिए । उनले अनागामी मार्ग-फल साक्षात्कार गरेका थिए । त्यसबखतमा सुप्रतिष्ठित श्रद्धालु धम्मदिनादि उपासकहरूका भै^२ हस्तक आलवक राजकुमारको पनि ५०० उपासक श्रावक मित्र परिवारहरू थिए^३ ।

Dhamma.Digital

चार संग्रहवस्तुद्वारा परिषद्लाई संग्रहगर्ने विशेषगुण राजकुमारमा थियो । उनी आफूमा भएका कुनै पनि गुणहरू अरूलाई देखाउन चाहन्नथे । जसको बारेमा भगवान बुद्ध स्वयंले प्रशंसा गर्नु भएको कुरा तल लेखिएका सूत्रहरूबाट बुझिनेछ ।

१. अं. अ. क. पृ. २१२.

२. हे. पृ. १३७ परिचय चित्र-गृहपति, फूटनोटमा ।

३. सं. अ. क. III. पृ. २२३.

चित्र गृहपति प्रज्ञाविशेषतामा र हस्तक आलवक ऋद्धि विशेषतामा अरू उपासकहरूमध्ये अग्रगण्य थिए। अतः भगवानले हस्तक आलवकलाई चतुसंग्रह वस्तुद्वारा परिषद्लाई संग्रह गर्नेहरूमध्येमा अग्रस्थान दिनु भएको कुरा तल सूत्रमै स्पष्ट हुनेछ। भगवान परिनिर्वाण हुनु अगावै हस्तक आलवक राजकुमार देशावशानभई अविहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि तलको सूत्रबाटै स्पष्ट हुनेछ। चित्र-गृहपतिलाई भैं आलवक राजकुमारलाई पनि गृहस्थीहरूका जीवन नाप्ने मापदण्ड समान बताउनु भएबाट यिनको जीवन पनि कति उत्कृष्ट थियो भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ। चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक— यी दुइजनालाई मात्र भगवान बुद्धले मापदण्डको रूपमा लिनु भएको छ।

X X X

मूल सूत्र :—

Dhamma Digital
१-सुख शयन

एक समय भगवान आलवी^१ (राष्ट्र) को सिंसापावनमा^२ गाईहरू आवत-जावत गर्ने बाटोमा, खसिराखेको पत्करहरू वछ्याई बसिरहनु भएको थियो^३।

१. श्रावस्तीबाट ३० योजन र बनारसबाट १२ योजन टाढा पर्छ। D. P. P.

I. P. २९५।

२. सेतव्य नगरको उत्तरपट्टि।

३. अं. नि-३. पृ. १२६ : हत्थकसुत्तं।

त्यसबेला हस्तक आलवक टहलिनै आइरहेको बेलामा भगवानलाई सिंसपावनमा गाईहरू आवत-जावत गर्ने बाटोमा खसिराखेका पत्करहरू वछ्याई बसिरहनु भएको देखेर जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका हस्तक आलवक राजपुत्रले भगवानसँग निम्न कुरा सोधे :—

“भन्ते ! के भगवान सुखपूर्वक शयन गर्नु हुन्छ ?”

“हे राजकुमार ! म सुखपूर्वक शयन गर्छु । संसारमा सुखपूर्वक शयनगर्नेहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“भन्ते ! यो (आजकाल) हेमन्तऋतुको शीतल रात छ, माघ र फागुनको बीच हिमपात समय छ^१, गौकन्टक भूमि छ अर्थात् गाईहरूको हिडाइले गर्दा खाल्टा खुल्टी परेको कडा जमिन छ, पत्करहरू पातला छन्, रूखमा पातहरू कम छन्, कषायवस्त्रहरू चीसा छन्, चारैतिरबाट हावा बगिरहेको छ तैपनि भगवान भन्नुहुन्छ— ‘हे राजकुमार ! म सुख-पूर्वक शयन गर्दछु । संसारमा सुखपूर्वक शयनगर्नेहरूमध्ये म एक हुँ ।’”

१— “हे राजकुमार ! त्यसोभए म तिमीसँगनै सोध्दछु, तिमीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो भन । यहाँ— कुनै गृहपति वा गृहपतिपुत्रको लिप-पोत गरेको, हावा पस्न नसक्ने, चुकुल लगाएको, भ्याल बन्द गरेको अग्लो अग्लो घर हुन्छ । त्यसमा पलङ्ग राखेको, चार-चार अङ्गुलि लामो भल्लर भएको अस्तर वछ्याइ राखेको, ऊनको अस्तर वछ्याइ राखेको,

१. माघ आखिरीको ४ दिन र फागुनको ४ दिनलाई हिमपात समय भनिन्छ ।

बाक्ला-बाक्ला ऊनका बिच्छ्याउना बिच्छ्याइ राखेको, त्यसमाथि उत्तम कदलिमृगकं छाला बढ्याइ राखेको हुन्छ। पलङ्गमाथि भीत टागिएको र पलङ्गको शिरान र गोडामुनि दुवैतिर रक्तवर्ण तकिया भएको, तेलको बत्ती बालिराखेको, चार भार्याहरूद्वारा राम्ररी सेवा-टहल गराइएको हुन्छ। हे कुमार ! यसप्रकार बस्ने सो पुरुष सुखपूर्वक शयन गर्छ कि गर्दैन ? यसमा तिमीलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! सो पुरुष सुखपूर्वक नै शयन गर्छ। लोकमा सुखपूर्वक शयन गर्नेहरूमध्ये ऊ एक हो।”

२- “हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई रागजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने, रागजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भई ऊ दुःखपूर्वक शयन गर्दैन त ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! ऊ दुःखपूर्वक नै शयन गर्छ।”

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र रागजन्य डाहाबाट जलनभई दुःखपूर्वक शयन गर्छ, त्यस्तो राग तथागतमा प्रहीण भइसक्यो, मूल जरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभाव प्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। त्यसैले म सुखपूर्वक शयन गर्छु।”

३- “हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई द्वेषजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने, द्वेषजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भई ऊ दुःखपूर्वक शयन गर्दैन त ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! ऊ दुःखपूर्वक नै शयन गर्छु ।”

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र द्वेषजन्य डाहाबाट जलनभई दुःखपूर्वक शयन गर्छ, त्यस्तो द्वेष तथागतमा प्रहीण भइसक्यो, मूल जरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभाव प्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले म सुखपूर्वक शयन गर्छु ।”

४- “हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई मोहजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने, मोहजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भई ऊ दुःखपूर्वक शयन गर्दैन त ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! ऊ दुःखपूर्वक नै शयन गर्छु ।”

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र मोहजन्य डाहाबाट जलनभई दुःखपूर्वक शयन गर्छ, त्यस्तो मोह तथागतमा प्रहीण भइसक्यो, मूल जरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभाव प्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले म सुखपूर्वक शयन गर्छु ।”

पुनः भगवान गाथा भन्नुहुन्छ :—

१- “सब्बदा वे सुखं सेति, ब्राह्मणो परिनिब्बुतो ।
यो न लिम्पति^१ कामेसु, सीतिभूतो निरुपधि ॥”

२- “सब्बा आसत्तियो छेत्वा, विनेय्य हृदये दरं ।
उपसन्तो सुखंसेति, सन्ति पप्पुय्य चेतसो^१ति ॥”

१. स्याम र रोमनमा: लिप्पति ।

अर्थ :—

१- “जो पुरुष कामभोगमा लिप्त छैन, क्लेशरूपी उपधि (बाधा) रहित छ, जो शीतल छ; सो पापलाई बगाई भएको, परिनिर्वाण भएको पुरुष सदा सुखपूर्वक शयन गर्छ ।”

२- “सबै आसक्तिलाई छेदन गरी, हृदय वेदनालाई दूर गरी, चित्तमा परम शान्ति प्राप्तगरी उपशान्त भई बस्ने पुरुष सधैं सुखपूर्वक शयन गर्दछ ।”

[यी उपदेश सुनी आलवक राजकुमार प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :— *Dhamma.Digital*

२-अल्पेच्छता^१

एक समय भगवान आलवी (राष्ट्र) मा अगगालक चैत्य (चौतारो) मा बस्नु भएको थियो^२ ।

१. आफुमा भएका गुणहरू अरूलाई देखाउन वा बताउन न चाहनेलाई 'अल्पेच्छता' भन्दछन् ।

२. अं. नि-द, पृ. ४२१ : पठमहत्थकसुत्तं ।

त्यहाँ भगवानले भिक्षुहरूलाई, “हे भिक्षुहरू !” भनी आमन्त्रण गर्नु भयो र “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिएपछि, भगवानले निम्न कुरा बताउनु भयो :—

“भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणले युक्त छन् भनी जान । कुन सात गुणहरूले भने ?—

‘हे भिक्षुहरू ! (१) हस्तक आलवक श्रद्धावान्, (२) शीलवान्, (३) लज्जावान्, (४) पाप-भीरू, (५) बहुश्रुत, (६) त्यागवान् र (७) प्रज्ञावान् छन् ।’

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक यी (उक्त) सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छन् भनी जान” भनी भगवानले भन्नुभयो । यति भन्नु भएपछि सुगत आसनबाट उठी विहार (आफु बस्ने घर) भित्र जानु भयो ।

अनि कुनै एक भिक्षु पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ हस्तक आलवकको घर हो त्यहाँ गए । घरमा पुगेपछि विच्छयाइ राखेको आसनमा बसे । हस्तक आलवक पनि जहाँ ती भिक्षु थिए त्यहाँ गई उनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो हस्तक आलवकलाई ती भिक्षुले निम्न कुरा सुनाए :—

“हे आवुसो ! भगवानले तिमि सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छौं भनी भन्नु भएको छ । कुन सात भने ?— श्रद्धावान् छौं, शीलवान् छौं, लज्जावान् छौं, पाप-भीरू छौं, बहुश्रुत छौं, त्यागवान् छौं र प्रज्ञावान् पनि छौं ।’

“हे आवुसो यिनै सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले तिमी युक्त छौ भनी भगवानले भन्नु भएको छ ।”

“भन्ते ! त्यस बेला (भगवानले उक्त कुरा भन्नु भएको बेला) त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी त थिएन ?”

“हे आवुसो ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै पनि शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन ।”

“भन्ते ! राम्रै भयो जो कि त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन ।”

त्यसपछि सो भिक्षु हस्तक आलवकको घरमा भिक्षा ग्रहण गरी आसनबाट उठी फर्केर गए । भोजन सिध्याएर सो भिक्षु जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुले भगवानलाई निम्न कुरा विन्ति गरे :—

“भन्ते ! म पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ हस्तक आलवकको घरहो त्यहाँ गई विच्छ्रचाइ राखेको आसनमा बसें । अनि हस्तक आलवक जहाँ म थिएँ त्यहाँ गई मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तक आलवकलाई मैले यसो भने :—

“हे आवुसो ! भगवानले तिमी सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छौ भनी भन्नु भएको छ । कुन सात भने ?— श्रद्धावान् छौ, शीलवान् छौ, लज्जावान् छौ, पाप-भीरू छौ, बहुश्रुत छौ, त्यागवान् छौ र प्रज्ञावान् पनि छौ ।”

“भन्ते ! यसोभन्दा हस्तक आलवकले मसँग निम्न कुरा सोधे :—

“भन्ते ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थीत थिएन ?”

‘हे आवुसो ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थीत थिएन ।’

“अनि हस्तक आलवकले— ‘भन्ते ! राम्रै भयो, जो कि त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन’ भनी भने ।”

“हे भिक्षु ! राम्रै हो ! असलै हो !! हे भिक्षु ती कुलपुत्र अल्पेच्छी थिए । आफुमा कुशल-गुणधर्म भइकन पनि अरू कसैलाई थाहा दिन चाहन्नथे । त्यसो भएको हुँदा हे भिक्षु ! तिमीले हस्तक आलवकलाई यो आठवाँ आश्चर्यजनक अद्भुत अल्पेच्छता-गुणले पनि युक्त छन् भनी धारण गर ।”

X X X

मूल सूत्र :—

३-चारसंग्रह-वस्तु

एक समय भगवान आलवी (राष्ट्र) मा अगगालक चैत्य (चौतारो) मा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन हस्तक आलवक पाँचशय उपासकहरूले परिवृत्त भई जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । भगवान कहाँ पुगेपछि भगवा-

१. अं. नि-८. पृ. ३२३ : दुतियहत्थकसुत्तं ।

नलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तक आलवकसँग भगवानले निम्न कुरा सोध्नु भयो :—

“हे हस्तक ! तिम्रो यो परिषद् अति विशाल छ । यत्तिको ठूलो परिषद्लाई तिमिले कसरी संग्रहित गर्दछौ ?”

“भन्ते ! भगवानले जुन चार संग्रह-वस्तुको उपदेश दिनु भएको छ, ती चार संग्रह-वस्तुद्वारा यस विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्दछु ।

(१) “भन्ते ! जब जसलाई दानद्वारा संग्रह गर्नुपर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई दानद्वारा संग्रह गर्दछु, (२) जब जसलाई प्रियवचनद्वारा संग्रह गर्नुपर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई प्रियवचनद्वारा संग्रह गर्दछु, (३) जब जसलाई अर्थचर्याद्वारा (आवश्यक परेको कामकाज गरिदिने) संग्रह गर्नुपर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई अर्थचर्याद्वारा संग्रह गर्दछु र (४) जब जसलाई समानतापूर्वक व्यवहारद्वारा संग्रह गर्नुपर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई समानतापूर्वक व्यवहारद्वारा संग्रह गर्दछु ।”

“भन्ते ! मेरो कुलगृहमा भोगसम्पत्ति छ । जस्तो कि अरू कहाँ कुनै नोकर-चाकरले मालिकको कुरा सुन्दैनन् मेरो घरमा त्यस्तो छैन, सबैले मेरो कुरा सुन्दछन् ।”

“साधु ! साधु !! हस्तक आलवक । यत्तिका विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्ने उपाय यही नै हो । अतीत कालमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गरेका थिए, ती सबैले यही चार संग्रह-वस्तुद्वारा नै संग्रह गरेका थिए । अनागतमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्ने

छन्, उनीहरू सबैले पनि यही नै चार संग्रह-वस्तुद्वारा संग्रह गर्ने छन् ।
वर्तमानकालमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्दछन् उनीहरू
सबैले पनि यही नै चार संग्रह-वस्तुद्वारा विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्दछन् ।”

अनि हस्तक आलवक भगवानको धर्मोपदेशद्वारा प्रभावित भई,
संप्रतिष्ठित भई, उत्साहित भई, सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी, भगवानलाई
अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

हस्तक आलवक गइसकेको केहिछिन पछि भगवानले भिक्षुहरूलाई
आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुण-
धर्महरूले युक्त छन् भनी धारण गर । कुन आठ गुणहरूले भने ?—

‘(१) भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक श्रद्धावान्, (२) शीलवान्, (३)
लज्जावान्, (४) पाप-भीरू, (५) बहुश्रुत, (६) त्यागवान्, (७) प्रज्ञावान्
तथा (८) अल्पेच्छी छन् ।’

“हे भिक्षुहरू ! यिनै आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुण-धर्महरूले
हस्तक आलवक युक्त छन् भनी धारण गर !”

X X X

मूल सूत्र :—

४-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन भगवानले श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा हस्तक
आलवककोबारे प्रशंसा गर्नुहुँदै निम्न कुरा भन्नुभयो :—]

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक छ, गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् । कुन छ गुणधर्म भने ?”

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“भिक्षुहरू ! यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई हस्तक आलवक तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

५-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा चतुसंग्रह वस्तुद्वारा परिषद्लाई संग्रह गर्नेहरू मध्ये हस्तक आलवक श्रेष्ठ छन् भनी भन्नुहुँदै भगवानले निम्न कुरा भन्नुभयो :—]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं चतुहि सङ्गहवत्थूहि परिसं सङ्गणहन्तानं यदिदं हत्थको आलवको”ति ॥”

१. अं. नि-६ पृ. १४९ : भल्लुकादिसुत्तं ।

२. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो ।

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा चतुसंग्रह^१ वस्तुद्वारा परिषद्लाई सङ्ग्रह गर्नेहरू मध्येमा हस्तक आलवक सबभन्दा अग्रछन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

६-मापदण्ड

यस्तो मैले सुने^२ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको **जेतवन विहारमा** बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गरी यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षुहरू ! **लाभसत्कार र यशकीर्ति** भनेको अति दुरुण, कटु, खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । त्यसैले तिमीहरूले यस्तो सिक्नु पर्छ कि— ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाड्नेछौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न दिनेछैनौं’ ।”

१. दान, प्रियवचन, अर्थचर्या र समानात्मता ।

२. सं. नि-२. पृ. १९६ : एकपुत्तकसुत्तं ।

“श्रद्धालु एक पौत्रिक उपासकले आफ्नो एकलौटे प्रिय मनाप पुत्रको यस्तो सम्यक् कामना गर्नुपर्छ :—

‘(१) हे तात ! तिमी त्यस्तो हुन सक ! जस्तो कि चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक छन् ।’

“भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा यही नै मापदण्ड हो, यही नै प्रमाणकर हो, जस्तो कि— चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक हुन् ।”

(एकलौटे प्रियपुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नुपर्छ—)

‘(२) यदि तात ! तिमी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छौ भने— ‘तिमी त्यस्तो हुन सक ! जस्तो कि सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छ ।’

“भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक भिक्षुसङ्घमा यही नै मापदण्ड हो, यही नै प्रमाणकर हो, जस्तो कि— सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन ।”

(एकलौटे प्रियपुत्रको यस्तो पनि सम्यक् आयाचना गर्नुपर्छ—)

‘(३) हे तात ! तिमीलाई शैक्षत्व^१ प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त नहोस् ! यदि भिक्षुलाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन

१. स्रोतापन्न मार्ग र फल, सकृदागामी मार्ग र फल, अनागामी मार्ग र फलमा पुग्ने र अरहत् मार्गमा पुगेकालाई ‘शैक्ष’ भन्दछन् । अरहत् फल प्राप्त भइसकेकालाई ‘अशैक्ष’ भन्दछन् ।

लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त भयो भने उसको निमित्त यो हानिकारक हुन्छ ।’

“भिक्षुहरू ! यसप्रकार लाभसत्कार र यशकीर्ति अति दुरुण, कटु, खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक हुन्छ । अतः तिमीहरूले ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाड्नेछौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न दिनेछैनौं’ भनी सिक्नुपर्छ ।”

मूल सूत्र :—

७-आयाचना

“भिक्षुहरू ! श्रद्धालु उपासकले आयाचना गर्ने हो भने यसप्रकार सम्यक् आयाचना गर्नुपर्छ— ‘त्यस्तो हुन सकोस् ! जस्तो कि चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक ।’ भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा यही नै मापदण्ड हो, यहीनै प्रमाणकर हो, जस्तो कि— चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक^१ ।”

X X X

१. अं. नि-२ पृ. ८१ : आयाचनवग्गो ।

मूल सूत्र :—

८-हस्तक देवपुत्र

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन हस्तक देवपुत्र रात बितिसकेपछि सुन्दरवर्णले युक्त भई जेतवन विहार जम्मै आलोकितपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, ‘भगवानको अगाडि अभिइएर बस्छु’ भन्दा जस्तै— बालुवामा घ्यू वा तेल राख्दा बालुवाले शोषेभैं उनी उठ्न सक्तैनथे, उभिएर बस्न सक्तैनथे । अनि भगवानले हस्तक देवपुत्रलाई ‘स्थूल शरीर निर्माणगर’ भनी भन्नुभयो ।

“हवस्” भनी भगवानको कुरा सुनी हस्तक देवपुत्रले स्थूल शरीर अभिनिर्माण गरी, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा खडा भए । एक छेउमा खडा भएका हस्तक देवपुत्रसँग भगवानले सोध्नु भयो :—

“हे हस्तक ! अधि तिमी मनुष्यछँदा जुन धर्महरू तिमीमा प्रवर्तित थिए ती धर्महरू अहिले पनि तिमीमा प्रवर्तित छन् कि छैनन् ?”

“भन्ते ! अधि म मनुष्यछँदा जुन धर्महरू ममा प्रवर्तित थिए ती धर्महरू अहिले पनि ममा प्रवर्तित छन् र अधि मनुष्यछँदा जुन धर्महरू ममा प्रवर्तित थिएनन् ती धर्महरू पनि अहिले ममा प्रवर्तित छन् । भन्ते !

१. अं. नि-३ पृ. २५९ : हत्थकसुत्तं ।

जस्तै- भगवान आजकल यहाँ भिक्षुहरूले, भिक्षुणीहरूले, उपासकहरूले, उपासिकाहरूले, राजाहरूले, राजमहामात्यहरूले, तैर्थीकहरूले तथा तैर्थीक श्रावकहरूले आकीर्ण भई विहार गर्नु भएको छ, त्यस्तैगरी- म पनि आजकल देवपुत्रहरूले आकीर्ण भई बस्दछु । 'हस्तक देवपुत्र कहाँ गई धर्म श्रवण गरौं' भनी टाढा टाढादेखि देवपुत्रहरू म कहाँ आउँछन् । भन्ते ! तीन कारणले तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै म मृत्यु भएँ । कुन तीन कारणले भने ?

'(१) भगवानको दर्शनगर्नमा तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै, (२) सद्धर्म श्रवण गर्नमा तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै र (३) संघको उपस्थान गर्नमा तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै मेरो मृत्यु भयो ।'

“भन्ते ! यिनै तीन कारणले तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै मेरो मृत्यु भयो ।”

यसपछि हस्तक देवपुत्रले गाथा भने :—

१- “नाहं भगवतो दस्सनस्स, तित्तिमज्झगा^१ कुदाचनं ।
सङ्घस्स उपट्ठानस्स, सद्धम्म सवनेस्स च ॥”

२- “अधिशीलं^२ सिक्खमानो, सद्धम्म सवने रतो ।
तिण्णं धम्मानं अतित्तो, हत्थको अविहंगतो’ ति ॥”

१. स्याममा : तित्तिअद्धा, रोमनमा : तित्तिअज्झ ।

२. सिंहल र रोमनमा : अधिसीले ।

अर्थ :—

१- “भगवानको दर्शनले म कहिले पनि तृप्त भइन, न म सङ्घ उपस्थान तथा सद्धर्म श्रवणले नै तृप्त भएँ ।”

२- “अधिशील^१ सिक्दै, सद्धर्म श्रवणमा रतहुँदै- तीनै धर्ममा अतृप्त भइकनै हस्तक आलवक अविहा (ब्रह्मलोक) मा उत्पन्न भए ।”

१. विशिष्टशील ।

५. महानाम शाक्य

परिचय

सिंहहनु शाक्य राजाका कञ्चना नामक रानी थिइन् । यिनको तरफबाट शुद्धोदनादि पाँच दाजुभाइहरू र एक बहिनी भए ।

भगवान बुद्ध (सिद्धार्थ कुमार) शुद्धोदन महाराजका जेठा बडामहारानी महामाया देवीका तरफबाट जन्मनु भएको जेठो छोरो हुनुहुन्थ्यो ।

शुद्धोदन महाराजका कान्छा बडामहारानी प्रजापति गौतमीका तरफबाट एक पुत्री नन्दकुमारी^१ र नन्दकुमार भए ।

महानाम शाक्य भगवान बुद्धका जेठा काका सक्कोदन^२ (शुक्लोदन) शाक्यका जेठा छोरा थिए । यिनको अनुरुद्ध शाक्य नामक एक भाइ पनि थिए । पछि अनुरुद्ध^३ शाक्य प्रव्रजित भएर गए ।

आनन्द महास्थविर भगवान बुद्धका कान्छा काका अमितोदन (अमृतोदन) का पुत्र^४ हुनुहुन्थ्यो ।

१. रूपनन्दा र सुन्दरीनन्दा पनि भनिन्छन् ।

२. म. नि. अ. क. II. पृ. ५०

३. अं. अ. क. पृ. १०७ मा अमृतोदनको कुलमा जन्मेका भनी उल्लेख भएको छ ।

४. म. नि. अ. क. II. पृ. ५० ।

महानाम शाक्य भगवान भन्दा जेठा^१ थिए नन्द र आनन्दहरू भगवान भन्दा कान्छा हुन् ।

तिस्स स्थविर भगवानका फुपू अमितादेवी (अमृतादेवी) का छोरा हुनुहुन्थ्यो^२ । शाक्य परिवारको विस्तृत तालिका परिचयको अन्तमा दिइएको छ ।

X X X

भगवान बुद्ध बुद्धत्व प्राप्त गरी पहिलोवार कपिलवस्तु नगरमा पाल्नुहुँदा नै महानाम शाक्यले बुद्धको उपदेश सुनी स्रोतापन्न-फल साक्षात्कार गर्नु भएको हो^३ । पछि गएर सकृदागामी-फलको पनि साक्षात्कार गर्नुभयो^४ ।

कपिलवस्तुका शाक्य कुमारहरू भगवान बुद्धको शासन (धर्म) मा धमाधम प्रव्रजित हुन थालेका थिए । एक दिन महानाम शाक्यको मनमा, “हाम्रा कुलबाट अहिलेसम्म कोही पनि प्रव्रजित भएका छैनन् । म वा मेरो भाइ अनुरुद्ध मध्ये कुनै एक जना प्रव्रजित नभई भएन”

१. म. नि. अ. क. II. पृ. ५०. कतै कतै १ वर्षले जेठा छन् भनी स्पष्टसँग भनिएको छ ।

२. सं. नि. II. पृ. ३२८ : तिस्ससुत्तं ।

३. अं. अ. क. पृ. २१३ ।

४. म. नि. अ. क. II. पृ. ५० ।

भन्ने विचार आएपछि आफ्नो भाइ अनुरुद्धसँग यसबारे छलफल गरे । अनि अनुरुद्ध शाक्यले गृहस्थीको काम समात्न नसक्ने कुरा बताई आफै प्रव्रजित हुने इच्छा प्रकट गरे र पछि **भद्रीय** शाक्यराजाका साथ आफ्ना आमाको समेत स्वीकृति प्राप्त गरी प्रव्रजित भए^१ । यो कुरा तल सूत्रमा “**महानाम र अनुरुद्ध शाक्य**” शीर्षकमा आउने छ ।

महानाम शाक्यका **नागमुण्डा** भन्ने आफ्नी दाशी स्त्रीका तरफबाट जन्मेकी एक सुन्दरी छोरी थिइन् । यिनलाई पछि **कोशल नरेश** प्रसेनजीतसँग विवाह गरी दिए^२ ।

स्रोतापन्न भइसकेपछि महानाम शाक्यले भगवानसँग ‘**कसरी उपासक हुन्छन् ?**’ भन्ने देखि लिएर स्रोतापन्न हुने आर्यश्रावकले कुन चर्यामा बस्नुपर्छ भन्ने सम्मको कुरा र तल लेखिएका “**कुन विषयमा मनलगार्इ बस्ने ?**” र “**आर्यश्रावकको चर्या**” भन्ने शीर्षकबाट महानाम शाक्यले कुन किसिमको जीवन बिताएका रहेछन् भन्ने जानकारी पाइन्छ ।

त्यस्तै गरी **सकृदागामी** मार्गफलमा प्रतिष्ठित भइसकेपछि बुद्धसँग सोधेका विभिन्न कुराका ढाँचाबाट महानाम शाक्यको अनुभूतिमा उत्तरोत्तर गम्भीरपन आएको र सकृदागामी हुने पुरुषको मनमा राग-द्वेष-मोह हुनु नपर्ने भन्ने भ्रमपूर्ण धारणा^३ भएको हुँदा आफुमा के भएर

१. चुल्ल. व. पृ. २७९ : सङ्घभेदकखन्धकं छसक्यपव्वज्जाकथा ।

२. धम्म. प. अ. पृ. १७२ : विडुढभवत्थु ।

३. म. नि. अ. क. II. पृ. ५१ ।

राग-द्वेष-मोह भएको होला भन्ने शंका भई बुद्धसँग सोधेको प्रश्न तल लेखिएको “अल्पसुख बहुदुःख” भन्ने शीर्षकको सूत्रबाट प्रष्ट हुनेछ ।

महानाम शाक्यको जीवनमा श्रद्धा र प्रज्ञा तुला जस्तै बराबर थियो । सकृदागामीसम्मको फल प्राप्त गरेर पनि श्रद्धाको भावमा कुनै कमी देखिँदैन थियो । बल्कि उनको श्रद्धा भन् भन् प्रगाढ हुँदै गएको नै देखिन्थ्यो । यहाँ केही मानिसहरू ‘श्रद्धाको भावभन्दा ज्ञानको भाव श्रेष्ठ छ’ भन्दै अश्रद्धाल भई अहंकारको पथतिर लम्किन्छन् । अनुभूतिले भन्दछ कि जति जति ज्ञानको साक्षात्कार उपलब्धी हुँदै जान्छ त्यति त्यति नै श्रद्धामा दृढता बढ्दै गएको देखिन्छ । अनुभूति विनाको ज्ञान हुनेहरू नै श्रद्धालाई न्यून सम्झी आफूलाई ज्ञानी ठान्दै तुच्छ अहंकारको बाटोमा लाग्छन् । अतः श्रद्धा र प्रज्ञा तेल र बत्ती जस्तै हुन् ।

महानाम शाक्यले जति जति धर्मावबोध गर्दै गए उति उति नै उनको श्रद्धामा दृढताका साथ अटलपन बढ्दै गएको हुनाले नै उनी बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई उत्तमातिउत्तम भोजनादि दिनेहरूमा प्रमुख मानिएका हुन् । जुन कुरा तल लेखिएको ‘अग्रस्थान घोषणा’ बाट स्पष्ट भएको छ ।

X X X

भगवान बुद्धका पालमा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि थिए जसले कुनै हितैषीको राम्रो सुभाउनलाई अज्ञान र अहंकारको कारणले सुभाऊ दिने

पुरुषमाथि उल्टो बदला लिन चाहन्थे । यस्तै घटना एक दिन महानाम शाक्यलाई पनि आइलागेको थियो । जुन कुरा तल लेखिएको 'छ वर्गीय भिक्षुहरू' बाट दर्शाएको छ ।

भगवान बुद्ध कपिलवस्तु नगरमा पाल्नु हुँदा जुन बखतमा पनि **महानाम शाक्य** भगवानको सेवा सुश्रुषा र उपस्थान गर्नमा अग्रसर हुन्थे । त्यस्तै गरी भगवानसँग धर्मको बारे छलफल गर्ने मौकालाई पनि गुमाउन चाहन्थे । कहिले काहीं भगवान विरामी भएको बेलामा पनि धर्मको छलफल गर्ने पिपासालाई रोक्न सक्दैनथे । जुन कुरा तल लेखिएको "विरामी बुद्धकहाँ" ले पुष्ट्याई गर्छ ।

कपिलवस्तुका शाक्यहरू सबका सब बुद्धभक्त थिए भन्ने कुरा होइन । बुद्धप्रति प्रगाढ श्रद्धा राख्ने शाक्यहरू भैं बुद्धप्रति शिष्टाचारको नाताले श्रद्धामात्र राख्ने शाक्यहरू पनि न देखिएका होइनन् । एक दिन शरणानि शाक्यको मृत्युपछि, केही शाक्यहरूले भगवानको हँसी पनि उडाएका थिए, जसबाट महानाम जस्ता शाक्यको मनमा खेद हुनु स्वाभाविकै थियो । यो कुराको स्पष्टिकरण तलको 'शरणानि शाक्य बारे' बाट पाइन्छ ।

अरू विविध कुराहरूबारे तलका विभिन्न मूल सूत्रहरू अध्ययन गरी पाठकहरू स्वयंले महानाम शाक्यको जीवन बारे आ-आफ्नो अड्कल, अनुमान लगाउनु सक्नु नै हुनेछ ।

X

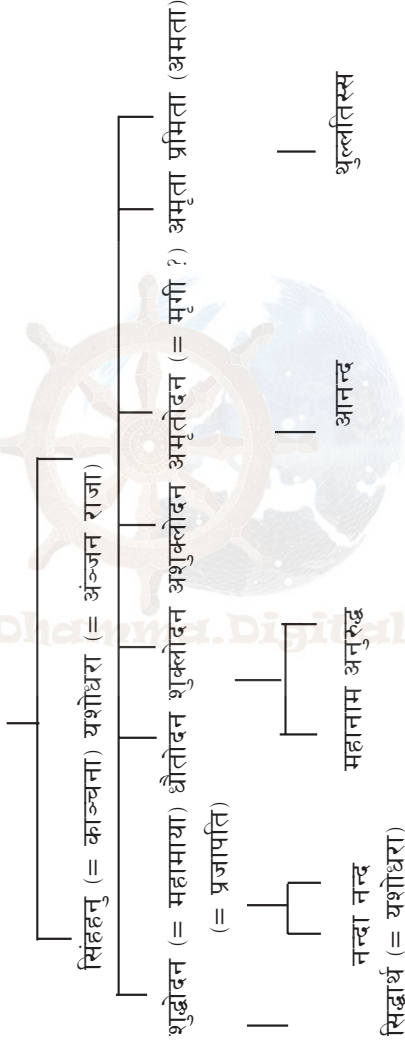
X

X

शाक्यराज वंश (जयसेन राजादेखि)

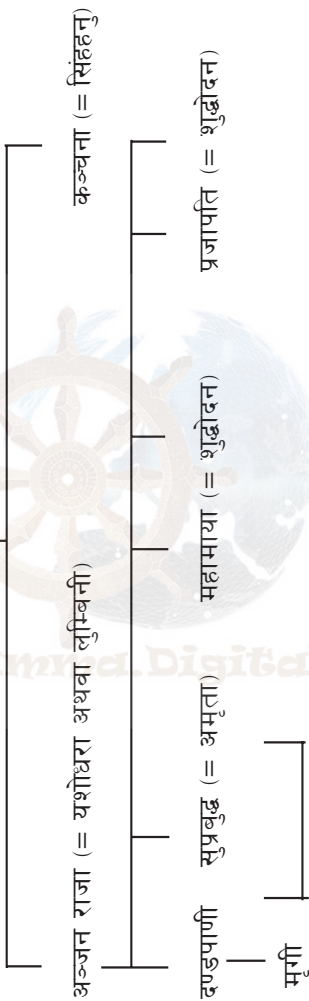
पितृपक्ष

जयशेन राजा (कपिलवस्तु पुर)

मातृपक्ष

देवदह शाक्य (कोलियपुर)

(=) यस चिन्हको अर्थ स्त्रीपुरुष र पुरुष स्त्री हो ।
तिब्बेतिन परम्पराअनुसार यस तालिकामा भएको
कुनै कुनै नाउँहरूमा भिन्नता पनि पाइन्छ ।

राहुल

मूल पालि :—

१-महानाम र अनुरुद्ध शाक्य

त्यस समय बुद्ध भगवान्, अनुप्रिया (मल्लराज्य) मा अनुप्रिय भन्ने मल्लहरूका निगममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत नामी शाक्य कुमारहरू भगवानको अनुगमन गरी घर बार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्थे । महानाम शाक्य र अनुरुद्ध शाक्य दुइ दाजुभाइ थिए । अनुरुद्ध शाक्य सुकुमार थिए र उनको तीन प्रासाद थिए— हेमन्त ऋतुमा बस्ने, गृष्म ऋतुमा बस्ने र वर्षा ऋतुमा बस्ने । उनी वर्षा समयमा वर्षा ऋतुको प्रासादमा चार महिना पुरुष रहित स्त्रीहरूले मात्र युक्त, तूर्य वादनाद्वारा परिचर्या गराउँदै प्रासादबाट तल ओर्लिहँदैन्थे । एक दिन महानाम शाक्यको मनमा यस्तो लाग्यो :

“आजकल नामी नामी शाक्य कुमारहरू भगवानको अनुगमन गरी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुँदैछन् । हाम्रो कूलबाट कोही पनि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएका छैनन् । म आफै प्रव्रजित होऊँ अथवा अनुरुद्ध (भाइ) लाई प्रव्रजित गराऊँ ।”

“हे तात ! अनुरुद्ध ! आजकल नामी नामी शाक्य कुमारहरू भगवानको अनुगमन गरी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुँदैछन् ।

१. चुल्ल. व. पृ. २७९ : सङ्गभेदकखन्धकं - छसक्यपव्वज्जाकथा ।

हाम्रा कूलबाट कोही पनि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएका छैनन् । त्यसो हुनाले तिमी प्रव्रजित होऊ अथवा म प्रव्रजित हुनेछु ।”

यो कुरा सुनी अनुरुद्ध शाक्य भन्दछन्— “हे दाइ ! म सु-कुमार छु, घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन सकिदैन । तपाईं प्रव्रजित हुनुहोस् ।”

त्यसो भए अनुरुद्ध ! आऊ तिमीलाई म घरमा बसी गर्नुपर्ने काम काज सम्बन्धी कुरा सिकाउँछु— “सबभन्दा पहिले खेत जोत्नुपर्छ । जोतिसकेपछि पानी लगाउनुपर्छ, त्यसपछि रोप्नुपर्छ । रोपिसकेपछि पानी हटाउनुपर्छ । त्यसपछि काट्नुपर्छ, काटेर एक ठाउँमा लैजानुपर्छ । त्यसपछि मुठा मुठा बाँधनुपर्छ, मुठा बाँधेर चुट्नुपर्छ, चुटिसकेपछि पराल पन्छाउनुपर्छ, पराल पन्छाइ सकेपछि भूष हटाउनुपर्छ । भूष हटाई सकेपछि निफन्नुपर्छ, निफनिसकेपछि (घर) लैजानुपर्छ । घर लगिसकेपछि फेरि प्रतिवर्ष यस्तै गर्नुपर्छ ।”

“भो दाइ ! काम सिद्धिएको देखिदैन, कामको अन्त देखिदैन । कहिले काम सिद्धिने हो, कहिले कामको अन्त भएको देखिने हो, कहिले हामीले केही काम नगरी पञ्चकामविषयको सुख भोग गरी त्यसमा आराम गर्ने हो !”

“हे तात ! अनुरुद्ध ! काम कहिले पनि सकिदैन । कामको अन्त पनि देखिदैन । कामकाज नसिध्याइकनै हाम्रा पिता र पितामहहरूको मृत्यु भयो ।”

“त्यसो भए, भो दाजु ! तपाईं नै घरमा बसी कामकाज हेर्नुहोस् !

म द्वरवाटर छाठी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनेछुं ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२-कसरी उपासक हुन्छ ?

एक समय भगवान, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्न कुरा सोधे :—

(क) “भन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“हे महानाम ! जब मानिसले बुद्धको शरण लिन्छ, धर्मको शरण लिन्छ र सङ्घको शरण लिन्छ तब ऊ ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ नि ?”

“हे महानाम ! जब उपासक प्राणीघातबाट अलग रहन्छ, अदिन्नादान (चोरी) बाट अलग रहन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग

१. यसपछिको कुरा यहाँ लेखेको छैन । अर्को पुस्तकको अनुरुद्ध कथामा आउनेछ ।

२. अं. नि-द. पृ. ३२४ : महानामसुत्तं ।

रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ र सुरा मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ, तब उपासक 'शीलवान्' हुन्छ ।”

(ग) “भन्ते ! कसरी उपासक 'आत्महितको लागि रत हुन्छ, तर परहितको लागि रत हुँदैन' ?”

“हे महानाम ! जब उपासक (१) स्वयं श्रद्धासम्पन्न हुन्छ तर अर्कालाई श्रद्धासम्पन्न हुनको लागि प्रेरणा दिदैन; (२) स्वयं शील सम्पन्न हुन्छ तर अर्कालाई शीलसम्पन्न हुनको लागि प्रेरणा दिदैन; (३) स्वयं त्यागी हुन्छ तर अर्कालाई त्यागी बन्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (४) स्वयं भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषी हुन्छ तर अर्कालाई भिक्षुहरूको दर्शनको लागि प्रेरणा दिदैन; (५) स्वयं सद्धर्म सुन्नमा मन लगाउँछ तर अर्कालाई सद्धर्म सुन्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (६) स्वयं सुनेको धर्मलाई (मनमा) धारणा गर्ने स्वभावको हुन्छ तर अर्कालाई धर्म धारणा गर्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (७) स्वयं (मनमा) धारण गरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षण गर्छ तर अर्कालाई धर्म अर्थोपपरीक्षण गर्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (८) स्वयं अर्थ बुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ तर अर्कालाई अर्थ बुझी, धर्म बुझी धर्मानुसार जीवन बिताउनको लागि प्रेरणा दिदैन ।

“हे महानाम ! यसरी उपासक आत्महितको लागि रत हुन्छ किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ।”

(घ) “भन्ते ! कसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत हुन्छ ?”

“हे महानाम ! जब उपासक (१) आफूस्वयं पनि श्रद्धासम्पन्न हुन्छ, अर्कालाई पनि श्रद्धासम्पन्न हुनमा प्रेरणा दिन्छ; (२) आफूस्वयं पनि शीलसम्पन्न हुन्छ, अर्कालाई पनि शीलसम्पन्न हुनमा लागि प्रेरणा दिन्छ; (३) आफूस्वयं पनि त्यागी हुन्छ, अर्कालाई पनि त्यागी बन्नमा प्रेरणा दिन्छ; (४) आफूस्वयं पनि भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषी हुन्छ, अर्कालाई पनि भिक्षुहरूको दर्शन गर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (५) आफूस्वयं पनि सद्धर्म श्रवण गर्नमा इच्छा राख्छ, अर्कालाई पनि सद्धर्म श्रमण गर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (६) आफूस्वयं पनि सुनेको धर्मलाई धारण गरेको धर्मको धारणा गर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (७) आफूस्वयं पनि धारण गरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षण गर्छ, अर्कालाई पनि अर्थोपपरीक्षण गर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (८) आफूस्वयं पनि अर्थ बुझी, धर्म बुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ, अर्कालाई पनि धर्मानुसार जीवन बिताउन प्रेरणा दिन्छ ।”

“हे महानाम ! यसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत भएको हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

३-कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ?

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रो-

धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

(क) “भन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“ महानाम ! जब बुद्धको शरणमा गएको हुन्छ, धर्मको शरणमा गएको हुन्छ र सङ्घको शरणमा गएको हुन्छ, तब ऊ ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलसम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! जब उपासक प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, अदिन्नादानबाट अलग रहन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ, र सुरा मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ— तब उपासक ‘शीलसम्पन्न’ हुन्छ ।”

(ग) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘श्रद्धासम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! यहाँ उपासक श्रद्धासम्पन्न हुन्छ, तथागतको बोधित्वप्रति श्रद्धा राख्दछ— ‘उहाँ भगवान अर्हत् हुनुहुन्छ,^२ ० देवमनुष्यहरूका शास्ता हुनुहुन्छ र बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ’ भनी श्रद्धा राख्दछ ।” महानाम ! यसरी उपासक ‘श्रद्धासम्पन्न’ हुन्छ ।”

(घ) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘त्यागसम्पन्न’ हुन्छ ?”

१. सं. नि. IV. पृ. ३३७ महानामसुत्त ।

२. हेर तल पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

“महानाम ! यहाँ उपासक मात्सर्यमलरहित भई घरमा बस्छ-
‘मुक्त-त्यागी भई, दान धर्मद्वारा हात शुद्ध गरी, याचक पात्र भई दान
कार्यमा अग्रसर भएर विविधप्रकारले दान दिनमा संलग्न भई घरमा बस्छ
महानाम ! यसरी उपासक ‘त्यागसम्पन्न’ अर्थात् त्यागी हुन्छ ।

(ड) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘प्रज्ञासम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! यहाँ उपासक प्रज्ञासम्पन्न हुन्छ- ‘उदयास्तगामिननी
प्रज्ञाले युक्त, आर्यनिर्वेधिक ज्ञानद्वारा सकल दुःख क्षयगामिनी प्रज्ञा हुन्छ
यसरी उपासक ‘प्रज्ञासम्पन्न’ अर्थात् प्रज्ञावान भएको हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—Dhamma.Digital

४-कुन विषयमा मन लगाई बस्ने ?

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय केही भिक्षुहरू, चीवर सिद्धिएपछि, तीन महिना^२

१. अ.नि-११ पृ. ३७९: पठममहानामसुत्तं
२. सिद्धरहेको चीवर सिद्धिएपछि वर्षावास तीन महिना पनि बित्नेछ र वर्षाकाल तीन महिना बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ जानु हुनेछ भन्ने अर्थ हो ।

पनि वितिसकेपछि भगवान चारिकार्थ जानु हुनेछ' भन्दै भगवानको चीवर सिउँदै थिए ।

महानाम शाक्यले, “चीवर सिद्धिएपछि, तीन महिना पनि वितिसकेपछि भगवान चारिकार्थ जानु हुनेछ’ र केही भिक्षुहरू भगवानको चीवर सिउँदैछन्” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! मैले सुने कि ‘चीवर सिद्धिएपछि, तीन महिना पनि वितिसकेपछि भगवान चारिकार्थ जानुहुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरू भगवानको चीवर सिउँदैछन् । भन्ते ! हामी विभिन्न विषयमा मन राखी बस्नेहरूले कुन विषयमा मन लगाउनु बढिया होला ?”

“साधु ! साधु !! महानाम, तिमीहरूका निम्ति यो प्रतिरूप हो, कुलपुत्रहरूका निम्ति यो प्रतिरूप हो जो कि तिमी तथागत कहाँ आई, ‘हामी विभिन्न विषयमा मन राखी बस्नेहरूले कुन विषयमा मन लगाउनु बढिया होला ?’ भनी सोध्दछौ ।”

“हे महानाम ! (१) श्रद्धा हुनेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, श्रद्धा नहुनेले सक्तैन; (२) वीर्य गर्नेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, वीर्य नगर्नेले सक्तैन; (३) स्मृति राख्नेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, स्मृति नराख्नेले सक्तैन; (४) समाहित चित्त हुनेले निर्वाण प्राप्त गर्न

सक्नेछ, असमाहित चित्त हुनेले सक्तैन; (५) प्रज्ञावानले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, अप्रज्ञावानले सक्तैन ।”

छ अनुस्मृति

“हे महानाम ! उक्त पाँच कुशलधर्महरूमा प्रतिष्ठित भई अर्का छ, कुशलधर्महरूको भाविता गर :—

१—बुद्धानुस्मृति— “हे महानाम ! यसरी तिमीले तथागतको अनुस्मरण गर— ‘उहाँ भगवान अर्हत हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्या चरण सुसम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत (असल मार्गमा पुग्नु भएको) हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ, र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ’ ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब तथागत-अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ, अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकले अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त (निश्चल) हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरू-मध्येमा समतामाबसी विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्य-

हरूमध्येमा अवैरभई (मैत्री) विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी बुद्धानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक' ।”

२—धर्मानुस्मृति— “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमीले धर्मानुस्मरण गर— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ, सन्दृष्टिक छ, अकालिक छ, ‘आऊ हेर’ भन्न लायक छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छ, विज्ञजनले आफै अवबोध गर्न सक्छ ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब धर्म-अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्य-हरूमध्येमा अवैरभई विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी धर्मानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

३—सङ्घानुस्मृति— “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमीले सङ्घानुस्मरण गर— ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, भगवानको श्रावकसङ्घ ऋजु मार्गमा गएको छ, भगवानको श्रावकसङ्घ न्यायप्रतिपन्न छ, भगवा-

नको श्रावकसङ्घ उपयुक्त मार्गमा लागेको छ— जो चारजोडा र आठ पुरुष पुद्गलहरू छन्— यिनै भगवानका श्रावकसङ्घ हुन्— यी सत्कार गर्न योग्य छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिणा दिन योग्य छन्, हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् र लोकवासीको निमित्त सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।”

“हे महानाम ! **जुनबेला** आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ, **त्यसबेला** उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । **जब** सङ्घानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, **तब** आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त **प्रामोद्य** अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, र सुखितचित्त **समाधिष्ठ** हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— **विषमतामा बस्ने** मनुष्यहरूमध्येमा **समतामाबसी** विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई (मैत्री) विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी सङ्घानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक ।”

४—**शीलानुस्मृति**— “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमीले आफ्नो **शीललाई अनुस्मरण गर**— ‘मेरो शील अखण्ड छ, अछिद्र छ, निर्दागी छ, क्रमसहित छ, स्वातन्त्र्य छ, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन र समाधिसंवर्तनिक पनि छ’ ।”

“हे महानाम ! **जुनबेला** आर्यश्रावकले शीलको अनुस्मरण गर्छ, **त्यसबेला** उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ। त्यस वखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ। **जब** शीलानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, **तब** आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ, र धर्मसंयुक्त **प्रामोद्य** अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त **समाधिष्ठ** हुन्छ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— **विषमतामा बस्ने** मनुष्यहरूमध्येमा **समतामाबसी** विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी शीलानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’।”

५—**त्यागानुस्मृति**— “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमीले आफ्नो **त्यागलाई अनुस्मरण गर**— ‘मेरो निमित्त लाभ हो, सुलाभ हो; जो कि मात्सर्य मलयुक्त भएर घरमा बस्ने मानिसहरूमध्ये म मात्सर्य मल रहित भई घरमा बस्दछु— त्यागी भई, शुद्ध हात गरी, याचक पात्र भई दानकार्यमा र दान विभाजन कार्यमा रत भई घरमा बस्दछु’।”

“हे महानाम ! **जुनबेला** आर्यश्रावकले त्यागको अनुस्मरण गर्छ, **त्यसबेला** उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ। त्यस वखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ। **जब** त्याग—अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको

हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्- ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी त्यागानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

६—देवतानुस्मृति- “पुनः हे महानाम ! तिमिले यसरी देवतानुस्मरण गर- चातुर्महाराजिक देवता छन्, तावत्त्रिंश देवता छन्, यामा देवता छन्, तुषित देवता छन्, निर्माणरति देवता छन्, परनिर्मित वशवर्ती देवता छन्, ब्रह्मकायिक देवता छन्, यो भन्दा उत्तरोत्तर पनि देवता छन् । जुन प्रकारको (१) श्रद्धाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रद्धा ममा पनि छ; जुन प्रकारको (२) शीलले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको शील ममा पनि छ; जुन प्रकारको (३) श्रुतिले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रुति ममा पनि छ; जुन प्रकारको (४) त्यागले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको त्याग ममा पनि छ; जुन प्रकारको (५) प्रज्ञाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको प्रज्ञा ममा पनि छ’ ।”

“हे महानाम ! **जुनबेला** आर्यश्रावकले देवताको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ। त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ। **जब** देवतानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, **तब** आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त **प्रामोद्य** अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त **समाधिष्ठ** हुन्छ।”

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— **विषमतामा बस्ने** मनुष्यहरूमध्येमा **समतामाबसी** विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी देवतानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’।”

[यति उपेदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

Dhamma.Digital
X X X

मूल सूत्र :—

५-आर्यश्रावकको चर्या

एक समय **भगवान**, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु स्थित **न्यग्रो-**
धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

१. अं. नि-६. पृ. ७ : महानामसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्नकुरा सोधे :—

“भन्ते ! जो आर्यश्रावक मार्ग-फल प्राप्त छ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेश (शील, समाधि, प्रज्ञा) लाई जान्दछ— उसले कुनचाहिं ध्यान (चर्या) धेरै गर्दछ ?”

छ अनुस्मृति

“महानाम ! जो आर्यश्रावकलाई मार्ग-फल प्राप्त छ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेशलाई जानेको छ उसले यी ध्यान (चर्या) धेरै गरेको हुन्छ ।”

१—बुद्धानुस्मृति— “महानाम ! यहाँ आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ— ‘उहाँ भगवान अर्हत हुनुहुन्छ^१,^० देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ’ ।”

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ । त्यसबखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब तथागत-अनुस्मरणको कारणले चित्त^२ निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई^३०

१. हेर. पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

२. हेर. पृ. २२५ ।

प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ,^१ समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी^३ विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी बुद्धानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

२—धर्मानुस्मृति— “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^३ विज्ञजनले आफै अवबोध पनि गर्न सक्छ ।”

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त^५ निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई^५ प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ,^५ समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी^५ विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी धर्मानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

३—सङ्घानुस्मृति— “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ— ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^५ हातजोरी

१. हेर. पृ. २२५ ।

२. हेर. पृ. २२५ ।

३. हेर. पृ. २२६ ।

४. हेर. पृ. २२६ ।

नमस्कार गर्न योग्य छन् र लोकवासीको निमित्त सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।”

“महानाम ! जुनवेला आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ, त्यसवेला उसको चित्त^१० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^२० समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी^३० विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी सञ्चानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

४—शीलानुस्मृति— “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले आफ्नो शीललाई अनुस्मरण गर्छ— ‘मेरो शील अखण्ड छ^३० समाधि संवर्तनिक छ’ ।”

“महानाम ! जुनवेला आर्यश्रावकले आफ्नो शीललाई अनुस्मरण गर्छ, त्यसवेला उसको चित्त^१० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^२० समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी^३० विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी शीलानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

१. हेर. पृ. २२७ ।

२. हेर. पृ. २२७ ।

३. हेर. पृ. २२८ ।

५—**त्यागानुस्मृति**— “महानाम ! फेरी आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागलाई अनुस्मरण गर्छ— ‘मेरो निम्ति लाभ हो !^१ जो कि^२ म^३ दान विभाजन कार्यमा रत भई घरमा बस्दछु’ ।”

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागलाई अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त^१ निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^२ समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी^३ विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी त्यागानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

६—**देवतानुस्मृति**— “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले देवतानुस्मरण गर्छ— ‘चातुर्महाराजिक देवता छन्^१ ब्रह्मकायिक देवता छन् र यो भन्दा उत्तरोत्तर देवता पनि छन् । जुन प्रकारको श्रद्धाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रद्धा^२ शील^३ श्रुति^४ त्याग^५ प्रज्ञा ममा पनि छ’ ।”

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले देवतानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त नै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब देवतानुस्मरणको

१. हेर. पृ. २२८ ।

२. हेर. पृ. २२९ ।

३. हेर. पृ. २२९ ।

कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ, अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ, र धर्मसंयुक्त प्रामोदय अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ।”

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्- ‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी विहार गर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी देवतानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक’ ।”

“महानाम ! जो आर्यश्रावक मार्ग-फल प्राप्त छ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेशलाई जान्दछ, उसले यिनै ध्यानहरू धेरै गर्छ।”

[यति उपेदश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

Dhamma Digital

मूल सूत्र :—

६-शैक्षजीवन र तथागतजीवन

एक समय आयुष्मान् लोमसकभिय,^१ शाक्य जनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोधाराममा बस्नुभएको थियो^२ ।

१. सिंहल र रोमनमा : लोमसवङ्गीस छ ।

२. सं. नि. IV. पृ. २७८ : कङ्क्यसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्य जहाँ आयुष्मान् लोमसकंभिय हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् लोमसकंभियलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले आयुष्मान् लोमसकंभियसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! जो शैक्षजीवन (विहार) हो सोही तथागत जीवन (विहार) हो कि ? अथवा शैक्षजीवन भिन्नै हो तथागत जीवन भिन्नै हो ?”

“आवुसो महानाम ! जो शैक्षजीवन हो सोही तथागत जीवन होइन शैक्षजीवन भिन्नै हो, तथागत जीवन भिन्नै हो । महानाम ! जो भिक्षुहरूले लक्षित उद्देश्य प्राप्त गरेका छैनन्, जो भिक्षुहरू अहिले शैक्ष नै अनुत्तर योगक्षेम (निर्वाण) प्राप्तिका निमित्त प्रयत्नशील छन् ती भिक्षुहरूले निम्न पाँच नीवरण (आवरण) हटाउनका निमित्त प्रयत्न गर्छन् : ‘(१) कामच्छन्द नीवरण, (२) व्यापाद नीवरण, (३) थीनमिद्ध (शारीरिक र मानसिक आलस्यपन) नीवरण, (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (शारीरिक तथा मानसिक चञ्चलपन) नीवरण र (५) शंका-उपशंका नीवरण ।’

“आवुसो महानाम ! जो भिक्षुहरू अरहन्त हुन् जसले आस्रवक्षय गरिसके, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसके, गर्नुपर्ने गरिसके, भारमुक्त भइसके, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसके, भव संयोजन नष्ट पारिसके, जो स्वयं ज्ञात गरी मुक्त भइसके— उनका पाँच नीवरणहरू प्रहीण भइसकेको

हुन्छ, मूल जरो उखलिइसकेको हुन्छ, छेदन गरेको तालवृक्ष समान अभाव प्राप्त भई पुनः उत्पन्न नहुने भइसकेको हुन्छ ।

“आवुसो महानाम ! जो भिक्षुहरू अरहन्त भइसके, स्वयं ज्ञात गरी मुक्त भइसके— उनका पाँच नीवरणहरू प्रहीण भइसके ... पुनः उत्पन्न नहुने भइसके— यसकारणले पनि जान्नुपर्छ कि शैक्षजीवन भिन्नै हो तथागत जीवन भिन्नै हो ।”

आना-पान (प्राण-अपान) स्मृति

“आवुसो महानाम ! एक समय भगवान, इच्छानङ्गलस्थित इच्छानङ्गल वनखण्डमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— ‘भिक्षुहरू ! यी तीन महिना म एकान्तवासमा बस्न चाहन्छु । भिक्षा भोजन ल्याउने एकजना बाहेक अरु कुनै पनि मकहाँ न आउनु ।’ ‘हवस्, भन्ते !’ भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई त्यसपछि कोही पनि भगवानकहाँ गएनन्, सिवाय भिक्षा भोजन लैजाने एकजना बाहेक ।”

“आवुसो महानाम ! अनि तीन महिना बिताइसकेपछि एकान्तवास (ध्यान) बाट उठी भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— ‘भिक्षुहरू ! यदि अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले, ‘श्रमण गौतमले यी तीन महिना कुनचाहिं ध्यानमा धेरै समय बिताउनु भयो ?’ भनी सोधेमा तिमिहरूले ती अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यसरी जवाफ दिनु पर्छ— ‘आवुसो ! भगवानले यी तीन महिना वर्षावास आनापान (प्राण-

अपान) स्मृतिमा धेरै समय बिताउनु भयो ।’

(क) ‘भिक्षुहरू ! त्यस समय मैले होस राखी शास लिन्ये, होसराखी शास फेर्ने । लामो शास लिंदा ‘लामो शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, लामो शास फेर्दा ‘लामो शास फेर्ने’ भनी जान्दथे । छोटो शास लिंदा ‘छोटो शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, छोटो शास फेर्दा ‘छोटो शास फेर्ने’ भनी जान्दथे ।’

(ख) ‘सबै शरीरमा होस राखी शास लिंदा ‘सबै शरीरमा होस राखी शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, सबै शरीरमा होस राखी शास फेर्दा ‘सबै शरीरमा होस राखी शास फेर्ने’ भनी जान्दथे । ‘कायसंस्कार’^१ लाई शान्त गरी शासलिंदा ‘कायसंस्कारलाई शान्त गरी शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, कायसंस्कारलाई शान्त गरी शास फेर्दा ‘कायसंस्कारलाई शान्त गरी शास फेर्ने’ भनी जान्दथे ।’

(ग) ‘प्रीतिसंवेदी भई शास लिंदा ‘प्रीतिसंवेदी भई शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, प्रीतिसंवेदी भई शास फेर्दा ‘प्रीतिसंवेदी भई शास फेर्ने’ भनी जान्दथे । सुखप्रतिसंवेदी भई शासलिंदा ‘सुखप्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये’ भनी जान्दथे, सुखप्रतिसंवेदी भई शास फेर्दा ‘सुखप्रतिसंवेदी भई शास फेर्ने’ भनी जान्दथे ।’

(घ) ‘चित्तसंस्कार’^२ प्रतिसंवेदी भई शास लिंदा ‘चित्त-

१. श्वास प्रश्वासलाई काय-संस्कार भन्दछन् ।

२. संज्ञा र वेदनालाई चित्तसंस्कार भन्दछ । हेर पृ. १६१ : निरोधसमापत्ति ।

संस्कार प्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्त संस्कार प्रतिसंवेदी भई शास फेर्दा 'चित्तसंस्कार प्रतिसंवेदी भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । चित्तसंस्कारलाई शान्त गरी शासलिंदा 'चित्तसंस्कारलाई शान्त गरी शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्तसंस्कारलाई शान्त गरी शास फेर्दा 'चित्तसंस्कार लाई शान्त गरी शास फेर्थे' भनी जान्दथे । **चित्तप्रतिसंवेदी भई** शास लिंदा 'चित्तप्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्तप्रतिसंवेदी भई शास फेर्दा 'चित्तप्रतिसंवेदी भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे ।

(ड) 'प्रमुदित-चित्त भई शास लिंदा 'प्रमुदित चित्त भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, प्रमुदित चित्त भई शास फेर्दा 'प्रमुदित चित्त भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । **समाहित-चित्त भई** शासलिंदा 'समाहित चित्त भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, समाहित चित्त भई शास फेर्दा 'समाहित चित्त भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । **विमुक्त चित्त भई** शास लिंदा 'विमुक्त चित्त भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, विमुक्त चित्त भई शास फेर्दा 'विमुक्त चित्त भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे ।

(च) 'अनित्यतालाई देख्ने भई शास लिंदा 'अनित्यतालाई देख्ने भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, अनित्यतालाई देख्ने भई शास फेर्दा 'अनित्यतालाई देख्ने भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । **वैराग्यतालाई देख्ने भई** शास लिंदा 'वैराग्यतालाई देख्ने भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, वैराग्यतालाई देख्ने भई शास फेर्दा 'वैराग्यतालाई देख्ने भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । **निरोधलाई देख्ने भई** शास लिंदा 'निरोधलाई देख्ने भई

शास लिन्ये' भनी जान्दथे, निरोधलाई देख्ने भई शास फेर्दा 'निरोधलाई देख्ने भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे । प्रतिनिसर्ग (छाडनु) लाई देख्ने भई शास लिंदा 'प्रतिनिसर्गलाई देख्ने भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, प्रतिनिसर्गलाई देख्ने भई शास फेर्दा 'प्रतिनिसर्गलाई देख्ने भई शास फेर्थे' भनी जान्दथे ।'

'भिक्षुहरू यदि साँच्चै नै 'आर्य जीवन (विहार) ब्रह्मजीवन अथवा तथागत जीवन' भनी भन्ने हो भने आनापान-स्मृति-समाधिलाई नै भन्न योग्य छ ।'

'भिक्षुहरू जो भिक्षुहरूले लक्षित उद्देश्य प्राप्त गरेका छैनन्, जो अहिले शैक्ष नै छन्, जो अनुत्तर-योग-क्षेम (निर्वाण) प्राप्तिको लागि प्रयत्नशील छन्, उनीहरूले आनापान-स्मृति-समाधि अभ्यस्त गरी भाविता गरेमा **आस्रवक्षय** प्राप्त गर्न सक्ने छन् ।'

'भिक्षुहरू ! जो भिक्षुहरूले अरहन्त क्षीणास्रव भई ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसके, गर्नुपर्ने गरिसके, भारमुक्त भइसके, स्व-अर्थ प्राप्त गरी सके, भवसंयोजन परिक्षीण गरिसके, स्वयं ज्ञात गरी मुक्त भइसके—उनीहरूका निमित्त पनि— आनापान-स्मृति-समाधि अभ्यस्त गरी भाविता गरेमा— यसै जीवनमा सुखपूर्वक जीवन विताउनका निमित्त र स्मृति तथा सम्प्रज्ञान प्राप्तिका लागि समेत हितकर हुनेछ ।'

'भिक्षुहरू ! यदि साँच्चै नै 'आर्य जीवन, ब्रह्मजीवन अथवा तथागत जीवन' भनी भन्ने हो भने आनापान-स्मृति-समाधिलाई नै भन्न योग्य छ ।'

“आवुसो महानाम ! यस कारणले पनि (भगवानले भन्नु भएको उक्त उपदेशको कारणले पनि) जान्नुपर्छ कि— शैक्षजीवन भिन्नै हो, तथागत जीवन भिन्नै हो ।”

[यी उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

७-गोध शाक्यसँग

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु नगर स्थित न्यग्रोधाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ गोध शाक्य थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि गोध शाक्यसँग महानाम शाक्यले निम्न प्रश्न सोधे :—

“हे गोध ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमिले स्रोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष भनी जान्दछौ ?”

“हे महानाम ! तीन धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्रोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको

१. सं. नि. IV. पृ. ३१७ गोधसक्कसुत्तं ।

पुरुष भनी जान्दछु । कुन तीन धर्म भने ?- 'हे महानाम ! (१) यहाँ **आर्यश्रावक** बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- 'उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ,^१० देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ र भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।' (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- 'भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^२० विज्ञजनले आफै अवबोध गर्न पनि सक्छ ।' (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- 'भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^३० हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् र लोकवासीका निमित्त सर्वोत्तम पुण्य क्षेत्र पनि हुन् ।'

“हे महानाम ! यिनै तीन धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्रोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष हो भनी जान्दछु । तिमिले कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई स्रोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछौ त ?”

“हे गोध ! **चार धर्मले युक्त भएको** पुरुषलाई म स्रोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष भनी जान्दछु । कुन चार धर्म भने ?- 'हे गोध, (१) यहाँ **आर्यश्रावक** बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त हुन्छ- 'उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ,^१० भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।' (२) धर्मप्रति अटल

१. हेर. पृ. २२५ बुद्धानुस्मृतिमा

२. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा

३. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृतिमा

श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^१ विज्ञानले आफै अवबोध गर्न पनि सक्छ ।’ (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^२ हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् र लोकवासीका निमित्त सर्वोत्तम पुण्य क्षेत्र पनि हुन् ।’ (४) श्रेष्ठ तथा सुन्दर शीलले युक्त भएको हुन्छ- ‘अखण्ड, अछिद्र, निर्दागी, क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशासित,- दृष्टिद्वारा अपरार्मिशत र समाधिसंवर्तनिक शीलले युक्त भएको हुन्छ ।”

“हे महानाम ! पख ! हे महानाम ! पख !! भगवानलाई नै यी कुराहरू थाहा छ कि कुन धर्मले युक्त भएको पुरुष स्रोतापन्न हुन्छ ।”

“हे गोध ! त्यसो भए हामी जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊँ र भगवानलाई यी कुराहरू सुनाऔँ ।”

अनि महानाम शाक्य र गोध शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान समक्ष निम्न कुरा विन्ति गरे :

“भन्ते ! म जहाँ गोध शाक्य थिए त्यहाँ गएँ र उनीसँग मैले ‘हे गोध ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमीले स्रोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछौ ?’ भनी सोधें । यसरी सोध्दा भन्ते !

१. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा

२. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृतिमा

मलाई गोध शाक्यले 'हे महानाम ! तीन धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्रोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछु' भनी भने । यति भनी गोध शाक्यले मसँग सोधे- 'महानाम ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमिले स्रोतापन्नमा पुगेको ... पुरुष भनी जान्दछौ त ?' यसरी सोध्दा भन्ते ! मैले गोध शाक्यलाई यस्तो जवाफ दिएँ- 'हे गोध ! चार धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्रोतापन्नमा पुगेको ... पुरुष भनी जान्दछु ।' भन्ते ! यति कुरा सुनी गोध शाक्यले भने- 'हे महानाम ! पख ! हे महानाम, पख !! भगवानलाई नै यी कुराहरू थाहा छ कि कुन धर्महरूले युक्त भएको पुरुष स्रोतापन्न हुन्छ ।'

१- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मको बारे चर्चा उठेको बेलामा- भगवान एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ अर्कापट्टि भएमा- मचाहिं **भगवान पट्टिनै** रहनेछु- यसरी म भगवानप्रति अतिप्रसन्न छु भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

२- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मको बारे चर्चा उठेको बेलामा- भगवान एकापट्टि र भिक्षु तथा भिक्षुणीसङ्घ अर्कापट्टि भएमा- मचाहिं **भगवान पट्टिनै** रहनेछु- यसरी म भगवानप्रति अतिप्रसन्न छु भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

३- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मको बारे चर्चा उठेको बेलामा- भगवान एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ तथा उपासकहरू अर्कापट्टि भएमा- मचाहिं **भगवान पट्टिनै** रहनेछु- यसरी म भगवानप्रति अतिप्रसन्न छु भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

४- “भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मको बारे चर्चा उठेको बेलामा- भगवान एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ, उपासकहरू तथा उपासिकाहरू अर्कापट्टि भएमा- मचाहिं भगवान पट्टिनै रहनेछु- यसरी म भगवानप्रति अतिप्रसन्न छु भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

५- “भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मको बारे चर्चा उठेको बेलामा- भगवान एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ, उपासकहरू, उपासिकाहरू तथा देवसहित ब्रह्मा, मार, श्रमण-ब्राह्मणहरू अर्कापट्टि भएमा- मचाहिं भगवान पट्टिनै रहनेछु- यसरी म भगवानप्रति अति प्रसन्न छु भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“हे गोध ! यस्तो भन्ने महानाम शाक्यलाई तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यस्तो भन्ने महानाम शाक्यलाई म केही भन्दिन सिवाय कल्याण, सिवाय कुशल !”

[यति कुरा सुनी दुवै शाक्यहरू प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

८-भरण्डु कालामको आश्रममा

एक समय भगवान कोशल जनपदमा चारिका गर्दै जहाँ कपिलवस्तु नगर हो त्यहाँ आइपुग्नु भयो^१ ।

१. अं. नि. ३ पृ. २५७ : भरण्डुकालामसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्यले “भगवान कपिलवस्तुमा आइपुग्नु भयो” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएर भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यलाई भगवानले निम्न कुरा भन्नु भयो :—

“हे महानाम ! तिमी जाऊ कपिलवस्तुमा त्यस्तो वासस्थान खोज जहाँ हामी एक रात बस्न सकौं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई महानाम शाक्य कपिलवस्तु नगरमा गए । सारा कपिलवस्तु नगर पैदल घुमी भगवानलाई एकरात बस्न लायक त्यस्तो कुनै अनुकूल वासस्थान देखेनन् । अनि महानाम शाक्यले जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई निवेदन गरे :—

“भन्ते ! कपिलवस्तु नगरमा त्यस्तो कुनै अनुकूल वासस्थान देखिन, जहाँ भगवानले एकरात विताउन सक्नुहुन्छ । भन्ते ! यी भरण्डु कालाम भगवानका पुराना सब्रह्मचारी साथी^१ हुनुहुन्छ । आज एकरात उनको आश्रममा बस्नुहोस् ।”

“हे महानाम ! त्यस्तो भए जाऊ त्यहाँ बछ्छान बिच्छ्याऊ ।”

“हवस्” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई महानाम शाक्य जहाँ भरण्डु कालामको आश्रम हो त्यहाँ गई बछ्छान बिच्छ्याई, पाऊ धुने

१. भगवान आलार कालाम तपस्वीकहाँ छँदा भरण्डु कालाम पनि एकै साथमा थिए ।

पानी राखी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भन्ते ! बछ्छ्यान बिच्छ्याई पाऊ धुने पानी राखिसकें । अब भगवानले जे उचित ठान्नुहुन्छ सोही गर्नुहोस् !” भनी निवेदन गरे ।

अनि **भगवान** जहाँ भरण्डु कालामको आश्रम हो त्यहाँ जानु भई पाऊ धोई बिच्छ्याई राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यसबखत महानामका मनमा यस्तो लाग्यो :—

“आज भगवानसँग सत्संगत गर्ने समय अनुकूल छैन । भगवान थाक्नु भएको छ । भोलि भगवानसँग सत्संगत गर्नेछु” भनी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

महानाम शाक्य त्यसरात बितिसकेपछि भोलिपल्ट जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यलाई भगवानले निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

“हे महानाम ! या लोकमा तीन प्रकारका शास्ताहरू विद्यमान छन् । कुन तीन भने ?—

‘(१) हे महानाम ! यहाँ एक थरी शास्ताले कामनालाई अतिक्रमण गरी **प्रथमध्यानको** प्रज्ञापन गर्छ, तर रूपलाई (रूपावचर ध्यानलाई) अतिक्रम गरी अरूपावचर (ध्यान) को प्रज्ञापन गर्दैन, न वेदनालाई अतिक्रम गरी निर्वाणको प्रज्ञापन गर्छ ।”

‘(२) हे महानाम ! यहाँ अर्को एक थरी शास्ताले कामनालाई पनि अतिक्रम गरी **प्रथमध्यानको** प्रज्ञापन गर्छ, रूपलाई पनि

अतिक्रम गरी अरूपावचरको प्रज्ञापन गर्छ तर वेदनालाई अतिक्रम गरी निर्वाणको प्रज्ञापन गर्दैन ।’

‘(३) हे महानाम ! यहाँ अर्को एक थरी शास्ताले कामनालाई पनि अतिक्रम गरी प्रथमध्यानको प्रज्ञापन गर्छ, रूपलाई पनि अतिक्रम गरी अरूपावचरको प्रज्ञापन गर्छ तथा वेदनालाई अतिक्रम गरी निर्वाणको पनि प्रज्ञापन गर्छ ।’

“हे महानाम ! यिनै तीन प्रकारका शास्ताहरू यो लोकमा विद्यमान छन् । यी तीन प्रकारका शास्ताहरूका एकै निष्ठा छ कि भिन्ना-भिन्नै निष्ठा छ ?”

यो भन्दा, भरण्डु कालामले महानाम शाक्यलाई भने :—

“हे महानाम ! एकै हो भनी भन ।”

यसो भन्दा, भगवानले महानाम शाक्यलाई भन्नुभयो :—

“हे महानाम ! भिन्ना भिन्नै हो भनी भन ।”

दोस्रो पटक पनि भरण्डु कालामले महानाम शाक्यलाई “एकै हो भनी भन” भनी भने ।

दोस्रो पटक पनि भगवानले महानाम शाक्यलाई “भिन्ना भिन्नै हो भन” भनी भन्नुभयो ।

तेस्रो पटक पनि भरण्डु कालामले महानाम शाक्यलाई “एकै हो भनी भन” भनी भने ।

तेस्रो पटक पनि भगवानले महानाम शाक्यलाई “भिन्ना भिन्नै हो भनी भन” भनी भन्नुभयो ।

अनि भरण्डु कालामको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“प्रतापी महानाम शाक्यको अगाडि श्रमण गौतमले तीन बारसम्म मेरो कुरा काट्नु भयो, किन म कपिलवस्तु छाडेर नजाउँ !”

त्यसपछि भरण्डु कालाम कपिलवस्तुबाट निस्केर गए । त्यहाँबाट निस्केर गएपछि फेरि कपिलवस्तु नगरमा कहिले पनि फर्केर आएनन् ।

X X X

मूल सूत्र :—

९-कपिलवस्तु नवसंस्थागार

यस्तो मैले सुनेँ^१ ।

एक समय भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रो-धाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्थागार (पार्लियामेन्ट भवन) भरखरै तयार भएको थियो । त्यसमा कुनै पनि श्रमण, ब्राह्मण अथवा मनुष्यहरू वास बसेका थिएनन् । अनि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेसकेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

१. म. ति. २ पृ. २० सेखसुत्तं ।

“भन्ते ! यहाँ कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्थागार भवन भरखेरै तयार भएको छ । अहिलेसम्म त्यस भवनको कुनै श्रमण, ब्राह्मण अथवा मनुष्यहरूले परिभोग गरेका छैनन् । अतएव सर्वप्रथम भगवानले त्यस भवनको परिभोग गरिदिनु भए वेस हुने थियो । भगवानले पहिले परिभोग गरिसक्नु भएपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले परिभोग गर्नेछन् । यसबाट कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूका निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

भगवानले तूष्णीभावले स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू भगवानले स्वीकार गर्नुभएको बुझी आसनबाट उठी, भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी जहाँ त्यो नयाँ संस्थागार भवन हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि संस्थागारमा विछ्याउनाहरू बिच्छ्याई, आसनहरू राखी, पानीको घडा राखी, तेलको बत्ती राखी, पुनः जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइएर बसे । एक छेउमा उभिएर बसेका ती कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवानसँग यसरी प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! संस्थागार भवनमा विछ्याउनाहरू बिच्छ्याइसक्यौं, आसनहरू राखिसक्यौं, अब भगवानले जे उचित सम्भन्नु हुन्छ सोही गर्नुहोस् !”

त्यसपछि भगवान चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी, भिक्षु-सङ्घहरू सहित जहाँ संस्थागार भवन हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ

पुगेपछि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी माभुको स्तम्भमा अडेसलागी **पूर्वाभिमुख गरी** वस्तुभयो । भिक्षुसङ्घहरू पनि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी पश्चिमी भित्तामा आडलिई **पूर्वाभिमुख गरी** भगवानलाई नै अधिल्तर पारी बसे । कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू पनि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी पूर्वी भित्तामा आडलिई **पश्चिमाभिमुख गरी**, भगवानलाई नै अधिल्तर पारी बसे ।

भगवानले **कपिलवस्तुवासी** शाक्यहरूलाई रातको धेरैबेरसम्म धर्मोपदेशद्वारा, सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित गराई **आयुष्मान्** आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“आनन्द ! तिमिले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई **शैक्ष प्रतिपदा** सम्बन्धी उपदेश गर, मेरो **पीठिउँ** दुःख लाग्यो, म आराम गर्छु ।”

“हवस भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

अनि भगवान चारदोबर पटचाइराखेको सङ्घाटि^१ चीवर बिच्छ्याई, दाहिने तरफबाट सिंहशय्यागरी, खुट्टामाथि खुट्टाराखी, स्मृति थातमा राखी, ‘यतिबेलामा’ उठनेछु भन्ने संज्ञा मनमा राखी आराम गर्नुभयो ।

१. दोबरी चीवर ।

शैक्ष-प्रतिपदा

अनि आयुष्मान् आनन्दले महानाम शाक्यलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“हे महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रत भई बस्छ, सप्तसद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ, र चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गरी बस्छ।”

शील-सम्पन्नता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावकले इन्द्रियलाई संयममा राख्छ, भने” —

(१) ‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही (आसक्त भई राम्रो नराम्रो आकार प्रकार हेर्ने) हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही (आसक्त भई अङ्ग प्रत्यङ्ग, हाउ-भाऊ हेर्ने) हुन्छ। चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रिय संयम गरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रिय रक्षा गर्छ, चक्षुरिन्द्रिय बशमा राख्छ।’

(२) ‘श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ। श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य उत्पन्न...हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ श्रोतेन्द्रिय...बशमा राख्छ।’

(३) 'घ्राणले गन्ध सुँघदा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ घ्राणेन्द्रिय...बशमा राख्छ ।'

(४) 'जिह्वाले रसास्वाद लिंदा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ जिह्वेन्द्रिय...बशमा राख्छ ।'

(५) 'कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ कायेन्द्रिय...बशमा राख्छ ।'

(६) 'मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ मनेन्द्रिय...बशमा राख्छ ।'

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावकले इन्द्रियहरूलाई संयममा राख्छ ।

भोजनमा मात्राज्ञता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ भने—

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक **प्रतिसंख्यानगरी** (विचार पुऱ्याई) ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर्छ— ‘न कृडाको लागि, न बलवान् हुनको लागि, न सुन्दर बन्नको लागि आहार ग्रहण गर्छ किन्तु यो शरीर पालन गर्नको लागि मात्र, जिघच्छा (भोक) मेटाउनको लागि र शुद्ध-ब्रह्मचर्य रक्षा गर्नको लागि मात्र आहार ग्रहण गर्छ। यसप्रकार पुरानो क्षुधा (वेदना) दूर भई नयाँ वेदना उत्पन्न हुने छैन, निरवद्यपूर्वक जीवन यापन पनि हुनेछ र आरामदायी पनि ।’

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक **भोजनमा मात्राज्ञ** हुन्छ ।”

जाग्रतता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक **जाग्रत** भई बस्छ भने—”

‘हे महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक दिनभरी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गरी, चंक्रमण गरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको प्रथम याममा पनि आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गरी, चंक्रमण गरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको मध्यम याममा दाहिने तरफबाट सिंहशय्या गरी बस्छ, खुट्टामाथि, खुट्टा राखी, स्मृति थातमा राखी, उठ्ने संज्ञालाई मनमा राखी समय बिताउँछ । रातको अन्तिम याममा शैय्याबाट उठी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गरी चंक्रमण गर्छ अथवा आसनमा बस्छ ।’

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक **जाग्रत** भई बस्छ ।”

सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक सप्त सद्धर्ममा सम्पन्न हुन्छ भने”—

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) **श्रद्धालु** हुन्छ, तथागतको बोधिज्ञान माथि विश्वास राख्छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ,’^१ ० र बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।’ (२) **लज्जालु** हुन्छ— कायिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ, र मानसिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ, त्यस्तैगरी पापक अकुशलादि कर्म गर्नमा लज्जा मान्छ । (३) **पापकर्ममा भयदर्शी** हुन्छ— कायिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ, र मानसिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ, त्यस्तैगरी पापक अकुशलादि कर्म गर्नमा भय मान्छ, डराउँछ । (४) **बहुश्रुत** हुन्छ— श्रुतधर, श्रुतसन्निचय (धेरै प्रकारका कुराहरू सुनेर राख्ने) हुन्छ । जुन धर्म आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशान कल्याण हुन्; जुन धर्म अर्थसहित, व्यञ्जन सहित, केवल परिपूर्ण परिशुद्ध-ब्रह्मचर्य हुन् ती धर्महरू भन्दछ, त्यस्ता धर्महरू धेरै सुनेको हुन्छ, मनमा धारण गरेको हुन्छ, वचनले परिचित हुन्छ, मनले राम्ररी परीक्षण गरेको हुन्छ र प्रज्ञाले प्रतिवेध पनि गरेको हुन्छ । (५) **आरब्धवीर्य** भई वस्छ— अकुशल-धर्म हटाउन, कुशल-धर्म बढाउन— बलवान् तथा दृढपराक्रमी भई, लगनताका साथ साथ कुशलधर्ममा वस्छ । (६) **स्मृतिवान्** हुन्छ— उत्तम स्मृति-प्रभाले सम्पन्न हुन्छ, धेरै समयदेखि गरेको बोलेको पनि स्मरण गर्छ, अनुस्मरण गर्छ । (७) **प्रज्ञावान**

१. हेर पृ. २२५ ।

हुन्छ— उदयास्तगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ, श्रेष्ठ निर्वेदिक सम्यक् दुःखक्षयगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ ।’

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ ।”

ध्यानलाभी

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विनाप्रयास तथा विपुल (अक्सर) रूपले प्राप्त गर्ने हुन्छ भने”—

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचार भएको, एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ; (२) वितर्क र विचारलाई उपशान्त गरी, वितर्क र विचार रहित, अभ्यन्तर सम्प्रसाद र एकाग्रचित्तले युक्त, समाधिज प्रीति र सुखले युक्त द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ; (३) प्रीति पनि त्यागी, उपेक्षा भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई, शारीरिक सुखानुभव गर्छ— जसलाई ज्ञानीहरू (आर्यहरू) ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान् तथा सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्, ती तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ; (४) सौमनस्य (मानसिक सुख), दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) लाई पहिले नै अन्त गरी, सुख-दुःख त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।’

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ चित्त-

लाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विना प्रयास, विपुलरूपले प्राप्त गर्ने हुन्छ ।”

“हे महानाम ! जब आर्यश्रावक उक्त प्रकारले शील सम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रत भई बस्छ, सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ, र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गर्ने हुन्छ, तब सो आर्यश्रावक शैक्ष-प्रतिपदामा सुसम्पन्न भएको हुन्छ । कोरल्लेबेलाको फुल (अण्डा) जस्तै ज्ञानको प्रभेद बुझ्न समर्थ हुन्छ, सम्बोधिज्ञान लाभ गर्न समर्थ हुन्छ, अनुपम (अनुत्तर) योगक्षेम (निर्वाण) पनि प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ ।

कुखुराका चल्ला

“हे महानाम जस्तो कि- आठ, दश अथवा बाह्रगोटा कुखुराका फुलहरू राम्रोसँग कुखुराले आफ्नो पखेटाले छोपीसकेको, राम्रोसँग तातो पारीसकेको, राम्रोसँग तयार पारिसकेको छ; यद्यपि कुखुराले यस्तो इच्छा गर्दैन- ‘अहो, मेरो कुखुराका चल्लाहरूले खुट्टाका नङ्गाका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर आउन् ।’- तैपनि ती चल्लाहरू खुट्टाका नङ्गाका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्ड-कोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर निस्कन समर्थ हुन्छन्, त्यस्तैगरी- हे महानाम ! जब आर्यश्रावक यसरी (उक्त प्रकार) शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्त-

लाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ” —

“महानाम ! यसैलाई शैक्ष-प्रतिपदामा लाग्ने, कोरल्ने बेलाको फुल जस्तै— ज्ञानको प्रभेद बुझ्न सक्ने, सम्बोधिज्ञान लाभ गर्न समर्थ, अनुपम योगक्षेम प्राप्त गर्न समर्थ आर्यश्रावक भन्दछन् ।”

पूर्वानुस्मृति

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि अनेकप्रकारले पूर्वजन्मको कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— जस्तै— ‘एकजन्म, दुइजन्म, तीनजन्म, चारजन्म, पाँचजन्म, दशजन्म, बीसजन्म; यस्तैगरी शयजन्म, सहश्रजन्म, शतसहश्रजन्म; अनेक संवर्तकल्प (प्रलय कल्प), विवर्तकल्प (सृष्टिकल्प) को अनुस्मरण गर्छ— अमुकस्थानमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहारपान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युतभई यहाँ जन्में ।’ यसरी आकार सहित अनेक प्रकार पूर्वजन्मको कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— यही नै उसको पहिलो अभिज्ञान हुन्छ— कुखुराको चल्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने भैं ।”

दिव्यचक्षु

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि दिव्य-विशुद्ध, अमानुषीय चक्षुले प्राणीहरू

च्युत भएका, उत्पन्न भएका— नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा आ-आफ्ना कर्मानुसार जन्मेका प्राणीहरूलाई जान्दछ— यही नै उसको दोश्रो अभिज्ञान हुन्छ— कुखुराको चल्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने भैं ।”

आस्रवक्षय

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि आस्रवक्षय गरी, अनास्रव भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्कार उपशान्त भई बस्छ— यही नै उसको तेश्रो अभिज्ञान हुन्छ— कुखुराको चल्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने भैं ।”

विद्या-चरण सम्पन्नता

“हे महानाम ! जो आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, यो ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक इन्द्रिय संयमी हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक सप्त सद्वर्मले सम्पन्न हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विना प्रयास, विपुलरूपले प्राप्त गरेको हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ नै हो ।”

“हे महानाम ! आर्यश्रावकले जुन अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— जस्तै— एकजन्म ... साकार सउद्देश्य

अनेकप्रकार पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ, यो 'विद्या' हो; जो आर्यश्रावकले अमानुषीय विशुद्ध-दिव्यचक्षुले प्राणीहरू च्युत भएका, उत्पन्न भएका, ... आ-आफना कर्मानुसार जन्मेका प्राणीहरूको अनुस्मरण गर्छ, यो पनि 'विद्या' हो; जो आर्यश्रावक आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्कार गरी बस्छ, यो पनि 'विद्या' नै हो ।

“हे महानाम ! यसैलाई 'विद्यासम्पन्न आर्यश्रावक' भन्दछन्, यसैलाई 'चरणसम्पन्न आर्यश्रावक' पनि ।

“हे महानाम ! ब्रह्मा सनत्कुमारले पनि यस्तो गाथा भनेका छन्—

‘खत्तियो सेट्ठो जनेतस्मि, ये गोत्तपटिसारिनो ।

विज्जाचरण सम्पन्नो, सो सेट्ठो देवमानुसे’ति ॥”

अर्थ :—

‘गोत्र खोजी गर्ने मनुष्यहरूमा क्षत्री श्रेष्ठ छ, र विद्याचरणले सम्पन्न भएको पुरुष देव मनुष्यमा श्रेष्ठ छ ।’

‘हे महानाम ! यो गाथा (श्लोक) ब्रह्मा सनत्कुमारले राम्रै गाएका छन्, नराम्रो गाएका छैनन्; सुभाषित नै छ, दुर्भाषित छैन; अर्थयुक्त नै छ, अनर्थयुक्त छैन । भगवानले पनि यसलाई अनुमोदन गर्नु भएकै छ ।”

भगवान शैय्यावाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु-
भयो :—

“धन्य ! धन्य !! आनन्द, धन्यहो आनन्द ! तिमिले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई शैक्ष-प्रतिपदाको वारेमा उपदेश गर्‍यो !”

आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई भगवानले पनि स्वीकृति दिनु-भयो । अनि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू प्रसन्न भई आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

X X X

मूल सूत्र :—

१०-तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रो-धाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग यस्तो निवेदन गरे :—

“भन्ते ! यहाँ कपिलवस्तु नगर समृद्ध छ, उन्नतशील छ, यो नगर मा धेरै भीड छ, जनाकीर्ण छ, यातायातको भीडले बाटामा कठिनाइ छ । भन्ते ! म भगवानसँग अथवा मनोभावनीय भिक्षुहरूसँग सतसंगत-

१. सं. नि. IV. पृ. ३१४ : पठममहानामसुत्तं ।

गरी साँभ्रतिर कपिलवस्तु नगरमा फर्किँदा हात्ती भएको ठाउँमा पनि जान्न, घोडा भएको ठाउँमा पनि जान्न, रथ भएको ठाउँमा पनि जान्न, न मानिसहरू भएको ठाउँमा नै जान्छु । तैपनि त्यस बखत मेरो मनले भगवान प्रति भएको स्मरण भुल्दछ, धर्मप्रति भएको स्मरण भुल्दछ, र सङ्घप्रति भएको स्मरण पनि भुल्दछ । त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो भावना पैदा हुन्छ— ‘यदि यस बखत मृत्यु भएको खण्डमा मेरो गति कस्तो हुने होला ? के अभिसम्पराय हुने होला ?’

“महानाम ! डराउनु पर्दैन, डराउनु पर्दैन !! तिम्रो गति राम्रै हुनेछ । तिम्रो मरण नराम्रो हुने छैन । महानाम ! जसको चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धामा परिभावित भएको छ, शीलमा परिभावित भएको छ, श्रुतिमा परिभावित भएको छ, त्यागमा परिभावित भएको छ, र प्रज्ञामा पनि परिभावित भएको छ, उसको यो चातुर्महाभौतिक काय आमा बाबुको कारणले उत्पन्न, भात-दाल आदि खाद्य पदार्थद्वारा बढेको, अनित्यादि स्वभाव भएको शरीरलाई यहीं नै कौवाले खानेछ, गिद्धले खानेछ, बाजले खानेछ, कुकुरले खानेछ, स्यालले खानेछ, अथवा विभिन्न प्रकारका प्राणीहरूले खानेछन् । तर जसको चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञाले भावित (अभिवृद्धि) भएको छ, ऊ उर्ध्वगामी नै हुनेछ, विशेषभागी पनि ।”

“महानाम ! जस्तै— कुनै पुरुषले घ्यूको घँटो अथवा तेलको घँटो पानी भित्र डुबाई फोरिदिँदा घ्यू वा तेलका जुन विलौनी र कसर हुन् ती जम्मै पानीमा डुब्द छन् र जुन घ्यू वा तेल हो त्यो पानी माथि नै

उत्रन्छ । त्यस्तै गरी- दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञामा भावित भएको उसको चातुर्माहाभौतिक काय,... अनित्यादिस्वभाव भएको शरीरलाई यहीं नै... प्राणीहरूले खानेछन् । तर दीर्घकालदेखि श्रद्धा... प्रज्ञामा भावित भएको उसको गति चाहिँ उध्वगामी नै हुनेछ, विशेषभागी पनि ।”

“हे महानाम ! तिम्रो चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञामा परिभावित (अभिवृद्धि) भएको छ । न डराऊ, डराउनु पर्दैन ! तिम्रो गति राम्रै हुनेछ, तिम्रो मरण नराम्रो हुने छैन ।”

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

११-बिरामीलाई आश्वासन

एक समय भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रो-धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यसबखत केही भिक्षुहरू “चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि वितिसकेपछि, भगवान चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ” भन्दै भगवानको चीवर सिउँदै थिए ।

१. सं. नि. IV. पृ. ३४९ : गिलानसुत्तं ।

महानाम शाक्यले “चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि वितिसकेपछि, ‘भगवान चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवानको चीवर सिउँदैछन्” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! केही भिक्षुहरू भगवानको चीवर सिउँदैछन्— ‘चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि वितिसकेपछि, ‘भगवान चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ ।’

“भन्ते ! मैले भगवानको श्रीमुखबाट ‘प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, विरामी भई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा उपदेश सुनाउनु पर्छ’ भनी भन्नु भएको कुरा सुनेको छैन ।”

१— “हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, विरामी भई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा चार आश्वासनीय धर्महरूद्वारा आश्वासन दिनुपर्छ— ‘हे आयुष्मान् धैर्य राख ! तिमिमा बुद्धप्रति गम्भीर श्रद्धा र भक्ति छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ’^१ । र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ हे आयुष्मान् ! धैर्य राख, तिमिमा धर्मप्रति गम्भीर श्रद्धा र भक्ति छ— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^२ । विज्ञजनले आफै अवबोध गर्न पनि सक्छ ।’ हे आयुष्मान् ! धैर्य राख, तिमिमा

१. हेर. पृ. २२५ : बुद्धानुस्मृति ।

२. हेर. पृ. २२६ : धर्मानुस्मृति ।

सङ्घप्रति गम्भीर श्रद्धा र भक्ति छ- 'भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, र लोकवासीको निम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।' यस्तै गरी तिमीमा श्रेष्ठ तथा सुन्दर शील पनि छ, जो अखण्डित छ, अछिद्रित छ, निर्दागी छ, क्रमसहित छ, स्वातन्त्र्य छ, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन र समाधिसंवर्तनिक पनि छ ।”

२- “हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, विरामी भई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा चार आश्वासनीय धर्मद्वारा धैर्यदिई यस्तो सोध्नुपर्छ- ‘हे आयुष्मान् तिम्रो मनमा आमा बाबु माथि आशा छ कि ?’ यस्तो सोध्दा यदि उसले- ‘मेरो मनमा आमा-बाबु माथि आशा छ’ भनी भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नु पर्छ- ‘हे आयुष्मान् ! तिमी मरणस्वभावका हौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । आमा-बाबु माथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव आमा-बाबु माथिको आशालाई छाड्नु नै बेस हुनेछ’ ।”

३- “यदि उसले ‘जो मेरो आमा-बाबुमाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो’ भनी भन्छ भने उसँग यस्तो सोध्नुपर्छ- ‘तिम्रो मनमा पुत्र भार्यामाथि आशा छ कि ?’, यदि उसले ‘मेरो मनमा पुत्र-भार्यामाथि आशा छ’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘हे आयुष्मान् ! तिमी मरण स्वभावका हौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । पुत्र-भार्यामाथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव पुत्र-भार्यामाथिको आशालाई छाड्नु नै बेस हुनेछ’ ।”

१. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृति ।

४- “यदि उसले ‘जो मेरो पुत्र-भार्यामाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो’ भनी भन्छ भने उसँग यस्तो सोध्नुपर्छ- ‘तिम्रो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबारे आशा छ कि ?’, यदि उसले ‘मेरो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयबारे आशा छ’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘हे आयुष्मान् ! मनुष्यहरूका पञ्चकामविषय भोगभन्दा दिव्य-काम-सुख अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव मनुष्यहरूका पञ्चकामविषय भोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजिक देवतामाथि चित्त लगाऊ’ ।”

५- “यदि उसले ‘मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजिक देवतामाथि चित्त लगाएको छु’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘चातुर्महाराजिक देवता भन्दा तावत्त्रिंश देवता अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छन् । अतएव चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई तावत्त्रिंश देवतामाथि चित्त लगाऊ’ ।”

६- “यदि उसले ‘चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई तावत्त्रिंश देवतामाथि चित्त लगाएको छु’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘तावत्त्रिंश देवता भन्दा यामा देवता ... यामा देवता भन्दा तुषित देवता ... दुषित देवताभन्दा निर्माणरति देवता ... निर्माणरति देवता भन्दा परि निर्मित वशवर्ती देवता ... परनिर्मित वशवर्ती देवताभन्दा ब्रह्मलोक अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव परनिर्मित वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाऊ’ ।”

७- “यदि उसले ‘परनिर्मित वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई

ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाएको छु' भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ 'हे आयुष्मान् ! ब्रह्मलोक पनि अनित्यै हो, अधुवनै हो, स्व-काय-दृष्टि अन्तरगत हो अर्थात् आत्मभाव दृष्टिको भिन्न पर्छ। अतएव ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टि निरोध गर्नमा अर्थात् आत्मदृष्टिभावलाई हटाउनमा चित्त लगाऊ ।”

८- 'यदि उसले 'ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टिभाव हटाउनमा चित्त लगाएको छु' भन्छ भने हे महानाम ! यसप्रकार विमुक्तचित्त भएको उपासकसँग, आस्रवबाट विमुक्तचित्त भएको भिक्षुबाट कुनै भिन्नता छैन भनी भन्दछु। जहाँसम्म विमुक्तिको सवाल छ- दुबै विमुक्ति नै हुन् ।”

[उपरोक्त उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—Dhamma.Digital

१२-शरणानि शाक्यबारे (क)

कपिलवस्तुमा^१ ।

त्यसबखत शरणानि^२ शाक्यको मृत्यु भइसकेको थियो । उनको बारेमा भगवानले यस्तो भन्नु भएको छ,—

१. सं. नि. IV. पृ. ३१९ : पठमसरणानिसक्कसुत्तं ।

२. स्याम र रोमनमा: 'सरकानि' छ, अर्थकथामा पनि ।

“शरणानि शाक्य स्रोतापन्न हुन्, अविनिपाती, निश्चित सम्बोधि-
परायण हुन् ।”

त्यस बखत केही शाक्यहरू एकत्रितभई, एक ठाउँमा भेला भई कराउँदै थिए, खिसि गर्दै र हँस्सि उडाउँदै थिए— “आश्चर्य हो ! अद्भूत हो ! अब यहाँ (बुद्ध धर्ममा) को स्रोतापन्न हुन न सक्ला ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो उसको बारेमा भगवान भन्नु हुन्छ— “शरणानि शाक्य स्रोतापन्न हुन्, अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण हुन् ।” जबकि शरणानि शाक्य शिक्षापालन गर्नमा पनि दुर्बल थियो र उसले मद्यपान पनि गर्दथ्यो ।”

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो । उनको बारेमा भगवानले यस्तो भन्नु भएको छ— ‘शरणानि शाक्य स्रोतापन्न हुन्, अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण हुन् ।’ यहाँ केही शाक्यहरू एकत्रित भई, एक ठाउँमा भेला भई कराउँदै छन्, खिसि गर्दै छन् र हँस्सि उडाउँदै छन्— ‘आश्चर्य हो ! अद्भूत हो ! अब यहाँ को स्रोतापन्न हुन नसक्ला ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो उसको बारेमा भगवान भन्नुहुन्छ कि— शरणानि शाक्य स्रोतापन्न हुन् ... ।’ जबकि शरणानि शाक्य शिक्षापालन गर्नमा पनि दुर्बल थियो र उसको मद्यपान पनि गर्दथ्यो ।”

“हे महानाम ! जो उपासक दीर्घकाल देखि बुद्धको शरणमा गएको छ, धर्मको शरणमा गएको छ, तथा सङ्घको शरणमा गएको छ, भने ऊ कसरी विनिपात (खराबगति) मा जाला ! महानाम ! साँच्चै भन्ने हो भने शरणानि शाक्यलाई नै दीर्घकाल देखि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएको उपासक भन्न सकिन्छ। शरणानि शाक्य दीर्घकालदेखि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएका उपासक हुन्। उनी कसरी विनिपात (खराबगति) मा जान सक्लान् !”

शैक्षाशैक्ष लक्षण

१- अर्हत्-लक्षण- “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘उहाँ भगवान अर्हत् हुनुहुन्छ,^१ ० र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ, ।’ धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^२ ० विज्ञजनले आफै अवबोध गर्न पनि सक्छ, ।’ सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^३ ० र लोकवासीका निम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’ ऊ हसन-प्रज्ञाले, जवन-प्रज्ञाले र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ, तथा आस्रव क्षय गरी अनास्रव भई, चित्त विमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिले सुसम्पन्न भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी उपशान्त भई

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

२. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृति ।

३. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृति ।

बस्छ। सो पुरुष नर्कगतिबाट मुक्त छ, तिर्यकगतिबाट मुक्त छ, प्रेतगतिबाट पनि मुक्त छ, तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि मुक्त नै छ।”

२- **अनागामी-लक्षण-** “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ...धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ...सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ...। **हसन-प्रज्ञा र जवन-प्रज्ञाले** युक्त भएको हुन्छ, किन्तु **विमुक्ति-प्रज्ञाले** युक्त भएको हुँदैन । ऊ **पाँच अधोभागीय-संयोजन^१** क्षय गरी औपपातिक (ब्रह्मलोक गामी) हुन्छ; त्यहीनै परिनिर्वाण हुन्छ, फेरि त्यसलोकबाट यहाँ आउँदैन । सो पुरुष पनि नर्कगतिबाट, तिर्यकगतिबाट, प्रेतगतिबाट मुक्त छ, तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

३- **सकृदागामी-लक्षण-** “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति ...धर्मप्रति...तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ; किन्तु **हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले** युक्त भएको हुँदैन । ऊ **तीन संयोजनहरूलाई^२** क्षय गरी राग, द्वेष र मोहलाई **दुर्बलपारी** सकृदागामी भएको हुन्छ- **एकपटक मात्र** यस लोकमा आई दुःखको अन्त गर्छ । सो पुरुष पनि नर्कगति, तिर्यकगति, प्रेतगतिबाट मुक्त छ, तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

४- **स्रोतापन्न-लक्षण-** “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-

-
१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद-संयोजन ।
 २. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श-संयोजन ।

प्रति...धर्मप्रति...तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ; किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । ऊ तीनै संयोजन^१ लाई क्षय गरी स्रोतापन्न भएको हुन्छ- अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण । सो पुरुष पनि नर्कगति, तिर्यकगति प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

५- धर्मानुसारी-लक्षण- “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति, धर्मप्रति तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्- (१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय (३) स्मृतेन्द्रिय, (४) समाधत्येन्द्रिय र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । तथागत देशित धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा मात्रानुसार बोध गर्छ । सो पुरुष नर्क, तिर्यक, प्रेतविषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।”

Dhamma.Digital

६- श्रद्धानुसारी-लक्षण- “हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-प्रति, धर्मप्रति तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्- (१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय (३) स्मृतेन्द्रिय, (४) समाधत्येन्द्रिय र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । उसको तथागत-

१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्श-संयोजन । स्रोतापन्न हुनेमा राग-द्वेष-मोह दुर्बल भएको हुन्न, जो सकृदागामी हुनेमा हुन्छ ।

प्रति श्रद्धा मात्र, प्रेम मात्र हुन्छ। यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतविषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।”

“हे महानाम ! यदि यी ठूल-ठूला रूखहरूले^१ सुभाषित र दुर्भाषितको अर्थ बुझ्न सक्ने भएका भए यी महाशाल रूखहरूलाई पनि ‘स्रोतापन्नमा पुगेका, अविनिपात स्वभावका, निश्चित सम्बोधिपरायण’ भनी भन्ने थिएँ, शरणानि शाक्यको बारे त कुरै छाडिदेऊ । महानाम ! शरणानि शाक्यले मरणासन्न समयमा शिक्षापूर्ण गरे ।”

[यी उपदेश सुनिसकेपछि महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

१३-शरणानि शाक्यबारे (ख)

कपिलवस्तुमा^२ ।

त्यस बखतमा शरणानि^३ शाक्यको मृत्यु भइसकेको थियो । उनको बारेमा भगवानले यस्तो भन्नु भएको छ— “शरणानि शाक्य

१. जुन ठाउँमा बस्नुभई भगवान बुद्धले उपदेश गर्दै हुनुहुन्थ्यो त्यस ठाउँमा भएका शाल रूखहरूलाई औल्याउंदै यसो भन्नु भएको हो । सं. अ. III. पृ. २२२.

२. सं. नि. IV. पृ. ३२१ : दुतियसरणनिसक्कसुत्तं ।

३. स्याम र रोमनमा ‘सरकानि’ छ, अर्थकथामा पनि ।

स्रोतापन्न हुन्- अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण हुन् ।”

त्यस बखत केही शाक्यहरू एकत्रितभई^१ ० हँस्सि उडाउँदै थिए^१ ० अब यहाँको स्रोतापन्न हुन न सक्ला !^१ ० जबकि शरणानि शाक्यले शिक्षा नै राम्ररी पालन गरेको थिएन ।

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि...भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो । ...^२ यहाँ केही शाक्यहरू एकत्रित भइ...हँस्सि उडाउँदै छन्...अब यहाँ को स्रोतापन्न हुन नसक्ला ! ...जबकि शरणानि शाक्यले शिक्षा नै राम्ररी पालन गरेको थिएन ।”

“महानाम ! जो उपासक दीर्घकाल देखि बुद्धको^३ ० धर्मको...तथा सङ्घको...शरणमा गएको छ भने...ऊ कसरी विनिपातमा जान सक्ला !”

Dhamma.Digital

शैक्षाशैक्ष लक्षण

१- अर्हत्-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति धर्म-प्रति तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^४ ० । हसन-प्रज्ञाले, जवन-प्रज्ञाले र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ तथा

१. हेर. पृ. २६८ ।

२. हेर पृ. २६८ ।

३. हेर पृ. २६९ ।

४. हेर पृ. २२५ ।

आस्रव क्षय गरी^१ ० उपशान्त भई बस्छ। सो पुरुष नर्क^१ ० प्रेतगतिबाट पनि मुक्त छ, तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि मुक्त नै छ।”

२- अनागामी-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति, धर्मप्रति...तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^२। हसन-प्रज्ञा र जवन-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ, किन्तु विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन। ऊ पाँच अधोगामी-संयोजन क्षय गरी अन्तर-परिनिर्वाणगामी^३ हुन्छ, परिउपहच्च^४ परिनिर्वाणगामी हुन्छ, असंस्कार परिनिर्वाणगामी^५ हुन्छ, ससंस्कार परिनिर्वाणगामी^६ हुन्छ तथा

१. हेर पृ. २६९।

२. हेर पृ. २७०।

३. अनागामी भई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भई आयुको वीचैमा परिनिर्वाण प्राप्त हुनेलाई ‘अन्तरपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन्।

४. अनागामी भई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भई आयुको अवशानमा बाँकी संयोजन क्षय गरी परिनिर्वाण प्राप्त हुनेलाई ‘उपहच्चपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन् अर्थात् आयुको साथ साथै संयोजन पनि क्षय हुन्छ।

५. अनागामी भई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा जन्मी थोरै प्रयत्नद्वारा बाँकी संयोजन क्षय गरी परिनिर्वाण प्राप्त हुनेलाई ‘असंस्कारपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन्।

६. अनागामी भई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भई धेरै प्रयत्नद्वारा बाँकी संयोजन क्षय गरी परिनिर्वाण प्राप्त हुनेलाई ‘ससंस्कारपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन्।

उर्ध्वस्रोत अकनिष्ठगामी^१ हुन्छ। यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

३- सकृदागामी-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध... धर्म...तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^२ ० किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । ऊ तीन संयोजनहरूलाई क्षय गरी राग, द्वेष र मोहलाई दुर्बलपारी सकृदागामी भएको हुन्छ। एकपटक मात्र यस लोकमा आई दुःखको अन्त गर्छ। यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

४- स्रोतापन्न-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति, धर्मप्रति...तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^३ ०, किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । ऊ तीनै संयोजनलाई क्षय गरी स्रोतापन्न भएको हुन्छ- अविनिपाती,

१. अनागामी भई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भई त्यहाँबाट पुनः माथिल्लो ब्रह्मलोकमा गई अर्थात् अविहा, अतप्पा, सुदर्शी र अकनिष्ठ ब्रह्मलोकसम्म पुगी त्यहाँ बाँकी भएको संयोजन क्षय गरी परिनिर्वाण हुनेलाई ‘उर्ध्वस्रोतो होति अकनिष्ठगामी’ अर्थात् उर्ध्वस्रोतमा पुगी अकनिष्ठ ब्रह्मलोकसम्म पुग्ने भनी भनिन्छ। अथवा अनागामीहरूमध्ये सबभन्दा पछि परिनिर्वाण हुने भएको हुँदा यिनलाई अकनिष्ठ भनिएको हो। सं. अ. III. पृ. १२५।

२. हेर पृ. २२५।

निश्चित सम्बन्धिपरायण । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

५- धर्मानुसारी-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध, धर्म, सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन..., न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्- (१) श्रद्धेन्द्रिय^१,... र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । तथागतदेशित धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा मात्रानुसार बोध गर्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

६- श्रद्धानुसारी-लक्षण- “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध, धर्म, सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्- (१) श्रद्धेन्द्रिय^१,... र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । उसको तथागतप्रति श्रद्धा मात्र, प्रेम मात्र भएको हुन्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।”

कमसल-असल खेत

“महानाम ! जस्तो कि- विषम, असार भूमिमा, रूखको ठुटो नकाटेको, बिऊ खण्डित गरी रोपेको, घाम-पानीले विगारेको, मल नभएको, सरलपूर्वक बिऊ रोप्न नसकिने, पानी पनि समयमा नपर्ने । त्यस्तो खेतमा रोपेको बिउको फल राम्ररी सप्री फलन सक्ला के ?”

“सक्दैन, भन्ते !”

१. हेर पृ. २७१ ।

“**यस्तैगरी**– हे महानाम ! यहाँ दुरास्तात धर्म हुन्छ, राम्ररी प्रकाशित नगरेको, निर्वाणतिर नलैजाने, शान्ति नल्याउने, अ-सम्यक् सम्बुद्धले देशना गरेको– यस्तो धर्मलाई कमसल खेत जस्तै भन्दछु । त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न गरी, यथोचितरूपले धर्मानुसार आचरण गरी बस्ने श्रावकलाई– कमसल विऊ जस्तै भन्दछु ।”

“महानाम ! **जस्तो कि**– राम्रो समतल परेको खेतमा, सारभूमिमा, रूखको ठुटो काटेको, राम्रो विऊ रोपेको, घाम-पानीले नबिगारेको, मल भएको, सरलपूर्वक विऊ रोप्न सकिने, पानी पनि समय समयमा पर्ने । त्यस्तो खेतमा रोपेको विऊको फल राम्ररी सप्री फल्न सक्ला के ?”

“सक्छ, भन्ते !”

“**यस्तैगरी**– हे महानाम ! यहाँ सु-आख्यात धर्म हुन्छ, राम्ररी प्रकाशित गरेको, निर्वाणतिर लैजान सक्ने, शान्ति ल्याउन सक्ने, सम्यक् सम्बुद्धले देशना गरेको– यस्तो धर्मलाई असल खेत जस्तै भन्दछु । त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न गरी, यथोचितरूपले धर्मानुसार आचरण गरी बस्ने श्रावकलाई– असल विऊ जस्तै भन्दछु । **शरणानि** शाक्यको वारे के भन्नुपर्छ र ! शरणानि शाक्यले **मरण समयमा** राम्ररी शिक्षा परिपूर्ण गरे ।”

[यति कुरा सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X

X

X

मूल सूत्र :—

१४-भैषज्य-दान

त्यस वखत बुद्ध भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस वखत महानाम शाक्यको घरमा भैषज्य (घ्यू, तेल, मह र नौनी) धेरै थियो । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! म सङ्गलाई चतुर्मासभरी भैषज्य प्रवारणा^२ (प्रदान) गर्न चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसो भए तिमिले सङ्गलाई चतुर्मासभरी भैषज्य प्रदान गर ।”

प्रवारणा गरिराखेता पनि संकोच मानी भिक्षुरूले (भैषज्य) स्वीकार गर्दैनथे । भिक्षुरूले यस कुराको जानकारी भगवानलाई दिए । भगवानले यस सन्दर्भमा धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुरूलाई आमन्त्रण

१. पाचि. पृ. १४० : महानामभेसज्जपवारणवत्थु ।

२. भिक्षुरूलाई म यस्तो यस्तो वस्तु चाहिने बेलामा दान गर्छु भनी पहिले नै वचन प्रदान गरिराखे ।

गर्दै- “भिक्षुहरू ! चतुर्मासभरी भैषज्य प्रत्यय स्वीकार गर्न म अनुमति दिन्छु” भनी आज्ञा दिनु भयो ।

त्यस बखत भिक्षुहरूले महानाम शाक्यसँग थोरै मात्रामा भैषज्य माग्दथे । तैपनि महानाम शाक्यको घरमा धेरै भैषज्य थियो । दोस्रो पटक पनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! म भिक्षुसङ्गलाई अरू चार महीना भैषज्य प्रदान गर्न चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसो भए तिमीले सङ्गलाई अरू चार महीना पनि भैषज्य प्रदान गर ।”

प्रवारणा गरिराखेता पनि संकोच मानी भिक्षुहरूले (भैषज्य) स्वीकार गर्दैनथे । भिक्षुहरूले यस कुराको जानकारी फेरि भगवानलाई दिए । भगवानले यस सन्दर्भमा धार्मिक उपदेश गरी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्दै- “भिक्षुहरू ! फेरि अरू चार महीना भैषज्य-प्रत्यय स्वीकार गर्न म अनुमति दिन्छु” भनी भन्नुभयो ।

त्यस बखत भिक्षुहरूले महानाम शाक्यसँग थोरै मात्रामा भैषज्य माग्दथे । तैपनि महानाम शाक्यको घरमा धेरै भैषज्य थियो । तेस्रो पटक पनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवा-

नलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! म भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर भैषज्य प्रदान गर्न चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसो भए तिमिले सङ्घलाई जीवनभर भैषज्य प्रदान गर ।”

संकोच मानी भिक्षुहरूले स्वीकार गर्दैनथे । भगवानलाई यस कुराको जानकारी दिए । भगवानले यस सन्दर्भमा धार्मिक उपदेश गरी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्दै— “भिक्षुहरू ! नित्य प्रदान गरेको भैषज्य स्वीकार गर्न म अनुमति दिन्छु” भनी आज्ञा दिनुभयो ।

X X X

मूल सूत्र :— *Dhamma.Digital*

१५-छवर्गीय भिक्षुहरू^१

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षुहरूले चीवर-वस्त्र राम्ररी लगाएका थिएनन्, चित्त प्रसन्न हुने गरी चीवर पहिरिएका थिएनन्^२ ।

१. पण्डुक, लोहितक, मैत्रीय, भुम्मजक, अस्सजि र पुनर्वसु— यी छ जनालाई छवर्गीय भन्दछन् । म. अ. क. III. पृ. १२८.

२. पाचि. पृ. १४१ : छव्वग्गिय-महानामवत्थु ।

छवर्गीय भिक्षुहरूले चीवर-वस्त्र राम्रोसँग न पहिरिएको सम्बन्धमा (उनीहरूलाई भक्तिपूर्वक) महानाम शाक्यले यस्तो भने :—

“भन्ते ! तपाईंहरू किन चीवर-वस्त्र राम्रोसँग नलगाई, चित्त (देख्नेको चित्त) प्रसन्न हुनेगरी चीवर नपहिरी हिडनु भएको ? प्रव्रजित हुनेहरूले चीवर-वस्त्र राम्ररी लगाई, चित्त (देख्नेको चित्त) प्रसन्न हुने गरी चीवर पहिरनु योग्य हुन्छ होइन !” यो कुरा सुनेर छवर्गीय भिक्षुहरूले महानाम शाक्य माथि रिस गरे । अनि छवर्गीय भिक्षुहरूले मनमा यस्तो सोचे— “कसरी महानाम शाक्यको मुख टाल्न सकौं !” यसपछि उनीहरूका मनमा यस्तो लाग्यो— “महानाम शाक्यले भिक्षुसङ्घलाई भैषज्य प्रदान गरेका छन् । अवश्य नै हामीले महानाम शाक्यसँग घ्यू मागौं ।” अनि छवर्गीय भिक्षुहरू जहाँ महानाम शाक्य थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि महानाम शाक्यलाई यस्तो भने:—

“आवुसो ! हामीलाई एक द्रोणीजति घ्यू चाहिएको छ ।”

“भन्ते ! आज जुनेली रात छ, पर्खनुहोस् ! मानिसहरू घ्यू ल्याउन गोठमा गएका छन् । समयमै तपाईंहरूले घ्यू लैजान सक्नु हुनेछ ।”

दोस्रोपटक पनि, तेस्रोपटक पनि छवर्गीय भिक्षुहरूले महानाम शाक्यलाई भने— “आवुसो ! हामीलाई एक द्रोणीजति घ्यू चाहिएको छ ।”

महानाम शाक्यले पनि फेरि— “भन्ते ! आज जुनेली रात छ,

पर्खनुहोस् ! मानिसहरू घ्यू ल्याउन गोठमा गएका छन् । समयमै तपाईंहरूले घ्यू लैजान सक्नु हुनेछ ।”

“आवुसो ! नदिने विचारले प्रदान गरेको के गर्ने । जो कि तिमीले दिन्छु भनी जनाइकन पनि दिदैनौ !”

अनि महानाम शाक्य कराए, खिन्न भए, धिक्कारे— “किन यी भदन्तहरू, आज जुनेली रात छ, केही समय पर्खनुहोस् भन्दा पनि पर्खिदैनन् !”

महानाम कराएको, खिन्न भएको र धिक्कारेको कुरा भिक्षुहरूले सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी सन्तुष्ट स्वभावका, लज्जालु, संकोची र शिक्षाकामी थिए उनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— ‘किन यी छवर्गीय भिक्षुहरू’ महानाम शाक्यले— “आज जुनेली रात छ, केही समय पर्खनुहोस् भन्दा पनि नपर्खने !” भन्दै यो प्रवृत्ति भगवानलाई सुनाए । अनि भगवानले यस सन्दर्भमा भिक्षुहरू जम्मा गराई छवर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो— “हे भिक्षुहरू ! साँच्चै हो कि, तिमीहरूले महानाम शाक्यले ‘आज जुनेली रात छ, पर्खनुहोस् ! भन्दा पनि नपर्खेको ?”

“साँच्चै हो, भगवान !” भनी उनीहरूले प्रत्युत्तर दिए ।

त्यसपछि भगवानले निन्दा गर्नु हुँदै— “मोघपुरुष ! तिमीहरूले प्रतिकूल ग्यौ, प्रतिलोभ ग्यौ, नराम्रो ग्यौ, अश्रामण्य काम ग्यौ, गर्न नहुने काम ग्यौ; महानाम शाक्यले— ‘आज जुनेली रात छ, केही समय पर्खनुहोस् !’ भन्दा पनि किन तिमीहरूले नपर्खेको ! हे मोघपुरुष !

तिमीहरूको यस्तो कार्यद्वारा न अप्रसन्न भएकालाई प्रसन्न पार्न सक्छ, न प्रसन्न भएकालाई उसको प्रसन्नता बढाउन सक्छ, बल्कि यस्तो कार्यद्वारा अप्रसन्न भएकालाई पनि भन् अप्रसन्न गराउनका साथै कुनै कुनै प्रसन्न भएकालाई पनि अन्यथा पार्न सक्छ ।”

यसरी भगवानले ती भिक्षुहरूलाई अनेक प्रकारले निन्दा गरी—
 “दुर्भरता, दुःपोष्यता, महत्इच्छा, असन्तुष्टिता, सङ्गणिकता,^१ आलस्यताको अवर्णना गर्नुभई, अनेक प्रकारले— सुभरता, सुपोष्यता, अल्पेच्छता, सन्तुष्टता, शिक्षाकामीता, तपस्वीभाव, प्रासादिकता, असंग्रहीता र वीर्यवानको वर्णना गर्नुहुँदै— भिक्षुहरूलाई तदनुरूप तदनुकूल, तदनुलोमिक धार्मिक कुरा सुनाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“त्यसोभए, हे भिक्षुहरू ! निम्न दशकारण (गुण) लाई ध्यानमा राखी भिक्षुहरूका निमित्त शिक्षापद (नियम) प्रज्ञापन गर्छु ।”

Dhamma.Digital

“(१) सङ्घलाई (संगठनलाई) स्वस्थ राख्नका लागि, (२) सङ्घसदस्यलाई सुखपूर्वक बस्नका लागि, (३) दुःशीलहरूका निन्दाका लागि, (४) शिक्षाकामीहरूका अनुकूल विहारका लागि, (५) यसै जीवनमा आस्रवहरूलाई संयम गर्नका लागि, (६) सम्परायिक आस्रवहरूलाई हनन गर्नका लागि, (७) अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न, (८) प्रसन्न हुनेलाई अधिक प्रसन्न पार्न, (९) सद्धर्म स्थिरताका लागि

१. दुइ तीन जनाको भुण्ड बनाई कुराकानी गरिरहने बानीलाई ‘सङ्गणिकता’ भन्दछन् ।

र (१०) विनय-शिक्षा सुरक्षित पार्नका लागि ।'

“भिक्षुहरू ! निम्न शिक्षापद (नियम) निम्न प्रकारले पालन गर्न सिक्नुपर्छ :— ‘निरोगी भिक्षुले, चतुर्माससम्मका निमित्त पवारणा^१ गरेको प्रत्यय^२ स्वीकार गर्नुपर्छ; यदि फेरि (बढता दिनको लागि) पवारणा गरेमा अथवा नित्यपवारणा गरेमा बाहेक त्यसभन्दा (चार महीना भन्दा) बढता दिन स्वीकार गरेमा पाचित्तिय^३ भन्ने अपराध लाग्नेछ ।”

मूल सूत्र :—

१६-बिरामी बुद्ध कहाँ

एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोधा-
राममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय भगवान् रोगबाट मुक्त भई रोगासनबाट उठ्नु

१. दिन्छु भनी वचन दिइराखेको ।
२. औषधीमा गनिने पदार्थहरू ।
३. शिक्षापद (नियम) विगारेमा भिन्न भिन्न प्रकारका दोष लाग्छन् । त्यस मध्येका एकलाई ‘पाचित्तिय’ भन्दछन् ।
४. अं. नि-३, पृ. २०३ : महानामसक्कसुत्तं ।

भएको केही समय मात्र भएको थियो । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्नकुरा सोधे :—

ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?

“भन्ते ! धेरै समय देखि भगवानले यस्तो धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहा छ कि— ‘समाहितचित्त (एकाग्र चित्त) हुनेलाई ज्ञान हुन्छ, समाहित चित्त नहुनेलाई हुँदैन ।’ भन्ते ! के, समाधि पहिले हुन्छ अनि ज्ञान हुन्छ कि अथवा ज्ञान पहिले हुन्छ अनि मात्र समाधि ?”

त्यस समय आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“भगवान रोगबाट मुक्त भई रोगासनबाट उठनु भएको केही समय मात्र भएको छ । यी महानाम शाक्यले भगवानसँग अति गम्भीर प्रश्न सोध्दैछन् । किन म महानाम शाक्यलाई एक ठाउँमा लगी उपदेश नगरौं !”

आयुष्मान् आनन्दको उपदेश

अनि आयुष्मान् आनन्दले महानाम शाक्यलाई बाहुमा समाती एक ठाउँमा लगी महानाम शाक्यलाई भन्नुभयो :—

“हे महानाम □ भगवानले (क) शैक्ष-शीलको बारेमा पनि उपदेश

दिनु भएको छ, अशैक्ष शीलको बारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ, (ख) शैक्ष-समाधिको बारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ, अशैक्ष समाधिको बारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ, (ग) शैक्ष-प्रज्ञाको बारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ, अशैक्ष प्रज्ञाको बारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ।”

शैक्ष शील

“शैक्ष-शील भनेको के हो भने— यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्षसंवर^१ शीलले संयमी हुन्छ, आचार-गोचर सम्पन्न हुन्छ, अणुमात्र दोष देखेर पनि डराउँछ, राम्ररी शिक्षा-पदहरू ग्रहण गरी पालन गर्छ। महानाम ! यसैलाई ‘शैक्ष-शील’ भन्दछन्।”

शैक्ष-समाधि

“शैक्ष-समाधि भनेको के हो भने— यहाँ भिक्षु (१) काम-विषयबाट अलग भई, वितर्क विचार सहित, एकान्तवास (ध्यान) बाट प्राप्त प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्दछ, (२) वितर्क-विचारलाई उपशान्त गरी, वितर्क-विचार रहित, अभ्यन्तर सम्प्रसाद र एकाग्रचित्तले युक्त समाधिज प्रीति र सुखले युक्त द्वितीय-ध्यान प्राप्त गरी बस्दछ, (३) प्रीति पनि त्यागी, स्मृति सम्प्रजन्य शारीरिक सुखानुभव गरी, उपेक्षी भई, आर्यहरूद्वारा— ‘उपेक्षी स्मृति

१. २२७ भिक्षु नियमका एक समूहलाई प्रातिमोक्ष-शील भनिन्छ।

सुखविहारी' भनिने तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्दछ, (४) सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य-दौर्मनस्यको अन्त गरी, सुख-दुःख नभएको उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्ध गरी चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्दछ । महानाम ! यसैलाई 'शैक्ष-समाधि' भन्दछन् ।"

शैक्ष-प्रज्ञा

"शैक्ष-प्रज्ञा भनेको के हो भने- यहाँ भिक्षुले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थत जान्दछ, 'यो दुःख समुदय हो' भनी यथार्थत: जान्दछ, 'यो दुःख निरोध हो' भनी यथार्थत: जान्दछ र 'यो दुःख निरोधको मार्ग हो' भनी यथार्थत: जान्दछ । महानाम ! यसैलाई 'शैक्ष-प्रज्ञा' भन्दछन् ।"

"हे महानाम ! उपरोक्ताकारले सो आर्यश्रावक शीलसम्पन्न भई, समाधि सम्पन्न भई, प्रज्ञा सम्पन्न भई आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई, चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्दछ ।"

"हे महानाम ! यसरी भगवानले शैक्ष-शीलको बारेमा र अशैक्ष-शीलको बारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ; शैक्ष-समाधिको बारेमा र अशैक्ष-समाधिको बारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ तथा शैक्ष-प्रज्ञाको बारेमा र अशैक्ष-प्रज्ञाको बारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ ।"

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

X

X

X

मूल सूत्र :—

१७—सँधै भाविता गर

एक समय भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोधा-
राममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखतमा महानाम शाक्य रोग निको भई भरखरै विरामीको
आसनबाट उठेका थिए । त्यस बखत केही भिक्षुहरू “चीवर सिद्धिएर तीन
महीना पनि सिद्धिएपछि भगवान चारिकार्थ जानुहुनेछ” भन्दै भगवानको
चीवर सिउँदै थिए ।

महानाम शाक्यले “चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि सिद्धिएपछि
‘भगवान चारिकार्थ जानुहुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवानको चीवर
सिउँदै छन्” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान
हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक
छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग निम्न
प्रश्न सोधे :—

“भन्ते भगवान ! मैले सुने कि ‘चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि
सिद्धिएपछि भगवान चारिकार्थ जानुहुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवानको
चीवर सिउँदैछन् ।’ भन्ते ! हामी विभिन्न प्रकारका विषयमा मनलगाई
बस्नेहरूले कुन विषयमा मनलगाई बसे बढिया होला ?”

१. अं. नि-११ पृ. ३७५ : दुतियमहानामसुत्तं ।

“साधु ! साधु !! महानाम ! तिमीहरूका निम्ति यो प्रतिरूप छ, कुलपुत्रहरूका निम्ति यो प्रतिरूप छ, जो तिमी तथागत कहाँ आई ‘हामी विभिन्न प्रकारका विषयमा मनलगाई बस्नेहरूले कुन विषयमा मनलगाई बसे बढिया होला’ भनी सोध्दछौं ।”

“हे महानाम ! (१) श्रद्धाहुने आराधक (निर्वाणको) बन्न सक्छ, श्रद्धा नहुने सक्तैन, (२) वीर्य हुने आराधक बन्न सक्छ, वीर्य नहुने सक्तैन, (३) स्मृतिहुने आराधक बन्नसक्छ, स्मृति नहुने सक्तैन, (४) समाहितचित्त हुने आराधक बन्न सक्छ, समाहितचित्त नहुने सक्तैन, (५) प्रज्ञा हुने आराधक बन्न सक्छ, प्रज्ञा नहुने सक्तैन ।”

“हे महानाम ! यी (उक्त) पाँच कुशल धर्महरूमा प्रतिष्ठित भई अरू छ कुशलधर्महरू भाविता गर ।”

छ अनुस्मृति

१—बुद्धानुस्मृति— “हे महानाम ! यसरी तथागतको अनुस्मरण गर— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ’,^१ र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ’ ।”

“हे महानाम ! **जुन बेला** आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ, **त्यसबेला** उसको चित्त रागयुक्त, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन । त्यसबखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । **जब** तथागत

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृतिमा ।

अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ, अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध' धर्मावबोध हुन्छ, र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा कायशान्त (निश्चल) हुन्छ, कायशान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ।”

“हे महानाम ! यो बुद्धानुस्मृतिलाई तिमीले हिँडिरहँदा, उभिइरहँदा, बसीरहँदा, लेटिरहँदा, कामकाज हेरी रहँदा तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

२—धर्मानुस्मृति— “पुनः महानाम ! तिमीले यसरी धर्मानुस्मरण गर— ‘भगवानको धर्म सु-आख्यात छ,^{१०} विज्ञानले आफै अवबोध गर्न सक्छ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन। त्यसबखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ। जब धर्मानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ, अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ, र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा कायशान्त हुन्छ, कायशान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ।”

“हे महानाम ! यो धर्मानुस्मृतिलाई तिमीले हिँडिरहँदा,

१. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा ।

उभिइरहँदा, बसीरहँदा, लेटिरहँदा, कामकाज हेरी रहँदा तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

३—सङ्घानुस्मृति— “हे महानाम पुनः तिमिले यसरी सङ्घको अनुस्मरण गर— ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^१ र लोकवासीका निमित्त सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन्’ ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब सङ्घानुस्मरणको कारणले ... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ, र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा ... सुखानुभव हुन्छ, सुखतिचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यो सङ्घानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा, उभिइरहँदा ... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

४—शीलानुस्मृति— “पुनः हे महानाम ! तिमिले यसरी आफ्नो शीलानुस्मरण गर—‘मेरो शील अखण्ड छ, अछिद्र, निर्दागी; क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन, समाधिसंवर्तनिक नै छ’ ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो शीलानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त ... ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब

१. हेर पृ. २२६ सङ्घानुस्मृतिमा ।

शीलानुस्मरणको कारणले ... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा ... सुखानुभव हुन्छ, सुखतिचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यो शीलानुस्मृतिलाई तिमीले हिँडिरहँदा, उभिइरहँदा ... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

५—त्यागानुस्मृति— “हे महानाम ! पुनः तिमीले यसरी आफ्नो त्यागानुस्मरण गर— ‘मेरो निमित्त लाभ हो, मेरो निमित्त सुलाभ हो, जो कि मात्सर्यमलयुक्त भई घरमा बस्ने मानिसहरू मध्ये म मात्सर्यमल रहित भई घरमा बस्छु— त्यागी भई, शुद्ध हात गरी, याचक्रपात्र भई दानकार्यमा र दान विभाजन कार्यमा रत भई घरमा बस्दछु’ ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त ... ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब त्यागानुस्मरणको कारणले ... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा ... सुखानुभव हुन्छ, सुखतिचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।”

“हे महानाम ! यो त्यागानुस्मृतिलाई तिमीले हिँडिरहँदा, उभिइरहँदा ... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

६—देवतानुस्मृति— “पुनः हे महानाम ! तिमीले यसरी

देवतानुस्मरण गर- 'चातुर्महाराजिक देवता छन्^१० ब्रह्मकायिक देवता छन्, यी भन्दा उत्तरोत्तर देवता पनि छन्। जुन प्रकारको श्रद्धाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रद्धा ममा पनि छ; जुन प्रकारको शीलले ... श्रुतिले० त्यागले० तथा प्रज्ञाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस प्रकारको शील० श्रुति० त्याग० तथा प्रज्ञा ममा पनि छ' ।”

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले देवतानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन। त्यस बखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ। जब देवतानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थाबोध, धर्माबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त ...प्रामोद्य अनुभव हुन्छ। प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त (निश्चल) हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ।”

“ हे महानाम ! यो देवतानुस्मृतिलाई तिमीले हिँदिरहँदा उभिइरहँदा, बसीरहँदा, लेटिरहँदा, कामकाज हेरीरहँदा तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भाविता गर ।”

[यति उपेदश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

X

X

X

१. हेर पृ. २२९ देवतानुस्मृतिमा ।

२. हेर पृ. २२९ देवतानुस्मृतिमा ।

मूल सूत्र :—

१८-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा भगवानले महानाम शाक्यले प्रशंसा गर्नुहुँदै यस्तो भन्नुभयो—]

“हे भिक्षुहरू ! महानाम शाक्य छ धर्म-गुणले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठा राखी अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् । कुन छ गुणहरूले भने—

‘(१) बुद्ध-प्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“भिक्षुहरू ! यिनै छ गुण-धर्महरूले महानाम शाक्य तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी तथा अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१९-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षुहरू तथा उपासकहरूका एक सभामा प्रणीत दानदिनेहरूमा महानाम शाक्य श्रेष्ठ

१. अं. नि-६. पृ. १४९ : भल्लुकादिसुत्तं ।

छन् भनी भन्नुहुँदै भगवानले निम्न कुरा प्रकाश गर्नुभयो ।]

“एतदग्गं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं पणीतदायकानं यदिदं महानाम सक्को^१ति^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा प्रणीताकारले दान दिनेहरूमा महानाम शाक्य अग्रछन् ।”

मूल सूत्र :—

२०-निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौ

यस्तो मैले सुनें^२ ।

एक समय भगवान, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु नगरस्थित न्यग्रोधा-राममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग यस्तो निवेदन गरे :—

१. अं. नि-१. पृ. २६ : एतदग्गवग्गो ।

२. सं. नि-IV. पृ. ३१६ : दुतियमहानामसुत्तं ।

“भन्ते ! यो कपिलवस्तु नगर समृद्धशाली, उन्नतशील छ; यो नगरमा धेरै भीड छ, जनाकीर्ण छ, यातायातको भीडले बाटामा कठिनाइ छ । भन्ते म भगवानसँग अथवा मनोभावनीय भिक्षुहरूसँग सत्संगत गरी संध्यासमयमा कपिलवस्तु नगरमा फर्किँदा हात्ती भएको ठाउँमा, घोडा भएको ठाउँमा, रथ भएको ठाउँमा तथा मानिस भएको ठाउँमा पनि जान्न । तैपनि त्यस बखत मेरो मनले भगवान प्रति भएको स्मरण भुल्दछ, धर्मप्रति तथा सङ्घप्रति भएको स्मरण पनि भुल्दछ । त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो भावना उत्पन्न हुन्छ कि— ‘यदि यस बखत मृत्यु भएमा मेरो कस्तो गति हुँदो होला ! के अभिसम्पराय हुँदो होला’ ?”

“महानाम ! डराउन पर्दैन, डराउन पर्दैन ! तिम्रो गति राम्रै हुनेछ । तिम्रो मरण नराम्रो हुने छैन ।”

चार गुण-धर्म

“हे महानाम ! निम्न चार गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न हुने आर्यश्रावक निर्वाणकै स्रोतधारमा पुगेको हुन्छ, निर्वाणतिर नै पुगेको हुन्छ र निर्वाणकै नजिक गएको हुन्छ । ती चार गुण-धर्महरू कुन हुन् भने—

(१) ‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ’ ० र उहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्छ ।’

(२) ‘धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ— ‘भगवानको

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

धर्म सु-आख्यात छ,^१ ० विज्ञजनले आफै अवबोध गर्न सक्छ ।’

(३) ‘सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ- ‘भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ’ ० र लोकवासीका निम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’

(४) ‘आर्यकान्त शीलले युक्त भएको हुन्छ- ‘अखण्ड-शीलले, अछिद्र-शीलले, निर्दागी-शीलले, क्रमसहित-शीलले, स्वातन्त्र्य-शीलले, विज्ञप्रशंसित-शीलले, दृष्टिले अपरामर्शित-शीलले र समाधिसंवर्तनिक-शीलले, युक्त भएको हुन्छ ।’

“महानाम ! जस्तो कि- पूर्वतिर भुकीरहेको, पूर्वतिर ढल्कि रहेको तथा पूर्वतिरकै बोभले तानिराखेको कुनै रूखको जरो काटिदिएको खण्डमा सो रूख कतातिर ढलेर जाला ?”

“भन्ते ! जता भुकाउछ, जता ढल्किएको छ, तथा जतातिर बोभिलो छ, त्यतैतिर ढलेर जानेछ ।”

“हे महानाम ! यस्तैगरी- यी चार गुण-धर्महरूले युक्त भएको आर्यश्रावक निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछ, निर्वाणकै नजिक पुग्नेछ र निर्वाण-तिरै पुग्नेछ ।”

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

X

X

X

१. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृति ।

२. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृति ।

मूल सूत्र :—

२१-अल्पसुख बहुदुःख

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु नगरस्थित न्यग्रोधा-
राममा बस्नु भएको थियो ।

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! मैले धेरै समयदेखि भगवानले धर्मोपदेश गर्नु भएको जान्दछु कि— लोभ चित्तको उपक्लेश हो, द्वेष चित्तको उपक्लेश हो र मोह चित्तको उपक्लेश हो । भन्ते ! कहिले-कहिले मेरो चित्त लोभ युक्त पनि हुन्छ, द्वेष युक्त पनि हुन्छ र मोह युक्त पनि हुन्छ । अनि मेरो चित्तमा त्यस बखत यस्तो लाग्छ :— के कुरा नहटेकोले मेरो चित्त लोभ युक्त भएको होला, द्वेषयुक्त भएको होला तथा मोह युक्त भएको होला ?”

“हे महानाम ! सोही लोभादि अकुशल धर्महरू अभ्यन्तरबाट नहटेकाले कहिले-कहिं चित्त, लोभ युक्त भएको हो, द्वेष युक्त भएको हो र मोह युक्त भएको हो । यदि, महानाम ! सो लोभादि अकुशल धर्महरू तिम्रो अभ्यन्तरबाट हटेका भए तिम्री घरमा बस्ने थिएनौ, न कामविष-

१. म. नि-१. पृ. १२६ : चूलदुक्खक्खन्धसुत्तं ।

यभोग नै गर्ने थियो । महानाम ! तिम्रो अभ्यन्तरबाट सो लोभादि अकुशल धर्महरू नहटेका हुनाले नै तिम्री कामविषय भोगगरी घरमा बसिरहेका हो ।”

“हे महानाम ! आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको त हुन्छ, किन्तु उसले कामविषयान्तर, अकुशलविषयान्तर बाहेक अरू प्रीति-सुख स्वानुभूति गर्दैन, न सो भन्दा बढी अरू शान्ततर प्रीति-सुखनै स्वानुभव गर्छ; यसो हुनाले ऊ यत्तिकैले’ कामविषयबाट अनावर्ति हुन सक्तैन ।”

‘जब महानाम ! आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको हुन्छ, र उसले कामविषयान्तर, अकुशलविषयान्तर बाहेक अरू प्रीति-सुख पनि स्वानुभूति गर्छ, सो भन्दा बढी अरू शान्ततर प्रीति-सुख पनि स्वानुभव गर्छ, तब ऊ कामविषयबाट अनावर्ति हुन सक्तछ ।”

“हे महानाम ! मैले पनि सम्बोधि प्राप्त हुनु अगाडि, अभिसम्बुद्ध नहुँदै, बोधिसत्त्व छुँदै कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको त थिएँ, किन्तु कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तर बाहेक अरू प्रीति-सुख स्वानुभूति गर्न सकेको थिइन, सो भन्दा अरू शान्ततर प्रीति-सुख पनि

१. यहाँ ‘यत्तिकैले’ भनेको अर्थ ‘कामविषयमा अल्पसुखादि छ’ भनी हेर्न सक्ने, देख्न सक्ने मात्र ।

स्वानुभव गर्न सकेको थिइन; त्यसै हुनाले मैले कामविषयबाट अनावर्ति-धर्मको अनुबोध गरिसकें भनी ज्ञापन गरिन ।”

“हे महानाम ! जब मैले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझें तथा कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तर बाहेक अरू प्रीति-सुख स्वानुभूति गरें, न यो भन्दा अरू पनि शान्ततर प्रीति-सुख पनि स्वानुभव गरें; तब मैले कामविषयबाट अनावर्तिधर्मको पनि अनुबोध गरिसकें भनी ज्ञापन गरें ।”

कामको आस्वाद के हो ?

“हे महानाम ! कामविषयको आस्वाद भनेको के हो भने ?—

“हे महानाम ! यी कामविषयका पाँच आस्वाद हुन् । कुन पाँच भने (१) चक्षु-विज्ञेय रूप इष्ट, कान्त, मनाप (मन लाग्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (राग उत्पन्न गर्ने) र रजनीय (चित्तलाई रञ्जित पार्ने); (२) श्रोत-विज्ञेय शब्द— इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय; (३) घ्राण-विज्ञेय गन्ध— इष्ट, कान्त...र रजनीय; (४) जिह्वा-विज्ञेय रस— इष्ट, कान्त...र रजनीय तथा (५) काय-विज्ञेय स्पर्श— इष्ट, कान्त...र रजनीय । यिनै पाँच कामविषयका आस्वाद हुन्, गुण हुन्, बन्धन पनि हुन् ।”

“हे महानाम ! उक्त पाँच कामगुणका कारणबाट जो सुख र सौमनस्य (मानसिक सुख) उत्पन्न हुन्छन् त्यसैलाई कामको आस्वाद भनिन्छ ।”

कामको दोष के हो ?

(क) “हे महानाम ! कामविषयको दोष के हो भने— यहाँ कुलपुत्रले विभिन्न शिल्पद्वारा जीविका गर्छ— मुद्रागिन्तिद्वारा, गणितद्वारा, खेत नाप्ने शिल्पद्वारा, कृषिकर्मद्वारा, वाणिज्यद्वारा, गौपालनद्वारा, राजाको चाकरी-द्वारा, सरकारी नोकरीद्वारा अथवा अरू कुनै शिल्पद्वारा । उसले सर्दी-गर्मी सहन गर्छ । कीट-पतंगादिबाट हुने पीडा सहन गर्छ, मेहनत गर्छ, क्षुधापिपासा सही मरीमेटी काम गर्छ । यो पनि महानाम ! कामविषयको दोष हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “हे महानाम ! यसरी (उक्तप्रकार) उत्साह, प्रयत्न र मेहनत गर्दा पनि उसले भोगसम्पत्ति प्राप्त गर्न सकेन भने ऊ ‘मेरो उत्साह निष्फल भयो, मेरो मेहनत खेर गयो’ भनी शोक गर्छ, सन्ताप गर्छ, रुन्छ, पनि टाउकोमा हात राखी विलाप पनि गर्छ । यो पनि, महानाम ! कामविषयको दोष हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।”

(ग) “हे महानाम ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनतगर्दा उसलाई भोगसम्पत्ति लाभ भयो भने ऊ त्यो भोगसम्पत्ति रक्षाको लागि दुःख दौर्मनस्य अनुभव तथा चिन्ता गर्छ— ‘के यो मेरो धन राजाले हरण गर्ने त होइन ? चोरले लैजाने त होइन ? आगोले भष्म हुने त होइन ? पानीले बगाएर लैजाने त होइन ? अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्ने त होइन ?’ यसरी चिन्ता गर्दा गर्दै, यसरी स्याहार गर्दागर्दै— त्यो

सम्पत्ति राजाले हरण गर्छ वा चोरले चोरी गर्छ वा आगोले खान्छ, अथवा पानीले बगाई लैजान्छ वा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्छ । अनि यसैको कारणले ऊ 'जो मेरो थियो, त्यो पनि छैन' भनी शोक-सन्ताप लिन्छ, रुन्छ टाउकोमा हात राखी विलाप पनि गर्छ— 'हरे, अब के गर्ने होला !' भन्दै सम्मोहित पनि हुन्छ । यो पनि, महानाम ! **कामविषयको दोष** हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।”

(घ) “हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले **राजा पनि** राजासँग भगडा गर्छ, **क्षत्री पनि** क्षत्रीसँग भगडा गर्छ, **ब्राह्मण पनि** ब्राह्मणसँग भगडा गर्छ, **गृहपति पनि** गृहपतिसँग भगडा गर्छ, **आमा पनि** पुत्रसँग र **पुत्र पनि** आमासँग भगडा गर्छ; **पिता पनि** पुत्रसँग र **पुत्र पनि** पितासँग भगडा गर्छ; **दाजु-भाइ पनि** दिदी-बहिनीसँग र **दिदी-बहिनी पनि** दाजु-भाइसँग भगडा गर्छन् तथा **साथी पनि** साथीसँग भगडा गर्छ । उनीहरू कलह, विग्रह, विवाद गरी परस्पर हात पनि छाड्न थाल्छन्, लड्थिने पनि पिट्न थाल्छन्, लाठाले पनि पिट्न थाल्छन्, शस्त्र पनि चलाउन थाल्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! **कामविषयकै दोष** हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु उत्पन्न...हुन्छ ।”

(ङ) “हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले ढाल-तरवारले सज्जितभई, धनुष-वाँणले सज्जित भई— दुवै पक्ष च्यूहमा गई **संग्राम** पनि गर्न थाल्छन् । भालाले पनि रोप्छन्, वाँणले

पनि हान्छन्, तरवारले पनि प्रहार गर्छन् । उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले पनि लाग्छ, वाँणले पनि लाग्छ र उनीहरूका शीरहरू पनि तरवारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! **कामविषयकै दोष** हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु उत्पन्न...हुन्छ ।”

(च) “हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले **ढाल-तरवारले सज्जितभई**, धनुष-वाँणले सज्जित भई, किल्ला बनाई राखेको ठाउँमा यता-उता दगुर्छन्- भालाले रोपेर पनि, वाँणले हानेर पनि, तरवारले प्रहार गरेर पनि । उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले पनि रोपिन्छ, वाँणले पनि लाग्छ, गोबरहिलोले पनि छ्याप्छन्, जनसमूहले पनि कुल्चिन्छन् र उनीहरूको शीरहरू पनि तरवारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! **कामविषयकै दोष** हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु...उत्पन्न हुन्छ ।”

(छ) “फेरि महानाम ! कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले **घर पनि फोर्छन्**, लूटपाट पनि गर्छन्, गाउँका गाउँ पनि लुट्छन्, चार दोवाटामा बसी डाका पनि मार्छन्, परस्त्रीगमन पनि गर्छन् । अनि उनीहरूलाई समाती राजाले विभिन्न प्रकारका सजाँय, दण्ड पनि दिन्छन्- कोराले पनि पिट्छन्, बेतको छडीले पनि पिट्छन्, आधा फलाम भएको छडीले पनि पिट्छन्; हात पनि काट्छन्, खुट्टापनि काट्छन्, हात-खुट्टा पनि काट्छन्; कान पनि काट्छन्, नाक पनि काट्छन्, नाक-कान पनि काट्छन्; खोपडी पनि निकाल्छन्, टाउकोको छाला पनि

निकाल्छन्; बलेको पाला मुखभित्र पनि राखिदिन्छन्; तेलको कपाडा लपेटी शरीर पनि बालिदिन्छन्, हात पनि बालिदिन्छन्; गरधनदेखि गोली-गाँठासम्म छाला काड्छन्, आँडको छालालाई जहाँ पायो त्यहीबाट काड्छन्; जोर्नी जोर्नीमा किला ठोकिदिन्छन्, बल्लीले तानि तानि मासु भिक्छन्, कम्पनी जत्रो टुक्रा टुक्रा पारी मासुको चोक्टा भिक्छन्, काँइयोले कोरेको भैं शरीर चिरी क्षार (नुन) पनि राखिदिन्छन्; भुईँमा सुताई कानबाट किला ठोकिदिन्छन्, हाडहरूलाई धुस्नु जस्तै पारिदिन्छन्; तातो तेल खन्याइ दिन्छन्; कुकुरलाई ख्वाइ दिन्छन्, जिउँदै शूलीमा चढाउँछन्, तरवारले शीर पनि काटिदिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! **कामविषयकै दोष** हो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु...उत्पन्न हुन्छ ।”

(ज) “फेरि हे महानाम ! कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले कायद्वारा **दुराचार** गर्छन्, वचनद्वारा दुराचार गर्छन् तथा मनद्वारा दुराचार गर्छन् । उनीहरू कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनद्वारा दुराचार गरी शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात र नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छन् । यो पनि, महानाम ! **कामविषयकै सम्परायिक दोष** हो । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु...उत्पन्न हुन्छ ।”

निगण्ठ सर्वदर्शीछ

“हे महानाम ! एक समय म राजगृह नगरको गृधकूट पर्व-

तमा बसेको थिएँ । त्यस बखत केही निगण्ठहरू^१ ऋषिगिरी (इसिगिली) पर्वतको एकापट्टि कालोढुंगाको एक चट्टानमा कष्टभोगी, तिब्र, खरो तथा कटुवेदना सही आसनमा नवसी उभिइएर नै बसेका थिए । अनि म सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी ऋषिगिरी पर्वतको एकापट्टि कालोढुंगाको चट्टानमा जहाँ ती निगण्ठहरू थिए त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि मैले ती निगण्ठहरूसँग सोधेँ :—

‘आवुसो निगण्ठहरू ! किन तिमीहरू सधैं कष्टभोगी, तिब्र, खरो तथा कटुवेदना सही आसनमा नवसी उभिइएर बसेका हो ?’

यस्तो सोध्दा ती निगण्ठहरूले मलाई यस्तो जवाफ दिए :—

‘आवुसो ! निगण्ठनाथपुत्र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी (त्रिकालदर्शी), अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ उहाँ हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, जागरण भई बसेको बेलामा पनि— निरन्तर ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ— ‘हे निगण्ठहरू तिमीहरूले अधि पापकर्म गरेका थियौ, सो पापकर्मलाई यो कटु तथा दुष्कररिताद्वारा मासिद्यौ; जो अहिले तिमीहरू कायसंयम, वाक्संयम र मनसंयम गर्दैछौ यसबाट अनागतमा पापकर्म हुने छैन— यसरी पुरानो पापकर्म तपस्याद्वारा निस्तारण हुनेछ, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु कर्मक्षय हो, कर्मक्षयबाट दुःखक्षय, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय, वेदनाक्षयबाट सबै दुःख

१. जैनसम्प्रदायका दिगम्बर साधुहरू ।

मासिएर जानेछ ।' यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं
त्यसमा खुशी पनि छौं ।

“हे महानाम ! यस्तो भन्दा मैले तिनीहरूलाई यस्तो भने :—

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरू अघि थियौं वा थिएनौं’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरूले अघि पापकर्म
गरेका थियौं वा थिएनौं’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यस्तो यस्तो पापकर्म
गरेका थियौं’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यति दुःख मासिसक्यौं,
यति दुःख मास्न बाँकी छन्, यति दुःख मास्दा सबै दुःखहरू मासिने छन्’
भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यसै जन्ममा अकुशल
धर्मलाई छाड्नु र कुशल धर्मलाई संग्रह गर्नुपर्छ’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! तिमीहरूलाई ‘अघि हामीहरू थियौं
वा थिएनौं’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘अघि हामीहरूले पापकर्म गरेका

थियौं वा थिएनौं' भन्ने पनि थाहा छैन, 'यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियौं' भन्ने पनि थाहा छैन, 'यति दुःख मासिसक्यौं र यति दुःखहरू मास्न बाँकी छन्, यति दुःख मास्दा सबै दुःख मासिने छन्' भन्ने पनि थाहा छैन, 'यसै जन्ममा अकुशल धर्मलाई त्यागी कुशल धर्म संग्रह गर्नुपर्छ' भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसोभए आवुसो, निगण्ठहरू ! जो लोकमा रौद्र, लोहितपाणि, क्रूरकर्म गर्ने हुन् ती मानिसहरू निगण्ठ सम्प्रदायमा प्रव्रजित हुने छन् (पाप मास्नका लागि) ।'

बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?

'हे आवुसो, गौतम ! न सुखले सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ, बल्कि दुःखले नै सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ । यदि आवुसो गौतम ! सुखले सुख प्राप्त गर्न सकिने भए, मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले सुख प्राप्त गरेको ठहरिने छ । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाईं आयुष्मान् गौतम भन्दा धेरै सुखपूर्वक बस्दछन् ।'

'साँच्चै ने आयुष्मान् निगण्ठहरूले 'आवुसो गौतम ! नसुखले सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ, बल्कि दुःखले नै सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ ।... मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाईं आयुष्मान् गौतमभन्दा धेरै सुख-पूर्वक बस्दछन्' भनी विना विचारले इवाट्ट भन्नु भयो । यस सन्दर्भमा आयुष्मान् निगण्ठहरूले 'आयुष्मान्हरू मध्ये को सुखपूर्वक बस्छन् ? - मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?' भनी मसँग सोध्नु पर्दथ्यो ।'

‘आवुसो गौतम ! साँच्चै नै हामीले विना विचार गरी इवाट्ट यस्तो कुरा भन्यौं— ‘आवुसो, गौतम ! न सुखले सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ...।’ यी कुरा त्यसै रहनु; अहिले पनि हामी तपाईं गौतमसँग सोध्न सक्छौं भन्दै सोधे— ‘आयुष्मान्हरूमध्ये को अधिक सुखपूर्वक बस्छन् ?— मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?’

‘त्यसोभए आवुसो निगण्ठहरू ! म तपाईंहरूसँगै निम्न कुरा सोध्ने छु, तपाईंहरूलाई जस्तो लाग्छ, त्यस्तो उत्तर दिनु होस् ।’

‘मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी, सात दिन-रात बिताई एकान्तसुख अनुभव गरी बस्न सक्छन् ? यसबारे तपाईंहरू के भन्नु हुन्छ ?’

‘आवुसो ! सक्दैनन् ।’

‘आवुसो निगण्ठहरू ! के मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर न चलाई, मुखले कुरा नगरी छ दिन-रात,... पाँच दिन-रात,... चार दिन-रात,... तीन दिन-रात,... दुइ दिन-रात,... एक दिन-रात बिताई एकान्त सुख अनुभव गरी बस्न सक्छन् त ? यसबारे तपाईंहरू के भन्नु हुन्छ ?’

‘आवुसो ! सक्दैनन् ।’

‘आवुसो निगण्ठहरू ! म शरीर न चलाई, मुखले कुरा नगरी एक दिन-रात,... दुइ दिन-रात,... तीन दिन-रात,... चार दिन-रात,... पाँच दिन-रात,... छ दिन-रात... सात दिन-रातसम्म पनि एकान्त सुखानुभव गरी बस्न सक्छु । त्यसोभए, आवुसो निगण्ठहरू ! को अधिक-

तर सुखपूर्वक बस्ने ठहर छ त ? मगधराजा सेनीय विम्बिसार कि म ?
यसमा तिमीहरू के भन्नु हुन्छ ?'

‘त्यसोभए, आयुष्मान् गौतम नै मगधराजा सेनीय विम्बिसार भन्दा
अधिकतर सुखपूर्वक बस्ने ठहरिनु हुन्छ ।’

भगवानले यति कुरा सुनाउनु भएपछि अतिप्रसन्न भई **महानाम**
शाक्यले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

६. वैशालीवासी उद्गत गृहपति

परिचय

लिच्छवी राज्यको राजधानी वैशाली नगरमा एक नामी सेठ थिए। यिनको शरीर पुष्ट, अग्लो र रूपसम्पन्न तथा यशकीर्तिले उदीयमान भएकोले यिनलाई उद्गत (उग्गतो) भनिएको हो^१।

उद्गत गृहपति एक समृद्धशाली कुलका थिए। सर्वप्रथम बुद्धको दर्शन पाउना साथै यिनको मनमा अपार श्रद्धा र प्रसन्नता भएको थियो। भगवान बुद्धलाई देखा यिनको मनमा कुनै शंकाले स्थान लिएको

-
१. अद्भुत्तर अर्थकथा पृ. २१३ मा उग्गतो (उद्गत) शब्दको अर्थ बताउँदै “अत्तभावोपिस्स उग्गतो अहोसि समिद्धो, अलङ्कृत तोरणविय उस्सित चित्तपटो विय च अतिविरोचित्थ, गुणापि उग्गता अहेसुं; सो इमेसं द्विन्नम्पि उग्गतत्ता उग्गतसेट्ठित्वेव सङ्गतो” अर्थात् शरीर पनि उदीयमान थियो र समृद्धि पनि, अलंकृत चित्रपट तोरण जस्तै उत्सन्न भई चम्किन्थ्यो, गुणले पनि त्यस्तै थियो अतः यी दुवै कारणले उत्सन्नता भएकोले उद्गत नै भनिएको हो भनी उल्लेख भएको हुँदा मैले यहाँ ‘उग्ग’ शब्दको संस्कृत रूपान्तर ‘उग्र’ शब्दलाई हिन्दी अनुवादले अनुकरण गरेता पनि ‘उग्ग’ शब्दको अर्थलाई विशेष ध्यानमा राखी ‘उद्गत’ भनी प्रयोग गरेको छु।

थिएन । बुद्धको दर्शन पाउना साथै यिनको मनमा अटल भक्तिको जग बसाल्यो । प्रथमबार बुद्ध दर्शनका साथ साथै बुद्धको अमृतोपदेश श्रवण गरी **स्रोतापन्न-फल** साक्षात्कार गरी केही दिनपछि पुनः तीनै मार्ग-फल साक्षात्कार गरी **अनागामी** भएका थिए^१ ।

यिनको घरमा ५०० भिक्षुहरूका निमित्त नित्य आसन बिच्छ्रचाइ राखेको हुन्थ्यो । बुद्धासन पनि बिच्छ्रचाइ राखेको हुन्थ्यो । यिनका धेरै आर्यश्रावक उपासक साथीहरू थिए ।

भगवान बुद्धको उद्गत गृहपतिको बारेमा उनमा छ श्रेष्ठ शीलसदाचार अलावा आठ आश्चर्यजनक गुणहरूले सुसम्पन्न रहेको कुरा बताउनु भएको छ । यो कुरा तल लेखिएको मूल सूत्र “**अष्ट आश्चर्यगुण**” बाट प्रष्ट हुनेछ । यस सूत्रमा उल्लेख भएका कुराहरू मध्ये **उद्गत गृहपतिले** जुन आफ्ना चार पत्नीहरूलाई ‘चाहे तिमीहरू घरमै बस, चाहे आमा-बाबुका घरमा जाऊ, चाहे अरू पुरुषसँग पनि जान सक्छौ’ भनी भनेका कुरा हेर्दा साधारण पृथग्जन (सांसारिक) मानिसलाई आश्चर्य जस्तो लागेता पनि बुद्धोपदेशानुसार गहिरिएर हेर्दा कुनै आश्चर्य मान्नु पर्ने कारण देखिदैन । किन भने **अनागामी** हुनेको संयोजनहरू मध्ये **कामराग-संयोजन** निर्मूल भइसकेको हुन्छ । त्यसैले उद्गत गृहपतिले “ब्रह्मचर्य-पञ्चशील ग्रहण गरिसकेको छ” भनी भनेको हो ।

उद्गत गृहपति वृद्ध अवस्थामा पुगेपछि एक दिन उनले अनेक

१. अं. अ. क. पृ. २१४ ।

किसिमले दान दिने विचार गरे र यस्तो पनि कल्पना गरे कि 'यस बखतमा भगवान बुद्ध मेरो घरमा पाल्नु भए बेस हुने थियो।' यसै बेला भगवान बुद्ध पनि उनको मनको कुरा थाहा पाई उनकै घरमा पाल्नु भयो। अनि उद्गत गृहपति सारै हर्षित भई भगवान बुद्धले दिनु भएको उपदेश स्मरण गर्दै भगवानलाई इच्छानुसार भोजन सहित दान दिए। यो कुरा तल लेखिएको "प्रियंकर वस्तु दान" भन्ने मूल सूत्रबाट प्रष्ट बुझिने छ। यसै प्रसंगमा एक दिन भगवानले उद्गत गृहपतिलाई प्रियंकर दान दिनेहरूमध्येमा अग्रगण्य छन् भनी घोषणा गर्नु भएको हो।

उद्गत गृहपतिको निर्मल शीलको प्रभावले गर्दा उनकहाँ देवताहरू समेत आई कुरा गर्थे। 'देवतासँग कुरा गर्न सक्छु' भन्ने भावनाले उनले कहिले पनि कसैसँग घमण्ड वा अहंकार गरेको देखिँदैन। उनी यसै जन्ममा अर्हत् हुन कोशिस गर्दथे। किन्तु यसो हुनु अगावै देहावशान भई मनोमय ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए। एक दिन बुद्धको दर्शनार्थ ब्रह्मलोकबाट आउँदा उनीसँग भगवान बुद्धले 'तिम्रो मनोकामना पूरा भयो कि भएन' भनी सोधनी गर्नु भएको बेलामा उनले अर्हत् मार्गमा प्रतिष्ठित भई पुनः यस मनुष्यलोकमा आउन न पर्ने गरी त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुने भएको हुँदा 'मनोकामना पूरा भयो' भनी बताएको हो। यसबारे तल लेखिएको "उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास" बाट स्पष्ट हुन्छ। अरू कुराहरू पाठकहरूले स्वयं सूत्रहरू अध्ययन गरी अवबोध गर्न सक्नु हुनेछ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

१-अष्ट आश्चर्यगुण

एक समय भगवान, वैशालीको महावनस्थित कूटागारशालामा बस्नुभएको थियो^१ त्यसबखत भगवानले भिक्षुहरूलाई “भिक्षुहरू !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त” भनी भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षु हो ! आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणले वैशालीवासी उद्गत (उग्गो) गृहपति सम्पन्न छन् भनी धारणा गर ।”

यति भन्नुभई भगवान आसनबाट उठी विहारमा (आफू बस्ने घरमा) पस्नुभयो ।

अनि एक भिक्षु पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ वैशालीवासी उद्गत गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुचाई राखेको आसनमा बसे । अनि वैशालीवासी उद्गत गृहपति जहाँ सो भिक्षु थिए त्यहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वैशालीवासी उद्गत गृहपतिलाई सो भिक्षुले निम्न कुरा सोधे :—

“हे गृहपति ! भगवानले ‘तिमी आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणले युक्त छौ’ भनी भन्नु भएको छ । ती कुन आठगुणहरू हुन् जसले तिमी सम्पन्न छौ ?”

१. अं. नि-८. पृ. ३१५ पठमउग्गसुत्तं ।

“भन्ते ! कुन आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरूले युक्त छ भनी मलाई भगवानले भन्नु भएको हो सो कुरा मलाई थाहा छैन; किन्तु जुन आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू ममा विद्यमान छन् ती सुन्नुहोस्, राम्ररी मनमा राख्नुहोस्, म भन्दछु ।”

“हे गृहपति ! हुन्छ” भनी सो भिक्षुले वैशालीवासी गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले निम्न कुरा सुनाए :—

१— “भन्ते ! जब मैले भगवानको सर्वप्रथम टाढैबाट दर्शन पाएँ, दर्शन पाउनासाथै मेरो चित्त भगवान प्रति प्रसन्न भएको थियो । यही पहिलो आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

आनुपूर्वी-कथा

२— “भन्ते ! त्यसपछि प्रसन्नचित्त भई भगवानको सतसंगत गरें । भगवानले मलाई आनुपूर्वीकथा सुनाउनु भयो— दान-कथा, शील-कथा, स्वर्ग-कथा, कामविषयको दोष-कथा, कामविषयको तुच्छ-कथा, कामविषयको संक्लिष्ट-कथा र नैष्क्रम्यको गुण-कथा । **जब** भगवानले मेरो चित्त, ‘उपयुक्त छ, मृदु छ, नीवरण रहित छ, उत्साहयुक्त छ र प्रसन्न छ’ भनी जान्नुभयो, **तब** भगवानले मलाई आफै खोजी गरी पाउनु भएको (सामुक्कंसिका) धर्मोपदेश गर्नुभयो— ‘यो दुःख हो, यो दुःखको हेतु हो, यो दुःख निरोध हो र यो दुःख निरोध हुने मार्ग हो ।’ **जसरी** मैलो नभएको सफा र सुकिलो बस्त्रमा रँग रँगौँदा राम्ररी रँगले

समात्ने हो त्यस्तै गरी मलाई त्यसै आसनमा विरज, वीतमल धर्मचक्षु प्राप्त भयो— 'जे जति समुदय धर्मका हुन् ती जम्मै निरोध धर्म हुन् ।' अनि धर्म देखिसकेपछि, धर्मप्राप्त गरिसकेपछि, धर्मावबोध भइसकेपछि, धर्मको गम्भीरतामा पुगिसकेपछि— सन्देह रहित भई, निश्चित भई, विशारवता प्रतिष्ठित भइसकेपछि र शास्ताको धर्मावबोध गर्नका निम्ति कसैको सहायता नचाहने भइसकेपछि म त्यहीं नै बुद्ध, धर्म तथा सङ्घका शरणमा गएँ । ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको^१ शिक्षापदहरू पनि ग्रहण गरें । यही दोस्रो आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जा ममा विद्यमान छ ।”

३- “भन्ते ! मेरा चारजना कुमारी प्रजापतिहरू थिए । अनि म जहाँ ती कुमारी प्रजापतिहरू थिए त्यहाँ गई उनीहरूलाई यस्तो सुनाएँ :- 'हे बहिनी हो ! मैले ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू ग्रहण गरिसकेकोछु । अतः जसलाई मन पर्छ ऊ उहाँ बसी भोगसम्पत्ति परिभोग गरी पुण्यकर्म गर, आफ्नो ज्ञातिकुल (आमा-बाबुको घर) मा जान मन लाग्छ भने जहाँ जाऊ, यदि कुनै पुरुषसँग जान मन लाग्छन् भने म उसलाई दिइदौंला । यसो भन्दा मेरो जेठी प्रजापतिले मलाई भनिन्— 'मलाई अमुक आर्यपुत्रको हातमा सुम्पिदिनुहोस् । अनि मैले सो पुरुषलाई बोलाउन पठाई बाँया हातले प्रजापतिलाई समाती दायाँहातले कलस समाती त्यो पुरुषलाई (आफ्नी प्रजापति) सुम्पिदिँ । मेरी कुमारी

१. प्राणी हिंसा गर्ने, अदिन्नादान नलिनने, ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मृषावाद नगर्ने र सुरापान नगर्ने । यती पाँचलाई ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू भन्दछन् । चर्य-पञ्चशील नभनी पञ्चशील भन्नाले ब्रह्मचर्यपालन गर्ने भन्ने ठाउँमा काममिथ्याचार नगर्ने भन्ने हुन्छ ।

प्रजापतिलाई परित्याग गरिदिंदा मेरो मनमा अलिकता पनि अन्यथा भएको मलाई थाहा छैन । यही तेस्रो आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

४- “भन्ते ! मेरो घरमा भोगसम्पत्ति छन् ती जन्मै धनसम्पत्ति शीलवान् कल्याणधर्मीहरूलाई समानरूपले परिभोग गर्ने अधिकार दिइएको छ । यही चौथो आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

५- “भन्ते ! जब म कुनै भिक्षुको सत्संगत तथा सेवाटहल गर्छु तब म उनमाथि राम्ररी मन लगाई गौरवपूर्वक नै सत्संगत तथा सेवाटहल गर्छु, अगौरवपूर्वक होइन । यहि पाँचौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

६- “भन्ते ! जब कुनै आयुष्मान्ले मलाई धर्मोपदेश गर्छ भने म त्यो उपदेश गौरवपूर्वक नै सुन्दछु, अगौरवपूर्वक होइन । यदि सो आयुष्मान्ले मलाई धर्मोपदेश गर्दैनन् भने म उनलाई धर्मोपदेश गर्छु । यही छैटौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

७- “भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुपर्ने कारण छैन कि मकहाँ देवगुणहरू आई ‘हे गृहपति ! भगवानको धर्म सु-आख्यात छ’ भनी भनेमा । ती देवगणहरूलाई म यस्तो भन्दछु- ‘हे देवगण हो ! तपाईं देवगणहरूले मलाई यस्तो भन्नुभए पनि नभएपनि भगवानको धर्म सु-आख्यातनै छ ।’ ‘मकहाँ देवगणहरू आई कुरा गर्छन् अथवा म देवगणहरूसँग कुरा गर्छु’ भन्ने कारणले मेरो मनमा कुनै प्रकारको गर्व

(उन्नत) वा अहंकार उत्पन्न भएको मलाई थाहा छैन । यही सातौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

८- “भन्ते ! भगवानले जुन पाँच अधोगामिनी संयोजन^१ बारे बताउनु भएको छ, त्यसमध्ये ममा प्रहीण न भएको कुनैपनि संयोजन देखिदैन । यही आठौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

“भन्ते ! यही नै आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू हुन् जो ममा विद्यमान छन् । किन्तु मलाई थाहा छैन कि कुन ‘आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू ममा छन्’ भनी भगवानले भन्नुभएको हो ।”

त्यसपछि सो भिक्षु वैशालीवासी उद्गत गृहपतिको घरमा भिक्षा भोजन ग्रहण गरी आसनबाट उठी फर्केर गए । भोजन सिद्धिएपछि सो भिक्षु जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुले जे जति कुराकानी वैशालीवासी उद्गत गृहपतिसँग भएका थिए ती जम्मै कुरा भगवानलाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! भिक्षु, जुन आठ कुराहरू वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले ठीकसँग सुनाए, सोही आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरूले युक्त छन् भनी मैले प्काश गरेको हुँ । यी नै आठ आश्चर्यजनक

१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद-संयोजन । यी पाँच अधोगामिनी संयोजन हुन् ।

अद्भूत गुणहरूले वैशालीवासी उद्गत गृहपति सुसम्पन्न छन् भनी धारणा गर ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२—किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन् ?

एक समय भगवान, वैशालीको महावनस्थित कूटागारशालामा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यसबखत वैशालीवासी उद्गत गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

A १— “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्छ, बयान गर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ सो, भिक्षु

१. सं. नि-III. पृ. १०० वेसालीसुत्तं ।

ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ। उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन्।”

A २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ। उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन्।”

A ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ। उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन्।”

A ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ।

उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ५— “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ६— “हे गृहपति ! यहाँ मनो-विज्ञेय धर्महरू (मन विषयहरू) छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन गर्छ, बयान गर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

B १— “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्दैन बयान गर्दैन र त्यसैमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा

त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहँदैन सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन,... र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबि-रहँदैन, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन,... र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न

हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ५— “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहुँदैन, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबि नरहुँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ६— “हे गृहपति ! यहाँ मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन ... र त्यसैमा डुबिरहुँदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन ... र त्यसैमा डुबि नरहुँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यी उपदेश सुनी वैशालीवासी उद्गत गृहपति प्रसन्न भए]

X X X

मूल सूत्र :—

३—बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा वैशालीवासी उद्गत गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवान बुद्धले निम्न कुरा भन्नु भयो ।]

“हे भिक्षुहरू ! वैशालीवासी उद्गत गृहपति छ, गुणधर्मले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्यशील, (५) आर्यज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनै छ गुण-धर्मले सुसम्पन्न भई वैशालीवासी उद्गत गृहपति तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

४-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरू एक सभामा प्रियंकर दायकहरूमध्ये वैशालीवासी उद्गत गृहपति अग्र छन् भनी भन्नुहुँदै भगवानले तलको सूत्र बताउनु भयो ।]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं मनापदायकानं यदिदं उगो गृहपति वेसालिको” ।”

१. अं. नि-६ पृ. १४९ भल्लुकादिसुत्तं ।

२. अं. नि- १ पृ. २६ एतदगवग्गो ।

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा प्रियकरदायक श्रावक उपासकहरू मध्येमा वैशालीवासी उद्गत गृहपति उग्रछन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

५-प्रियंकर वस्तु-दान

एक समय भगवान, वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन भगवान पूर्वाण्हसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ वैशालीवासी उद्गत गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । अनि वैशालीवासी उद्गत गृहपति भगवानकहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि— जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ उसले उस्तै पाउँनेछ^२ ।”

१. अं. नि-५ पृ. ३१४ मनापदायीसुत्तं ।

२. मनापदायी लभते मनापं ।

(१) “भन्ते ! मलाई शाल-पुष्पक^१ खाद्यपदार्थ मन पर्छ, अतः भगवानले अनुकम्पाराखी शाल-पुष्पक खाद्यपदार्थ स्वीकार गर्नुहोस् । भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि- जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ, उसले त्यस्तै पाउनेछ ।”

(२) “भन्ते ! मलाई पाकेको बयर जस्तै गरी पकाएको सुँगुरको मासु मन पर्छ, अतः भगवानले अनुकम्पाराखी पाकेको कोलफल^१ जस्तै गरी पकाएको सुँगुरको मासु स्वीकार गर्नुहोस् । भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि- जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ, उसले त्यस्तै पाउनेछ ।”

(३) “भन्ते ! मलाई घ्यू-तेलमा मात्र तयार पारिएको नालियशाक^१ मन पर्छ, अतः भगवानले अनुकम्पाराखी घ्यू-तेलमा मात्र तयार पारिएको नालियशाक स्वीकार गर्नुहोस् । भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नु भयो । भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि- जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ, उसले त्यस्तै पाउनेछ ।”

१. शालपुष्प भैं सेतो चामलको पीठोले तयार पारिएको खाद्यपदार्थ । अं. अ. क. पृ. ६०१.

२. बयरको विभिन्न नामहरूमध्येको नाम ‘कोलफल’ पनि हो ।

३. एक प्रकारको टुसाजस्तै तरकारी विशेष ।

(४) “भन्ते ! मलाई मार्शी चामलको भातका साथ अनेक सूप, व्यञ्जनहरू मन पर्छ, अतः भगवानले अनुकम्पाराखी मार्शी चामलको भातको साथै अनेक सूप व्यञ्जनहरू स्वीकार गर्नुहोस् । भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नु भयो । भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि— जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।”

(५) “भन्ते ! मलाई काशीको वस्त्र (रेशम) मन पर्छ, अतः भगवानले अनुकम्पाराखी काशीको वस्त्र स्वीकार गर्नुहोस् । भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नु भयो । भन्ते ! मैले भगवानको सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि— जसले आफूलाई मनपर्ने वस्तु दान दिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।”

(६) “भन्ते ! मलाई भल्लर भएको, अस्तर विच्छ्याइ राखेको, ऊनको अस्तर वछ्याइराखेको, बाक्ला-बाक्ला ऊनका विच्छ्याउना विच्छ्याइराखेको र उत्तम कदलीमृगको छाला वछ्याइ राखेको पलङ्गमाथि भीत टाँगिराखेको तथा पलङ्गको सिरान र गोडा मुनि दुवैतिर रक्तवर्ण तकिया भएको पलङ्ग मन पर्छ । किन्तु हामीलाई पनि थाहा छ कि यस्तो पलङ्ग भगवानलाई उचित छैन । भन्ते ! भगवानले अनुकम्पाराखी सहश्राधिक मूल्यजाने यो चन्दनको पीरा स्वीकार गर्नुहोस् ।” भगवानले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नु भयो । त्यसपछि भगवानले वैशालीवासी उद्गत गृहपतिलाई निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो :—

- १- “मनापदायी लभते मनापं, यो उज्जुभूतेसु ददाति छन्दा ।
अच्छादनं सयनमथन्नपानं, नानप्पकारनि च पञ्चयानी ॥”
- २- “चत्तञ्चमुत्तञ्च अनागहीतं, खेत्तुपमे अरहन्ते विदित्वा ।
यो दुच्चजे सप्पुरिसो चजित्वा, मनापदायी लभते मनापन्ति ॥”

अर्थ :—

१- “जसले प्रेमपूर्वक, सोजो-राम्रो जीवन बिताउनेलाई आफूलाई मन पर्ने वस्त्र, शयनासन र अन्नपानादि नाना प्रकारका प्रत्ययवस्तुहरू दानदिन्छ, उसले मनपर्ने वस्तु नै पाउँनेछ ।”

२- “अरहन्तहरूलाई पुण्यक्षेत्र संभ्री जो सत्पुरुषले त्यागगन गाहो- आफूलाई मन पर्ने वस्तु- त्यक्त गरी, मुक्त गरी, आशा नलिई दान दिन्छ, उसले आफूलाई मन पर्ने वस्तु पाउँनेछ ।”

[यति उपदेश सुनी वैशालीवासी उद्गत गृहपति प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

६-उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास

अनि भगवान वैशालीवासी उद्गत गृहपतिलाई उक्त^१ अनुमोदन धर्मोपदेश गर्नुभई आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो^२ ।

१. माथिको सूत्रोपदेश सिद्धिएपछि ।

२. अं. नि-५ पृ. ३१४ मनापदायीसुत्तं ।

केही समयपछि, वैशालीवासी उद्गत गृहपति परलोक भए । परलोक भई वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले एक मनोमय शरीर धारण गरे । त्यसबखत भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु हुन्थ्यो । अनि एकदिन उद्गत गृहपति देवपुत्र प्रभापूर्ण रात्रीमा, प्रभापूर्ण वर्णले युक्त भई, जेतवन विहार जम्मै प्रकाशित पारी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उद्गत देवपुत्रसँग भगवानले सोध्नुभयो :—

“हे उद्गत ! के त, जस्तो इच्छा गरेको थियो त्यस्तो भयो कि भएन ?”

“भन्ते ! जस्तो इच्छा गरेको थिएँ त्यस्तै भयो ।”

अनि भगवानले उद्गत-देवपुत्रलाई निम्न गाथा सुनाउनु भयो :

Dhamma.Digital

१- “मनापदायी लभते मनापं, अगगस्सदाता लभते पुनगगं ।

वरस्सदाता वरलाभी होति, सेट्ठददो सेट्ठमुपेति ठानं ॥

२- “यो अगगदायी वरदायी, सेट्ठदायी च यो नरो ।

दीघायु यसवा होति, यत्थ यत्थूपपज्जती’ ति ॥”

अर्थ :—

१- “मनपर्ने दान दिनेलाई मनपर्ने वस्तु प्रतिलाभ हुन्छ, अग्रदान दिनेलाई अग्रफल प्रतिलाभ हुन्छ । उत्तम दानदिनेलाई उत्तमफल प्रति-

लाभ हुन्छ, श्रेष्ठदान दिनेलाई श्रेष्ठस्थान नै लाभ हुन्छ ।”

२- “जो अग्रदायी, वरदायी, तथा श्रेष्ठदायी हुन्छ, ऊ जहाँ जहाँ जन्मिन्छ त्यहाँ त्यहाँ दीर्घायु तथा यशवान् भएर रहन्छ ।”

— ० —

७. हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति

परिचय

वैशालीनगर र भोगनगरको बीचमा हस्तिग्राम, आम्रग्राम र जम्बुग्रामहरू थिए^१ । यी मध्ये हस्तिग्राम वृजिजनपदमा पर्दछ ।

हस्तिग्राममा एक ठूलो सेठको परिवार थियो । यो परिवारमा एक पुत्रको जन्म भएको थियो । जसको उद्गत भनी नामकरण गरिएको थियो । पछि यिनको पिता स्वर्गवास भएपछि यिनैले सेठपद प्राप्त गरेका थिए र हस्तिग्रामका सेठ भएकोले यिनी 'हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति' ले प्रख्यात भए^२ । हस्तिग्राम उद्गत गृहपति भन्नाले वैशालीवासी उद्गत गृहपति भिन्नै हुन् भन्ने कुराको पनि जानकारी दिन्छ ।

हस्तिग्राम उद्गत गृहपतिको एक सुन्दर तथा रमणीय नागवन भन्ने उद्यान पनि थियो । एक दिन यिनी धेरै सहेली, नोकर चाकरनीहरूका साथ नागवन उद्यानमा एक हप्तासम्म बस्ने कार्यक्रम अनुसार सहेलीहरूसँग रसरंग तथा मदिरापान गरी प्रमत्त भई दिन बिताउँदै थिए । भगवान बुद्ध पनि एकदिन यसै उद्यानमा हुनुहुन्थ्यो ।

१. दी. नि- II. पृ. ९६

२. अं. अ. क. पृ. २१४

हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति मदिरापानले लट्ट भई सहेलीहरूसँग उद्यानमा डुलिरहँदा टाढैबाट भगवान बुद्धलाई देखासाथ दश औंला जोरी नमस्कार गरी भगवानका छेउमा गए । भगवानका छेउमा जाँदा जाँदै मदिराको नसा हट्दै गयो । बुद्धलाई देखी उनी अत्यन्त प्रसन्न पनि भए । भगवानको नजिक पुगिसकेपछि उनलाई उहाँले उपदेश गर्नुभयो । उपदेश सुनिसकेपछि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति तीन मार्गफल^१ साक्षात्कार गरी अनागामीफलमा प्रतिष्ठित भए^२ । त्यहाँ देखि उनी बुद्धको अनन्त भक्त आर्यश्रावक उपासक भई बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको सेवा र उपस्थान गर्न थाले ।

यिनमा पनि आर्यश्रावक उपासकहरूमा हुने छ शीलसदाचारको विशेष ज्ञान थियो । जुनकुरा तल लेखिएको “बुद्धद्वारा प्रशंसा” भन्नेबाट थाहा हुन्छ ।

भगवानले हस्तिग्राम उद्गत गृहपतिमा आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू निहीत छन् भनी भिक्षुहरूलाई बताउनु भएको कुरा सुनी एक भिक्षु उद्गत गृहपतिकहाँ गई सो गुणहरू कुन कुन हुन् भनी सोध्दा उद्गत गृहपतिले बताएको कुरा तल लेखिएको “अष्ट आश्चर्यगुण” भन्नेबाट प्रष्ट हुनेछ । अनागामी मार्गफलमा प्रतिष्ठित भएका व्यक्तिहरूमा पाइने गुणहरूमध्ये ब्रह्मचर्य-पञ्चशील र अरू संयोजनहरू निर्मूल भएको पनि उद्गत गृहपतिमा पाइन्छ ।

१. स्रोतापन्न, सकृदागामी र अनागामी मार्गफल ।

२. अं. अ. क. पृ. २१४

देवताहरू आई “फलाना भिक्षु क्लेशयुक्त छन्, फलाना भिक्षु क्लेश रहित छन्” भन्ने इत्यादि कुरा सुनाएता पनि उनको मनमा यस कुराले कुनै असर परेको देखिदैन । सबै भिक्षुहरूलाई समानरूपले नै समश्रद्धा र भक्तिले उपस्थान गर्दै भोजन पनि गराउँथे । उनको मनमा ‘अमुकाभिक्षुलाई थोरै र अमुक भिक्षुलाई धेरै दिउं’ भन्ने विचार पनि कहिले हुन्थ्यो । इत्यादि गुणले गर्दा नै उनलाई भगवानले सङ्घोपस्थान गर्नेहरू मध्येमा सर्वोत्तम घोषित गर्नुभएको हो । जुन कुरा तल लेखिएको “अग्रस्थान घोषणा” भन्नेबाट पुष्टि हुन्छ ।

मूल सूत्र :—

१-अष्ट आश्चर्यगुण

एक समय भगवान, वज्जी (वृज्जि) जनपदको हस्तिग्राममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यहाँ भगवानले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी आमन्त्रण गर्नु भयो । “भदन्त” भनी भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले उनीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षु हो ! हस्तिग्रामवासी उद्गत गृहपति आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरूले सुसम्पन्न छन् भनी धारणा गर ।”

१. अं. नि-८ पृ. ३१८ दुतियउगसुत्तं ।

यति भन्नुभई भगवान आसनबाट उठी विहार (आफू बस्ने घर) भित्र पस्नुभयो ।

त्यसपछि एक भिक्षु पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि विच्छाचाई राखेको आसनमा बसे । अनि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति जहाँ सो भिक्षु थिए त्यहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिसँग सो भिक्षुले निम्न कुरा सोधे :—

“हे गृहपति ! भगवानले तिमीलाई आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छ भनी भन्नुभएको छ । ती कुन आठगुणहरू हुन् जो तिमी सम्पन्न छौ ?”

“भन्ते ! कुन आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छ भनी भगवानले भन्नु भएको हो सो कुरा त मलाई थाहा छैन, किन्तु जुन आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू ममा विद्यमान छन् ती कुरा सुन्नुहोस्, राम्ररी मनमा राख्नुहोस् ! म भन्दछु ।”

“हुन्छ, गृहपति” भनी सो भिक्षुले हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले निम्न कुरा भने :—

१— “भन्ते ! जब नागवनमा आफ्नो परिचारिकाहरूसँग घुमिरहँदा सर्वप्रथम मैले टाडैबाट भगवानको दर्शन पाएँ र दर्शन गर्नासाथै मेरो चित्त भगवान प्रति प्रसन्न भएको थियो; मदिराको नसा पनि हटेर

गयो— भन्ते ! यही पहिलो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

२— “भन्ते ! अनि मैले प्रसन्नचित्त भई भगवानको सत्संगत गरें । भगवानले मलाई **आनुपूर्विकथा** सुनाउनु भयो :—दान-कथा^१ ० र नैष्कर्म्यको गुण-कथा । जब भगवानले मेरो चित्त ‘उपयुक्त छ’^१ ० र प्रसन्न छ’ भनी जान्नुभयो, तब भगवानले मलाई आफै खोजिगरी पाउनु भएको धर्मोपदेश गर्नुभयो^१ ० । **जसरी** मैलो नभएको, सफा र सुकिलो वस्त्रमा रँग रगाउँदा राम्ररी रँगले समात्ने हो **त्यस्तैगरी** मलाई त्यसै आसनमा विरज वीतमल धर्मचक्षु प्राप्तभयो^२ ० र शास्ताको धर्मावबोध गर्नका निम्ति कसैको सहायता नचाहिने भइसकेपछि म त्यहीं नै बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएँ । **ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको** शिक्षापदहरू^३ पनि ग्रहण गरें । यही दोश्रो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

३— “भन्ते ! मेरा चार कुमारी प्रजापतिहरू थिए । अनि जहाँ ती कुमारी प्रजापतिहरू थिए त्यहाँगई मैले उनीहरूलाई यस्तो भनें— हे बहिनी हो ! मैले **ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको** शिक्षापदहरू ग्रहण गरिसकेको छु । जो मन लाग्छ ऊ यहीं बसी भोगसम्पत्ति परिभोग गरी पुण्यकार्य गरी बस; आफ्नो ज्ञातिकुलमा जान मन लागे उहाँ जाऊ, यदि कुनै पुरुषसँग जान मन लाग्छ भने म उसलाई दिइदौंला । यसो भन्दा

१. हेर पृ. ३१४ आनुपूर्विकथा ।

२. हेर पृ. ३१५ ।

३. हेर पृ. ३१५ को पाद टिप्पणि ।

मेरी जेठी पत्नीले मलाई भनी- 'मलाई अमुक आर्यपुरुषको हातमा सुम्पिदिनुहोस् ।' अनि मैले सो पुरुषलाई बोलाउन पठाई बाँया हातले पत्नीलाई समाती, दाँया हातले कलस समाती त्यो पुरुषलाई मेरी पत्नी सुम्पिदिएँ । मेरी कुमारी पत्नीलाई परित्याग गरिदिंदा मेरो मनमा अलिकता पनि अन्यथा भएको मलाई थाहा छैन । भन्ते ! यही तेश्रो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

४- “भन्ते ! मेरो घरमा भोगसम्पत्ति छ । ती जम्मै धनसम्पत्ति शीलवान् कल्याणधर्मीहरूलाई पनि समानरूपले परिभोग गर्ने अधिकार दिइएको छ । भन्ते ! यही चौथो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

५- “भन्ते ! जब म कुनै भिक्षुको सत्संगत गर्छु त म उसको सत्कारपूर्वक नै सतसंगत गर्छु, असत्कारपूर्वक होइन । यदि सो भिक्षुले मलाई धर्मोपदेश गर्छन् भने म उनको धर्मोपदेश सत्कारपूर्वक नै सुन्दछु, असत्कारपूर्वक होइन । यदि मलाई सो आयुष्मान्ले धर्मोपदेश गर्दैनन् भने म उनलाई धर्मोपदेश गर्छु । भन्ते ! यही पाँचौ आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

६- “भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुपर्ने छैन कि जब मैले सङ्गलाई निम्तो गर्दा देवताहरू आई यसो भन्दछन्- ‘हे गृहपति ! अमुक भिक्षु दुवैतिरबाट^१ विमुक्त छन्, अमुक भिक्षु प्रज्ञा-विमुक्त छन्,^२

१. रूपकाय र नामकायबाट मुक्त छ अर्थात् अर्हत् हुन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १२८.

२. प्रज्ञाद्वारा विमुक्ति प्राप्त भएका अर्थात् विपश्यना-प्रज्ञा प्रधान गरी विमुक्ति भएका । अं. अ. क. पृ. ६९८, म. अ. क. III. पृ. १२९.

अमुक भिक्षु काय-साक्षी छन्,^१ अमुक भिक्षु दृष्टि (सम्यक्) प्राप्त छन्,^२ अमुक भिक्षु श्रद्धा-विमुक्ति छन्,^३ अमुक भिक्षु श्रद्धानुसारी छन्,^४ अमुक भिक्षु धर्मानुसारी छन्,^५ अमुक भिक्षु शीलवान् कल्याणधर्मी छन्, अमुक भिक्षु दुःशील दुराचारी छन् ।' सङ्गलाई भोजन गराई रहँदा मेरो मनमा यस्तो विचार आएको मलाई थाहा छैन कि- 'यसलाई कम दिउँ, यसलाई धेरै दिउँ, किन्तु समानचित्तले (बराबर गरी) नै दान दिन्छु, भोजन खाउँछु । भन्ते !' यही छैटौँ आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।"

७- "भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुपर्ने कारण छैन कि मकहाँ देवगणहरू आई हे गृहपति ! भगवानको धर्म सु-आख्यात छ' भनेमा । यस्तो भन्दा ती देवगणहरूलाई म यस्तो भन्दछु- 'हे देवगण-

१. स्रोतापन्नफल प्राप्त गरेका देखि लिएर अरहत्फल प्राप्त गर्ने सम्मकालाई कायसाक्षी भन्दछन् ।

२. 'यो दुःख हो, यो निरोध हो' भन्ने इत्यादि धारणा प्राप्त भइसकेका । यो पनि स्रोतापन्नबाटै शुरु हुन्छ ।

३. श्रद्धाप्रधान गरी विमुक्ति प्राप्त व्यक्ति । अं. अ. क. पृ. ६९८, म. अ. क. III. पृ. १२९

४. श्रद्धाको अनुसार जाने व्यक्ति । हेर पृ. २७१ श्रद्धानुसारी ।

५. धर्मानुसार चित्त पठाउने पुरुष । हेर. पृ. २७१ धर्मानुसारी । उपरोक्त सात पुरुषहरूका बारे विस्तृत जान्न चाहेमा म. नि. II. कीटागिरिसुत्त हेनुहोस् ।

हरू ! तपाईंहरूले मलाई यसो भन्नुभए पनि भन्नु नभए पनि भगवानको धर्म सु-आख्यात नै छ ।' मकहाँ देवगण आई कुरा गर्छन् अथवा म देवगणसँग कुरा गर्छु भनी मेरो मनमा कुनै प्रकारको गर्व वा अहंकार उत्पन्न भएको मलाई थाहा छैन । भन्ते ! यही सातौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।”

८- “भन्ते ! यदि भगवानभन्दा अगाडि मृत्यु भएमा, भगवानले मेरो बारे यस्तो भन्नु भएमा कुनै आश्चर्य हुने छैन कि- ‘उसँग त्यो संयोजन छैन जुन संयोजनले युक्त भएको भए ऊ पुनः यसलोकमा जन्मिने थियो ।’ यही हो भन्ते ! ममा विद्यमान भएको आठौं आश्चर्यजनक अद्भूत गुण ।”

“भन्ते ! यिनै आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू हुन् जुन ममा विद्यमान छन् । किन्तु मलाई थाहा छैन कि कुन आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरू ममा छन् भनी भगवानले भन्नु भएको हो ।”

अनि सो भिक्षु हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको घरमा भिक्षाभोजन ग्रहण गरी आसनमा उठी फर्केर गए । भोजन सिद्धिएपछि सो भिक्षु जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुले जे जति कुराकानी हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिसँग भएका थिए ती जम्मै भगवानलाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! भिक्षु, जुन आठ कुरा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले ठीकसँग भने, सोही आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुणहरूले उनी

युक्त छन् भनी मैले प्रकाश गरेको हुँ। यही नै आठ आश्चर्यजनक अद्भूत गुण-धर्मले हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति सु-सम्पन्न छन् भनी धारणा गर !”

X

X

X

मूल सूत्र :—

२—किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?

एक समय भगवान्, वज्जी (वृज) जनपदको हस्तिग्राममा बस्नुभएको थियो^१।

त्यस बखत हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

(१)— “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो

१. सं. नि- III. पृ. १०१ वज्जीसुत्त ।

भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्छ, बयान गर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ। उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन्।”

(२)– “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन्...(३) घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन्...(४) जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्...(५) काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन्...र (६) मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट ...र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन गर्छ, ...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ। उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन्।”

१– “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट,...र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्दैन बयान गर्दैन र त्यसैमा डुबि रहँदैन, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन। उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ। गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन्।”

२- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन्...३- घ्राण-
विज्ञेय गन्धहरू छन्...४- जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्...५- काय-विज्ञेय
स्पर्शहरू छन्...६- मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट ...र रजनीय
हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन गर्दैन, बयान गर्दैन र त्यसैमा
डुबि रहँदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि
नरहँदा उसमा त्यसको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन ।
उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही
प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यी उपदेश सुनी हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :—

३-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको प्रशंसा
गर्नुहुँदै भगवानले निम्न सूत्र भन्नुभयो ।]

“हे भिक्षुहरू ! हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति छ गुण धर्महरूले
सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी
बसेका छन् । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

१. अं. नि-६ पृ. १४९ भल्लुकादिसुत्त ।

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

४—अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा सङ्घ उपस्थान गर्नेहरू मध्येमा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति अग्रछन् भन्नुहुँदै भगवानले निम्न सूत्र भन्नु भयो ।]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं सङ्घुपट्टाकानं यदिदं हत्थिग्रामको उग्गतो गृहपती’ति^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा सङ्घोपस्थाक श्रावक उपासकहरू मध्येमा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति अग्रछन् ।”

— ० —

१. अं. नि-१ पृ. २६ एतदग्गवग्गो ।

द. शूर अम्बष्ठ उपासक

परिचय

कोशल राज्यको श्रावस्ती नगरको एक सेठ-कुलमा शूर अम्बष्ठ उपासकको जन्म भएको थियो। उनी विवाहित भएपछि त्यस बखतका तैर्थीय सम्प्रदायका साधुहरूका सेवक भएका थिए।

एक दिन दशबल शास्ता बिहानपख “आज कसलाई उद्धार गर्न सकौंला” भनी करुणासमापत्तिमा (ध्यानमा) बसी ध्यानचक्षुले लोकमा हेर्नुहुँदा शूर अम्बष्ठ उपासक आफ्नो ध्यानरूपी जालमा पर्न आए र शूर अम्बष्ठ उपासक स्रोतापन्न हुने प्रत्यय समेत देख्नु भई भिक्षाको समयमा क्रमशः शूर अम्बष्ठ उपासकको घरद्वारमा जानु भयो।

शूर अम्बष्ठ उपासकले दशबल शास्ता आफ्नो घरको दैलोमा उभिइरहनु भएको देखेर “दशबल शास्ता महान कुलवाट प्रव्रजित हुनु भएको छ। उहाँको यशकीर्ति पनि लोकमा अद्वितीय छ। मेरो घरमा अधि कहिले पनि पाल्नु भएको छैन। त्यस्ता महापुरुष तपस्वी आफ्नो घर-द्वारमा आउँदा स्वागत नगर्नु उपयुक्त हुने छैन” भनी बुद्धिमानितापूर्वक विचार गरी भगवान छेऊ गई उहाँको चरणकमलमा शीरले अभिवादन गरी घरभित्र प्रवेश गर्नहुन्न प्रार्थना गरे। भगवान पनि घरभित्र पाल्नु-भयो। अनि शूर अम्बष्ठले अत्यन्त भक्तिपूर्वक उत्तम आसनमा बसाई उत्तम भिक्षा-भोजन अर्पित गरे।

भोजनपछि, भगवानले उनलाई यथायोग्य तथा चरित्रानुकूल धर्मोपदेश गर्नु भयो । धर्मोपदेशको अन्तमा शूर अम्बष्ठ उपासक स्रोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भए ।

भगवान शास्ता पनि आफ्नो उद्देश्य पूरा गरी, उनलाई धर्मफलमा प्रतिष्ठित गराई, निर्वाणको स्रोतमा राखी, अटल श्रद्धाले सुसम्पन्न गराई फर्केर जानुभयो ।

अडगुत्तर अर्थकथानुसार^१ यस बेला पापी मारदेवपुत्र शूर अम्बष्ठ उपासक बुद्धको शरणमा गएको देखेर उनको शरणशील तथा श्रद्धा क्तिको अटल रहेछ भन्ने कुराको साथै उनी कुनै मार्गफलमा प्रतिष्ठित भए कि भएका रहेन छन् भनी जाँच गर्न आफ्नो दिव्यानुभावद्वारा सम्पूर्ण वत्तीसलक्षणले युक्त बुद्धरूप निर्वाण गरी क्षणभरमै शूर अम्बष्ठको घर-द्वारमा पुगे^२ । “दशबल शास्ता फेरि आफ्नो घरद्वारमा पाल्नु भयो” भन्ने सुनेर “कुनै खास कारण नभई भगवान पुनः फर्कनुपर्ने होइन, अवश्य पनि कुनै विशेष कारण होला” भनी विचार गरी शूर अम्बष्ठ उपासक घर बाट भट्ट बाहिर आई भगवान ठानी अभिवादन गरी “भन्ते ! भरखरै तपाईं यहाँबाट पाल्नु भएको थियो, तुरन्तै यहाँ फर्कनु भयो; किन होला ?” भनी सोधेपछि पापीमार देवपुत्रले भने :—

१. पृ. २१५ ।

२. शूर अम्बष्ठलाई भैं सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई पनि इन्द्रले यस्तै प्रकारले परीक्षण गरेका कुरा धम्म. अ. क. पृ. २३६ : बालवग्गमा र उदानमा पनि समुल्लेख छ ।

“हो हे अम्बष्ठ ! मैले तिमीलाई अधि पञ्चस्कन्धबारे उपदेशदिंदा ‘सबै पञ्चस्कन्ध अनित्य, दुःख तथा अनात्म हो’ भनी भनेको थिएँ, तर त्यो त्यसो होइन; ‘केही अनित्य हो, केही होइन’ भनी भन्न बिर्सकोले फेरि भन्नको निमित्त फर्केर आएको हुँ ।”

यति कुरा सुन्नासाथ शूर अम्बष्ठको मनमा भ्वास्स पापिमार देवपुत्रको सम्झना भयो । बुद्ध भगवानले कहिले पनि होस नराखी कुरा गर्नु हुन्न । यी अवश्यनै पापी मार देवपुत्र हुन् भनी जानी “तिमी मार देवपुत्र होइनौ ?” भनी सोध्दा मार देवपुत्रले आर्यश्रावकको गुणानुभावको प्रभावले गर्दा सत्य कुरा छिपाएर राख्न सकेनन् र “हो, म मार देवपुत्र हुँ” भनी बके ।

“तिमीजस्ता मार, उएटात के हजारौं आएर अनेक तरहले परीक्षा गरेता पनि मेरो श्रद्धा डगमगाउन सक्ने छैनौ । दशबल बुद्धले मलाई “सबै संस्कार अनित्य हुन्” भनी राम्ररी संझाई अवबोध गराइसक्नु भएको छ । मेरो श्रद्धा अटल छ । जाऊ, तिमी मेरो घरद्वारमा नबस !” भनी तर्जनात्मकरूपले हप्काउँदा पापीमार देवपुत्र क्षणभर पनि टिक्न नसकी त्यहीं नै अन्तरधान भए ।

सन्ध्यासमयमा शूर अम्बष्ठ उपासक जेतवन विहारमा गई दिउँसो भएको घटना सम्बन्धी सबै कुरा भगवानलाई सुनाई “भन्ते ! यसरी पापीमार देवपुत्रले मेरो श्रद्धा डगमगाउन खोजेका थिएँ” भनी विन्तिगरे । यसै सिलसिलामा भगवानले त्यहाँ भेला भएका परिषद् अगाडि “शूर अम्बष्ठ उपासक अत्यन्त प्रसन्न हुने श्रावक उपासकहरूमा अग्रछन्” भन्नु

हुँदै अग्रस्थान घोषणा गर्नुभयो । यस्तैगरी पछि एकदिन स्रोतापन्न आर्यश्रावकमा हुने छ गुण-धर्मले पनि सुसम्पन्न छन् भनी शूर अम्बष्ठ उपासकको प्रशंसा गर्नुभयो ।

X X X

मूल सूत्र :—

१—अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीमा जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूलाई सम्बोधन गर्नु हुँदै भगवान बुद्धले “अत्यन्त प्रसन्न हुनेहरू मध्येमा शूर अम्बष्ठ उपासक श्रेष्ठ छन्” भनी घोषणा गर्नुभयो ।]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं अवेच्चप्पसन्नानं यदिदं सूर अम्बष्ठो'ति^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षु हो ! अत्यन्त प्रसन्न हुने मेरा श्रावक उपासकहरू मध्येमा शूर अम्बष्ठ अग्रछन् ।”

X X X

१. अं. नि-१. पृ. २६ एतदगवग्गो ।

मूल सूत्र :—

२—बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा शूर अम्बष्ठ उपासकको प्रशंसा गर्नु हुँदै भगवानले निम्न कुरा भन्नुभयो ।]

“हे भिक्षु हो ! शूर अम्बष्ठ उपासक छ, गुण-धर्मले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् । कुन छ, गुण भने ?—

(१) 'बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनै छ, गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई शूर अम्बष्ठ उपासक तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

९. जीवक वैद्य

परिचय

मगधराज्यको राजधानी राजगृहमा रातको एकशय कार्षापण लिने सुन्दरी शालवती नामक गणिका थिइन् ।

राजा बिम्बिसारसँगको संभोगद्वारा उज्जैन निवासी पद्मावती नामक गणिकाबाट जन्मेको पुत्रनै अभय राजकुमार हुन्^१ । अभय राजकुमार निगण्ठनाथपुत्रका प्रमुख भक्तहरू मध्ये एक हुन्^२ ।

एक दिन शालवती गणिकाले एकपुत्र जन्माइन् । भनिन्छ कि गणिकाहरूले छोरी जन्मेमा मात्र पालन-पोषण गर्छन् र छोरा जन्मेमा उसलाई फ्याकिदिन्छन् । यही उक्तिको प्रमाणस्वरूपमा शालवती गणिकाले पनि आफ्नो छोरा दूधे-बालकलाई नाङ्लोमा राखी कसिंगर फ्याक्ने ठाउँमा फाल्न लगाएको थिइन् । यो कुरा महावग्गपालिको जीवककथाद्वारा स्पष्ट हुनेछ जो तल लेखिएको छ । संयोगवश यसै बखत अभयराजकुमार दिनुहुँ भैं राजाको चाकडीमा गइरहेको बेला बाटोको छेउमा दुधे बालकलाई कौवाहरूले छोपिरहेको देखी मानिसहरूसँग सोध्दा 'दूधे-बालक' भन्ने कुरा थाहा पाई 'जीवित छ कि छैन' भनी सोध्दा 'जीवित नै छ'

१. थेरीगा. अ. क. पृ. ३१ : अभयमाता थेरीगाथा ।

२. म. नि. क्ष्म पृ. ६७ : अभयराजसुत्तं ।

भन्ने सुनी अभय राजकुमारले सो दुधे-बालकलाई आफ्नो अन्तपुरमा लैजाने आदेश दिए ।

अन्तःपुरमा दुधे-बालकको पालन-पोषण राजकीय ढंगबाट भयो । 'जीवित छ' भन्ने अर्थले 'जीवक' र कुमारद्वारा भरण-पोषण गरी हुर्क्याइएको भन्ने अर्थले 'कौमारभृत्य' भनी नामकरण भएको हो । अर्को अर्थ गर्नेहरू बाल-चिकित्सक भएको हुनाले पनि 'कौमारभृत्य' भनिएको हो भनी भन्दछन्^१ ।

X X X

अभय राजकुमारको रेखदेखमा भएको भरण-पोषणबाट क्रमशः जीवक बाल्यकाललाई व्यतिक्रम गर्न लागे । एक दिन राजदरबारका केटा-केटीहरूले उनलाई 'बिना आमाका छोरा' भनी भनेको सुनी तथा कुनै चहाड वा पर्वदिनमा, राजदरबारका अरू केटा-केटीहरूले आ-आफ्ना ज्ञातिवन्धु, नातादार, मामा, बाजे, बजेहरूबाट आफू सुहाउँदा विभिन्न वस्तुहरू, कोसेली आदि पाए भैं आफूले केही पनि नपाएका जस्ता कारणहरूले गर्दा जीवकको कलिलो बाल चेतनामा चोट पऱ्यो र मनमा अनेक कुरा उठ्न थाल्यो । एक दिन निर्भीकरूपले अभय राजकुमार कहाँ गई आफ्नो आमा-बाबु 'को हुन् ?' तथा उनीहरू 'कहाँ छन् ?' भनी प्रश्न गरे^२ ।

१. D. P. P. I. पृ. ९५७

२. समन्तपासादिका पृ. ८२६

यो प्रश्न अभय राजकुमारको निमित्त हृदयस्पर्शी र मार्मिक थियो । **राजकुमार** अभयले बालमनोविज्ञानलाई ध्यानमा राखी, तत्काल परिस्थिति र बालकको भविष्य कुण्ठित हुन नदिन समेत विचार गरी केही सत्य कुरा प्रकट गरे :—

“हे पुत्र ! मलाई तिमौ आमा थाहा छैन, किन्तु म तिम्रो पिता हुँ । म तिम्रीलाई पालन पोषण गर्दैछु ।”

उक्त कुराबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि **जीवक कौमारभृत्य** अभय राजकुमारसँग संभोगद्वारा **शालवती** गणिकाले जन्माएकी हो^१ । त्यस बखतसम्म जीवकले आफ्नी आमा को हुन् भन्ने कुरा पहिला थाहा न पाएता पनि पछि गएर उनले **शालवती** गणिकाबाट आफू जन्मेको कुरा थाहा पाए । शालवती गणिकाकै कोखबाट जन्मेकी^२ जीवककी काँछी बहिनी **‘सिरिमा’** भन्ने पनि गणिकावृत्तिमा नै थिई भन्ने कुरा **धम्मपदट्टकथा^३** र **विमानवत्थु अर्थकथामा^४** स्पष्ट बुझिन्छ । पछि सिरिमा गणिका **उत्तरा** उपासिकाको सतसंगतको कारणले बुद्धका आर्यश्राविका

१. हेर तल ‘जीवककथा’ । अं. अ. क. पृ. २१६ मा अभयराजकुमारद्वारा शालवती गणिकाको कोखबाट जन्मेको हो भनी स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको छ ।

२. D. P. P. I. पृ. ११४४

३. पृ. ३८८ : सिरिमावत्थु

४. पृ. ६१ : सिरिमाविमान ।

भई स्रोतापन्न-फल प्राप्त गरी चाँडै नै परलोक भएको कुरा पनि उक्त ग्रन्थ मै समुल्लेख भएको छ ।

समय बित्दै गएको जीवकको चिन्तनशक्तिमा उन्नत हुँदै गयो । १६ वर्षको उमेर पुग्दा^१ उनले विचार गरे कि यो राजदरबार कुनै शिल्पविद्या विना त्यसै जीवन बिताउन सजिलो हुने छैन । शस्त्र-अस्त्र वा अरू कुनै हस्ती-अश्व-शिल्पले कुनै मानव कल्याणकारी काम गर्न सकिने छैन । अतः मैले कुनै मानव कल्याण हुने शिल्प सिक्नु जरूरी छ । यस्तो सोची उनले “वैद्य-शास्त्र सिकेमा मानव-कल्याण गर्न सकिने छ” भन्ने निश्चय गरे । वैद्य-शास्त्रद्वारा केवल मानिसको शारीरिक स्वास्थ्य मात्र होइन बल्कि मानसिक सुखशान्ति पनि प्रदान गर्न सकिने छ ।

त्यस बखत राजदरबारमा विभिन्न व्यापारीहरू आवत-जावत गर्दथे । जीवकले यिनीहरूसँग सम्पर्क राखे । एक दिन यिनले एक व्यापारीसँग तक्षशिलामा कुनै वैद्यशास्त्र जान्ने विद्वान् छ कि भनी सोधे । व्यापारीले सकारात्मक जवाफ दिएको सुनी, जीवकले उनीहरूसँग तक्षशिला^२ जाने अठोट गरे । अनि एक दिन उनीहरू तक्षशिला जान लाग्दा आफ्ना पिता अभय राजकुमारसँग न सोधी जीवक उनीहरूसँगै गए^३ ।

१. अं. अ. क. पृ. ११६

२. वर्तमान शाहजिडी हेरी, जि. रावलपिण्डी पश्चिम पाकिस्तान ।

३. समन्तपा. पृ. ८२७

तक्षशिला पुगोपछि त्यहाँका नामी वैद्य कहाँ गई धर्मान्तवासी^१ को रूपमा रही वैद्यशास्त्र अध्ययन गर्ने आफ्नो दृढतालाई व्यक्त गरे पछि आचार्य हुने वैद्यले पनि स्वीकृत दिए । यस पछि त्यस आश्रममा ती दुइ गुरुशिष्यहरू अत्यन्त सौहार्दपूर्ण मात्र नभई पिता-पुत्रको जस्तै सम्बन्ध राखी बसे । **जीवक** पढ्न र धारणशक्तिमा अति उत्कृष्ट विद्यार्थी थिए । उनले १६ वर्षमा पुरा गरिने कोर्षहरू सातै वर्षमा पुरा गरे^२ । जुन कुरा मूल सूत्रबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।

सातवर्षसम्म लगातार घोरपिट गरी पढेर पनि गुरुको मुखबाट पढ्न सिद्धियो भन्ने कुरा सुन्न नपाउँदा उनको मनले केही खिन्नताको महशुस गरेको बुझिन्छ । त्यसैले उनले एक दिन गुरुकहाँ गई “कहिले यो शिल्पको अन्त आउने होला” भनी सोधे । गुरुले मनोभाव बुझी क्रियात्मक परीक्षाको रूपमा— “त्यसोभए हे जीवक ! खन्ती लिई तिम्री **तक्षशिलाको** आसपासको एक एक योजन घुमी कुनै काममा न लाग्ने जडी-बुटी खोजेर ल्याऊ !” भनी अह्वाए । जीवक चारैदिशामा घुमी कुनै काममा नलाग्ने पदार्थ भेट्दाउन नसकी गच्छुँगो मन गरी डराइ गुरुकहाँ गएपछि आचार्यले सारै खुशी भई “यत्तिले तिम्रो जीविका सफल हुनेछ” भनी

१. आचार्यहरूका घरायसी कामकाज समेत गरी आश्रममा बसी विद्याध्ययन गर्ने शिष्यहरूलाई ‘धर्मान्तवासी’ भन्दछन् र पैसातिरी आचार्यको घरायसी कामकाजबाट मुक्त भई विद्या सिक्नेलाई ‘अन्तेवासी’ भन्दछन् । समन्तपा पृ. ८२७ ।

२. समन्तपा. पृ. ८२७ ।

आशिर्वाद दिई भविष्यको विचार गरी थोरैमात्र बाटो खर्च दिई जीवकलाई विदा दिएर पठाए ।

उक्त परीक्षा साँच्चैकै— शिल्प, शास्त्र र विद्याको परीक्षा थियो । के आजकलका शिक्षापद्धतिमा पनि यति खँदिलो परीक्षा प्रणाली छ, होला ? यस किसिमको परीक्षा प्रणालीले प्रोत्साहन पाउँछ, होला ? क्रियात्मक र हित केवल कोरा कागजी परीक्षाको प्रथा तथा शिक्षण केन्द्रहरूमा गुरुशिष्यप्रतिको अघनिष्ठ प्रेम, अमधुर सम्बन्ध, दुवै पक्षबाट शिक्षा, शिल्प तथा शास्त्रहरू धनले मात्र लिने-दिने मनोवृत्ति— आदिले गर्दा न गुरुजनहरूमा आफूले सिकाउने शास्त्र विद्याबारे कुनै गहकिलोपन, न त सिकने शिष्यमा यस्तो गुण ! जीवन उज्यालो पार्ने जस्ता विद्याशास्त्रको क्षेत्रमा पनि छल-कपट, चोरी ! मेहनत विना चोरीको विद्या र चोरीको ज्ञानद्वारा कहिलेसमाज उँभो लाग्न सक्लान् ? ... यसैले त्यसताकाका विद्वज्जनले “विद्यार्थी-जीवनमा सुख र चैन कहाँ, कहाँ सुख र चैनमा बस्नेलाई विद्या !” भनी भनेको होला । क्षत्रीय परीक्षाको अभावले गर्दा, सरकार र जनताको सोचाइको स्तरमा चाहिने मात्रामा दूरदर्शिताको कमी तथा खँदिलोपनको भावनाले बढ्ता स्थान लिन नसकेको आदि कारणले गर्दा आफ्ना देशका पदार्थ आफ्नै हातमा भइकन पनि लेबल नटाँसिएको हुँदा पहिचान गर्न नसकी अर्काको शरणमा परिरहेका छन् । हराभरा जङ्गलमा उम्री रहेका लेबल टाँस्न लगाउँछन् । प्राचीन सिद्धान्त र साधनमा आधुनिक उपकरणको समुचित सामञ्जस्यता ल्याउनसकेमा जीवक जस्ता वैद्य अझ पनि दुर्लभ हुनेछैन होलान् ।

१६ वर्षको उमेरमा आफ्नै आत्मीय विचारले तक्षशिलामा गई ७ वर्षसम्म त्यहाँ वैद्य-शास्त्र अध्ययन गरी २४ वर्षको उमेरमा पुग्दा गुरुको असिम स्नेह प्राप्त गरी **जीवक वैद्य** घर फर्के ।

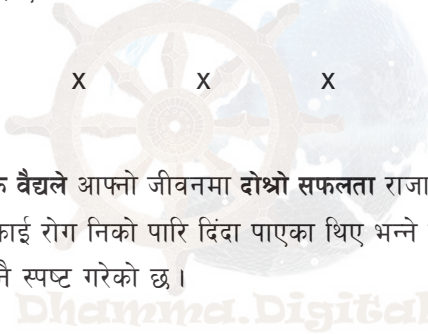
X X X

क्रमशः जीवक कौमारभृत्य साकेत^१ नगरमा पुग्दा उनको बाटो खर्च सिद्धिएपछि कुनै रोगीलाई औषधी गरी बाटो खर्चको व्यवस्था गर्ने विचार गरी नगरमा पसी सोधपूछ गरे । त्यस नगरको एक सेठकी भार्यालाई ७ वर्षदेखि टाउको दुख्ने रोग भएको सुनी जीवक उनको घरमा गए । किन्तु जीवक केवल २४ वर्षका तन्नेरी भन्ने सुनी सेठनीले, “कत्रा कत्रा बुढापाका वैद्यहरूले त निको पार्न सकेनन् भने यस्ता तन्नेरी वैद्यले के गर्न सक्लान् !” भन्ने कुरा उनकै नोकरद्वारा सुनी जीवकले “निको नभएसम्म केही दिनु पर्दैन” भनी उही नोकरद्वारा नै सुनाएपछि, सेठनीले औषधी गर्न लगाइन् ।

सर्वप्रथम जीवकले आफूले सिकेको शिक्षाको प्रतिफल यहींबाट पाएको देखिन्छ । उनले रोगीको अनुहार हेरी, उनीमा भएको विकृति लक्षण विचार गरी, घ्यूमा अनेक औषधी मिलाई, सातवर्षको रोगलाई एकै मात्रा घ्यूको नसले निकोपारि दिए । फलस्वरूप जीवकले **सोरह**

१. बुद्ध कालका छ प्रमुख नगरहरूमध्ये एक नगर । हाल अयोध्या । छ प्रमुख नगरहरू यी हुन् :— चम्पा, राजगृह, श्रावस्ती, साकेत, कौशम्बी र बाराणशी । दी. ति. II. पृ. ११३ : महापरिनिब्बानसुत्त ।

हज्जार (रूपैयाँ) का साथ दश, दशी तथा अश्वरथ समेत पाए । यसै परीक्षाको लागि उनलाई उनको गुरुले थोरै मात्र बाटो खर्च दिएका थिए । अरू कुराहरू तल सूत्रमा आउने नै छन् । **राजगृह** पुगेपछि जीवकले आफ्ना पिता **अभय राजकुमारलाई** कृतज्ञतापूर्वक प्राप्त भएको धन जम्मै चढाउँदा राजकुमारले जीवकलाई आफ्नै दरवारको क्याम्पभित्र घर बनाउन दिए । जीवक वैद्यको तन्नेरी जीवनमा यो पहिलो सफलता थियो । जीवकमा त्यस्तो शास्त्रसिद्धि थियो कि कर्मरोग बाहेक अरू कुनै पनि रोगलाई एकै मात्रा औषधीले निको पारि दिन्थे^१ ।

जीवक वैद्यले आफ्नो जीवनमा दोश्रो सफलता राजा बिम्बिसारको पुरानो अलकाई रोग निको पारि दिँदा पाएका थिए भन्ने कुरा पनि तल मूल सूत्रले नै स्पष्ट गरेको छ ।

राजा बिम्बिसारले धेरै दिनदेखि शरमिन्दाका साथ दुःख भोगिरहेको रोग निको भएपछि, जीवक वैद्यलाई पाँचशयस्त्रीहरूका आभरण दिएका थिए । यस बेला राजाले सोचेका थिए कि— “यदि जीवकले यी आभरणको पोको नलिएमा उनलाई राजदरवारको **प्रमुख राजवैद्य** घोषणा गर्नेछु ।” जीवकले पनि बुद्धि पुऱ्याई धनको लोभमा नलागी आभरणको पोको ग्रहण गरेनन् । जीवकको यस त्यागीशीलबारे बडो प्रभावित तथा खुशी भई राजाले उनलाई सबैप्रकारले भरिपूर्ण भएको घर,

१. समन्तपा. पृ. ८२७ ।

आम्रवनको उद्यान र वर्षमा एकलाख आम्रदानी हुने गाउँसहित ठूलो सम्मान र सत्कार गरी राजदरबारका महिलाहरूलाई र तथागत सम्यक् सम्बुद्ध प्रमुख आफूलाई समेत चिकित्सा गर्ने गरी राजदरबारका प्रमुख राज वैद्यको स्थानमा राखे^१ ।

यस्तै प्रकारको लाभ-सत्कार उज्जैनका राजा चन्द्रप्रद्योतको पाण्डुरोग निको पारि दिँदा पाएका थिए । निरोगी भई राजा चन्द्रप्रद्योतले उज्जैनबाट राजगृहमा, जीवकलाई ५०० गाडा अन्न, १६,००० रूपैयाँ, १,००० कपडाहरू र शिवीदेशमा बनेको अत्यन्त अनर्घ दोसल्ला एकजोर पनि पठाएका थिए । दोसल्ला पाउने वित्तिकै जीवकले, “यो दोसल्ला ओढन लायक पुरुष महापुरुष भगवान बुद्ध बाहेक अरू कुनै छैन” भनी त्यसै दिन भगवान कहाँ गई दोसल्ला अर्पण गरे । एक हजार कपडाहरू पनि भिक्षुसङ्घमा नै चढाए^२ । यो कुरा पनि तल मूल सूत्रमा नै आउने छ ।

Dhamma.Digital

यस बेलासम्म भगवान बुद्ध प्रमुख कुनै भिक्षुले पनि गृहपति-द्वारा सिएर दिएको चीवर-वस्त्र ग्रहण गरेका थिएनन् । भगवान बुद्ध सहित सबै भिक्षुहरू पांसुकूलिक^३ थिए । २० वर्षबाद भिक्षुहरूलाई

१. समन्तपा. पृ. ८२८

२. अं. अ. क. पृ. २१६

३. फ्याकी राखेको कपडाहरू बटुली वस्त्र बनाई ओढनेलाई पांसुकूलिक भन्दछन् । यिनीहरू कसैले पनि सिएर दिएको वस्त्र ग्रहण गर्दैनन् ।

गृहपति चीवर ग्रहण गर्ने अनुमति दिनु भएको यो पहिलो वार थियो^१ । दोसल्ला दान गरिसकेपछि अनुमोदन धर्मोपदेश सुनेर **जीवक कौमार-भृत्य** निर्वाणको स्रोतमा पुगी स्रोतापन्न भए^२ ।

X

X

X

राजगृहवासी सेठको टाउकोको शल्य चिकित्सा र बनारसवासी सेठको छोरालाई पेटको शल्य चिकित्सा गरेको कुरा पनि तलका सूत्रहरूमा उल्लेख भएकै छन् यसप्रकार **जीवक वैद्य** आफ्नो वैद्यविद्यामा सुप्रसिद्ध भएपछि जीवक कौमारभृत्यको जीवन सारै व्यस्त भयो । जुन कुरा तलका “**भिक्षु बनाउन अयोग्य व्यक्ति**” बाट स्पष्ट छ । भिक्षुहरूका स्वास्थ्यको ख्याल राखी जीवकले भगवानसँग भिक्षुहरूका निम्ति सुविधाहरू मागिएको कुरा पनि मूल सूत्रबाट नै थाहा हुनेछ^३ । दिनको दुइ तीन पटक पनि बुद्ध तथा भिक्षुहरूका हेरचाह गर्न जानुपर्ने हुँदा, राजगृहबाट **गृधकूट पर्वत** तथा **वेणुवन** टाढापर्ने हुँदा र आफ्नो आम्रवन यो भन्दा नजिकपर्ने हुँदा, जीवकले आफ्नै आम्रवनमा **रात्रीस्थान**, **दिवास्थान**, **कुटी**, **मण्डपादि** विभिन्न घरहरूका साथ भगवान बस्न सुहाँउदो **गन्धकुटी**^४ पनि बनाई १८ हात अग्लो ताम्रवर्ण परखा-

१. समन्तपा. पृ. ८३०

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ३०

३. हेर यसै पुस्तकमा ‘जीवकको प्रार्थना’ ।

४. भगवान बस्ने जुनसुकै कोठा, कुटी अथवा घरलाई ‘गन्धकुटी’ भन्ने चलन छ ।

लले जम्मै आम्रवन घेरी, बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई स-चीवर भोजन प्रदान गरी, कलशबाट पानी तर्पण गरी आम्रवन जम्मै भगवान समक्ष समर्पित गरे^१ ।

X

X

X

भगवान गृधकूट पर्वतको आश्रय लिई बस्नु भएको बेला^२ एक दिन भगवानको स्वास्थ्य ठीक नभई भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई “जुलाफ खान पाए हुन्थ्यो” भनी भन्नु हुँदा आयुष्मान् आनन्दले जीवक वैद्य कहाँ गई सो हाल भनेपछि जीवकले भगवानप्रतिको महत् भक्तिको कारणले पिउन नपर्ने केवल सुँघदा मात्रै जुलाफ हुने गरी तीन ओटा कमलको फूलमा औषधी मिलाई क्रमशः भगवानलाई सुँघाए । पहिलो फूलको सुँघाइले सारै कडा भएको कसर फाल्ने, दोस्रो फूलको सुँघाइले मभचौलाखालको कसर फाल्ने र तेस्रो फूलको सुँघाइले मिहीन कसर फाल्ने गरी जम्मा तीसबार विरेचन हुनेछ भनी निवेदन गरे^३ । जुलाफ भएपछि भगवानको निमित्त रस भोजनको प्रबन्ध पनि आफैले तर्जुमा गरिदिएको थिए^४ । जुलाफबाट भएको ग्लानी दूर भई तन्दुरुस्ती भएको केही दिनपछि सर्वप्रथम बाहिरको भोजन ग्रहण गर्ने दिनमा आयुष्मान्

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३०, दी. नि. अ. क. I. पृ. ९४ ।

२. अं. अ. क. पृ. २९६ ।

३. समन्तपा. पृ. ८२९ ।

४. अं. अ. क. पृ. २९६ ।

महामौद्गल्यायनले सोण सेठको पुत्र कहाँबाट भिक्षा ल्याई भगवानलाई चढाएका थिए^१ ।

जुलाफको औषधी सुँघाएर जीवक उठेर गई नगरद्वारबाट निस्किसकेपछि उनको मनमा भ्रसक भई, भगवानलाई ३० वार जुलाफ नभई केवल २९ बारमात्र हुने कारणसम्झी, जुलाफ भइसकेपछि मन्तातो पानीले नुहाउनु भएमा फेरि अर्को एकपल्ट हुने कुरा भन्न । विर्सी सारै चिन्तित भए । नगरद्वार बन्द भइसकेको हुँदा भित्र पस्न पनि सकेनन् । तर भगवानले उनको मनमो कुरा चालपाई जीवकले चिताएभैं भगवानले गर्नु भयो । यस्तै घटना अर्को एक पटक-गृध्रकूटबाट देवदत्त भिक्षुले बुद्धलाई हत्या गर्ने नियतले हुँगा खसाल्दा, खसेको हुँगा अर्को हुँगामा लागी त्यसबाट उछिट्टिएर आएको हुँगाको टुक्राले भगवानको खुट्टाको औँलामा लागेर घाऊ हुँदा रगत बग्यो । अनि भिक्षुहरूले भगवानलाई खाटमा राखी बोकी, मद्कुच्छि गाउँमा पुऱ्याएपछि भगवानले जीवक आम्रवनमा जाने रुचि प्रकट गर्नु भएपछि जीवक आम्रवनमा पुऱ्याएका थिए । त्यस बखत जीवक वैद्यले घाउको रगत रोक्नका लागि औषधी हाली पट्टी बाँधी “भन्ते ! म अन्त एक मानिसको औषधी गरी नआउञ्जेलसम्म पट्टी नखोल्नु होला” भनी गएर ढोका बन्द गर्ने समयसम्म पनि फर्केर आइपुग्न नसक्दा— “अहो ठूलो अपराध भयो, बाँधेको पट्टी खोल्न पाइन, अब कडा औषधी हालेको कारणले भगवानलाई रातभरी सारै नै जलन हुनेछ” भनी चिन्ता गर्दा भगवानले जीवकको मनसाय

१. समन्तपा. पृ. ८२९

अनुरूप पट्टी खोल्नु भएको थियो^१ ।

X X X

जीवक त्यस बखतका एक ठूला सिद्ध वैद्य थिए । उनका औषधो-
पचारको साथसाथै पथ्यको प्रबन्ध गर्ने आदि गुण पनि निहीत थियो ।
भगवान तथा सङ्घको उनी विशेष सेवा गर्थे । बुद्ध भक्त भएको हुँदा बुद्धको
कुनै अफवाह सुन्नपर्दा उनलाई स्वभावतः दुःख लाग्थ्यो र यस्ता अफवाहको
सत्यासत्य कुरा पत्ता लगाउन उनी बुद्ध कहाँगई प्रश्न सोध्दथे । जस्तो कि
मज्झिमनिकायको जीवकसुत्तमा^२ जव जीवकले “बुद्धले जानि जानि
आफ्नो निमित्त मारेका प्राणीको मासु खान्छन्” भन्ने कुरा सुने तब उनी
सीधा बुद्ध कहाँगई यस सम्बन्धमा प्रश्न सोधेका थिए ।

भिक्षुहरूका निमित्त तीन दोषले मुक्त भएको मासु खाने अनुमति
छ । किन्तु त्यस बखतका मानिसहरूमा “मानेलाई र खानेलाई उतिकै
अपराध लाग्छ” भन्ने गलत धारणा थियो । जसबारे बुद्धले स्पष्टरूपले
अस्वीकार गर्नु भएको देखिन्छ । उहाँले यो स्पष्ट गरिदिनु भएको छ
कि बुद्ध वा उहाँका श्रावकहरूका निमित्त प्राणी हिंसागर्नेहरूले पाँच
प्रकारबाट अपुण्य कमाउँछन् । यसबाट प्राणीप्रति दयाभाव र दानमय
पुण्य गर्नको लागि प्राणी मारे पनि पाप लाग्दैन भन्ने र दानद्वारा प्राणी-
हिंसाको पाप कटन हुन्छ भन्ने— यी दुवै गलत धारणालाई कतैपनि स्थान

१. धम्म. अ. क. पृ. २९८ : अरहतवर्ग ।

२. हेर तल “त्रिकोटि परिशुद्ध मास” शीर्षकमा ।

दिनु भएको छैन^१ ।

जुन त्रिकोटि परिशुद्ध मांसको अनुमति भगवानले भिक्षुहरूलाई दिनु भएको छ, यसबारे गहिरो तथा तटस्थतापूर्वक विचार गर्नु आवश्यक छ। “खानेलाई र मार्नेलाई उत्तिकै पाप, दानको निमित्त प्राणी मार्नेलाई पाप लाग्दैन तथा पुण्यद्वारा पाप कटन हुन्छ” भन्ने दुवै आन्तिक गलत धारणालाई निषिद्ध गर्नु भई “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा^२” अर्थात् कुशलाकुशल कार्यमा मन र चेतना नै प्रधान छ भन्ने सिद्धान्त अनुरूप मध्यम मार्गको उपदेश दिनु भएको देखिन्छ। यसबारे अरू विस्तृतरूपले जान्न चाहनेले मज्झिमनिकाय अर्थकथा^३ हेर्नु आवश्यक छ।

जीवकले बुद्धसँग “जानि जानि आफ्नो निमित्त मारेको प्राणीको मासु खान्छन्” भन्ने कुरा साँचो हो कि भनी सोध्दा भगवान बुद्धले सो कुरा “असत्य हो” र “भिक्षुहरूले आफ्नो निमित्त प्राणी मारी रहेको नदेखेको, आफ्नो निमित्त मार्न लागेको छ भन्ने वा मार्न लागेको बेलामा हुने कुनै आवाज नसुनेको तथा ‘मेरो निमित्त मारेको हो कि क्याहो?’ भन्ने मनमा शंका सन्देह समेत नभएको, भिक्षामा प्राप्त मासु भोज्य छ” भनी भन्नु भयो। यसबारे तल लेखिएको मूल सूत्रबाटै कारण स्पष्ट भएको छ।

X

X

X

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३४ ।

२. धम्मपद ।

३. म. नि. अ. क. III. पृ. ३० देखि ३४ सम्म ।

जीवक कौमारभृत्यको बारे एक दिन आफ्नो मन्तव्य व्यक्त गर्नु हुँदै भगवानले **जीवक वैद्य** व्यक्तिगतरूपले प्रसन्न हुनेहरूमध्येमा प्रमुख छन् तथा जीवकमा आर्यश्रावकहरूमा हुने छ गुणहरू पनि विद्यमान् छन् भनी भन्नु भयो ।

जीवकको आम्रवनमा धेरै घटनाहरू घटेका थिए । धेरै विद्वान् भिक्षुहरूले त्यहाँ बास गरेका थिए । यसै **आम्रवनमा** भगवान बस्नु भएको बेला एक दिन पितृघात कर्मद्वारा चित्त सन्तप्त भई अशान्ति भइरहेका **अज्ञातशत्रु राजालाई** जीवकले भगवान कहाँ लगी चित्त शान्त गराइ दिएका थिए^१ । यसै आम्रवनमा भगवान बसिरहनु भएको बेला एक दिन जीवक कौमारभृत्यले **महापन्थ** भिक्षुसँग **आम्रवन विहारमा** कति भिक्षुहरू छन् भनी सोध्दा ५०० भिक्षुहरू छन् भन्नु भएको सुनी भोलिपल्टको लागि पाँचशय भिक्षुहरूलाई निम्त्याई, भोलिपल्ट आफ्नो घरमा आएका भिक्षुहरूमा **चूलपन्थ** भिक्षुलाई नदेखि भगवानले जीवकलाई बोलाउनु भई चूलपन्थ भिक्षुलाई बोलाउनु पठाउँदा चूलपन्थक भिक्षुले अलौकिक प्रातिहार्य देखाएको पनि त्यहीं नै हो^२ । यस्तैगरी जीवक आम्रवनमा अरू अरू पनि धेरै घटनाहरू घटेका थिए ।

X

X

X

१. दी. नि. I. पृ. ४१ : सामञ्जसफलसुत्तं ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. १२० : अप्रमादवर्ग ।

मूल पालि :—

१-जीवक कथा

त्यस बखतमा बुद्ध भगवान राजगृहको वेणुवनस्थित कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समयमा वैशालीनगर सुसम्मृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष थियो । ७७०७ प्रासादहरू, ७७०७ कूटागारहरू (पगोदा ढाँचाका घरहरू), ७७०७ आराम (बगैँचा) हरू र ७७०७ पोखरीहरू थिए । आम्रपालि गणिका अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती थिई । ऊ नाच, गान र बाजा बजाउनमा सिपालु थिई । रातको पचास कार्षापण (त्यस बखतका रूपियाँ) लिई आफूलाई चाहने मानिससँग जाने गर्थी । यसले गर्दा वैशालीनगर प्रसन्न तथा चहकिलो देखिन्थ्यो ।

राजगृह निगमवासीहरू केही कामले वैशाली नगरमा गए । राजगृह निगमवासीहरूले वैशालीनगर सुसम्मृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष भएको देखे । ७७०७ प्रासादहरू... र ७७०७ पोखरीहरू पनि देखे । अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती आम्रपालि गणिकालाई पनि देखे । ऊ नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा निपुण रहिछ भन्ने कुरा पनि थाहापाए । एकरातको पचास कार्षापणलिई आफूलाई चाहेको मानिससँग जाने कुरा पनि थाहा पाए । यसैले वैशालीनगर

१. महाव. पृ. २८६ चीवरखन्धकं, जीवकवत्थु ।

प्रसन्न तथा चहकिलो रहेको पनि बुझे ।

वैशालीमा आएको काम सिध्याई राजगृह निगमवासीहरू पुनः राजगृहमै फर्केर गए । उनीहरू जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई यस्तो विन्ति गरे :—

“हे देव ! वैशाली नगर सुसम्मृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष छ । त्यहाँ ७७०७ प्रासादहरू... र ७७०७ पोखरीहरू पनि छन् । अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती आम्रपालि गणिकालाई पनि छ । ऊ नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा सिपालु छ । एक रातको पचास कार्षापणलिई उसलाई चाहने मानिससँग जान्छे । यसैले वैशाली नगर प्रसन्न तथा चहकिलो छ । हे देव ! हामीले पनि गणिका खडा गरौं ।”

“हे भणे^१ ! त्यसो भए त्यस्ता कुमारी खोज जसलाई तिमीहरूले गणिका बनाउन सक्ने छौ ।”

त्यस बखत राजगृह नगरमा शालवती नामक कुमारी अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा अत्यन्त रूपवती थिई । अनि राजगृह निगमवासीहरूले शालवती कुमारीलाई गणिकाको रूपमा खडा गरे । केही समयमै शालवती गणिका नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा चतुर भई । उसलाई चाहने मानिसहरूसँग रातको एकशय कार्षापण लिई जान थाली । तर केही दिन पछिनै शालवती गणिका गर्भिणी भई । अनि उसले विचार गरी— “गर्भिणी स्त्रीलाई पुरुषहरू मन पराउँदैनन् । यदि मलाई कसैले ‘शालवती गणिका गर्भिणी छ’ भनी

१. आफूभन्दा मुनिका लागि आमन्त्रण गरिने शब्द ।

थाहा पाएको खण्डमा मेरो सबै मान सत्कार हराएर जानेछ । अतः किन म रोगी भएकी छु भनी नजनाउँ ।” यति सोची द्वारपाललाई आज्ञा दिई : —

“हे भणे ! द्वारपाल ! यदि कसैले मलाई सोध्यो भने म ‘विरामी छ’ भनी भनि देऊ ।”

“हवस्, आर्ये !” भनी त्यो द्वारपालले शालवती गणिकाको कुरा मान्यो ।

शालवती गणिकाको गर्भ पूर्णभएपछि उसले छोरा जन्माई । शालवती गणिकाले दासीलाई आज्ञा दिई :—

“हन्दजे ! यो दुधे-वालकलाई पुरानो नाङ् लोमा राखी बाहिर लगी कसिंगर फ्याँक्ने ठाउँमा फ्याँकिदेऊ !”

“हवस्, आर्ये !” भनी सो दासीले शालवती गणिकाको कुरा सुनी त्यो वालकलाई पुरानो नाङ् लोमा राखी बाहिर लगी कसिंगर फ्याँक्ने ठाउँमा फ्याँकिदिई ।

त्यस बखतमा अभय राजकुमार समयमै राजाको चाकरीमा जाँदै थिए र उनले सो वालकलाई कौवाहरूले घेरीराखेको देखेर मानिसहरूसँग सोधे :—

“हे भणे ! कौवाहरूले घेरीराखेको यो के हो ?”

“हे देव ! दुधे-वालक हो ।”

“हे भणे ! जिउँदै छ ?”

“हे देव ! जिउँदै छ ।”

“हे भणे ! यो बालकको पोषण गर्नको लागि हाम्रो अन्तःपुरमा लगी धाईहरूलाई देऊ !”

“हवस्, देव !” भनी ती मानिसहरूले अभय राजकुमारको कुरा सुनी त्यो बालकलाई **अभय राजकुमारको** अन्तःपुरमा लगी ‘यसलाई पोषण गर’ भनी धाईहरूलाई सुम्पिदिए ।

त्यो बालक ‘जिउँदैछ’ भन्ने अर्थले ‘**जीवक**’ र राजकुमारद्वारा पोषण गराइएको हुनाले ‘**कौमारभृत्य**’ भन्ने नाम राखे । चिरकाल नहुँदैमा **जीवक कौमारभृत्य** जान्ने बुझ्ने भए । एकदिन जीवक कौमारभृत्य जहाँ **अभय राजकुमार** थिए । त्यहाँ गई राजकुमारसँग निम्न कुरा सोधे :—

“हे देव ! मेरी आमा को हुन् र मेरा पिता को हुन् ?”

“हे भणे ! मलाई पनि तिम्रो आमा थाहा छैन । किन्तु म तिम्रो पिता हुँ । मैले तिम्रीलाई पोषण गराएको छु ।”

यो कुरा सुनी जीवकको मनमा यस्तो लाग्यो :— “यो राजकुलमा कुनै शिल्प विना जीविका गर्नु सजिलो हुने छैन किन म सीप नसिकौं ।”

त्यस बखत तक्ष **शिलामा** एक दिशा प्रमुख वैद्य बसेका थिए । एक दिन **जीवक कौमारभृत्य** अभय राजकुमारसँग नसोधी जहाँ तक्षशिला हो त्यहाँ गई त्यो वैद्य कहाँ पुगे । वैद्य कहाँ पुगेपछि निवेदन गरे :—

“हे आचार्य ! म सीप सिक्न चाहन्छु ।”

“हे भणे ! त्यसोभए सिक ।”

जीवक कौमारभृत्यले त्यहाँ धेरै पढे, चाँडै पढे, राम्ररी धारण गरेर पढेका कुराहरू पनि विर्सिन्नथे । सातवर्ष वितिसकेपछि एकदिन जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“म धेरै पढ्दछु, चाँडै पढ्दछु, राम्ररी मनमा धारण पनि गर्दछु र पढेको कुरा पनि विर्सिन्न । सातवर्षसम्मले पनि यो सीपको अन्त भएको देखिदैन । कहिले यो सीपको अन्त देख्न सक्ने होला !”

यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्य जहाँ वैद्याचार्य थिए त्यहाँ गई सोधे :—

“हे आचार्य ! म धेरै पढ्दछु, चाँडै पढ्दछु, राम्ररी मनमा राख्दछु र पढेको कुरा पनि विर्सिन्न । कहिले यो सीपको अन्तदेख्न सक्ने होला ?”

“हे भणे ! जीवक ! त्यसोभए तिमि खन्तीलिई तक्षशिलाको चारैतिर योजन योजनसम्म घुमी जे जति औषधीमा काम नलाग्ने पदार्थ देख्नेछौ ती सबै लिएर आऊ ।”

“हवस्, आचार्य !” भनी जीवक कौमारभृत्य ती वैद्यका कुरा सुनी, खन्तीलिई तक्षशिलाको चारैतिर योजन योजनसम्म घुम्दा पनि कुनै पदार्थ औषधीमा काम नलाग्ने देखेनन् । अनि जीवक कौमारभृत्य जहाँ ती वैद्य थिए त्यहाँ गई वैद्यलाई यस्तो भने :—

“हे आचार्य ! तक्षशिलाको चारैतिर योजन योजनसम्म घुमँ, तर कुनै पनि पदार्थ औषधीमा काम नलाग्ने मैले देखिन ।”

“हे भणे, जीवक ! राम्ररी जान्यौ । तिम्रो जीविकाका लागि यत्तिले पर्याप्त छ” भनी जीवक कौमारभृत्यलाई अलिकति बाटो खर्च दिए ।

जीवक कौमारभृत्य दिएको अलिकति बाटो खर्चलिई राजगृहतिर लागे । जीवक कौमारभृत्यको सो बाटो खर्च (यात्राको) वीचैमा साकेत नगर पुग्दा सिद्धिहाल्यो । अनि जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यो बाटो (जानबाँकी बाटो) कान्तारमय छ, यहाँ पानीको दुर्लभ छ, खानेकुराको पनि अभाव छ । बाटो खर्च नभइकन यात्रागर्नु मुश्किल हुनेछ । अतः किन मैले बाटो खर्च नखोजौं ।”

X X X

मूल पालि :—

२-सेठनीको चिकित्सा

त्यस बखत साकेत नगरमा सेठकी भार्यालाई सात वर्षदेखि टाउको दुखेको थियो^१ । धेरै ठूल-ठूला दिशाप्रमुख वैद्यहरूले पनि रोग निको पार्न सकेनन् । धेरै हिरण्य लिएर गए । अनि जीवक कौमारभृत्य साकेत नगर भित्र गई मानिसहरूसँग सोधे :—

१. महाव. पृ. २८८ सेट्टिभरियावत्यु ।

“हे भणे ! यहाँ कुनै विरामी छ, कि जसलाई म औषधी गर्न सकौं !”

“हे आचार्य ! यहाँ सेठकी भार्यालाई सातवर्षदेखि टाउको दुखेको छ । तपाईं त्यहाँ गई सेठनीलाई औषधी गर्नुहोस् ।”

अनि **जीवक कौमारभृत्य** जहाँ सेठको घर हो त्यहाँ गई द्वारपाललाई भने :—

“हे भणे ! तिमी जाऊ ! सेठनीलाई निवेदन गर कि वैद्य आएको छ, र ऊ तपाईंलाई हेर्न चाहन्छ ।”

“आचार्य ! हुन्छ” भनी त्यो द्वारपाल, जीवक कौमारभृत्यको कुरा सुनी जहाँ सेठनी थिइन् त्यहाँ गई उनलाई निवेदन गर्‍यो :—

“हे आर्य ! वैद्य आएको छ र उनी तपाईंलाई हेर्न चाहन्छन् ।”

“हे द्वारपाल ! कस्तो वैद्य हो ?”

“हे आर्ये ! तरुण नै छ ।”

“हे द्वारपाल ! भइहाल्यो, त्यो तरुण वैद्यले के गर्न सक्ला ! कत्रा कत्रा ठुल-ठूला **दिशाप्रमुख** वैद्यहरू आएर त मलाई निको पार्न सकेनन्, धेरै हिरण्य लिएर गए ।”

अनि सो द्वारपालले जीवक कौमारभृत्यलाई भन्यो :—

“हे आचार्य ! **सेठनी** यस्तो भन्दछन् :- ‘हे भणे ! द्वारपाल भइहाल्यो, त्यो तरुण वैद्यले के गर्न सक्ला ! कत्रा कत्रा ठुल-ठूला दिशाप्रमुख वैद्यहरू आएर त मलाई निको पार्न सकेनन्, धेरै हिरण्य लिएर गए ।”

“हे भणे ! द्वारपाल, त्यसोभए तिमि गएर सेठकी भार्यालाई यस्तो भनी देऊ— ‘आर्ये ! पहिले नै केही दिनुपर्दैन । जब रोग निको हुन्छ अनिमात्र जे चाहन्छ सो देऊ !”

“आचार्य ! हुन्छ” भनी सो द्वारपाल जीवक कौमारभृत्यको कुरा सुनी पुन सेठनीसँग भन्दछ :—

“हे आर्ये ! वैद्य यसो भन्दछन् :- ‘आर्ये ! पहिले नै केही दिनु पर्दैन । जब रोग निको हुन्छ अनिमात्र जे चाहन्छ सो देऊ ।”

त्यसो भए, द्वारपाल ! वैद्यलाई बोलाऊ ।”

“हवस्” आर्ये ! भनी सो द्वारपालले सेठनीको कुरा सुनी जीवक कौमारभृत्य कहाँ गई भन्यो— “आचार्य ! तपाईंलाई सेठनीले बोलाउनु भएको छ’ !”

जीवक कौमारभृत्यको सेठनी कहाँ गई उनको विकृति विचार गरी सेठनीलाई भने— “हे आर्ये ! मलाई एक पसर घ्यू चाहिन्छ ।”

सेठनीले जीवक कौमारभृत्यलाई एक पसर घ्यू दिलाइ दिइन् । त्यो घ्यूमा जीवक कौमारभृत्यले नानाप्रकारका औषधीहरू हाली खूवसँग पकाएर सेठनीलाई खाटमा उत्तानो पारी सुताई नाकभित्र हालिदिए । सो घ्यू नाकबाट पसेर मुखबाट निस्क्यो । सेठनीले घ्यू फ्यूदानमा थुकी दासीलाई आज्ञा दिइन्— “हन्द, जे ! यो घ्यू कपासमा थापिल्यौं ।”

यो देखेर जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“अहो आश्चर्य ! कति कठोर कृपणी रहिछन् यी गृहिणी ! फ्याँक्नु पर्ने घ्यू पनि कपासमा थाप्त लगाउँछिन् । यसमा मेरो धेरै मूल्य-

वान् औषधीहरू परेका छन् । यस्तीले मलाई के दिन्छिन् होलिन् ।”

सेठनीले जीवक कौमारभृत्यको मुख-विकार देखी जीवक कौमार-भृत्यसँग सोधिन् :—

“हे आचार्य ! किन तपाईंले मुख अँध्यारो पार्नु भएको ?”

मलाई यस्तो लाग्यो कि— “अहो आश्चर्य ! कति कठोर कृपणी भएकी होलिन् यी गृहिणी ! जहाँ कि फ्याँक्नु पर्ने घ्यू पनि कपासमा थाप्न लगाउँछिन् । यसमा मेरा धेरै मूल्यवान् औषधीहरू परेका छन् । यस्तीले मलाई के दिन्छिन् होलिन् ।” “हे आचार्य ! हामी गृहस्थीहरू यस्तो स्याहार वा संचय गर्नुको अर्थ जान्दछौं । यो घ्यू दासहरूलाई, कामदारहरूलाई, खुट्टामा घस्न अथवा बत्तीमा राख्नको निमित्त असल छ । आचार्य ! तपाईं बेखुश हुनुपर्दैन । यसले तपाईंले पाउनेमा कनै कमी हुनेछैन ।”

जीवक कौमारभृत्यले सेठनीको सातवर्षदेखि टाउको दुखेको रोगलाई एकै नसदिने कार्यले निकोपारि दिए । अनि रोग निको भएपछि सेठनीले जीवक कौमारभृत्यलाई चारहजार (रुपियाँ) दिइन् । छोराले— “मेरी आमा निरोगी भइन्” भनी चारहजार दियो । बुहारीले— “मेरी शासु निरोगी भइन्” भनी चारहजार दिई । पुरुष गृहपतिले पनि— “मेरी भार्यालाई निकोपारि दिए” भनी चारहजार दिए, दास, दासी र अश्वरथ पनि दिए ।

अनि जीवक कौमारभृत्य ती सोह्र हजार, दास, दासी तथा अश्वरथ समेत लिएर राजगृह तर्फ गए । क्रमशः राजगृहमा पुगी जहाँ

अभय राजकुमार थिए त्यहाँ गई अभय राजकुमारलाई निवेदन गरे :—

“हे देव ! यो मेरो पहिलो काम हो, सोरह हजार (रुपियाँ), दास, दासी तथा अश्वरथ । देव ! मलाई पोषण गर्नुभएको बापत स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“हे भणे ! जीवक ! भइहाल्यो, तिमीलाई नै होस् ! हाम्रै अन्तःपुरमा घर बनाऊ !”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्यले अभयराजकुमारको कुरा सुनी अभय राजकुमारकै अन्तःपुरमा घर बनाए ।

X X X

मूल पालि :—

३-बिम्बिसार राजाको चिकित्सा

त्यस समय मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई अलकाई रोग थियो^१ । कपडामा रगत लाग्थ्यो । देवीहरूले देखेर हँस्सी उडाउँथे— ‘देव ! अब तपाईं ऋतुमती हुनुभयो । देवको फूल फुलेको छ^२ । अब देवले चाँडै नै जन्माउनु हुनेछ ।” यस कुराले राजा चुप हुन्थे ।

१. महाव. पृ. २९० बिम्बिसारराजवत्थु ।

२. पालिसाहित्यमा मासिकधर्मलाई फूल फुलेको भन्दछन् ।

एक दिन मगध राजा सेनीय बिम्बिसारले राजकुमार अभयलाई भने :—

“हे भणे, अभय ! मलाई त्यस्तो रोग भएको छ, जसले गर्दा कपडामा रगत लाग्छ। देवीहरूले मलाई देखेर हँसी उडाउँछन्— ‘देव ! अब तपाईं ऋतुमती हुनुभयो। देवको फूल फूलेका छ। अब देवले चाँडै नै जन्माउनु हुनेछ।’ हे भणे, **अभय !** त्यसो हुनाले तिमिले त्यस्तो वैद्य खोज जसले मलाई औषधी गर्न सकोस् !”

“हे देव ! यो हाम्रो तरुण जीवक वैद्य राम्रो छ। देवलाई उसले औषधी गर्नेछ।”

“अनि अभय राजकुमारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिए :—

“हे भणे, जीवक ! जाऊ, राजालाई औषधी गर।”

“हवस्, देव !” भनी **जीवक कौमारभृत्य** अभय राजकुमारको आज्ञा सुनी नड्मा औषधी लिई जहाँ मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई विन्ति गरे :—

“हे देव ! म तपाईंको रोग हेर्न चाहन्छु।”

अनि जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको अलकाई रोगलाई एकै लेपले निकोपारिदिए। मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** निरोगी भई पाँचशय स्त्रीहरूलाई सबै अलंकारले विभूषित गरी, ती सबै अलंकार आभूषणहरू भिक्न लगाई एक पोको पार्न लगाई जीवक कौमारभृत्यलाई भने :—

“हे भणे, जीवक ! यी पाँचशय स्त्रीहरूका आभूषणहरू जम्मै तिमिलाई भयो।”

“त्यसै रहोस्, देव ! देवले मैले गरेको काममात्र सम्भन्नुहोस् ।”

“हे भणे, जीवक ! त्यसोभए मलाई स्त्रीहरू बस्ने अन्तःपुरमा र बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई पनि उपस्थान गर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिए ।

X X X

मूल पालि :—

४-शल्य-चिकित्सा

त्यस बखत राजगृहवासी सेठलाई सातवर्षदेखि टाउको दुख्ने रोग लागेको थियो । धेरै ठुल-ठूला दिशाप्रमुख वैद्यहरूले पनि निकोपार्न सकेका थिएनन् । धेरै हिरण्य लिएर गए । वैद्यहरूले त्यागिसकेका थिए । केही वैद्यहरूले ‘पाँचौं दिनमा सेठ गृहपति मर्नेछन्’ भनी भने, केहीले ‘सातौं दिनमा सेठ गृहपति मर्नेछन्’ भनेका थिए ।

अनि राजगृह निगमवासीहरूका मनमा यस्तो लाग्यो :- “यी सेठ गृहपति राजाको पनि निगमवासीहरूका पनि बहूपकारी हुन् । किन्तु यिनलाई वैद्यहरूले त्यागिसके । केही वैद्यहरूले- पाँच दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ,’ भनेका छन् । राजाको तरुण जीवक वैद्य असल छन् । सेठ गृहपतिलाई चिकित्सा गराउन किन राजासँग जीवक वैद्य नमागौं ।”

यति विचार गरी राजगृह निगमवासीहरू जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग विन्ति गरे :—

“देव ! यी सेठ गृहपति राजाको पनि निगमवासीहरूको पनि बहूपकारी हुन् । उनलाई वैद्यहरूले त्यागिसके । केही वैद्यहरूले पाँचौँ दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने र केहीले सातौँ दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भनी भनेका छन् । सेठ गृहपतिको चिकित्सा गर्न देवले जीवक वैद्यलाई आज्ञा दिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञादिए— “जाऊ, भणे जीवक ! सेठ गृहपतिलाई चिकित्सा गर ।”

“हवस्, देव ! भनी जीवक कौमारभृत्य मगधराजा सेनीय बिम्बिसार को आज्ञा सुनी जहाँ सेठ गृहपति थिए त्यहाँ गई सेठ गृहपतिको विकृति विचार गरी सेठ गृहपतिसँग सोधे :—

“हे गृहपति ! यदि तिमी निरोगी भएका मलाई के दिनेछौ ?”

“हे आचार्य ! सबै सम्पत्ति तपाईंको होस् र म पनि तपाईंको दास हुनेछ ।”

“के तिमी सात महिनासम्म दाँयाकोल्टो परी सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य ! सक्छु ।”

“के तिमी सात महिनासम्म बाँया कोल्टो परी सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य सक्छु ।”

“के तिमी सात महिनासम्म उत्तानो परेर सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य सक्छु ।”

त्यसपछि जीवक वैद्यले सेठ गृहपतिलाई खाटमा सुताई त्यसैमा बाँधी टाउकोको छाला फर्काई (काटेर), खप्परको जोडनी छुट्याई दुइवटा प्राणक (अनुप्राणी) कीरा निकाली महाजनहरूलाई देखाए— “हेर यी दुइ कीराहरू, एउटा स्यानो, एउटा ठूलो । जुन आचार्यले पाँचौं दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने तिनीहरूले यो ठूलो कीरा देखे । पाँचौं दिनमा सेठ गृहपतिको गिदी खाने थियो । त्यसपछि सेठ गृहपतिको मृत्यु हुने थियो । ती आचार्यहरूले राम्रै देखेका हुन् । जुन आचार्यहरूले सातौं दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने तिनीहरूले यो स्यानो कीरा देखे । सातौं दिनमा सेठ गृहपतिको गिदी खाने थियो । ती आचार्यहरूले राम्रै देखेका हुन् ।” अनि खप्परको जोडनी मिलाई टाउकोको छाला सिई लेप लगाई दिए । सेठ गृहपतिले एक साता बितिसके पछि जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म दाहिने तिर कोल्टो परी सात महिनासम्म सुत्न सक्दिन ।”

“तिमीले मलाई ‘हे आचार्य सात महिनासम्म दाहिने तिर कोल्टो परी सुत्न सक्छु’ भनेको होइन ?”

“साँच्चै मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अब त मरेर गएपनि म सात महिनासम्म दाहिने कोल्टोपरी सुत्न सक्दिन ।”

“गृहपति ! त्यसो भए तिमी बाँया कोल्टो परी सात महिनासम्म सुत ।”

एक सातापछि फेरि सेठ गृहपतिले जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म बाँया कोल्टो परेर पनि सात महिनासम्म सुत्न सक्दिन ।”

“तिमीले मलाई, हे आचार्य ! सात महिनासम्म बाँया कोल्टो परी सुत्न सक्छु, भनेको होइन ?”

“साँच्चै नै मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अब त मरेर गए पनि म सात महिनासम्म बाँया कोल्टो परेर सुत्न सक्दिन ।”

“गृहपति ! त्यसो भए तिमी उत्तानो परी सात महिनासम्म सुत ।”

फेरि एकसाता बितेपछि, सेठ गृहपतिले जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म उत्तानो परेर पनि सात महिनासम्म सुत्न सक्दिन ।”

“तिमीले मलाई, हे आचार्य ! सात महिनासम्म उत्तानो परी सुत्न सक्दछु भनेको होइन ?”

“साँच्चै नै मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अब त मरे पनि म सात महिनासम्म उत्तानो परेर सुत्न सक्दिन ।”

“हे गृहपति ! यदि मैले त्यति नभनेको भए तिमी यत्ति पनि सुत्ने थिएनौ होला । मलाई पहिले नै थाहा थियो कि तीन सातासम्ममा तिमी निको हुनेछौ । गृहपति उठ ! निरोगी भयौ । तिमीलाई थाहा छ कि तिमीले मलाई के दिन्छु भनेका थियौ ?”

“आचार्य ! सबै सम्पत्ति तपाईंको होस्, म पनि तपाईंको दास हुनेछु ।”

“हे गृहपति तिमीले मलाई सबै सम्पत्ति दिन पर्दैन, भइहाल्यो तिमी मेरो दास पनि हुनुपर्दैन । राजालाई एकलाख, मलाई एकलाख (रुपियाँ) देऊ ।”

अनि निरोगी सेठ गृहपतिले राजालाई एकलाख र जीवक कौमार भृत्यलाई एकलाख दिए ।

X X X

मूल पालि :—

५-बनारसी सेठपुत्रको शल्य-चिकित्सा

त्यस समय बनारसी सेठको छोराको घुमाउरो खेल खेलेको कारणबाट आन्द्रो गाँठो पर्ने रोग भएको हुनाले यिनले पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्ररी पचदैनथ्यो, भ्नाडा पिसाब पनि राम्ररी हुँदैनथ्यो^१ । यसले गर्दा ऊ सारै दुब्लो र दुर्बल भई शरीर जम्मै पहेंलो भई हाड छलामात्र बाँकी भएको थियो । अनि एकदिन बनारसी सेठको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“मेरो छोरालाई त्यस्तो रोग भएको छ, जसले गर्दा उसले पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्रोसँग पचदैन, भ्नाडा पिसाब पनि राम्ररी हुँदैन । यसले गर्दा ऊ सारै दुब्लो, सारै दुर्बल र शरीर जम्मै

१. महाव. पृ. २९२ सेट्टिपुत्तवत्थु ।

पहेलो भई हाडछलामात्र बाँकी भइसक्यो । मेरो छोरोलार्ई औषधी गराउन किन म राजगृह गई राजासँग जीवक वैद्य नमागौं ।”

यति विचार गरी बनारसी सेठ राजगृह गई जहाँ मगधराजा सेनीय विम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय विम्बिसारसँग बित्ति गरे :—

“देव ! मेरो छोरोलार्ई त्यस्ता रोग भएको छ, जसले गर्दा पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्रोसँग पचैन र भ्काडा पिसाब पनि राम्ररी हुँदैन । यसले ऊ सारै दुब्लो, सारै दुर्बल र शरर जम्मै पहेलो भई हाडछलामात्र बाँकी भइसक्यो । मेरो छोरोलार्ई औषधी गराउन देवले जीवक वैद्यलाई आज्ञा दिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

अनि मगधराजा सेनीय विम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिनुभयो :—

“जाऊ, भणे, जीवक ! बनारसमा गई बनारसी सेठको छोरोलार्ई औषधी गर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य मगध राजासेनीय विम्बिसारको आज्ञा सुनी बनारस गई जहाँ बनारसी सेठको छोरो थियो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि बनारसी सेठको छोरोको विकृति परीक्षा गरी मानिसहरूलाई हटाउन लगाई, पर्दा राख्नलगाई, थाममा बाँधी उसको भार्यालाई अगाडि राखी, पेट चिरी, आन्द्रोको गाँठो भिकी उसकी भार्यालाई देखाइदिए :— “हेर, यही रोगले गर्दा तिम्रो लोग्नेलार्ई पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्रोसँग नपचेको, भ्काडा पिसाब पनि

राम्रोसँग नभएको । यसैले गर्दा ऊ सारै दुब्लो, सारै दुर्बल, शरीर जम्मै पहुँलो भई हाडछालामात्र बाँकी भएको हो ।” यति भनी आन्द्रोको गाँठो फुकाई, फेरि आन्द्रो भित्र पसाली, पेटको छाला सिएर लेप लगाइ दिए । केही दिन पछि नै बनारसी सेठको छोरोलाई संचो भयो । अनि **बनारसी सेठले** “मेरो छोरोलाई संचो पारिदिए” भनी जीवक कौमारभृत्यलाई सोरह हजार रुपैयाँ दिए । **जीवक कौमारभृत्य** त्यो सोरह हजार लिएर पुनः राजगृह फर्केर गए ।

मूल पालि :—

६-राजा प्रद्योतको चिकित्सा

त्यस बखत उज्जैन^१ नगरमा राजा प्रद्योत^२ पाण्डु रोगले पीडित थिए^३ । धेरै ठुल-ठूला दिशाप्रमुख वैद्यहरू आएर पनि निकोपार्न सकेका थिएनन् । धेरै हिरण्य लिएर गए । एकदिन राजा प्रद्योतले मगधराजा सेनीय विम्बिसारकहाँ दूत पठाए— “मलाई त्यस्तो रोग छ, जुन रोगको चिकित्साको लागि देवले जीवक वैद्यलाई

१. यो शब्द सिं. रोमन. स्याममा छैन । केवल नालन्दा पालिमा मात्र छ । अवन्तिदेशको राजधानी उज्जैन हो ।

२. पूरा नाम: चन्द्रप्रद्योत ।

३. महाव. पृ. २९३ : पज्जोतराजवत्थु ।

आज्ञा दिनु भए कल्याण हुने थियो ताकि उनले मलाई औषधी गर्न सकून् ।”

अनि मगधराजा सेनीय विम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिए :—

“जाऊ, हे भणे, जीवक ! उज्जैन नगरमा गएर राजा प्रद्योतलाई चिकित्सा गर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य मगधराजा सेनीय विम्बिसार को आज्ञासुनी उज्जैन नगरमा गई जहाँ प्रद्योत राजा हुनुहुन्थ्यो त्यहा गई राजा प्रद्योतको विकृति विचार गरी राजा प्रद्योतसंग विन्ति गरे :—

“हे देव ! घ्यू पकाउने छु, त्यसलाई पिउनुहोस् ।”

“भणे, जीवक ! भो भयो; यदि तिमिले घ्यू विना मलाई औषधी गरी निको पार्न सक्छौ भने त्यसो गर । मलाई घ्यू सारै घीन लाग्छ, म घ्यू मन पराउँदिन ।”

यो कुरा सुनी जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यो राजालाई त्यस्तो रोग छ, घ्यूविना रोग निकोपार्न सकिदैन । किन मैले घ्यू पकाई त्यसलाई कषायवर्ण, कषायगन्ध र कषायरस नबनाउँ ।”

यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्यले नाना औषधी हाली घ्यू पकाई कषायवर्ण, कषायगन्ध र कषायरस तयार गरी जीवक कौमार भृत्यले यस्तो विचार गरे :—

“राजालाई घ्यू पिलाई सकेपछि, पच्च लाग्ने बेलामा वाक्वाकी लाग्ने छ। यी राजा भने चण्ड (रिसालु) छन्। मलाई मार्न लगाउन पनि सक्छन्। किन मैले अगाडि नै राजाको आज्ञा लिई नराखौं।”

यति सोचेर **जीवक कौमारभृत्य** जहाँ राजा प्रद्योत हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई राजा प्रद्योतसँग यस्तो विचार गरे—

“देव ! हामी वैद्यहरू त्यस्तो मुहूर्तमा जडीबुटीहरू लिन्छौं, औषधी बनाउँछौं। त्यसो हुनाले देव ! वाहनागारमा र ढोकाहरूमा आज्ञा दिइराख्नु भए बेस हुने थियो कि— ‘जुन वाहनमा जीवक जान चाहन्छ, सोही वाहनमा जान दिनु, जुन ढोकाबाट निस्कन चाहन्छ, सोही ढोकाबाट निस्कन दिनु, जुनबेला जान चाहन्छ, सोही बेलामा जान दिनु र जुनबेला आउन चाहन्छ, उही बेलामा आउन दिनु’।”

अनि राजा प्रद्योतले वाहनागारमा र ढोकाहरूमा आज्ञा दिए— “जुन वाहनमा जीवक जान चाहन्छ, उही वाहनमा जान दिनु, जुन ढोकाबाट निस्कन चाहन्छ, उही ढोकाबाट निस्कन दिनु, जुनबेला जान चाहन्छ, र जुनबेला आउन चाहन्छ, सोही बेलामा आउन र जान दिनु।”

त्यस बखत राजा प्रद्योतको **भद्रवतिका नामक हस्तिनी** दिनको पचास योजन हिंडन सक्थ्यो। अनि जीवक कौमारभृत्यले राजा प्रद्योतलाई घ्यू हातमा दिई— “हे देव ! कषाय पिउनुहोस् !” भनी घ्यू पिलाई हात्ती सारमा गई **भद्रवतिका** हस्तिनी चढी नगरबाट भागेर गए।

राज प्रद्योतले घ्यू पिइसकेपछि, पच्च लाग्ने बेलामा उनलाई वाक्वाकी लाग्यो। अनि राजा प्रद्योतले मानिसहरूलाई आज्ञा दिए :—

“हे भणे ! दुष्ट जीवकले मलाई घ्यू पिलाए छ, त्यसो हुनाले भणे ! जीवकलाई खोज !”

“हे देव ! भद्रवतिका हस्तीनि चढी जीवक वैद्य नगरबाट भागेर गइसक्यो ।”

त्यसबेला राजा प्रद्योत कहाँ अमनुष्य (यक्ष) बाट जम्मको दिनको साठी योजन हिंड्न सक्ने काक नामक दाश थियो । राजा प्रद्योतले काक दाशलाई आज्ञा दिए :—

“हे भणे, काक ! जाऊ, वैद्यलाई ‘राजाले तिमीलाई फर्काउँदै छुन् (बोलाउँदैछुन्)’ भनी फर्काएर ल्याऊ । हे भणे ! यो मनमा राख कि वैद्यहरू मायावी हुन्छुन् । उनीहरूका हातबाट कुनै पनि चीज नलेऊ (नखाऊ) ।”

अनि काक दाशले जीवक कौमारभृत्यलाई कौशम्बीको बीच बाटोमा विहानको खाना खाइरहेको बेलामा भेटायो । काक दाशले जीवक कौमार भृत्यलाई भन्यो :—

“आचार्य ! राजा प्रद्योत तिमीलाई फर्काउँछुन् ।”

“भणे ! काक खाना खानुञ्जेलसम्म पर्ख । भणे ! काक ! तिमीले पनि खाना खाऊ ।”

“आर्य ! भयो भो, राजाबाट ‘भणे ! काक ! यी वैद्यहरू मायावी हुन्छुन्, यिनीहरूका हातबाट केही पनि नलेऊ’ भनी आज्ञा भएको छ ।”

त्यस बखत जीवक कौमारभृत्यले नड्मा औषधी लिई आमलक खाएर पानी पिउँदै थिए । जीवक कौमारभृत्यले काकदाशलाई यस्तो

भने- “भणे ! काक ! आमलक खाऊ, पानी पिऊ !”

काक दाशले मनमा विचार गयो- “यो वैद्यले आमलक खाएर पानी पिउँदैछ, यसमा कुनै खराबी हुन सक्दैन ।” यति मनमा सोची आधा आमलक खाएर पानी पियो । त्यो आधा आमलक खाएपछि उसलाई त्यहीं पखाला लाग्यो । अनि काक दाशले जीवक कौमारभृत्यसँग सोध्यो :— “हे आचार्य ! के मेरो ज्यान बच्ने छ ?”

“हे भणे, काक ! डराउनु पर्दैन, तिमीलाई पनि सँचो हुनेछ, राजालाई पनि । राजा सारै रिसालु छन् मलाई मार्न लगाउन पनि सक्छन्, अतः म फर्किन्न” भनी भद्रवतिका हस्तिनी काकलाई जिम्मा दिई आफू जहाँ राजगृह हो त्यहाँ गए । क्रमशः जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई जम्मै प्रवृत्ति बिनित्त गरे ।

“ठीक ग्यौ भणे, जीवक ! यदि तिमी नफर्केको भए रिसालु त्यो राजाले तिमीलाई मार्न पनि बेर लगाउन्नथ्यो होला ।”

राजा प्रद्योत स्वस्थ भएपछि जीवक कौमारभृत्य कहाँ दूत पठाए- “जीवक आऊ ! तिमीलाई म वर प्रदान गर्नेछु ।”

जीवकले जवाफ दिए- “देव ! भो, भइहाल्यो; मैले गरेको कामलाई सम्भना राख्नुहोस् ।”

त्यस बखत राजा प्रद्योतलाई शिवीदेशमा बनेका दोसल्ला एकजोर प्राप्त भएको थियो जो धेरै कपडाहरूमध्ये, धेरै दोसल्लाहरूमध्ये, शयकडौं दोसल्लाहरूमध्ये, हजारौं दोसल्लाहरूमध्ये, लाखौं

दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम, बढिया थियो । अनि राजा प्रद्योतले त्यो शिवीदेशमा बनेका दोसल्ला जीवक कौमारभृत्यलाई पठाए । जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“शिवीदेशमा बनेको, राजा प्रद्योतले पठाएको यो दोसल्ला धेरै कपडाहरूमध्ये...लाखौं दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम तथा बढिया छ । यो दोसल्ला परिभोग गर्न भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध अथवा मगधराजा सेनीय बिम्बिसार वाहेक अरू कुनै पनि व्यक्ति योग्य छैनन् ।”

मूल पालि :—

७-तीसपटक विरेचन

त्यस समयमा^१ भगवानको शरीर दोषग्रस्त (अस्वस्थ) थियो^२ । भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“आनन्द ! तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । तथागत विरेचन पिउन चाहन्छ ।”

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ जीवक कौमारभृत्य थिए त्यहाँ गई जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भन्नुभयो :—

१. राजगृहस्थित गृधकूट पर्वतमा हुनुहुन्थ्यो । अं. अ. क. पृ. २१६.

२. महाव. पृ. २९६ : समतिसविरेचनकथा ।

“आवुसो, जीवक ! तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । तथागत विरेचन पिउन चाहनुहुन्छ ।”

“भन्ते ! आनन्द ! त्यसोभए भगवानको शरीरलाई केही दिन स्निग्ध^१ (चिल्लो, नरम) पार्नुहोस् ।”

आयुष्मान् आनन्दले भगवानको शरीरलाई केही दिन स्निग्ध पारी जहाँ जीवक कौमारभृत्य थिए त्यहाँ गई जीवक कौमारभृत्यलाई भन्नु भयो :—

“आवुसो जीवक ! तथागतको शरीर स्निग्ध भईसक्यो । अब जे उचित ठान्छौ, गर ।”

त्यस बखतमा जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“मेरो लागि यो प्रतिरूप छैन कि म भगवानलाई पिउनपर्ने विरेचन (औषधी) दिउँ ।”

यति विचार गरी तीनवटा कमलको फूलमा अनेक औषधी-द्वारा भाविता गरी (पूट गरी) जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई पहिलो कमलको फूल चढाए— “भन्ते ! यो पहिलो कमलको फूल भगवानले सुँघ्नुहोस् । यसबाट भगवानलाई दशबार विरेचन हुनेछ ।” अनि दोश्रो कमलको फूल चढाउँदै विन्ति गरे— “भन्ते ! दोस्रो कमलको फूल सुँघ्नुहोस् । यसबाट भगवानलाई दशबार विरेचन हुनेछ ।” फेरि तेस्रो कमलको फूल चढाउँदै विन्ति गरे— “भन्ते □ तेस्रो कमलको फूल सुँघ्नुहोस् । यसबाट

१. तेल लगाउने ।

भगवानलाई अर्को दशबार विरेचन हुनेछ । यसरी तीस पटक विरेचन हुनेछ ।”

यसरी जीवक कौमारभृत्य, भगवानलाई जम्मा तीसपटक विरेचन हुने गरी (कमलको फूल सूँघाई) फर्केर गए । नगरद्वारबाट बाहिर निस्किसकेपछि जीवक कौमारभृत्यको मनमा भवास्स यस्तो लाग्यो :

“मैले भगवानलाई तीस पटक विरेचन हुने (औषधी) दिएको हुँ । तर तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । भगवानलाई तीस पटक विरेचन हुने छैन । एककम तीस पटक मात्र हुनेछ । यदि भगवानले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा नुहाइसकेपछि भगवानलाई अर्को एक पटक विरेचन हुनेछ । यसरी भगवानलाई जम्मा तीस पटक विरेचन हुनेछ ।”

भगवानले जीवक कौमारभृत्यको मनको कुरा थाहापाई आयुष्मान् आनन्दलाई भन्नु भयो :

“आनन्द ! यहाँ जीवक कौमारभृत्य नगरद्वारबाट बाहिर निस्किसकेपछि उसको मनमा यस्तो लाग्यो— ‘मैले भगवानलाई जम्मा तीस पटक विरेचन हुने (औषधी) दिएको हुँ । किन्तु तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । भगवानलाई तीस पटक विरेचन हुने छैन । एककम तीस पटक मात्र हुनेछ । यदि भगवानले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा, नुहाइसकेपछि भगवानलाई अर्को एक पटक विरेचन हुनेछ । यसरी जम्मा तीस पटक विरेचन हुनेछ ।’ आनन्द त्यसो हुनाले तातो पानी तयार गर ।”

“हवस् भन्ते !” भनी भगवानको कुरा सुनी आयुष्मान् आनन्दले तातोपानी तयार पार्नुभयो ।

अनि जीवक कौमारभृत्यु जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग सोधे :—

“भन्ते ! भगवानलाई विरेचन भयो कि ?”

“जीवक ! विरेचन भयो ।”

“भन्ते ! नगरद्वार बाहिर पुगेपछि मेरो मनमा यस्तो लागेको थियो—
“मैले भगवानलाई शरीर दोषग्रस्त छ । भगवानलाई तीसपटक विरेचन हुनेछैन । एक कम तीसपटकमात्र विरेचन हुनेछ । यदि भगवानले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा, नुहाइसकेपछि पुनः एकपटक विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा, नुहाइसकेपछि पुनः एकपटक विरेचन हुनेछ । यसरी जम्मा तीसपटक विरेचन हुनेछ ।” भन्ते ! भगवान नुहाउनुहोस् ! सुगत नुहाउनुहोस् !”

भगवानले तातो पानीले नुहाइसक्यो । नुहाइसकेपछि भगवानलाई अर्को एकपटक विरेचन पनि भइसक्यो । यसरी भगवानलाई जम्मा तीसपटक विरेचन भइसक्यो । त्यसपछि जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! भगवानको शरीर प्रकृतिरूपले स्वस्थ नहुञ्जेलसम्म भगवानले यूसयुक्त भोजनमात्र ग्रहण गर्नुहोस्^१ ।”

X X X

१. भगवानको स्वास्थ्य ठीक नहुञ्जेलसम्म जीवकले नै यूसयुक्त पथ्य भोजनको प्रतिपादन गरेका थिए । अं. अ. क. पृ. २९६ ।

मूल पालि :—

द-दोसल्ला-दान

चाँडै नै भगवानको शरीर यथावत् स्वस्थ भयो^१ अनि जीवक कौमारभृत्य त्यो (प्रद्योत राजाबाट पाएको^२) दोसल्ला लिएर जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे ।

“भन्ते ? भगवानसँग एक वर माग्न चाहन्छु ।”

“जीवक ! तथागत वरबाट मुक्त छ ।”

“भन्ते ! जो उचित र निर्दोष छ सोहीमात्र माग्न चाहन्छु, अरू होइन ।”

“भन, जीवक !”

“भन्ते ! भगवान पंसुकूलिक^३ हुनुहुन्छ तथा भिक्षुसङ्घ पनि । भन्ते ! मलाई प्रद्योत राजाले शिवीदेशमा बनेका, धेरै कपडाहरूमध्ये,

१. महाव. पृ. २९७ : वरयाचनकथा ।

२. हेर पृ. ३८४

३. कुनै पनि गृहस्थीहरूले बनाइदिएको चीवर नलगाई केवल यताउता फ्याँकि राखेको अथवा मसानमा फालिराखेका कपडाहरू जुटाई त्यसबाट चीवर सिएर लगाउनेलाई ‘पंसुकूलिक’ भन्दछन् ।

धेरै दोसल्लाहरूमध्ये, शयकडौं दोसल्लाहरूमध्ये, हजारौं दोसल्लाहरूमध्ये, लाखौं दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम बढिया **दोसल्ला** एकजोर पठाउनु भएको छ । अतः सो शिवीदेशमा बनेको दोसल्ला एकजोर भगवानले स्वीकार गरि दिनुहोस् र भिक्षुसङ्घलाई पनि गृहपतिहरूले सिइ दिएको चीवर ग्रहण गर्ने अनुमति दिइ दिनुहोस् !”

भगवानले शिवीदेशमा बनेको **दोसल्ला** स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि भगवानले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र प्रफुल्लित गराउनु भयो । **जीवक कौमारभृत्य** भगवानको धार्मिककथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र प्रफुल्लित भई आसनवाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि भगवानले यसै निदानमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा भनी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“भिक्षुहो ! गृहपति **चीवर**^१ (ग्रहण गर्न) अनुज्ञा दिन्छु । जो चाहन्छ सो पंसुकूलिक हो, जो चाहन्छ उसले गृहपति-चीवर ग्रहण गर । यी मध्ये कुनै लाई पनि म सन्तुष्टि नै भन्दछु अर्थात् उपर्युक्त दुइ प्रकारमध्ये—चाहे पांसुकूलिक चाहे गृहपति चीवरिक— कुनै रूपले बसेता पनि म प्रसन्न छु ।”

X X X

१. गृहस्थीहरूले सिएर दिएको चीवर गृहपति चीवर ।

मूल सूत्र :—

९-कसरी उपासक हुन्छ ?

एक समय भगवान राजगृहस्थित जीवकको आम्रवनमा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग निम्न कुरा सोधे :—

(क) “भन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब मानिस बुद्धको शरणमा जान्छ, धर्मको शरणमा जान्छ तथा सङ्घको शरणमा जान्छ, जीवक ! तब ऊ ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब उपासक प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, अदिन्नादानबाट अलग रहन्छ, काम-मिथ्याचारबाट अलग रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ र सुरा, मेरय, मद्यप्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ, हे जीवक ! तब उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ।”

१. अं. नि-८ पृ. ३२५ जीवकसुत्तं ।

(ग) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘आत्महितको लागि रत हुन्छ’ किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ?”

“हे जीवक ! जब उपासक (१) स्वयं श्रद्धालु हुन्छ तर अर्कालाई श्रद्धालु हुनमा प्रेरणा दिदैन, (२) स्वयं शीलवान् हुन्छ तर अर्कालाई शीलवान् हुनमा प्रेरणा दिदैन, (३) स्वयं त्यागी हुन्छ तर अर्कालाई त्यागीबन्धमा प्रेरणा दिदैन, (४) स्वयं भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषि हुन्छ तर अर्कालाई भिक्षुहरूको दर्शन गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (५) स्वयं सद्धर्मश्रवण गर्नमा मन लगाउँछ तर अर्कालाई सद्धर्मश्रवण गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (६) स्वयं सुनेको धर्मलाई धारण गर्छ तर अर्कालाई सुनेको धर्मलाई धारणा गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (७) स्वयं धारणा गरेको धर्मको अर्थोपरीक्षण गर्छ तर अर्कालाई धारणा गरेको धर्मको अर्थोपरीक्षण गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (८) स्वयं अर्थ बुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ तर अर्कालाई अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउन प्रेरणा दिदैन ।

Dhamma.Digital

हे जीवक ! यसरी उपासक आत्महितको लागि रत हुन्छ किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ।”

(घ) “भन्ते ! कसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब उपासक (१) आफू स्वयं पनि श्रद्धालु हुन्छ, अर्कालाई पनि श्रद्धालु हुनमा प्रेरणा दिन्छ, (२) आफू स्वयं

पनि शीलवान् हुन्छ, अर्कालाई पनि शीलवान् हुनमा प्रेरणा दिन्छ, (३) आफू स्वयं पनि त्यागी हुन्छ, अर्कालाई पनि त्यागी बन्नमा प्रेरणा दिन्छ, (४) आफू स्वयं पनि भिक्षुको दर्शनाभिलाषि हुन्छ, अर्कालाई पनि भिक्षुको दर्शन गर्नमा प्रेरणा दिन्छ, (५) आफू स्वयं पनि सद्धर्मश्रवण गर्नमा मन लगाउँछ, अर्कालाई पनि सद्धर्मश्रवण गर्नको निमित्त मन लगाउनमा प्रेरणा दिन्छ, (६) आफू स्वयं पनि सुनेको धर्मलाई धारण गर्छ, अर्कालाई पनि सुनेको धर्मलाई धारणा गर्नमा प्रेरणा दिन्छ, (७) आफू स्वयं पनि धारणा गरेको धर्मको अर्थोपरीक्षण गर्छ, अर्कालाई पनि धारणा गरेको धर्मको अर्थोपरीक्षण गर्नमा प्रेरणा दिन्छ, (८) आफू स्वयं पनि अर्थ बुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ, अर्कालाई पनि अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउनमा प्रेरणा दिन्छ, ।

हे जीवक ! यसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत भएको हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

[यी उपदेश सुनी जीवक उपासक सन्तुष्ट भए ।]

X

X

X

मूल सूत्र :—

१०-कम्बल दान

त्यस समय काशीराजाले^१ जीवक कौमारभृत्यलाई आधा काशिक क्षौम (रेशम) मिसिएको ५०० जाने कम्बल (धुस्सा) पठाएका थिए^२ । जीवक कौमारभृत्य सो आधा काशिक क्षौम (रेशम) मिसिएको कम्बल लिएर जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! मलाई काशीराजाले पठाएको आधा काशीको रेशम मिसिएको ५०० जाने कम्बल भगवानले ग्रहण गर्नुहोस् । जो मेरो लागि दीर्घकालसम्म हिताय सुखाय हुनेछ ।”

भगवानले कम्बल स्वीकार गर्नु भयो । त्यसपछि जीवक कौमार-भृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठत, सम्प्रहर्षित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । जीवक कौमारभृत्य पनि भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, तथा प्रफुल्लित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि भगवानले यसै

१. प्रसेनजित कोशलराजाका भाई (एउटै पिताका) । अ. क. पृ. ८३०

२. महाव. पृ. २९८ : कम्बलानुजाननादिकथा ।

निदानमा, यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“भिक्षु हो ! कम्बल स्वीकार गर्ने अनुज्ञा दिन्छु ।”

X X X

मूल पालि :—

११-भिक्षु बनाउन अयोग्य पुरुष

त्यस समय मगधराज्यमा कुष्ठ^१, गण्ड^२, किलास^३, सोस^४ र अपमार^५ (मृगी) जस्ता पाँचरोगहरू निककै फैलिएका थिए^६ । रोगले पीडित भएका मानिसहरू जीवक कौमारभृत्य कहाँ गई निवेदन गरे :—

१. रातोकुष्ठ र कालोकुष्ठ ।
२. आँडभरी फैलिएर जाने एक प्रकारको खटीरे रोग । गाईको थुनको टुप्पो जस्तो ज्यूभरी देखिने रोग ।
३. कमलको फूल जस्तो गुलाबीरंग भएको ज्यूभरी फवाक्क फवाक्क गरी फोका उठेर आउने, फोका फुट्दा पानी नबग्ने रोग । यी तीनै कुष्ठ रोग विशेष हुन् ।
४. ज्यू सुकेर जाने रोग ।
५. मृगी रोगमा देवमृगी तथा पित्तमृगी छन् । समन्तपा. पृ. ७४३ ।
६. महाव. पृ. ७६ : पञ्चावाधवत्यु, महाखन्धक ।

“हे आचार्य □ हामीलाई औषधी गरिदिनु भए कल्याण हुने थियो ।”

जीवक भन्दछन्- “हे आर्य ! म सारै व्यस्त छु, धेरै काम छ, धेरै गर्नु पर्नेछ, मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई उपस्थान गर्नुपर्छ, अन्तःपुरमा नारी-गृह पनि हेर्नुपर्छ तथा बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई पनि उपस्थान गर्नुपर्छ । म औषधी गर्न सकिदैन ।”

“हे आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाईंलाई होस्, हामी पनि तपाईंकै दाश हुनेछौं । हामीलाई औषधी गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

जीवक भन्दछन् :- “हे आर्य ! म सारै व्यस्त छु, ...मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई उपस्थान गर्नुपर्छ, ...म औषधी गर्न सकिदैन ।”

अनि ती मानिसहरूका मनमा यस्तो लाग्यो :-

“यी श्रमण शाक्यपुत्रीय (बौद्ध भिक्षुहरू) सुखजीवी, आराम साथ बस्ने, बढिया भोजन गरी निवासमा बसी शय्यामा सुत्छन् । किन हामी पनि श्रमण शाक्यपुत्रीयहरू कहाँ गई प्रव्रजित (सन्यास) नहौं । त्यहाँ (हामीहरूलाई) भिक्षुहरूले पनि सेवा गर्नेछन्, जीवक कौमारभृत्यले पनि औषधी गर्नेछन् ।”

यति सोची ती मानिसहरू भिक्षुहरू कहाँ गई प्रव्रज्या मागे । भिक्षुहरूले प्रव्रज्या दिए, उपसम्पदा^१ पनि गरे । उनीहरूलाई भिक्षुहरूले

१. पूर्ण भिक्षुत्व ।

पनि उपस्थान गरे, जीवक कौमारभृत्यले पनि औषधी गरे ।

त्यस बखत भिक्षुहरू, धेरै रोगी भिक्षुहरूका सेवा टहल गर्दै धेरै^१ माग्ने र विज्ञप्ति^१ बहुल भई बस्दथे— “गिलान (रोगीको निमित्त) भोजन देऊ, गिलानोपस्थान (रोगीको सेवाटहल) गर, गिलान-भैषज्य देऊ !”
जीवक कौमारभृत्यले पनि धेरै रोगी भिक्षुहरूको चिकित्सा गर्नुपर्ने भएकोले उनी राजकार्यमा पनि जान सकेनन् ।

एक दिन पाँच रोगले पीडित कुनै एक पुरुषले जीवक कौमारभृत्य कहाँ गई निवेदन गर्थ्यो :- “आचार्य ! मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

“हे आर्य ! म सारै व्यस्त छु, धेरै काम छ, धेरै गर्नु पर्नेछ, **मगध-राजा** सेनीय विम्बिसारको उपस्थान गर्नुपर्छ, अन्तःपुरमा नारी-गृह पनि हेर्नुपर्छ तथा बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई पनि उपस्थान गर्नुपर्छ । म चिकित्सा गर्न सकिदैन ।”

“आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाईंलाई होस् । म पनि तपाईंकै दाश हुनेछु । मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

जीवक भन्दछन् :- “हे आर्य ! म सारै व्यस्त छु, ...चिकित्सा गर्न सकिदैन ।”

“हे आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाईंलाई होस् । म पनि तपाईंकै दाश

१. भिक्षुहरूका विनय (नियम) अनुसार वचन प्रकट गरी कुनै चीज माग्नेलाई ‘विज्ञप्ति’ भन्दछन् । रोगीले बाहेक निरोगी भिक्षुले वचन प्रकट गरी माग्नु आपत्तिजनक हुन्छ ।

हुनेछु । मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

“म सारै व्यस्त छु, धेरै काम छ, धेरै गर्नु पर्नेछ, मगधराजा सेनीय विम्बिसारको उपस्थान गर्नुपर्छ,...भिक्षुसङ्घको पनि उपस्थान गर्नुपर्छ, म चिकित्सा गर्न सकिदैन” भनी जीवकले फेरि पनि भने ।

अनि सो पुरुषको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यी श्रमण शाक्यपुत्रीय सुखजीवी, आराम साथ बस्ने, बढिया भोजन गरी निवासमा बसी शय्यामा सुत्छन् । किन म श्रमण शाक्यपुत्रीयहरू कहाँ गई प्रव्रजित न हुँ । त्यहाँ मलाई भिक्षुहरूले पनि सेवाटहल गर्नेछन्, जीवक कौमारभृत्यले पनि औषधी गर्नेछन् । निरोगी भएपछि म चीवर छाड्नेछु ।”

यति विचार गरी सो पुरुषले भिक्षुहरू कहाँ गई प्रव्रज्या माग्यो । त्यसलाई प्रव्रज्या गरे र उपसम्पदा पनि दिए । त्यसलाई भिक्षुहरूले पनि सेवाटहल गरे । जीवक कौमारभृत्यले पनि चिकित्सा गरे । निरोगी भएपछि उसले चीवर छाडी दियो । सो पुरुषलाई चीवर छाडेर गएको जीवक कौमारभृत्यले देखेर उसँग सोधे :—

“हे आर्य ! तिमी भिक्षुहरूकहाँ गएर प्रव्रजित भएर बसेका थियो होइन ?”

“हो, आचार्य !”

“तिमीले किन यस्तो गरेको नि ?”

सो पुरुषले जीवक कौमारभृत्यलाई यसको कारण बताइ दियो । जीवक कौमारभृत्य यो कुरा सुनी खिन्न भए, धिक्कारे र दुःखी भए—

“हरे ! यी भिक्षुहरूले पाँच रोगले पीडित पुरुषलाई कसरी प्रव्रजित गरे !” यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यदि आर्यहरूले पाँच रोग हुनेलाई प्रव्रजित नगर्नु भए बढिया हुने थियो ।”

भगवानले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । जीवक कौमारभृत्य भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

त्यसपछि भगवानले यसै कुराको निदानमा, यसै कुराको शिलशिलामा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“भिक्षु हो ! पाँच प्रकारका रोग हुनेलाई प्रव्रज्या नगर्नु । जसले गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति (अपराध) लाग्ने छ ।”

X X X

मूल पालि :—

१२—जीवकको प्रार्थना

एकसमय भगवान चारिका गर्दै क्रमशः वैशाली नगरमा पुगनु भई

१. चुल्लव. पृ. २०८ : नवकम्मिक ।

वैशाली स्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय वैशाली नगरमा उत्तम भोजनहरू दिने परिपाटी थियो । भिक्षुहरू ती उत्तम भोजनहरू खाएर अभिसन्न शरीर भई बहुरोगी हुन्थे ।

एकदिन केही कामले जीवक कौमारभृत्य वैशाली नगरमा गए । त्यहाँ जीवक कौमारभृत्यले भिक्षुहरू अभिसन्न शरीर भई बहुरोगी भइरहेका देखे । अनि जीवक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यहाँ आजकल भिक्षुहरू अभिसन्न शरीर भई बहुरोगी भएका छन् । यदि भगवानले भिक्षुहरूका निमित्त चङ्क्रमणस्थल र जनताघर अर्थात् गरम बाफले नुहाउने स्थान (Steam bath room) को अनुमति दिनुभए बेस हुने थियो । जसले गर्दा भिक्षुहरू निरोगी हुन सक्ने छन् ।”

अनि भगवानले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । त्यसपछि जीवक कौमारभृत्य भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... र प्रफुल्लित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

त्यसपछि भगवानले यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई

आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“भिक्षु हो ! चङ्क्रमण-स्थल र जनताघर नुहाउने स्थानको अनुज्ञा दिन्छु ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१३-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा जीवक कौमारभृत्यको प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवानले निम्न कुरा प्रकाश गर्नुभयो ।]

“हे भिक्षुहरू ! जीवक कौमारभृत्य छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन्^१ । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

Dhamma.Digital

(१) ‘बुद्धप्रति अटल-श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल-श्रद्धा, (३) सङ्घ-प्रति अटल-श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान, र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई जीवक कौमारभृत्य तथागत निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

X X X

१. नि-६ १४९ : भल्लुकादिसुत्तं ।

मूल सूत्र :—

१४-अग्रस्थान-घोषणा^१

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरू एक सभामा व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेहरूमध्ये जीवक कौमारभृत्य श्रेष्ठ छन् भनी भन्नुहुँदै भगवानले निम्न सूत्र भन्नु भयो—]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं पुगलप्पसन्नां यदिदं जीवक कौमारभृत्य^१ति ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षु हो ! मेरा श्रावक उपासकहरू मध्ये व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेहरूमा जीवक कौमारभृत्य अग्रछन् ।”

Dhamma.Digital

X X X

मूल सूत्र :—

१५-त्रिकोटी-परिशुद्ध मांस

यस्तो मैले सुनें ।

१. अं. नि-१. पृ. २६ : एतदग्गवग्गो ।

२. म. नि. II. पृ. ३९ : जीवकसुत्तं ।

एक समय भगवान जीवक कौमारभृत्यको आम्रवनमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग यस्तो सोधे :—

“भन्ते ! मैले यस्तो सुने— ‘श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमण गौतम जानि जानि यस्तो उद्देश्यले बनाएको, तयार पारेको मांस खान्छन् ।’ भन्ते ! जसले यस्तो भन्दछन्— ‘श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमण गौतम जानि जानि उद्देश्यले बनाएको तयार पारेको मांस खान्छन् ।’ भन्ते ! के यिनीहरूले भगवानले भन्नु भए भैं (कुरा) भन्छन् ? धर्मानुसार भनिराखेको कुनै कुराको निन्दात हुँदैन ?”

“जीवक ! जसले— “श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमण गौतम जानि जानि उद्देश्यले बनाएको, तयार पारेको मांस खान्छन्’ भनी भन्छन् तिनीहरूले मैले भनेभैं भन्दैनन्, बल्कि उनीहरू ममाथि भूटो आरोप, असत्य आरोप लगाउँछन् । जीवक ! म निम्न तीन प्रकारका मांस अभोज्य छन् भनी भन्दछु— (१) देखेको^१ (= दिट्ठं) (२) सुनेको (= सुतं) तथा (३) शंका लागेको (= परिसङ्कितं) । यी तीन

१. आफ्नोनिमित्त प्राणी मारिरहेको देखेको, सुनेको र मनमा शंका लागेको ।

प्रकारका मांस अभोज्य छन् भनी भन्दछु ।” । जीवक ! निम्न तीन प्रकारका मांस भोज्य छन् भनी म भन्दछु— (१) नदेखेको (= अदिष्टं) (२) नसुनेको (= असुतं) तथा (३) शंका नलागेको (= अपरिसङ्कितं) । यी तीन प्रकारका मांस भोज्य छन् भनी म भन्दछु^१ ।”

ब्रह्मविहारी

“जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु^२ गाउँ वा निगमको आश्रय लिई बस्छ । ऊ एक दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फैलाई बस्छ, द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, तथा चतुर्थ दिशामा मैत्रीसहगत चित्त फैलाई बस्छ । माथि, तल, बीच, सबै ठाउँ, सबैतिर, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीसहगतचित्त, मैत्रीसहगत विपुलचित्त, मैत्रीसहगत अप्रमाणचित्त फैलाई, अवैरी, अद्वेषी भई बस्छ । त्यसकहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गई भोलिको निमित्त भोजनद्वारा निम्तो गर्छ । इच्छा भए उसले निम्तो स्वीकार गर्छ । अनि ऊ त्यस रात बितिसकेपछि पूर्वाण्हसमयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको घर हो त्यहाँ जान्छ । त्यहाँ पुगेपछि वछ्छाईराखेको आसनमा बस्छ । उसलाई त्यो गृहपति वा

१. यस किसिमको भोज्य मांसको अलावा अभोज्य मांस दश प्रकारका छन् :- मनुष्य-मांस, हातीको-मांस, घोडाको-मांस, कुकुरको-मांस, सर्पको-मांस, सिंहको-मांस, बागको-मांस, चितुवाको-मांस, भालुको-मांस र तरक्षुको-मांस । महाव. पृ. २३५ : भेसज्जखन्धकं ।

२. स्वयंलाई लक्षगरी भन्नु भएको । म. नि. अ. क. III. पृ. ३३ ।

गृहपतिपुत्रले प्रणीत भिक्षा-भोजन पस्कन्छ । उसको मनमा (भोजन गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन— ‘आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए हुन्थ्यो !, आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भविष्यमा पनि यस्तै गरी प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !’ भन्ने पनि हुँदैन । ऊ सो भिक्षा-भोजनमा अल्झिई, मूछिई, डुबी रहँदैन बल्कि अवगुणको ख्याल गरी, निस्तारबुद्धिले भोजन गर्छ । जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा आत्म-पीडाको लागि, पर-पीडाको लागि अथवा दुबैको पीडाको लागि मनले चिताउँछ, त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त ? त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा निर्दोषपूर्ण आहार नै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते !; भन्ते ! मैले ‘ब्रह्मा मैत्रीविहारी हुन्’ भन्ने सुनेको छु । त्यस्तो ‘मैत्रीविहार’ मैले भगवानमा नै प्रत्यक्ष देखें । भगवान नै ‘मैत्री विहारी’ हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिस व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन् तथागतको ती राग, द्वेष र मोह नाश भइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, काटिएको तालवृक्ष समान भइसके, अभावप्राप्त भइसके, भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिमीले यसै कुरालाई ध्यानमा राखी भनेको हो भने, म यसमा सहमत छु ।”

“भन्ते ! यसै कुरालाई ध्यानमा राखी भनेको हुँ ।”

“जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु गाउँ वा निगमको आश्रय लिई बस्छ ।

ऊ एक दिशामा करुणासहगतचित्त फैलाई बस्छ, ... मुदितासह-
गतचित्त फैलाई बस्छ, ... उपेक्षासहगतचित्त फैलाई बस्छ, द्वितीय दिशा,
तृतीय दिशा तथा चतुर्थ दिशामा उपेक्षासहगतचित्त फैलाई बस्छ। माथि,
तल, ... सबै लोकमा उपेक्षासहगतचित्त, उपेक्षासहगत विपुलचित्त,
उपेक्षासहगत अप्रमाणचित्त फैलाई, अवैरी, अद्वेषी भई बस्छ। त्यस कहाँ
गृहपति वा गृहपतिपुत्र गई भोलिको निमित्त भोजनद्वारा निम्तो गर्छ। इच्छा
भए उसले निम्तो स्वीकार गर्छ। अनिऊ त्यस रात वितिसकेपछि,
पूर्वाण्हमसमयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ त्यो गृहपति
वा गृहपतिपुत्रको घर हो त्यहाँ जान्छ। त्यहाँ पुगेपछि वछ्छाई राखेको
आसनमा बस्छ। उसलाई त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले प्रणीत भिक्षा-
भोजन पस्कन्छ। उसको मनमा (भोजन गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन-
आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए
हुन्थ्यो !; आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भविष्यमा पनि यस्तै गरी
प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !' भन्ने पनि हुँदैन। ऊ सो भिक्षा-भोजनमा
अल्झिई, मूछिई, डुबी रहँदैन, बल्कि अवगुणको ख्याल राखी, निस्तार
बुद्धिले भोजन गर्छ। जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखत आत्म पीडाको
लागि, पर-पीडाको लागि अथवा दुबैको पीडाको लागि मनले चिताउँछ
त ? यसमा तिम्री के भन्छौ त ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त ? त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा निर्दोषपूर्ण आहार
नै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते !; भन्ते ! मैले ‘ब्रह्मा मैत्रीविहारी हुन्’ भन्ने सुनेको छु । त्यस्तो ‘मैत्रीविहार’ मैले भगवानमा नै प्रत्यक्ष देखें । भगवान नै ‘मैत्री विहारी’ हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिस व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन् तथागतको ती राग, द्वेष र मोह नाश भइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, ... भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिमिले यसै कुरालाई ध्यानमा राखी भनेको हो भने, म यसमा सहमत छु ।”

“भन्ते ! यसै कुरालाई ध्यानमा राखी भनेको हुँ ।”

पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ

“जीवक ! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणीहिंसा गर्छ उसले पाँच कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ :

(१) “जो त्यो गृहपतिले यस्तो भन्छ— ‘जाऊ ! अमुक प्राणी ल्याऊ’— यो पहिलो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

(२) “जो त्यो प्राणीलाई गर्धनमा डोरीले बाँधी ल्याउँछ, दुःख-दौर्मनस्य अनुभव गर्छ— यो दोश्रो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

(३) “जो कि उसले यस्तो भन्छ— ‘जाऊ, यो प्राणीलाई मार !’— यो तेस्रो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

(४) “जो त्यो प्राणीलाई मार्दा दुःख-दौर्मनस्य अनुभव गर्छ— यो

चौथो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

(५) “जो उसले तथागतलाई वा तथागत-श्रावकलाई अकप्पिय (अनुचित) भोजन पकाउँछ- यो पाँचौ कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

“जीवक ! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणीहिंसा गर्छ उसले उक्त पाँच कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

यति भन्नु भएपछि जीवक कौमारभृत्यले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! आश्चर्य हो ! अद्भूत !! कप्पिय (उचित) भोजन नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन्; निर्दोष आहार नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन् । धन्य, धन्य ! भन्ते ! जस्तो कि घोप्टेकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा- आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं भगवान बुद्धले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवानले मलाई आजीवनसम्म शरण मै आएको उपासक हो भी स्वीकार गर्नुहोस् !”

X X X

मूल सूत्र :—

१६- आम्रवनमा भगवान बुद्ध

त्यस समय जीवक कौमारभृत्य मगधराजा अजातशत्रु

वैदेहीपुत्रको नजिक चुपचाप बसेका थिए^१ ।

अनि मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“जीवक ! तिमी किन चुप छौ नि ?”

“देव ! भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हाम्रा आम्रवनमा बाह्रशय पचास भिक्षुहरूका साथ बस्नु भएको छ । उहाँ भगवानको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् हुनुहुन्छ’^२ ० तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! त्यसोभए हस्तीयानहरू तयार गर्न लगाऊ ।”

“हवस्, देव” भनी जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा अजात शत्रु वैदेहीपुत्रको आज्ञा सुनी पाँचशय ढोईहरू तयार गर्न लगाई, राजा बस्ने हात्ती पनि तयार गर्न लगाई, मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रसँग विन्ति

१. दी. नि. I. पृ. ४१ : सामञ्जसफलसुतं । त्यस समय राजा अजातशत्रु राजदरवारमा राजकीय परिषद्का साथ बसेका थिए । राजाले उपस्थित भारदारहरूसँग ‘आज कसको सत्संगत गर्ने होला ?’ भनी सोधेका थिए । उपस्थित सबैले फलाना फलानाको सत्संगत गरे बेश होला भनी आ-आफ्ना मन्तव्य प्रकट गरे किन्तु जीवक कौमारभृत्य मात्र केही नबोली चुप लागेर बसेका थिए । यस सम्बन्धी विस्तृत कुराहरू ‘बुद्धकालीन राजपरिवार’ नामक पुस्तकमा लेखिनेछ ।

२. हेर पृ. ६८ : बुद्धगुण ।

गरे :—

“देव ! हस्तीयानहरू तयार भैसके, जो उचित छ सो गर्नुहोस् ।”

अनि मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र पाँचशय ढोईहरूमा एक एक स्त्री राखी, आफू चढ्ने हात्तीमा चढी, चिराक समात्न लगाई, महत् राजलीलाले राजगृहबाट निस्केर जहाँ जीवक कौमारभृत्यको आम्रवन हो त्यहाँ गए ।

आम्रवनको नजिक पुग्दा मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र भयत्रासले जिरीङ्गएका थिए । अतः मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले भयभीत भई, आर्शकित भर्ष, जिरिङ्ग भई जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“सौम्य ! जीवक ! के तिमीले मलाई पकाएको त होइन ? धोका दिएको त होइन ? शत्रुका हातमा पार्न लागेको त होइन ? कस्तो हो यो ! जहाँ त्यत्रो ठूलो साँढे बाह्रशय भिक्षुहरू बसेको ठाउँमा हाच्छ्यू गरेको, खोकेको शब्द अथवा कुनै घोष पनि नसुनिएको ! यो कस्तो होला !”

“महाराज ! न डराउनुहोस्, न डराउनुहोस् ! देवलाई मैले छकाएको छैन, न मैले धोका दिएको छु, न त देवलाई शत्रुका हातमा नै पार्न लागेको हुँ । बढ्नुहोस् महाराज ! अगाडि नै बढ्नुहोस् !! त्यो मण्डलमालमा अर्थात् ठूलो गोलाकार हलमा दियो बल्दछ ।”

यति कुरा सुनी मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र हात्तीबाट जान हुने बाटोसम्म हात्तीमा गई, त्यसपछि पैदल नै जहाँ त्यो मण्डलमालको दैलो हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“सौम्य ! जीवक ! भगवान कहाँ हुनुहुन्छ नि ?”

“महाराज ! भगवान त्यहीं नै हुनुहुन्छ, भगवान त्यही नै हुनुहुन्छ । जो वीचको स्तम्भको आड लिई पूर्वपट्टि हेरी, भिक्षुसङ्घको अगाडि बस्नु भएको छ । (उहाँ नै हुनुहुन्छ भगवान) ।”

अनि मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ (अगाडि) पुगेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले निर्मल जलाशय जस्तो चुपचाप भई भिक्षुसङ्घलाई हेरी प्रीतिमय वाक्य प्रकट गरे :—

“आहा ! जस्तो यी भिक्षुसङ्घ यहाँ शान्तिमय जीवन बिताउने छन् त्यस्तै उदयभद्र^१ राजकुमारले पनि शान्तिपूर्ण जीवन बिताउन सकोस् ।”

“महाराज ! जहाँ प्रेम छ त्यहीं गयो ।”

Dhamma.Digital

“हो भन्ते ! उदयभद्र राजकुमार मलाई प्यारो लाग्छ । जस्तो यी भिक्षुसङ्घ यहाँ शान्तिमय जीवन बिताउँदैछन् त्यस्तै शान्तिमय जीवन उदयभद्र राजकुमारले पनि बिताउन सकोस् ।”

यति कुरा सिद्धिएपछि मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र भगवानलाई अभिवादन गरी भिक्षुसङ्घलाई पनि दशऔंला जोरी बित्ति गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले भगवानसँग

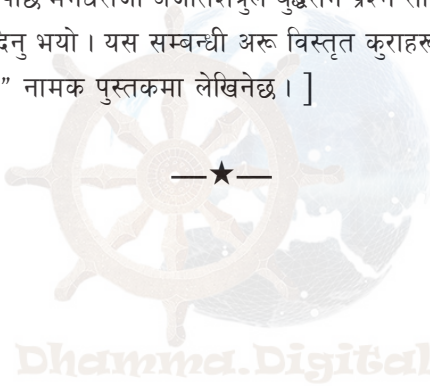
१. राजाको छोरा ।

प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यदि भगवानले प्रश्नको उत्तर दिन अवकाश दिनु हुन्छ, भने म भगवानसँग केही कुरा सोध्न चाहन्छु ।”

“सोध, महाराज ! जहिले चाहन्छौ ।”

[यसपछि मगधराजा अजातशत्रुले बुद्धसँग प्रश्न सोधे । भगवानले पनि उत्तर दिनु भयो । यस सम्बन्धी अरू विस्तृत कुराहरू “बुद्धकालीन राजपरिवार” नामक पुस्तकमा लेखिनेछ ।]

१०. नकुलपिता गृहपति

परिचय

भग (भर्ग) जनपद सुंसुमारगिरी भन्ने नगरमा एक ठूलो धनाढ्य कुलमा नकुलपिता गृहपतिको जन्म भएको थियो । यिनले नकुलमाता गृहपत्नीसँग कुमार अवस्था मै विवाह गरेका थिए ।

नकुलपुत्रका पिता भएकोले 'नकुलपिता' र नकुलपुत्रका माता हुनाले 'नकुलमाता'भन्ने नामले प्रसिद्ध भएका हुन्^१ ।

यिनीहरू दुबै सम-श्रद्धा र सम-शील तथा स-विचारले जीविका गर्दथे । उसको शरीर भए उसको मन र उसको मन भए उसको शरीर भई— दुइ भिन्ना भिन्ने देहधारी प्राणी भएर पनि एकै शरीर एकै मन भैं गरी यिनीहरूले गृही जीवन बिताएका कुरा तलका सूत्रहरूबाट थाहा भएको छ ।

पहिलोपटक यिनीहरूले भगवानसँग सुंसुमारगिरी नगरको आसपासको भेसकला मृगदावनमा^२ भेट गरेका थिए । बुद्धसँग भेट हुँदा यिनीहरू दुबैका मनमा बुद्ध भगवान भन्नु भन्दा बढी पुत्रमा हुने

१. सं. नि. अ. क. क्ष्म पृ. १८१.

२. मृगहरूलाई अभयदान दिइराखेको हुनाले 'मृगदावन' भनिएको हो ।

वात्सल्य गुणमा ममता उत्पन्न भएको कुरा संयुक्तनिकाय र अङ्गुत्तर निकायार्थकथामा वर्णन गरिएको छ^१ ।

जब यिनीहरूले बुद्धलाई देखी सभाषद् सबैलाई आश्चर्य तथा अद्भूत हुने गरी- “हे पुत्र ! यतिका दिनसम्म तिमी कहाँ थियौ ? हामी बुढाबुढी भएका बाबुआमालाई हेरविचार गर्नुपर्दैन ?” भनी भने। भगवान बुद्धले यिनीहरूका मुखबाट स्वतः निस्केका प्रेम तथा स्नेह भरित आमन्त्रणलाई नसुनेभैं गर्नुभयो र पछि जब यिनीहरू भ्रसंग भए भैं भई होसमा आई मध्यस्थभावले कुरा गरे तब बुद्ध भगवानले यिनीहरूलाई करुणापूर्वक धर्मोपदेश गर्नुभयो। बुद्धको उपदेश सुनी दुवैजना स्रोतापन्न भए^२ ।

उपरोक्त घटनाबाट आश्चर्य तथा चकित भएका भिक्षुहरूले ती नकुलपिता गृहपति र नकुलमाता गृहपत्नीले भगवानलाई “पुत्र, पुत्र” भनी सम्बोधन गरेको घटनाको रहस्य बुझ्न नसकी रहस्य उद्घाटन गर्नुहुन भगवानसँग प्रार्थना गरेपछि उपस्थित भिक्षुहरूलाई “भव संसारमा आवागमन यात्राको कुरालाई पूर्वानुस्मृति ध्यानले हेर्ने हो भने यस संसारमा कुनै न कुनै प्रकारले अन्त्यमन्य सम्बन्ध न भएका प्राणीहरू पाउन दुर्लभ नै हुनेछन् । अतएव सबै प्राणी प्रति मैत्री राखी वस्तुपर्छ” भनी भन्नुहुँदै “यी नकुलपिता भवान्तरमा ५०० जन्म सम्म निरन्तर मेरो पिताको रूपमा, ५०० जन्मसम्म बाजेको

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १८२, अं. अ. क. पृ. २१७

२. सं. नि. अ. क. II. १८२, अं. अ. क. पृ. २१७.

रूपमा र ५०० जन्मसम्म काकाको रूपमा थिए। यी नकुलमाता गृहपत्नी पनि ५०० जन्मसम्म आमाको रूपमा, ५०० जन्मसम्म बजैको रूपमा र ५०० जन्मसम्म फूपूको रूपमा थिइन्^१” भनी रहस्य उद्घाटन गर्नुहुँदै ३०० जन्मसम्म साथमा भएको कुरा भन्नु भई “यिनीहरूकै काखमा जन्म जन्मान्तरसम्म लालन पालन तथा हुर्किएँ आएको थिएँ। यसै संस्कारको प्रभावले— पूर्व परिचित हेतुले— अहिले मलाई देख्नेवित्तिकै यिनीहरूका हृदयमा स्नेह उत्पन्न भई विश्वास भएको हो” भनी भन्नुभयो। जातकपालिमा पनि यस्तो भन्नु भएको छः—

- १- “यस्मि मनो निविसति, चित्तञ्चापि पसीदति ।
अदिट्टपुब्बके पोसे, कामं तस्मि पि विस्ससे^२ति” ॥”
- २- “पुब्बेव सन्निवासेन, पच्चुपन्नहितेन वा ।
एवं तं जायते पेमं, उप्पलं व यथोदके^३ति”

Dhamma.Digital

अर्थः—

१- “देख्ने वित्तिकै जसमा मन बस्छ, अथवा चित्त प्रसन्न हुन्छ, पहिले न देखेको पुरुषमा (पूर्व संस्कारको हेतुले वर्तमानमा पनि) दृढ विश्वास (चित्त) उत्पन्न हुन्छ।”

१. सं. नि. अ. क. II. १८२, अं अ. क. पृ. २१७.

२. जातकपालि नं. ६८ I. पृ. १७ साकेतजातकं ।

३. जातकपालि नं. २३७ I. पृ. ६१ साकेतजातकं ।

२- “पूर्व जन्ममा एकै ठाउँमा बसिसकेको र वर्तमान समयमा पनि हित-चित्त हुँदा- पानीमा उत्पन्न हुने उत्पलादि फूल भैं- प्रेम उत्पन्न हुन्छ ।”

यस्तैगरी साकेत ब्राह्मणले पनि बुद्धलाई “पुत्र, पुत्र” भनी सम्बोधन गरेको घटनाको बारेमा साकेतजातकमा^१ र धम्मपदद्व कथामा^२ पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

X X X

नकुलपिता र नकुलमाताहरूका जीवनमा कस्तो परस्पर स्नेह, समझदारिपन र विश्वास तथा भक्ति थियो भन्ने कुरा एकदिन भगवान उनीहरूका घरमा जाँदा नकुलपिता र नकुलमाताहरूका आफ्नै मुखबाट आफ्ना प्रीतिमय दाम्पत्य जीवनको बारे र अझ यस जन्ममा मात्र नभई परजन्ममा समेत एकैसाथ बस्ने इच्छा प्रकट गरेका तल लेखिएको “सुखमय दाम्पत्य जीवन” द्वारा प्रष्ट हुनेछ ।

बुढेसकालमा पुगेर आफ्नो तरुणकालको जीवन स्मरण गरी त्यसबाट सन्तोषलिन सक्नु र परस्पर दुवैले बुद्ध जस्ता त्रिकालदर्शी महापुरुषका सामुन्ने आफ्ना वितेका कुराका सत्यतालाई दृढतापूर्वक प्रकट गर्नसक्नु- यो साँच्चैकै दिव्यमय गृही-जीवन हो भनी भन्न सकिन्छ । आफ्ना भित्रीमनका कुरा- जो कि आफ्ना आमा बाबुका

१. जातक अ. क-१

२. पृ. ४८८ : क्रोधवर्ण ।

अगाडि पनि प्रकट गर्न कठिनाई हुन्छ, त्यस्ता कुरा बुद्धमाथि भएको दृढविश्वासको कारणले— उद्गारतापूर्वक पोखे ।

X X X

संयुक्तनिकाय, नकुलपितु सूत्रमा^१ उल्लेख भएभैं एकदिन वृद्ध नकुलपिता, भेसकला मृगदावनमा बसिरहनु भएका बुद्ध कहाँ गई बुद्धसँग आफू वृद्ध तथा जराजीर्ण भएको हुँदा बुद्ध दर्शनार्थ सधैं आउन नसकेको कुरा व्यक्त गरी, उपदेशको लागि प्रार्थनागर्दा भगवान बुद्धले “यो शरीर रोग, व्याधि र मृत्युले भरिएको छ, यो शरीर फुल (अण्डा) जस्तै कमजोर छ, चाँडै फुट्छ, अझ फुलभन्दा पनि असुरक्षित छ । फुललाई कुनै कीट-पतंगले टोक्न सक्तैन किन्तु यो शरीरलाई कीट-पतंगले टोक्न सक्छ, लामखुट्टेले पनि टोक्न सक्छ । यस्तो असुरक्षित तथा जरा, व्याधि, मृत्यु जस्ता आतुरले भरिएको— कहिले के कस्तो हुने हो भन्ने थात लिन नसक्ने, अरू अरू वस्तुहरूको जतिमात्रामा मानिसहरूले केही अवधिसम्मको लागि भएता पनि ग्यारेन्टी दिन सक्छन्, त्यतिसम्म पनि कसैले कुनै बेलासम्मको लागि पनि ग्यारेन्टी दिन नसक्ने— यो शरीर परिहरण गर्नेहरूका चित्त पनि त्यत्तिकै नै बेचैन, असुरक्षित तथा आतुरयुक्त भई बस्नेहुँदा तिमिले यो शरीर असुरक्षित र आतुरपूर्ण भएता पनि चित्तलाई अनातुरपारी, सुरक्षित गरी बस” भनी भन्नु- भएको अमृतोपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति अत्यन्त खुशी भई

१. तल लेखिएको छ ।

बुद्धलाई प्रदक्षिणा गरी, “विहारमा आएको बेलामा सारिपुत्र महास्थविरको पनि दर्शन गरेर जाऊँ” भन्ने विचारले उहाँकहाँ गए ।

जब सारिपुत्र महास्थविरले नकुलपिता जस्ता वयोवृद्धको चेहरामा पनि प्रसन्नमुद्रा तथा उज्यालोपन देख्नुभयो तब सारिपुत्र महास्थविरले नकुलपितासँग “हे गृहपति ! के तिमीले भगवानको श्रीमुखबाट उपदेश त सुनेर आएनौ ?” भनी सोध्दा नकुलपिताले “किन होइन त” भनी भनेबाट नकुलपिताको हृदयमा बुद्धप्रति भएको दृढ विश्वासको भाव व्यक्त हुन्छ^१ ।

सारिपुत्र महास्थविरले नकुलपितासँग “हे गृहपति ! त्यसबेला तिमीले भगवानसँग कतिसम्ममा आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त भएर बस्न सक्छ त भनी सोधेनौ त ?” भनी भन्नु हुँदा नकुलपिताले “सारिपुत्र महास्थविरबाट नै सो कुराको उत्तर सुन्न पाऊँ” भनी प्रार्थना गरेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले प्रत्युत्तर दिनुहुँदै “म मेरो” भनी समाती न बस्नाले नै अनातुरचित्त हुन्छ भनी बताउनु भयो । विस्तृत कुरा तल सूत्रमा नै आउने छ ।

यस सूत्रमा जुन “आर्यहरू आर्यधर्म, सत्पुरुषहरू र सत्पुरुष-धर्म” भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएका छन् तिनीहरूका अर्थ बौद्ध धर्मानुसार यसप्रकार हुन् :—

“आर्यपुरुष” भन्नाले विशेष गरी बुद्धलाई नै लक्षित गरेको हो ।

“सत्पुरुष” भनी प्रत्येक बुद्ध र तथागत श्रावकहरूलाई भनिएको हो ।

वासना सहित सबै प्रकारका क्लेश निर्मूल भइसकेको हुँदा बुद्धलाई नै सर्वश्रेष्ठ ‘आर्य’ भन्दछन् । साधारणत क्लेश नभएका सबै ‘आर्य’ हुन् ।

चतुरार्यसत्यादि सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थान ध्यान) धर्मलाई आर्य-धर्म भनिन्छ, अथवा बुद्धले यी धर्महरू भाविता गरिसक्नु भएकोले सतिपट्टानादि धर्मलाई ‘आर्य-धर्म’ भनिएको हो ।

प्रत्येकबुद्ध र तथागत श्रावकहरू पनि क्लेशबाट विमुक्त भएका हुनाले यिनीहरूलाई “सत्पुरुष” भन्दछन् । यिनीहरूले पालन गरिने सतिपट्टानादि धर्महरूलाई “सत्पुरुष-धर्म” भन्दछन् ।

साधारण अर्थमा सत्पुरुष नै आर्य हो, आर्य नै सत्पुरुष हो । सत्पुरुष-धर्म नै आर्य-धर्म हो, आर्य-धर्म नै सत्पुरुष-धर्म हो^१ ।

‘पृथक्जन’ भन्नाले भिन्नाभिन्नै जीवनका लक्ष, धारणा, विश्वास तथा स्वभाव भएका मानिसलाई भनिएको हो; पृथक् पृथक् विचार भएकालाई भनिएको हो । अर्को अर्थ हो : जबसम्म मानिस स्रोतापन्न हुँदैन तबसम्म उसलाई पृथक्जन भन्दछन् । स्रोतापन्न हुने जुनसुकै जाति, गोत्र, वर्ण, लिङ्ग तथा देशका भएतापनि उनीहरूका विचारधारा, जीवनको लक्ष तथा विश्वास एउटै हुन्छ, भिन्ना-भिन्नै हुँदैन अतएव यिनीहरू आर्य हुन् । यस बाहेक अरू जम्मै पृथक्जन हुन् ।

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १८३

“आर्यहरूका दर्शन नगरेका र गरेका” भन्नाले केवल मांसचक्षु अथवा दिव्यचक्षुद्वारा मात्र देख्ने वा नदेख्नेलाई भनेको होइन । अपितु आर्य-धर्मलाई स्वयं साक्षात्कार गर्ने र नगर्नेलाई भनेको हो । त्यसो त आर्यपुरुषहरूलाई मानिसले मात्र नभई पशुपंक्षीहरूले पनि देखेका हुन्छन् । तर यस्तो देखाइलाई ‘देखेको र नदेखेको’ भनेको होइन । जस्तो कि—

चित्तलपर्वतमा एक क्षीणाश्रव आर्यभिक्षु थिए । उनकहाँ बैसवितेर प्रव्रजित भएका एक शिष्य भिक्षु थिए । एकदिन यी दुवै भिक्षाटनका निमित्त गए । वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आफ्नो गुरुको पात्र-चीवर लिएका थिए । बाटोमा वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आफ्नो गुरुसँग “भन्ते ! आर्य-पुरुष भन्ने कस्तो हुन्छ ?” भनी सोधदा क्षीणाश्रव आर्यभिक्षुले “कहिले काहीं आर्यपुरुषका सेवाटहल गरी, भिक्षाटन जाँदा उसको पात्र-चीवर पनि लिएर जाने शिष्य हुन्छ ।” यति भन्दा पनि वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आर्यपुरुष चिन्न सकेनन्^१ ।

भगवानको पालामा वक्कलि भन्ने भिक्षु थिए । उनी भगवान प्रति असाध्यै भक्ति तथा श्रद्धा राख्दथे । उनको भक्ति भित्री ज्ञानको नभई भगवानको सन्दरतामा मात्र सीमित थियो । जहिले पनि भगवान कै अनुहारमात्र हेरी भगवानको मुखाकृति तथा शारीरिक सुन्दरतामा नै मुग्ध रहन्थे^२ ।

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १८३

२. अं. अ. क. पृ. १३९

एकदिन विरामी भएको बेलामा उनले भगवान बुद्धलाई खबर पठाए । भगवान बुद्ध उनकहाँ आउनुभएपछि उनले “भन्ते ! के गरौं, विरामीको कारणले गर्दा भगवानको दर्शन गर्न पनि आउन सकिन” भनी भन्दा भगवानले उनलाई “अलं वक्कलि ! किं ते इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन ? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति सोमं पस्सति, योमं पस्सति सो धम्मं पस्सति । धम्मं हि वक्कलि पस्सन्तो मं पस्सति, मं पस्सन्तो धम्मं पस्सति^१ ।” अर्थात्— “भैहाल्यो वक्कलि ! अपवित्रले भरिएको यो शरीर हेरेर के गर्छौं ? वक्कलि ! जसले धर्मलाई देख्दछ, उसले मलाई देख्नेछ, जसले मलाई देख्नेछ, उसले धर्मलाई देख्दछ । वक्कलि धर्मलाई नै देखेले मलाई देख्दछ, मलाई देखेले नै धर्मलाई देख्दछ ।” भनी भन्नु भएबाट पनि धर्मदर्शन (साक्षात्कार) नै सत्पुरुष वा आर्यपुरुषहरूको दर्शन हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

X X X

Dhamma.Digital

एकदिन नकुलपिता सारै विरामी भई वैद्यले पनि त्यागी सकेको थियो । त्यसबेला नकुलमाताले “अब मैले आफ्नो सत्यकृयाद्वारा नकुलपिताको रोग निको पारी दिनुपर्छ” भन्ने विचार गरी विरामी नकुलपिताको अगाडि गई जुनरूपले नकुलपितालाई कुरा सुनाइन् त्यो सारै मर्मस्पर्शी तथा आश्चर्यजनक छ ।

मानिसहरू प्रायः मृत्युको बारे कुरा गर्न डराउँछन्, भयभीत

१. सं. नि. II. पृ. ४३० : वक्कलिसुत्तं ।

हुन्छन् अथवा मृत्युको कुरा गर्न चाहन्नन् । किन्तु बुद्धधर्ममा मानिसलाई मृत्युबारे पनि सफासफ निर्भीकरूपले कुरा गर्न सिकाएको छ । मृत्यु बारे सतर्क भई, दुःख भोग्न नपर्ने काम जिउंदै छँदा प्रतिपादन गर्छन् । अर्को अर्थले हेर्ने हो भने जसले यस जीवनमा अपुण्यमय जीवन बिताएको हुन्न- कसैको हिंसा, व्यभिचार, असत्य, चोरी डकैती, भूट-कपट, धोकाबाजी र अनैतिक अपराधपूर्ण काम गरेको हुन्न- ऊ मृत्युदेखि डराउँदैन । उसमा यो दृढता हुन्छ कि मैले जीवनमा कसैको खराबी गरेको छैन, असलै गरेको छु, भलो नै गरेको छु, अतएव म मृत्यु भए पनि दुर्गतिमा जानेछैन, सुगतिमा नै जानेछु ।

यसै कुराको परिपुष्टि नकुलपिताले पनि गरेका कुरा तल आउने “बिरामी नकुलपिता” बाट स्पष्ट हुनेछ । बिरामी भइरहेका आफ्ना वृद्ध स्वामीलाई आफ्नो जीवनको सत्य कुरा सुनाई मानसिक प्रसन्नता र प्रफुलित पारी पतिको रोग निको पारिदिइन् । यतिमात्र नभई आफ्नो चरित्रबारे त्रिकालदर्शी बुद्धलाई साक्षिस्थान राखी “यदि कसैलाई मेरो कुरामा शंका लागे बुद्धकहाँ गई सोधुन्” भनी आफ्ना निर्मल जीवन बारे दृढताका साथ परिचय दिएको छ । यस्तै भार्यालाई लक्ष्मा राखेर नै भगवानले “भार्या नै परम मित्र हो” भनी भन्नु भएको होला ।

बिरामी नकुलपितालाई प्रेमपूर्वक तथा प्रमाणसहित संभन्ना दिलाउँदै भनेको कुराबाट त्यसवेलासम्म उनीहरू दुबैले गृहस्थी ब्रह्मचर्यशील पालन गरेको सोरहवर्ष भएको पनि साबित हुन्छ ।

बुद्ध भेट हुनुभन्दा अगाडि देखि नै यिनीहरू सदाचार सम्पन्न तथा सुमधुर दाम्पत्य जीवन यापन गर्दै आएका र बुद्ध भेट भएपछि स्रोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भएका हुनाले यिनीहरूका जीवन सुनमाथि सुगन्ध भए जस्तै भएको छ । यिनीहरूले बुद्धलाई आफ्नो वृद्ध अवस्थामा देखेको कुरा पनि ध्यानमा राख्न योग्य छ ।

सुसुमारगिरि नगरमा जहिले आउनु भएपनि नकुलपिताहरूलाई संग्रह गर्ने विचारले भगवान बुद्ध यिनीहरूका घरमा जानुहुन्थ्यो । यसबाट यो स्पष्ट देखिन्छ कि नकुलपिताका बुद्धप्रति कति गहिरो विश्वास थियो । यस्तै विश्वासीहरूलाई ध्यानमा राखी एकदिन भगवानले जेतवन विहारमा नकुलपिता र नकुलमातालाई^१ विश्वासीहरूमध्येमा श्रेष्ठोत्तम हुन् भन्ने कुरा घोषणा गर्नुभयो र साथै नकुलपिता गृहपतिमा आर्यश्रावकहरूमा हुने छ गुण-धर्महरू पनि विद्यमान छन् भनी प्रशंसा पनि गर्नुभयो ।

X X X
Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१—म वृद्ध छु

यस्तो मैले सुनें^२ ।

एक समय भगवान भगदेशको सुसुमारगिरी नगरस्थित भेसकला मृगदावनमा बस्नुभएको थियो ।

१. नकुलमाताबारे 'बुद्धकालीन महिलाहरू' भन्ने अर्को पुस्तकमा उल्लेख हुनेछ ।

२. सं. नि. II. पृ. २४१ : नकुलपितुसुत्तं ।

एकदिन नकुलपिता गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवानलाई विन्ति गरे :—

“भन्ते ! म जराजीर्ण बुढो छु, जन्मले जेठो छु, उमेर पुगिसकेको छु, तीनै बैस बितिसकेको छु, आतुर (बैचेन, व्याधिग्रस्त) काय छु, सधैं रोगी छु, रोगको कारणले गर्दा नै भगवानको र मनोभावनीय (जसको सत्संगत वा दर्शन गर्दा मन हलुँगो हुन्छ त्यस्ता) भिक्षुहरूको नित्य दर्शन गर्न आउन सक्दिन । भन्ते ! मलाई भगवानले अववाद र अनुशासन (दयापूर्वक संभार्इ बुभार्इ केही कुरा केही उपदेश) गर्नुहोस् ! जुन मेरो निमित्त दीर्घकालसम्को लागि हित र सुख हुनेछ ।”

“गृहपति ! यस्तै हो ! यस्तै हो ! यो शरीर जहिले पनि दुःखपूर्ण, रोग ग्रस्त तथा बेचैन छ । यो शरीर फुल जस्तै सूक्ष्म छविले ढाकिएको छ, रोगैरोगले भरिएको यो शरीर परिहरण (परिपालन) गर्दा एकछिन मात्र आरोग्य भएको थाहा पाउन सके अरु के चाहिन्छ र ? त्यसकारण तिमीले यस्तो सिक कि— ‘आतुर (रोगग्रस्त, बेचैन) काय भएको मैले, चित्तलाई अनातुर (निरोग, चैन) पारी बसौंला ।’

अनि नकुलपिता गृहपति भगवानको उपदेश भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ

पुगिसकेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिसँग आयुष्मान् सारिपुत्रले निम्न कुरा सोध्नु भयो :—

“हे गृहपति ! तिम्रो सुख प्रसन्न छ, इन्द्रियहरू पनि प्रफुल्लित छन्, मुखवर्ण निर्मल तथा परिशुद्ध देखिन्छ । आज भगवानबाट उपदेश सुन्न पायौं कि क्या हो ?”

“भन्ते ! किन नपाउनु नि, भर्खर मात्र मलाई भगवानले धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा अभिषिक्त गर्नु भएको छ ।”

“हे गृहपति ! कस्तो धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा तिमीलाई भगवानले अभिषिक्त गर्नुभयो ?”

“भन्ते ! म भगवानकहाँ गएको थिएँ । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसें । एक छेउमा बसेको मैले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरेँ :—

“भन्ते ! म जराजीर्ण बुढो छु, जन्मले जेठो छु, उमेर पुगिसकेको छु, तीनै बैँस बितिसकको छु, आतुरकाय छु, सधैं रोगी छु, रोगको कारणले गर्दा नै भगवानको र मनोभावनीय भिक्षुहरूको नित्य दर्शन गर्न आउन सकिदैन । भन्ते, मलाई भगवानले अववाद र अनुशासन गर्नुहोस् ! जुन मेरो निम्ति दीर्घकालसम्मकोलागि हित र सुख हुनेछ ।”

“भन्ते ! यति विन्ति गर्दा मलाई भगवानले निम्न उपदेश दिनु भयो :—

‘गृहपति ! यस्तै हो ! यस्तै हो ! ! यो शरीर जहिले पनि दुःख-

पूर्ण, रोगग्रस्त तथा बेचैन छ । यो शरीर फुल जस्तै सूक्ष्म छविले ढाकिएको छ; रोगैरोगले भरिएको यो शरीर परिहण गर्दा एकछिन मात्र आरोग्य भएको थाहा पाउन सके अरू के चाहिन्छ र ? त्यसकारण तिमिले यस्तो सिक कि- ‘आतुरकाय भएको मैले, चित्तलाई अनातुर पारी बसौंला ।’ यही नै तिमिले सिक्न सक्नुपर्छ ।’

“यसरी भन्ते ! मलाई भगवानले धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा अभिषिक्त गर्नुभयो ।”

सारिपुत्रोपदेश

“हे गृहपति ! तिमिले भगवानसँग- ‘भन्ते ! कतिसम्मले आतुरकाय हुन्छ र कतिसम्मले आतुरचित्त हुन्छ ? कतिसम्मले आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त हुन्छ ? भनी प्रश्न सोध्ने विचार गरेनौं त ?”

“यस कुराको अर्थ बुझ्नका लागि हामी टाढैबाट भए पनि आयुष्मान् सारिपुत्रका समक्ष आउने थियौं होला । अतएव आयुष्मान् सारिपुत्रले नै अहिले नै भन्नुभएको कुराको अर्थ संभाई दिनुभए बेस हुने थियो ।”

“हे गृहपति ! त्यसोभए सुन, राम्ररी मन लगाऊ ! म भन्ने छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी नकुलपिताले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! कसरी आतुरकाय र अनातुरचित्त हुन्छ भने ?—

A १— “गृहपति ! यहाँ— आर्यहरू दर्शन नगरेका, आर्य, धर्ममा दक्षता नभएका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका; सत्पुरुषहरू दर्शन नगरेका, सत्पुरुषधर्ममा दक्षता नभएका, सत्पुरुष धर्ममा विनीत नभएका— अश्रुतवान पृथक्जनले ‘रूप’ आत्म हो भनी हेर्छ, रूपत्वलाई ‘आत्म-हो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘रूप छ’ भनी हेर्छ अथवा रूपमा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ। ‘म रूप हुँ मेरो रूप हो’ भनी (चातुर्महाभौतिक शुद्धरूपमा) पर्युत्थान भई अर्थात् त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ। ‘म रूप हुँ, मेरो रूप हो’ भनी (तृष्णा, दृष्टिले) त्यसैमा तल्लीन भई बस्नेको ‘रूप’ विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन। सो ‘रूप’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख दौर्मनस्य तथा मानसिक बेचैनी हुन्छ।”

A २— “ ‘वेदना’ आत्म हो भनी हेर्छ, वेदनात्वलाई ‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘वेदना छ’ भनी हेर्छ अथवा वेदनामा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ। ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ। ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भई

१. “रूप अत्ततो समनुपस्सति, रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनिवा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं ।”

वस्नेको 'वेदना' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'वेदना' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख दौर्मनस्य तथा **मानसिक बेचैनी** हुन्छ ।”

A ३-“ 'संज्ञा' आत्म हो भनी हेर्छ, संज्ञात्वलाई 'आत्म हो' भनी हेर्छ; आत्ममा 'संज्ञा छ' भनी हेर्छ अथवा संज्ञामा 'आत्म छ' भनी हेर्छ । 'म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञा हो' भनी त्यसैमा तल्लीन भएर वस्दछ । 'म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञा हो' भनी त्यसैमा तल्लीन भई वस्नेको 'संज्ञा' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संज्ञा' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... **मानसिक बेचैनी** हुन्छ ।”

A ४-“ 'संस्कार' आत्म हो भनी हेर्छ, संस्कारत्वलाई 'आत्म हो' भनी हेर्छ; आत्ममा 'संस्कार छ' भनी हेर्छ अथवा संस्कारमा 'आत्म छ' भनी हेर्छ । 'म संस्कार हुँ, मेरो संस्कार हो' भनी त्यसैमा तल्लीन भएर वस्दछ । 'म संस्कार हुँ, मेरो संस्कार हो' भनी त्यसैमा तल्लीन भई वस्नेको 'संस्कार' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संस्कार' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... **मानसिक बेचैनी** हुन्छ ।”

A ५-“ 'विज्ञान' आत्म हो भनी हेर्छ, विज्ञानत्वलाई

‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘विज्ञान छ’ भनी हेर्छ, अथवा विज्ञानमा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ । ‘म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । ‘म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भई बस्नेको ‘विज्ञान’ विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘विज्ञान’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुन्छ ।”

“गृहपति ! यसप्रकार आतुरकाय पनि हुन्छ र आतुरचित्त पनि ।

“गृहपति ! यसप्रकार आतुरकाय पनि हुन्छ र अनातुरचित्त हुन्छ भन्ने ?—

B १— “गृहपति ! यहाँ— आर्यहरूका दर्शन गरेका, आर्यधर्ममा दक्षता भएका, आर्यधर्ममा विनीत भएका; सत्पुरुषहरू दर्शन गरेका, सत्पुरुषधर्ममा दक्षता भएका, सत्पुरुष धर्ममा विनीत भएका— श्रुतवान आर्यश्रावकहरूले ‘रूप’ आत्म हो भनी हेर्दैन, न रूपत्वलाई ‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; न आत्ममा ‘रूप छ’ भनी हेर्छ, न त रूपमा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ । ‘म रूप हुँ मेरो रूप हो’ भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म रूप हुँ, मेरो रूप हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन नभई नबस्नेको रूप पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘रूप’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख दौर्मनस्य तथा मानसिक बेचैनी हुन्छ ।”

B २- “ ‘वेदना’ आत्म हो भनी हेर्दैन, न वेदनालाई ‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; न आत्ममा ‘वेदना छ’ भनी हेर्छ, न त वेदनामा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन नभई नबस्नेको वेदना पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘वेदना’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... **मानसिक बेचैनी हुँदैन ।**”

B ३- “ ‘संज्ञा’ आत्म हो भनी हेर्दैन, न संज्ञात्वलाई ‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; न आत्ममा ‘संज्ञा छ’ भनी हेर्छ, न त संज्ञामा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ । ‘म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञा हो’ भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञा हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन नभई नबस्नेको संज्ञा पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘संज्ञा’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... **मानसिक बेचैनी हुँदैन ।**”

B ४- “ ‘संस्कार’ आत्म हो भनी हेर्दैन, न संस्कारत्वलाई ‘आत्म हो’ भनी हेर्छ; न आत्ममा ‘संस्कार छ’ भनी हेर्छ, न त संज्ञामा ‘आत्म छ’ भनी हेर्छ । ‘म संस्कार हुँ, मेरो संस्कार हो’ भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म संस्कार हुँ, मेरो संस्कार हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन नभई नबस्नेको संस्कार पनि विपरिणाम हुन्छ,

अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संस्कार' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुँदैन ।”

B ५- “ 'विज्ञान' आत्म हो भनी हेर्दैन, न विज्ञानत्वलाई 'आत्म हो' भनी हेर्छ; न आत्ममा 'विज्ञान छ' भनी हेर्छ, न त विज्ञानमा 'आत्म छ' भनी हेर्छ । 'म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो' भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । 'म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो' भनी त्यसैमा तल्लीन नभई नबस्नेको विज्ञान पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'विज्ञान' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुँदैन ।”

“गृहपति ! यसप्रकार आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त हुन्छ ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभएपछि सन्तुष्ट भई नकुलपिता गृहपतिले आयुष्मान् सारिपुत्रको उपदेशलाई अभिनन्दन गरे ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

२-सुखमय दाम्पत्य जीवन

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् भर्गदेशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भैसकला मृगदावनमा बस्नु भएको थियो ।

एकदिन भगवान् पूर्वाण्हसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ नकुलपिता गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि वछ्छाडराखेको आसनमा बस्नु भयो ।

अनि नकुलपिता गृहपति र नकुलमाता गृहपत्नी भगवान् भएको ठाउँमा गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! जहिले देखि नकुलमाता गृहपत्नीलाई कुमारी अवस्था मै मैले ल्याएँ, उसबेलादेखि नकुलमाता गृहपत्नीप्रति मेरो मनले पनि व्यभिचार गरेको (मनले पाप चिताएको) मलाई थाहा छैन भने शरीर-द्वारा व्यभिचार गर्ने त सवालै उठ्दैन ! भन्ते ! हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि पर जन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं !”

नकुलमाता गृहपत्नीले पनि भगवानलाई यस्तै विन्ति गरिन् :—

“भन्ते ! जहिलेदेखि नकुलपिता गृहपतिले मलाई कुमारी

१. अं. नि-४. पृ. ६५ : पठमसमजीविसुत्तं ।

अवस्थामै ल्याए, उसबेला देखि नकुलपिता गृहपतिप्रति मेरो मनले पनि व्यभिचार गरेको (मनले पाप चिताएको) मलाई थाहा छैन भने शरीर-द्वारा व्यभिचार गर्ने त सवालै उठ्दैन । भन्ते ! हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं !”

“हे गृहपति ! यदि दुवै दम्पतिले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर (दुवैले) हेर्न र देख्न चाहन्छौं भने— सम-श्रद्धा, सम-शील, सम-त्याग, सम-प्रज्ञा हुनुपर्छ । यस्तो भएमा उनीहरूले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न सक्नेछन् ।”

यसपछि पुनः गाथा भन्नुभयो :—

- १- “उसो सद्धा वदञ्जू च, सञ्जता धम्मजीविनो ।
ते होन्ति जानिपतयो, अञ्जमञ्जं पियंवदा ।”
- २- “अत्थासं पचुरा होन्ति, फासुकं उपजायति ।
अमित्ता दुस्मता होन्ति, उभिन्नं समसीलिनं ॥”
- ३- “इध धम्मं चरित्वाण, समसीलब्बता उभो ।
नन्दिनो देवलोकस्मि, मोदन्ति कामकामिनो’ ति ॥”

अर्थ :—

१- “दुवै श्रद्धालु, परस्पर बुझ्न सक्ने र संयमी, धर्मजीवी, परस्पर प्रियवादी हुने दम्पतिहरूलाई—

२- “समानशीलको कारणले प्रचूर मात्रामा धन हुन्छ,

१. रोमनमा : वासत्थं ।

आरामसाथ घर बस्छन्, अमित्र (शत्रु) हरूको मुख अँध्यारो हुन्छ ।”

३- “यसलोकमा धर्मचारी भई समानशील पालन गर्ने दुवै कामना गरेको पाउने देवलोकमा पनि सुख प्राप्त गरी नन्दित हुन्छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

३—किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?

एक समय भगवान, भर्ग देशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भेषकला मृगदावनमा बस्नुभएको थियो^१ ।

एकदिन नकुलपिता गृहपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

A १- “हे गृहपति □ यहा चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट,

१. सं. ति III. पृ. १०६ नकुलपितुसुत्तं ।

कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्छ, वयान गर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ सो, भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, वयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ...र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन गर्छ, ...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन, ...र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ...र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन गर्छ, ...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन, ...र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्

जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन,...र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ५- “हे गृहपति ! यहाँ काय्-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ...र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन,...र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

A ६- “हे गृहपति ! यहाँ मनोविज्ञेय-धर्महरू छन् जो इष्ट,...र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन...र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन,...र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।”

B १- “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको

अभिनन्दन गर्दै न बयान गर्दै न र त्यसैमा डुबिरहँदै न, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहँदै न सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन,... र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहँदै न, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र

त्यसैमा डुविरहँदैन, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन,... र त्यसैमा डुवि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ५- “हे गृहपति ! यहाँ काय्-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुविरहँदैन, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन,... र त्यसैमा डुवि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ६- “हे गृहपति ! यहाँ मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन ... र त्यसैमा डुवि रहँदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन ... र त्यसैमा डुवि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यी उपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति प्रसन्न भए]

X

X

X

मूल सूत्र :—

४—बिरामी नकुलपिता

एक समय भगवान, भर्ग देशको सुसुमारगिरी नगरस्थित भेषकला मृगदावनमा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस समय नकुलपिता गृहपति रोगी थिए सारै बिरामी भई दुःखी थिए । अनि नकुलमाता गृहपत्नीले नकुलपिता गृहपतिलाई यस्तो कुरा भनिन् :—

१— “हे स्वामी ! सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा नपर्नुहोस्, सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्दा दुःख हुन्छ । सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई बुद्धले पनि प्रशंसा गर्नु भएको छैन । हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि— ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी मेरो मृत्युपछि बालकहरूको भरण-पोषण गर्न सक्ने छैन, घरवार पनि धान्न सक्ने छैन ।’ स्वामी ! तपाईंले यस्तो सोच्नु पर्दैन, म कपासको धागो कान्ति सिपालु छु, तपाईंको मृत्युपछि बालकहरूको भरण-पोषण पनि गर्न सक्छु र घरवार पनि धान्न सक्छु । स्वामी ! त्यसकारण तपाईंको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।”

२— “हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुन सक्छ,

१. अं. नि-६ पृ. १७ नकुलपितुसुत्तं ।

कि- 'यी नकुलमाता गृहपत्नी मेरो मृत्युपछि अर्काको घरमा (अर्को पुरुषसँग) जानेछ ।' स्वामी ! तपाईंले यस्तो सम्झनु पर्दैन । तपाईंलाई पनि थाहा छ, मलाई पनि थाहा छ कि हामी दुवैले सोरह वर्षसम्म गृहस्थ-ब्रह्मचर्य शील पालन गरेका कुरा । स्वामी ! त्यसैले तपाईंको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।"

३- "हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुनसक्छ कि- 'मेरो मृत्युपछि यी नकुलमाता गृहपत्नीले भगवानको दर्शन गर्न चाहने छैन, भिक्षुसङ्घको पनि दर्शन गर्न चाहने छैन ।' स्वामी ! तपाईंले यस्तो चिन्ताउनु पर्दैन । तपाईंको मृत्युपछि म भन् भगवानको दर्शन गर्न चाहनेछु तथा भिक्षुसङ्घको पनि दर्शन गर्न चाहनेछु । स्वामी ! तपाईंको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।"

४- "हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुनसक्छ कि- 'यी नकुलमाता गृहपत्नीले मेरो मृत्युपछि राम्ररी शील पालन गर्ने छैन ।' स्वामी ! तपाईंले यस्तो सोच्नु पर्दैन । जति भगवानका गृही श्राविकाहरू छन्- निर्मल शुद्धजीवी, राम्ररी शील पालन गर्ने- तिनीहरूमध्ये म पनि एक हुँ जसले यसवारे शंका सन्देह गर्छ उसले भगवान बुद्ध कहाँ गएर सोधोस् । अहिले भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध

भंग देशको **सुसुमारगिरी** नगरस्थित **भेसकला** भन्ने मृगदावनमा बस्नु भएकै छ । स्वामी ! त्यसैले तपाईंको मृत्यु **सापेक्षी** नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान बुद्धले पनि साक्षेपी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।”

५- “हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि- ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी **आध्यात्मिक चित्त समाधि** लाभिनी हुने छैन ।’ स्वामी ! तपाईंले यस्तो सोच्नु पर्दैन । भगवानका जति गृही श्राविकाहरू छन्- निर्मल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक चित्त समाधि लाभिनी- तिनीहरूमध्ये म पनि एक हुँ । जसले यसबारे **शंका सन्देह** गर्छ उसले भगवान बुद्ध कहाँ गएर सोधोस् । अहिले भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भगदेशको ... मृगदावनमा बस्नु भएकै छ । स्वामी ! त्यसैले तपाईंको मृत्यु **सापेक्षी** नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान बुद्धले पनि साक्षेपी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।”

६- “हे स्वामी ! शायद तपाईंको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि- ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी **यो धर्म-विनयमा** (बुद्धधर्ममा) गम्भीरता प्राप्त, अतिगम्भीरता प्राप्त, आश्वासन प्राप्त, शंकासन्देहले कुरा गर्नु नपर्ने भई, वैशारद्य प्राप्त गरी कसैको भरमा (धर्मावबोधका लागि) पर्नु नपर्ने भई बस्ने छैन ।’ स्वामी ! तपाईंले यस्तो सम्झनु पर्दैन । भगवान बुद्धका जति गृही श्राविकाहरू छन्- निर्मल शुद्धजीवी तथा यो धर्मविनयमा गम्भीरता प्राप्त, ...वैशारद्य प्राप्त गरी कसैको भरलिनु

नपर्ने भई बस्छन्— तिनीहरूमध्ये म एक हुँ। जसले यसबारे शंका सन्देह गर्छ उसले भगवान बुद्ध कहाँ गई सोधोस्। अहिले भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भर्गदेशको ... भेषकला भन्ने मृगदावनमा बस्नु भएकै छ। स्वामी ! त्यसैले तपाईंको मृत्यु सापेक्षी नहोस्। सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो। भगवान बुद्धले पनि साक्षेपी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन।”

नकुलपिता गृहपतिलाई नकुलमाता गृहपत्नीले यसप्रकार अववाद (संभाई बुझाई प्रेमपूर्वक कुरा सुनाउनु) गर्दा उसको सो रोग निको भयो। नकुलपिता गृहपतिको सो रोग दूर भई नकुलपिता गृहपति त्यस रोगसानबाट उठे। रोगासनबाट उठेको केही दिनपछि नकुलपिता गृहपति लौरो टेकी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि नकुलपिता गृहपतिले भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! तिम्रो निम्ति लाभ हो, तिम्रो निम्ति सुलाभ हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामी, अववादिका तथा अनुशासिका (प्रेमपूर्वक संभाउने) स्त्री छे। (१) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, राम्ररी शील पालन गर्ने— तिनीहरूमध्ये नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन्। (२) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक चित्तसमाधि लाभी— तिनीहरूमध्ये नकुलमाता

गृहपत्नी पनि एक हुन् । (३) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, यो धर्मविनयमा गम्भीरता प्राप्त, अति गम्भीरता प्राप्त, आश्वासन प्राप्त, शंकासन्देहले कुरा गर्नु नपर्ने, वैशारद्य प्राप्त, कसैको भरलिनु नपर्ने— तिनीहरूमध्ये नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् ।

“हे गृहपति ! अतएव तिम्रो निमित्त यो लाभ हो । सुलाभ हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामी, अववादिका तथा अनुशासिका स्त्री छे ।”

[यति उपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति अति प्रसन्न भए ।]

X X X

मूल सूत्र :— *Dhamma.Digital*

५-अग्रस्थान-घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरू एक सभामा विश्वासीहरूमध्ये नकुलपिता गृहपति सर्वश्रेष्ठ छन् भनी घोषणागर्नु हुँदै भगवानले निम्न कुरा भन्नु भयो—]

“एतदगं, भिक्खवे ! मम सावकानं विस्सासिकानं यदिदं नकुलपिता गृहपती’ति^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षु हो ! मेरा विश्वासी श्रावक उपासकहरूमध्येमा नकुलपिता गृहपति अग्रछन् ।”

मूल सूत्र :—

६-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा नकुलपिता गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवानले निम्न कुरा भन्नु भयो—]

“हे भिक्षु हो ! नकुलपिता गृहपति छ, गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कार गरी बसेका छन्^२ । कुन छ, गुण-धर्म भने ?—

(१) ‘बुद्धप्रति अटल-श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल-श्रद्धा, (३) सङ्घ-प्रति अटल-श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान, र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदगवग्गो ।

२. अं. नि-६ पृ. १४९ : भल्लुकादिसुत्तं ।

“भिक्षु हो ! यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई जीवक कौमार भृत्य तथागत निष्ठा राखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कार गरी बसेका छन् ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
“बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-१, संग्रह-२

नामावली

अ	११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२
अकनिष्ठ २७५	
अगालव चैत्य १९७, २७०	१३३, १३४
अङ्गुत्तरार्थकथानुसार १३७, ३४३	अनाथपिण्डिक देवपुत्र १३५, १३६
अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथा २, ४१३	अनुरुद्ध १६९, २११, २१२, २१५, (शाक्य) २१०
अचेल कश्यप १४३, १८५, १८६, १८७	अम्बष्ठ ३४४
अञ्जन राजा २१५, २१६	अम्बाटकारम १३९, (मा) १४०
अजातशत्रु ३६१, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०	अम्बाटक वनखण्ड १३८, १५४, १५७, १७२ (मा) १३९,
अतप्पा २७५	१४४, १४६, १४९, १५५, १५८, १६०, १६५
अनाथपिण्डिक २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५, ५८, ६४, ६५, ६७, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८५, ८८, ८९, ९१, ९२, ९५, ९७, १०२, १०३, १०६, ११३, ११४,	अम्बाटक विहार १३९ अभय ३५४, ३७२ अभय राजकुमार २४७, ३६४, ३६५, ३७१, (सँग) ३५० अमता २१५ अमितादेवी २१०, २११ अमृता २१५, २१६ अमृतादेवी २११

अमृतोदन २१५	इच्छानङ्गल वनखण्डमा २३७
अवन्तिवाट १५३	उक्कल १
अवन्तीवाट १५३	उत्कला १, ५
अविहा (लोक) १९३, २०९, २७५	उक्कला ५
अस्सजि २८०	उज्जैन ३४७, (नगरमा) ३७९, ३८०
असितञ्जन १, २	उत्तरा ३४९
अशुक्लोदन २१५	उद्गत ३१०, ३११, ३१३, ३१७, ३१८, ३३०, ३३७
आ, इ, उ, ऋ	उद्गत गृहपति १३७, ३१०, ३११, ३१२, ३२३, ३२४, ३२७, ३२८, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३८, ३४०, ३४१
आनन्द ३, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, ६८, ७२, ७३, ९१, ९२, ९४, १२८, १३४, १३६, १६९, २१५, २६१, ३८४, ३८५, ३८६ (लाई) ७, (ले) ८	उद्गत देवपुत्रसँग ३२८ उदयभद्र ४१० उरुवेलकप्प २, ७ उरुवेलकल्प २ उपालि १६९ ऋषिगिरी ३०५ ऋषिदत्त १३९, १४८, १४९, १५१, १५३, १५४ ऋषिपतन २१
आनन्द महास्थविर २१०	क, ग, घ
आम्रग्राम ३३०	कञ्चना २१०, २१५, २१६
आम्रवन ३५६, ३५७, (मा) ३६१, ४०१, ४०८, ४०९	कपिलवस्तु २११, २१४, २४१, २४५,
आम्रवन विहारमा ३६१	
आम्रपाली ३६२, ३६३	
आराम देवता १८८, १८९	
आलवक १९१, १९२	
आलवक राजकुमार १९१	
आलवी १९१, १९३, १९७, २००	

२४६, २४९, २६१, २६२,
२९५, २९६, (वासी) २४९,
२५०, २५१, २६१

गौतम ३०७, ३०८, ३०९
गृध्रकूट ३५७, (पर्वत) ३०४, ३५६
घोषिताराम ८८

कमन्ति गाउँ ८९

च, छ

कलन्दक निवापमा ३६२

चक्रवर्ती १८८, १८९

कश्यप १८८

चन्द्र प्रद्योतको ३५१

काक ३८२, ३८३

चातुर्महाराजिका २३४, २६६

कामभू १६०

चातुर्महाराजिका देवता २२९, २९३

कामभू महास्थविर १३९, १५८

चित्तल पर्वतमा ४१९

काल २६

चित्र-गृहपति १८, १३७, १४०, १४१,

कालकण्ठ २७

१४२, १४३, १४४, १४५,

काशीजनपदमा ८९

१४७, १५०, १५५, १५६,

काशीराजाले २९३

१५७, १५८, १५९, १६०,

कूटागार शालामा ३१३, ३१८, ३२४,

१६६, १७०, १७१, १७८,

३९८

१८०, १८१, १८२, १८३,

कूटागारहरू ३६२

१८४, १८५, १८६, १८८,

कोशल नरेश २१२

१८९, १९०, १९३, २०५,

कौमारभृत्य ३४८, ३६५

२०६

कौशम्बिक ८८, ८९

चुल्ल अनाथपिण्डिक १३७

कौशम्बिकको बीच ३८२

चूलपन्थ ३६१

गणिका ३४७, ३४९, ३६२, ३६३

छवर्गीय २८०, २८१, २८२

गन्धकुटी ३५६

ज

गोदत्त १६५, १६६

जम्बुग्रामहरू ३३०

गोदत्त महास्थविर १३९

जयसेन राजा २१५

गोध २४२, २४४, २४५

गोध शाक्य २४१, २४३

जातक पालिमा ३१४	३५७, ३६१, ३९१, ३९४,
जेतकुमारको ४०	३९५, ३९६, ३९७
जेत कुमारले ४१	जीवक कौमारभृत्य ३४५, ३५६,
जेतवन १३४, १३६, (मा) ४०, ४१	३६६, ३६७, ३६८, ३८०, ३८१,
जेतवन विहार १३५, (मा)	३८४, ३८५, ३८६, ३८७,
२३, ४२, ४३, ७७, ८८, ८९,	३९०, ३९३, ३९७, ३९८,
१७, १०३, ११३, १२०,	३९९, ४००, ४०१, ४०२,
१२६, १४२, १७२, १७८,	४०७
१८०, २०२, २०३, २०४,	जीवक आम्रवनमा ३५८
२०७, २९४, ३२३, ३२८,	त, थ, द, ध
३४१, ३४५, ३४६, ४००,	तथागत ३८, १००, १०१, १०२,
४०१, ४२२, ४४२, ४४३	१४१, १४२, १८०, २८९,
जीवक कौमारभृत्य ३७०, ३७२	३८४, ४०६, ४०७, (मा)
३७४, ३७८, ३७९	४१८, ३४६, ४४४
जीवक वैद्य ३७३, ३७८, ३८२	तपुस्स १,३,२,४,५,९, २१, २३, २४,
जीवक सुत्तमा ३५९	(गृहपति) ३, ८
जीवक ३५०, ३५१, ३५२, ३५६	तक्षशिला ३५०, ३५१, (मा) ३६५
३५८, ३६९, ३७०, ३७१,	तावत्त्रिंश देवता २२९, २६६
३७३, ३७५, ३७७, ३७९,	तिस्स स्थविर २११
३६१, ३६५, ३६६, ३६७,	त्रिपिटक २५
३८०, ३८३, ३८४, ३९५,	तुषित देवता २२९, २६६
३९६, ३९७, ४०४, ४०५,	थुल्लतिस्स २१५
४०७, ४०८, ४०९, ४१२,	दण्डपाणी २१६
४२२	दशबल ३४४
जीवक वैद्य ३४७, ३५३, ३५६,	दशबल शास्ता ३४२, ३४३
	देवदह शाक्य २१६

देवदत्त भिक्षुले ३५८

देवगण ३३७

धनञ्जानी २६

धम्मदिन्न उपासक १३७

धम्मपददृकथा ३४९, (मा) ४१५

धौतोदन २१५

न

नकुलपिता ४१२, ४१३, ४१४, ४१५,

४१६, ४१७, ४२०, ४२२,

४२३, ४२४, ४३०, ४३१,

४३२, ४३३, ४३८, ४४१,

४४२, ४४३, ४४४

नकुलपुत्र ४१२

नकुलमाता ४१२, ४१३, ४३१, ४३८,

४३९, ४४०, ४४१,

४४२

नन्द २१५

नन्दकुमार २१०

नन्दकुमारी २१०

नन्दा २१५

नागमुण्डा २१२

नागवन ३३०, (मा) ३३३

निगण्ठ नाथपुत्र १४३, १८२, ३०५,

(का) ३४७

निगण्ठ सर्वदर्शीछ ३०४

निगण्ठहरू ३०५, ३०६, ३०७, ३०८

निगमवासीहरूका ३७३, ३७४

निर्माणरति देवता २६६

न्यग्रोधाराम २३०, २३५, २४१, २४९,

२७८, २८४, २८८, (मा)

२६१, २६३, २९५, २९८

प

पञ्चभद्रवर्गीय २४, १३८

पण्डुक २८०

पद्मावती ३४७

परनिर्मित वशवर्ति देवता २२९,

२६६

परिव्राजकाराम २६०, (मा) २९

पापिमार ३४४

पुण्यलक्षणा २५

पुनर्बसु २८०

पूर्णा २६

प्रजापति गौतमीका २१०

प्रत्येक बुद्ध १००, ४१८

प्रद्योत ३७९, (राजा) ३८०

प्रद्योत राजाले ३८८

प्रमिता २१५

ब

बनारसवासी ३५६

बनारसी ३७७, ३७९, (सेठ) ३७८

बिम्बिसार ३१, ३२, (ले) ३७,

३०७, ३०८, ३०९, ३१३,
 ३७२, ३७४, ३७८, ३८३,
 ३८४, (को) ३५४
 बुद्ध ३, ३०, ३९, ५९, ७३, ८७, ९३,
 २०१, १०२, १९१, २३१,
 ३१५, ३३४, ३५६, ४२२
 बुद्ध भगवान् २७८, ३६२, ४०८,
 ४११२

बुद्धगयातिर १

ब्रह्मकायिक देवता २२९, २३४

ब्रह्मलोक २१, १९३, २६६

ब्रह्मा ३५, २६०

भ

भग्ग (भर्ग) ४१२

भगवान् २, ७, ९, २६, ३०, ३१, ३३,
 ३४, ३५, ३७, ४२, ४५, ४६,
 ४९, ५३, ५५, ५८, ६४, ७३,
 ७४, ७५, ७७, ७८, ८५, ८८,
 ९७, १०२, १०३, १०६,
 ११६, १२५, १२६, १२७,
 १३४, १४१, १७३, १७८,
 १८७, १९०, १९१, १९३,
 १९४, १९७, १९९, २००,
 २०४, २०७, २०८, २२५,
 २३०, २३१, २३७, २४१,

२४३, २४४, २४५, २४६,
 २४७, २४९, २५०, २६०,
 २३१, २६३, २६४, २६८,
 २७३, २७८, २७९, २८२,
 २८४, २८५, २८८, २९५,
 २९८, ३१०, ३१३, ३१७,
 ३१८, ३२४, ३२७, ३२८,
 ३३१, ३३२, ३३७, ३३८,
 ३४२, ३८४, ३८७, ३८८,
 ३९०, ३९३, ३९८, ४०१,
 ४०८, ४०९, ४१०,

४१५,

४२०? ४२२, ४२३, ४३१,
 ४३३, ४३८, ४३९, ४४०,
 ४४१

भगवान् बुद्ध १, ५, २१, ६८, १९२,
 २१०, २११, २१४, २४२,
 २६४, २८९, ३१२, ३३०,
 ३५५, ४२०, ४२२ (ले)
 ५०७, ४१६

भगवान् शास्ता ३४३

भगवान्सँग २८ भगवान् समक्ष ४
 भद्रवतिका ३८१, ३८२, (हस्तिनी)

३८३

भद्रीय २१२

भरण्डु कालाम २४६, २४९	महाकप्पिन १६९
भल्लुक १, २, ३, ४, ५, ६, २१, २३, २४, (ले) २२	महाकात्यायन १६९
भुम्मज्जक २८०	महाकोट्टिक १६९
भेसकला मृगदावनमा ४१२, ४१६, ४२२, ४३१, ४३३, ४३८	महाचुन्द १६९
भेसकला ४४०, ४४१	महानाम २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३४, २३५, २३६, २३७, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४८, २५२, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६२, २६३, २६४, २६५, २६९, २७०, २७१, २७२, २७६, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८५, २८७, २८८, ३०६, ३०९, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९३, २९६, २९७, २९९, ३००? ३०१, ३०२, ३०३, ३०४
म	
मगधराजा ३१, ३२, ३७, ३०७, ३०९, ३६३, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७८, ३७९, ३८०, ३८३, ३८४, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०	महानाम शाक्य २१०, २११, २१३, २१४, २१५, २१६, २४१, २४३, २४६, २४७, २६१, २६८, २७३, २८२, २९४, २९५, २९८
मच्छिकासण्ड १३७, १४०, १४२, १४३, १४६, १४९, १५५, १५८, १६०, १६५, १७०, १८१, १८२, १८५, (मा) १३८, १४३, १५४, १५७, १६९, १७२, १७६, १७७, १८६	महापन्थ ३६१
मण्डलमालमा १४४, ४०९	महामौद्गल्यायन १६९, १७९, २०५,
मद्दकृच्छि गाउँमा ३५८	
मल्लराज्यस्थित ७	
महक १३९, १५५, १५६, १५७	

३५८, (महास्थविर) १४०	रेवत १६९
महावनमा २, ३, ७, ८, १३८, १३९	ल
महासुभद्रा २६	लकुण्टक भद्रीय महास्थविर १३९,
मार देवपुत्र ३४३, ३४४	१५८
मुचलिन्द ५	लिच्छवी राज्यको ३१०
मृगदावनमा २१	लुम्बिनी २१६
मृगपथक १३८, १४४	लोमसर्कभिय २३५
मृगी २१५, २१६	
	व
य, र	
यशोधरा २१५, २१६	वक्कलि ४१९, ४२०
यामादेवता २२९, २६६	वज्जि (वृजि) ३३२, ३३८
राजकुमार ४१, १९४, ३४९	वनदेवताहरू १८९
राजगृह ३, २५, २७, ३१, १३१,	विशाखा उपासक १३७
३०४, ३५४, ३७०, ३७९,	विशाखा २६
३८३, (मा) ३४७, ३५५	वेणुवन ३५६
राजगृह नगरमा २१, ३६३	वेणुवनस्थित ३६२
राजगृह निगमवासीहरू ३६२, ३६३	वेलाम ९८, ९९, १००, १०१
राजगृहवासी ३७३	वैशालीस्थित ३२४
राजगृहवासी सेठ ३१, ३५६	वैशालीवासी ३१३, ३२४, ३२७,
राजगृह सेठ २५, २७	३२८, ३३०
राजायतन १, ४, ५	वैशालीनगर ३१०, ३३०, ३६२,
राजा प्रद्योत ३८१, ३८२, ३८३,	३६३, (मा) ३९८, ३९९
(लाई) ३८०	वैशालीवासी उद्गत ३१४
राहुल ११५, १७०	वैशालिमा ३६३
	वृजि जनपदमा ३३०

वृक्षदेवता १८८	सुदर्शी २७५
स	सुधर्म १६९, १७०, १७१, १७२, १७४, १७५, १७६, १७७
सक्कोदन २१०	सुधर्म महास्थविर १३९, १४०, १४१
सनत्कुमारले २६०	सुप्रबुद्ध २१६
सम्यक् सम्बुद्ध ६८, ८७, २२५, ३८४, ४०८, ४३९, ४४०, ४४१	सुमन सेठ २५
संयुक्तनिकाय ४१३, ४१६	सुमना २६
साकेत ३५३, (जातकमा) ४१५	सुसुमारगिरी ४१२, ४२२, ४३१, ४३३, ४३८, ४४०
साकेत नगर ३६७, (मा) ३६७	सेठनी ३६८
साकेत ब्राह्मणले ४१५	श
सारिपुत्र ३०, ६५, ६६, ७२, ७३, १०६, १०७, १०८, १११, १२६, १२७, १२८, १२९, १३४, १३५, १६९, १७९, २०५, ४१७, ४२३, (महास्थविर) १४०	शरणानि २७२, २७३, २७७, (शाक्य) २६८, २६९, २७२ शरणानि शाक्यको २६७
सिद्धार्थ २१५, (कुमार) २१०	शाक्य राजवंश २१५
सिद्धार्थ गौतम ४	शास्ता २२५
सिरिमा ३४९	शालवती ३४७, ३४९, ३६३, ३६४
सिंसपावन १९३, १९४	शिवक यक्षले ३३, ३४
सिंहहनु २१०, २१५, २१६	शिवीदेशमा ३८३, ३८४, ३८८, ३८९
सुगत ६८, ८७, १९८, २२५, २८७	शीतवन ३४
सुजाता २६	शीतल वनमा ३०
सुदत्त ३०, ३४, ११४	शुद्धोदन २१०, २१५, २१६

शुक्लोदन २१०, २१५	हस्तक २०२, (आलवक) १३७,
शूर अम्बष्ठ ३४२, ३४३, ३४५,	१८१, १९२, १९३, १९४
३४६ (उपासक) ३४६	१९८, १९९, २००, २०१,
श्रमण गौतम ४०२	२०३, २०४, २०५, २०६,
श्रावस्ती २५, २७, ३९, ४२, १४१,	२०७, २०९
(मा) २३, ३८, ६७, ९०,	हस्तिग्राम ३३०, (मा) ३३२, ३३८
१७२, २९४, ३२२, ३४०	हस्तिग्रामक ३३०, ३३१, ३३३,
ह	३३७, ३३८
	हस्तिग्रामवासी ३३२

शब्दावली

अ	
अ-ऋण-सुख ५५, ५६	अगाडि ३३७
अकरणीय २७३	अगौरवपूर्वक ९७, ३१६
अकप्पिय ४०७	अग्र ८५, १६८
अकालिक ६९, ८७, (छ) २२६	अग्रगण्य २४, २५, १९३, ३१२
अकारणमा ६३	अग्रछन् २०४, ३४१, ३४४, ३४५, ४०१, ४४३
अर्काको घरमा ४३९	अग्रस्थान घोषणा २०३, २१३, ३४५
अर्कापट्टि २४४, २४५	अग्रदाता २१४
अकुशल ३०६	अग्रदान ३२८ (हो) ४४
अकुशल संयुक्त ६६	अग्रदायी ३२९
अकुशल विषयान्तर २९९, ३००	अग्रफल ३२८
अकृत्य ६०	अग्रसर २१४
अकै जीव हो १२४, १५०	अग्रश्रावक १४०
अकोप्य २१, १६८	अघनिष्ठ ३५२
अकोप्य-चित्त-विमुक्ति १६८	अधि थियौं वा थिएनौं ३०६
अखण्ड ७०, ८७, ९४, १०८, १७	अधि पापकर्म ३०६
२४३, (छ) २२७, २३३, २९१	अटल ३४३, (श्रद्धा) २२, ६८, ६९, ११३, १८०, २०३, ४४३
अखण्डित २६५	अष्ट आश्चर्यगुण ३११
अङ्ग १६१	अण्डकोष २५७, २५८, २५९

अणुमात्र ३८६	अर्थोपपरीक्षण गर्नमा ३९२
अचल ७३	अदरिद्र ७३
अर्चि १५७	अदिन्नादान ५०, ५१, (बाट) ३९०
अच्छिद्र २९१	अदिन्नादायी ५१, ८६, ११५
अच्छिद्र छ ७०, ८७, ९४, १०७, १०८,	अद्वितीय ३४२
अच्छिद्रित २६५	अदेय छ ४०
अन्तरधान ३४, १३५, १३६, ३४४	अद्वेषचित्त १६६
अन्तरध्वनी ३३	अद्वेषी ४०३, ४०५
अन्तरपरिनिर्वाणगामी २७४	अधर्मतापूर्वक ७८, ७९, ८०, ८१, ८२
अन्तवानलोक हो ११२	अन्धकार २३, ३४, ३१६
अन्तःपुरमा ३४८, ३६५, ३७१	अधिक वेदना १२८
३७३, ३९५, ३९६	अधिकतर ३०९
अस्तर १९४	अधिकार ३३५
अतिक्रमगरी २४७, २४८	अधुव हो १८९
अतिथी-बली ६२, १०४	अधो १६६
अस्तिसुख ५५, ५६	अधोगामी ३१३
अतीतकालमा २०१	अधोगामी-लक्षण २७४
अर्थकथामा ३	अधोगामी संयोजन २७४, ३१७
अर्थकामी ४४१, ४४२	अध्ययन ३५१, (गरी) ३५३
अर्थचयाद्वारा २०१	अँध्यारो ३७०, ४३३
अर्थयुक्त २६०	अँध्यारोमुख २६
अर्थसहित २५५	अनन्त १५, १६
अर्थावबोध २२५, २२६, २२७,	अनन्त आकाश १४
२२८, २२९, २३०, २३५	अनन्तभक्त ३३१
अर्थोपपरीक्षण गर्छ ३९१, ३९२	अनन्तवान्‌लोक १२२, १२३, १५०
	अनन्तविज्ञान १७

अनधिकारी ६२	अनुताप ६४
अननुलोमिक १७३	अनुदूत १७६, १७७
अनागतमा २०१, ३०५	अनुपम २५७, २५८, २५९
अनातुर ४२३, ४२५, (गरी) ४१६, (चित) ४१७, ४२५, ४२६, ४२८, ४३०	अनुपूर्वविहारी २१
अनागामी १००, १४१, १९२	अनुबोध ३००
अनागामीफलमा ३३१	अनुबोधगरिसकें ३००
अनागामी-लक्षण २७०	अनुभव २९०, २९१, २९२, २९३, ३०१
अनाथ २९	अनुस्मरण ३३, ६४, १०६, २२५, २२७, २२८, २३१, २३२, २३३, २३४, २५५, २५८, २५९, २६०, २८९, २९०, २९१
अनात्म हो ३४४	अनुमानित ३९९
अनावर्ति २९९	अनुमोदन ४३, ४५, ७२, १३६, २६०, ३२६, ३२७, ३५६
अनास्रव ११२	अनुमोदन गरी १६१, १६५, ४२३
अनित्य हो १२३, १२४, १८९, ३४४	अनुरोध १३९
अनित्यसंज्ञा १०३	अनुलोम ४
अग्निभयवाट १०३	अनुलोम प्रतिलोम २१
अग्निशालाहरू ४१	अनुशासन ४२३, ४२४
अनिमित्त-चित्त-विमुक्ति १६६, १६७	अनुशासिका ४४१, ४४२
अनिमित्तताको स्पर्श १६४	अनुज्ञा ३८९, ३९४
अनीधो १५९	अनेक दृष्टि १२१
अनुकम्पाराखी ६७, ९१, ९२	अनैतिक ४२१
अनुकम्पिका ४४१, ४४२	अन्यतैर्तीय २९, १२०, १२५, २३७
अनुकूल २८३	
अनुचित १७३	
अनुत्तर ६८, ८७, १७८, १७९, २२५, २२६	

अन्यथा ३१६, ३३५	अल्पेच्छता १९७, २८३, (को)
अन्यमन्य ४१३	१७३
अपरामर्शित ७०, ८७, ९४, १०८, ११७, २४३	अल्पेच्छी २००, २०२, २८२
अपमार (मृगी) ३९४	अफवाह ३५९
अपरिवर्त्य २१	अभावप्राप्त ४०४
अपराध २८४, ३५९, (पूर्ण) ४२१	अभिनन्दन ३०९, ३१९, ३२०, ४२३, ४३०, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, (गर्ह) ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ४३४, (गर्ह) ३२०
अल्पघोष ३९	(गरी) २७८, २७९, २८०, २८५, २८८, ३१३, ३१७, ३१८
अल्पभीड ३९	अभिध्या २५२, २५३
अल्पशब्द ३९	अभिध्याविषमलोभ ६०, ६१
अल्पसुख २२९, ३००	अभिनन्दन २६१, ३३९, ३४०, (गर्ह) ३३९
अल्पसुख बहुदुःख २१३, २९८	अभिनन्दन गरी २९५, २९८, ३२४, ३२८, ३३३
अप्रणिहितताको स्पर्श १६४	अभिवादन ४२३, (गरी) ४२३, ४२४, ४३१, ४३३, ४४३
अप्रतिरूप १७३	अभिलाषा ४७, ४८
अप्रमाण-गित्त १६६, १६७, ४०३, ४०५	अभिरूप ३६२, ३६३
अप्रमाण-चित्तविमुक्ति ११६	अभिवादन ३७, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५३, ५५, १२५, १३५, १३६, १४७, २५०, १५४,
अप्रमादी ४९, ६२	
अप्रसन्न १७३, २८३	
अप्रसादचित्त ६८, ६९	
अप्रसादनीय १४१	
अपाय ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, २७१, २७२, २७४, २७५, २७६, ३०४, (गति) ११५	
अपायगतिवाट ८६, ८८, १०७	
अपुण्य ४०६, ४०७, (मय) ४२१	

१५५, १६१, १६५, १७०,	अभोज्यछन् ४०२
२०२? २४७, २५०, ३८९,	अभ्यन्तर सम्प्रसाद २८६
३९३, ३९८ (गरी) ५८,	अभ्यन्तरबाट २९८, २९९
६७, ७३, ७४, ७५, ७८,	अभ्यास ६१
८५, ८९, ९०, ९१, ९७,	अमधुर ३५२
१०३, १०६, १२५, १२७,	अमनुष्य ३३, ३८२
१३४, १३५, १४५, १४७,	अमात्य १८९, १९०
१५०, १५५, १५६, १५८,	अमानुषीय २५८, २६०
१६६, १७०, १७३, १७४,	अमायावी १८३, १८४
१९८, १९९, २०१, २०७,	अमुक ३१५
२२६, २३१, २४३, २४६,	अमोघ ७३
२४७, २४९, २५०, २६१,	अमृत साक्षात्कार गरी २९४, ३२३,
२६४, २६८, ३३७, ३३८,	३४०, ३४१, ३४६, ४००,
३४२, ३४३, ३८७, ३८८,	४४३, ४४४
३९०, ३९३, ३९८, ३९९,	अमृतदर्शी २३, ११३, १८०, २०३,
४०२, ४१०	२९४, ३२३, ३४०, ३४१,
अभिवृद्धि १०५	३४६, ४००, ४४३, ४४४
अभिसम्बोध २१	अमृतोपदेश ३११, ४१६
अभिसम्पराय २६२, २९६	अल्भिर्ह ४०४
अभिषिक्त ४२४, ४२५	अरहत् ३, २१, ३३, ५९, ६८, ११६,
अभिज्ञान २५८, २५९, २६९	१८८, १९०, २८९, ३१२,
अभिज्ञान साक्षात्कार गरी २८७	अरहन्त ९३, १००, १०७, २२५,
अद्भूत ६५, ३१४, ३१५, ३१६,	२३७, २४०
३१७, ३१८, ३३१, ३३२,	अरहत्व १४१
३३३, ३३४, ३३५, ३३६,	अरण्यमा २६७
३३७, ३३८, ४१३	अलकाई रोग २५४, ३७१, ३७२

अग्लो अग्लो १९४	अवैरी ४०३, ४०५
अलंकृत ९९	असत्कारपूर्वक ९७, ९८
अलंकार ३७२	असठ १८३, १८४
अवकाश ४११	असत्य ४२१
अवगुण ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, ८०, ८३, ८४, ८५	असन्तुष्टिताको १७३ असन्तुष्टिता २८३ असलखेत २७७ असल बिउ २७७ असत्य हो १८४, १८५ असमाहित-चित्त २२५ असत्य आरोप ४०२ असाहस ७९, ८२ असारता २७६ असुरक्षित ७५, ७६, ४१६ असंयमी २५२, २५३ असंस्कार-परिनिर्वाणगामी २७४ असंग्रहीता २८३ अशाश्वतलोक ३५०, (हो) १२२ अश्वरथ ३५३, ३७०, ३७३ अशुद्धचित्तलाई १०८ अशैक्ष ७४, ७५ अशैक्ष-प्रज्ञाको बारेमा २८६, २८७ अशैक्ष-शीलको बारेमा २८६, २८७ अशैक्ष समाधिको बारेमा २८६, अ-श्रामाणिक १७३
अवर्णना २८३	
अवर्णनीय छ २५	
अवबोध गर्न २९७	
अवबोध १३८, १४५, २३२, २६९, २९०, २९१, २९२, २९३, ३१२, ३४४	
अववाद १३४, ४२३, ४२४, ४४१	
अववाद-उपदेश ७३	
अववादिका ४४१, ४४२	
अविचार ४८२	
अवितर्क १८२, १८४ (मा) ११	
अविनिपाती ११९, २६८, २७१, २७३, २७५, (हुँ) ८६, ८८, १०७, ११५	
अविनीत १५२	
अवैरचित्त १६६	
अवैरभई २२६, २२७, २२८, २२९ १३०	

अश्रामण्य २८२	आश्चर्यजनक १९८, १९९, २००,
अश्रुतवान ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,	२०२, २८५, ३०७, ३०८,
९२, ९३, ११२, ४२६	३०९, ३१, ३१३, ३१४,
अज्ञानतापूर्वक १२३, १२४	३१५, ३१६, ३१७, ३३१,
अर्हत-लक्षण २६९, २७३	३३२, ३३७, ३२८, ४२०
अहंकार ३१२, ३१७, ३३७	आचार्य १४३, ३५१, ३६५, ३६६,
अहिंसक १९१	३६८, ३६९, ३७०, ३७४,
	३७५, ३७६, ३८२, ३८३,
आ	३९५, ३९६, ३९७
आऊ, हेर ! ६९, ८७, २२६	आचार-गोचर २८६
आकाश १६	आजीवनसम्म ६, ३६, ४०७
आकाश-धातु १३१	आठ प्रश्न १८५
आकाशानन्त्यायतन १५, १६, १३२	आठ मुट्टी २
आकाशानन्त्यायतन सहगतसंज्ञा १७,	आठौं ३१७, ३३७
१९	आतुर ४२३, (काय) ४१७, ४२४,
आकिञ्चन्यायतन १७, १८, (मा)	४२५, ४२६, ४२८, ४३०,
१३२	(चित्त) ४२५, ४२८
आकिञ्चन्यायतन-चित्तविमुक्ति	आतुरपूर्ण ४१६
१६६, १६७	आतुरयुक्त ४१६
आकीर्णता २०८	आदिकल्याण २५५
आगन्तुक ३७	आदिनव (अवगुण) १०
आगन्तुक ३७	आन्द्रो ३७७, ३७९
आगन्तुक भोजन १७०	आध्यात्मिक ४४०, ४४१, ४४२
आँगनमा २७, १५७	आनापान स्मृति २३७, २४०
आघात १७३	आनिसंस १०, ११, १२, १३, १४,
आश्चर्य ६५, १८६, १८७, ३११,	१५, १६, १७, १९
३१६, ३३७, ३५१, ३६५,	
३६६, ३६८, ४१३	

आनुपूर्विकथा ३५, ३१४, ३३४	आर्यपुरुष ४१९
आपत्ति १७४, १७७	आर्यप्रज्ञा २३
आपद ६२	आर्यभिक्षु ४१९
आपधातुमा १३१	आर्यविमुक्ति २३, ११३, १८०,
आपाथदर्शी ६१	२०३, २९४, ३२३, ३४१,
आफूलाई ६१	३४६, ४००, ४४३
आभूषणहरू ३७२	आर्यशील २३, ६९, ८७, ११३, १८०,
आत्म १५२, १५३	२०३, २९४, ३२३, ३४१,
आत्म छ ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,	३४६, ४००, ४४३
४३०	आर्यश्रावक ५९, ६५, ६६, ८६, ८७,
आत्म हो ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,	१०७, १०८, ११७, १५३,
४३०	२२५, २२६, २२७, २२८,
आमन्त्रण १७३, २५१, २५२, ३८४,	२२९, २३१, २३५, २४०,
३८९, ३९४, ३९८, ३९९	२४२, २५०, २५३, २५४,
आमलक ३८२, ३८३	२५५, २५६, २५७, २५८,
आमा ३४९, ३६५, ३७०, (बाबु)	२५९, २८७, २९६, २९७,
३४८	३३१
आमाको रूपमा ४१४	आर्यश्रावकद्वारा ४५
आमा पनि पुत्रसँग ३०२	आर्यश्राविका ३५२
आमाबाबुमाथि २३५	आर्यज्ञान ११३, १८०, १८६, १८७,
आमुक्तमणिकुण्डल ९९	२०३, २९४, ३२३, ३४१,
आर्यकान्त ७०, ७३	३४३, ४००, ४४३
आर्य ३९७, ४१८, (हरू) ४१७	आयाचना ४७, ४८, २०५, २०६
आर्यधर्म ६४, १११, १५२, १५३,	आयु ४६, ४७, ४९, २५८
४१७, ४१८, ४२६, ४२८	आयुदायी ४७
आर्यपुत्र ४०, १८९, १९०	आयु दिएको हुन्छ ४५

आयुष्मान् ७, ८, २१, २२, ६५, ६७,	आवागमन ४१३
६८, ७२, ७३, ९१, ९२,	आवासिक १६९
१०६, १२३, १२६, १२७,	आवाह ३१
१३३, १३४, १३६, १४७,	आवाह-विवाह ३२
१४८, १४९, १५१, १५४,	आवुसो १९९, २००, २३७, २४१,
१५५, १५६, १५७, १५८,	२८१, २८२, ३०५, ३०६,
१५९, १६०, १६५, १६६,	३०७, ३०८, ३०५
१६९, १७०, १७१, १७२,	आसक्त १२९, १३०, १३१, १३३
१७३, १७५, १७७, १८१,	आसन २८ (मा) ४२
१८८,, २६६, २५१, २५२,	आस्रव ३०५
२६०, २६१, २६४, २६५,	आस्रवहरू २०
२६७, २३६, ३५७, ३८४,	आस्रवक्षय २५९, (गरी) २७४,
३८६, ३८७, ४१७, ४२३,	२८७
४२४, ४२५, ४३०	आस्वाद ३००
आयुलाभ ४७	आशा २६५
आर्ये ३६९	आश्वासनीय २६४, २६५
आरब्धवीर्य २५५	आश्वास-प्रश्वास १६१
आरामदायी २५४	आश्वासन २६४
आराधक २८९	आर्शिर्वाद ३५२
आरामहरू ३९	आर्शांकित भई ४०९
आरोग्य ४२३, ४२५,	आश्रममा ३५१
आलस्यताको १७३	आज्ञा २७९, २८०
आलोक ३३, ३४	आहार २, ४०४
ओलोक्तिपारी २०७	आहारपान २५८
आवरणीय २५४	आहुनेय्य ७५
आवाज ३४	

इ	उदयास्तगामिनी २५६
इच्छानुसार २५७, २५८	उद्देश्य ३४३
इष्ट ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८,	उद्यान ४०, ३३०, (मा) ३३१
३१९, ३२०, ३२१, ३२२,	उर्ध्व १६६
३३८, ३४०, ४३४, ४३५,	उद्धच्च कुक्कुच्च ६०, ६१ (नीवरण)
४३६	२३६
इष्ट-मित्र ६१	उर्ध्वगामी २६२, २६३
इन्द्रिय संयमी २५२, २५७, २५९	उर्ध्वस्रोत अकनिष्ठगामी २७५
इन्द्रियहरू १६३, ४२४	उद्धार ३४२
इहलोक १३२	उन्नतशील २९६
उ	उन्नतिशील २६१
उत्कृष्ट ९३, ९४, १९३	उपचारद्वारा ५५
उच्च शब्द १२०	उपस्थान २८, ५४, ६४, ६५, १५४,
उच्छिन्नमूल ४०४, ४०६	१५७, १८८, २०८, २०९,
उज्यालोपन ४१७	३३१, ३९५, ३९६, ३७९
उत्तरासङ्ग १५७, १७७	उपस्थानशालाहरू ४१
उत्तरीय-मनुष्यधर्म १५६, १८६,	उपदेश २१, २६, ९४, १३४, १९०,
१८७	२५१, २६४, २८५, २८७,
उत्तम ८५, २६६	४१७, ४२३, ४२४
उत्रास ९२, ९३, ९४	उपधि १९७
उत्तानो ३७६	उत्पन्न ११७, ३०१, ३०२, ३०३,
उत्तानो परेर ३७४	३०४
उत्तानोपारी ३६९, ३७६	उपभोग ५६
उत्तीर्ण १२५, १५९	उपमा १४५
उत्थान-बल वीर्यद्वारा ५५, ५६, ६१,	उपयुक्त ४७, ४८, ६३ (छ) ३१४,
६२, ६३	३३४

उपलब्ध ५५, ५७, १०३, १०४	उमेर ४२४
उपक्लेश ६०, ६१, २९८	उत्साहित भई २०२
उपसम्पदा १८७, १८८, ३९५, ३९७	उत्साह ३०१
उपहच्च परिनिर्वाणगामी २७४	उही जीव हो १५०
उपशान्त ५१, ५२, ८६, ८८, ११५, ११६, ११९	उही शरीर हो १५० ए
उपार्जन ६१, ६२, ६३	एक जन्म २५८, २५९
उपादान ११८, ११९, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३३९, ३४०, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७	एकदिशामा ४०४ एकशय कार्षापण ३६३
उपाध्याय ५८, ५९	एकसाता ३७६, (पछि) ३७५
उपाय २०१	एकपटक ३७६, ३८७
उपासक ३६, १३८, १४१, १४२, १४३, २६९, ३३१, ३४२, ३४३, ३९०, ३९१, ३९२, ४०७, (हरू) ७, २३	एकपटक मात्र २७०, २७५ एक पसर ३६९ एक लाख ३७७ एक दिन-रात ३०८ एकपौत्रिक १७८, २०५
उपासिकाहरू २४४, २४५	एक द्रोणीजति २८१
उपेक्षा १८४	एक रात २४६
उपेक्षी २८६	एक हप्ता ४, ५, (सम्म) ३३०
उपेक्षावान् १२, १३, १८४, २५६	एकाग्रचित्त २८५
उपेक्षासहगत-चित्त १६५, ४०५	एकान्तवास १८३, १८७, २५६, २६८
उपेक्षासहगत-संज्ञा १४	
उभिइरहँदा २९०, २९१, २९२, २९३	एकान्तसुख ३०८ एकार्थ १४४, १६६, १६८
उष्म धातु १६३	एकापट्टि २४४, २४५

एकोहोरो १५९	कपासमा ३६९, ३७०
एकांश १७७	कल्पित १२३, १२४
एकै प्रश्न १८५	कम्बल ३९३, ३९४
एकै मात्रा ३५३, ३५४	कर्म १३६, (रोग) ३५४,
औ	कर्मक्षय हो ३०५
औंठी ९०	कमलको फूल ३८५, (मा) ३५७
औपनयिक ६९, ८७	कमसल खेत २७७
औपपातिक २७०	कमसल विउ २७७
औषधी ३५३, ३५७, ३५८, ३६८,	कर्मान्त गाउँ ८९
२७२, ३७८, ३८०, ३८१,	करुणापूर्वक ४१३
३९५, (मा) ३६६, (हरू)	करुणाचित्त १६६
३६९, ३७०	करुणा समापत्तिमा ३४२
ऋ	करुणा सहगत चित्त ४०४
ऋण ५६	कलह ८८, ८९, ३०२
ऋतुमती ३७१, ३७२	कलस ३१५, ३३५
ऋद्धि १५७	कलिलो ३४८
ऋद्धिप्रातिहार्य १३९, १५६	कल्याण ३९५, ३९६
ऋद्धि-संस्कार १५६	कल्याण कीर्तिशब्द ४०८
	कल्याणधर्मी १८९
क	कसर २६२
कटु १७८, १७९, २०४, २०६,	कसिंगर ३४७, ३६४
(वेदना) ३०५	कषाय ३८१, (गन्ध) ३८०, (रस)
कति दान पात्र छन् ? २८	३८०, (वर्ण) ३८०
कनिका ९७	क्रमसहित ७०, ८७, ९४, १०८, ११७,
कम्पनी ३०४	२२७, २४३, २६५, २९१

काकाको रूपमा ४१४	कामविषयान्तर २९९, ३००
कान्छा १४८, १५१	कामविषयमा २९९, ३००
कान्छो १५५, १५६	कामविषयबाट २२९, ३००
कान्त ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८, ३२०, ३३८, ४३४	कामविषयकै दोष हो ३०३, ३०४
कान्तारमय छ ३६७	कामसहगतसंज्ञा १०
कामच्छन्द ३१७	कामसंयुक्त ६६
कामको आस्वाद हो ३००	कामहेतु ३०१, ३०२, ३०३, ३०४
कामको दोष के हो ? ३०१	कामूपसंहित ३१८, ३००, ३३८, ४३४
काम गर्छ ३०१	काय १४६
कामच्छन्द नीवरण २३६	काय-कर्म ७५, ७६, ७७, ९५, ९६
कामबाट अलग भई १०	कायद्वारा ३०४
कामना १७८, १७९, २०५	काय-धातु १४८
कामनिदान ३०१, ३०२, ३०३, ३०४	कायप्रतिबद्ध १६१
कामराग-संयोजन २११	काय-विज्ञान १२९
कामभोगी ८१, ८४, (ले) ८१, ८२, ८३, ८४	काय-विज्ञान धातु १४८
काममिथ्याचार ५०, ५१, (बाट) ३९०	कायविज्ञेय स्पर्शहरू ३२०, ३२२, ३३९, ३४०, ४३५, ४३७
काममिथ्याचारी ५१, ८६, ११५	काय-संस्पर्शज १३१
कामविषयको तुच्छकथा ३१४	काय-विज्ञेय स्पर्श ३००
कामविषयको १०, ३००, ३०१, ३०२	काय-संस्पर्श १३०
कामविषयको दोषकथा ३१४	काय-संस्कार १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, २३८
कामविषयको अवगुण ३६	कायसंयम ३०५
	काय साक्षी छन् ३३६

कायशान्त २९०, २९३	कोठा ४१
कायिक १९५, १९६	कोराले ३०३
कायेन्द्रिय २५३	कोलफल ३२५
काशीको वस्त्र ३२६	कोसेली ३४६
काशिकक्षौम (रेशम) ३९३	कौवा १७१, (ले) २६२
किलास ३९४	कृष्ण १११
कीर्ति ४९	कृत-कृत्य ११२
कीरा ३७५	कृतज्ञतापूर्वक ३५४
कुकुरले २६२	कृत्य ६०
कुखुरा १७२ (ले) २५७	कृषिकर्मद्वारा ३०१
कुष्ट ३९४	कृपणी ३६९, ३७०
कुटी ३५६	क्रूरकर्म ३०७
कुण्ठित ३४९	
कुमार ३९	ख
कुमारी ३१५, ३३४, ३३५, ४३१	खण्डित ९४
कुराकानी ३३७, ३१७	खन्ती लिई ३६६
कुलघरमा ९७	खप्परको जोडनी ३७५
कुशल ३०६, (धर्म) ३०७	खराबी ४२१
कुशलसंयुक्त ६६	खरो १७८, १७९, २०४, २०६, ३०५
के प्रत्यय हो ३१८, ३३८, ४३२	खाद्य ९०, ९९
केश-धातु २	खाद्य-भोज्य ३८, ४२, ४३, १४२,
केही छैन १७, १८, १६७	१४९, १५४, १७१
के हेतु २०, ३१८, ३३८, ४३३	खाटमा ३६९, ३७५
कोटी रूपैयाँ ४०	खुट्टामा ३७०
कोटी हिरण्य ४०	खेत ३०१
कोल्टो ३६६, (परी) ३७४	

खोपडी ३०३

ग

गण्ड ३९४

गणितद्वारा ३०१

गन्ध-धातु १४८

गन्ध-विज्ञान १२९, (द्वारा) ३२१,
४३४, ४३६

गन्धसुँघने १०१, १०२

गर्धनमा ४०६

गर्भिणी ३६३

गम्भीर २८५, (ता) ४४०, ४४२

गर्मी १५५

गरीब २७

गर्व ३१६, ३३७

गाइको थुनमा १०१

गाइहरू १९३, १९४

गाडा ४०, ११२ (हरू) १

गाँठो ३७९

गाथा २२, १५९, १९६, १०८, २६०

गान ३६२, ३६३

गिलान ३९६

गिद्धले २६२

गिलान भौषज्य ३९६

गिलानोपस्थान ३९६

गिलानप्रत्यय २८, ५४, ५५, ६५,

१५४, १५७, १७२, १८८

गुण १४, १५, १७, १८, १९, २०

गोत्र २५८, २६०, ४१८

गोरु १११, ११२, १४५, १४६

गोपालद्वारा ३०१

गौरवताको १७३

गौरवपूर्वक ९८, ३१६

गृहस्थी ब्रह्मचर्यशील ४२१

गृहस्थ ब्रह्मचर्यशील ४३९

गृहस्थी १९९, २००, (हरू) ३७०

गृहपति ३२, ३३, ३४, ३५, ३७, ४०

४१, ४३, ४५, ४६, ४७, ४८

४९, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६,

५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३,

६४, ६५, ६७, ६९, ७०,

७१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७८,

७९, ८०, ८१, ८२, ८४, ८५,

८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४,

९५, ९६, ९७, ९८, ९९,

१००, १०१, १०३, १०४,

१०६, १२९, १३३, १३४,

१३६, १४३, १४५, १४६,

१४८, १४९, १५१, १५६,

१५३, १५४, १५७, १५९,

१६०, १६१, १६३, १६४,

१६६, १७१, १७७, १८३,

१८६, १८७, १८८, १८९,	धीन लाग्छ ३८०
१९४, १९५, १९६, ३१३,	घ्यू ८५, २०७, २६२, २७८, २८१,
३१४, ३१८, ३१९, ३२०,	२८२, ३६९, ३७०, ३८०,
३२१, ३२२, ३३३, ३३६,	३८१, ३८२, (मा) ३५३
३३८, ३३९, ३४०, ३७३,	घोडा ३३, २६२, २९६
३७४, ३७५, ३७६, ३७७,	घोषणा १४२, ३१२, ४२२
४०३, ४०४, ४०५,	घुमाउरे ३७७
४२३,	घैटो २६२
४२४, ४२५, ४२६, ४२८,	घ्राण १४६
४३०, ४३२, ४३४, ४३५,	घ्राण-धातु १४८
४३६, ४३८, ४४१, ४४२	घ्राणविज्ञान १२९, (धातु) १४८
गृहपति-चीवर ३५६, ३८९	घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू ३१९, ३२१,
गृहपति पनि गृहपतिसँग ३०२	३३९, ३४०, ४३४, ४३६
गृहपति पुत्र ४०३, ४०५	घ्राणविज्ञेय गन्ध ३००
गृही कामभोगी ८, ९	घ्राण-संस्पर्शज १३१
गृहिणी ३६९, ३७०	घ्राण-संस्पर्शमा १३०
गृही जीवन ४१५	घ्राणेन्द्रिय २५३
गोठमा २८१, २८२	
ग्यारेन्टी ४१६	च
घ	चकित ४१३
घडा २५०	चन्द्र ४८१
घमण्ड ३१२	चतुर्थदिशामा १६६
घरमा २७	चतुर्थदिशा ४०३
घर बनाऊ ३१७	चतुर्थ ध्यान १३, १४, १८४, १८७,
	२५६, २८७

चतुप्रतिसम्भवा १४१	चारदिन-रात ३०८
चतुर्मधु ४	चारधर्म ५४, (हरू) ५८
चतुर्मासभरी २७८, २७९	चार दोवाटोमा ३०३
चतुसंग्रह १९३, २०४	चार प्रश्न १८५
चर्बीहरू ४१	चार महिना २७९
चरण २५७	चार सम्पत्ति ५८
चरणकमलमा ३५, ६७, ३४२	चार सम्पदा ५९
चरणसम्पन्न २६०	चार सुख ५५
चरित्र २९	चारहजार ३७०
चरित्राणुकूल ३४३	चार संग्रहवस्तु २००
चहाड ३४८	चारिकार्थ २६३, २६४, २८८
चक्षु १४६	चारै दिशाबाट ६
चक्षुधातु १४८	चारै दिशामा ३५१
चक्षुरिन्द्रिय २५२	चिकित्सा ३७३, ३७४, ३८०, ३९६, ३९७
चक्षु-विज्ञान १२९	चित्र १३७
चक्षुविज्ञेय रूप ३००	चित्त २६६, २६७, २९८, ४१४, ४१६
चक्षु-विज्ञानधातु १४८	चित्तधातु १४९
चक्षु-विज्ञेय रूपहरू ३१८, ३२०, ३३८, ३३९, ४३५, ४३६	चित्तधार १६४, १६५
चक्षु-संस्पर्शज १३०, १३१	चित्त-विज्ञान-धातु १४९
चाकरीमा ३६४	चित्तविमुक्ति २५९, २६०, २६८, २६९, २८७
चाकरीद्वारा ३०१	चित्तसंस्कार २३८, (हरू) १६०, १६१, १६३, १६४
चाण्डाल ११२	चित्तसुरक्षित ७५, ७६
चातुर्महाभौतिक १५९, २६२, २६३	
चार अरूप १३२	
चारजन्म २५८	

चित्तसंस्पर्शज १३१	छ गुणधर्महरू २३
चिन्ता गर्छ ३०१	छडीले ३०३
चिरकालसम्म ५८, ५९	छन्दराग १४६
चिराक ४०९	छ दिन-रात ३०८
चीवर ६५, ६८, १५४, १५५, १५७, १७२, १८७, २५१, २६३, २६४, २८०, ३८९, ३९७, (लगाई) ४०३, ४०५	छ धातुहरू १३१
चीवरद्वारा ५४	छ प्रश्न १८५
चीवर पहिरी ९२, १२७, ३१३ ३२४, ३३३, ४३१	छ स्पर्श-काय १३०
चीवर-वस्त्र २८०, २८१, ३५५	छलकपट ३५२
चुपचाप ४०८	छ विज्ञान-काय १३०
चेहरा ४१७	छ वेदना-काय १३१
चैतसिक १६१	छाना ७६, ९५, ९६
चोरी गर्छ ३०२	छाला १९५, ३०३, ३०४, ३७५, ३७९
चोरी ४२१	छैटौँ ३१६, ३३६
५४ करोड २५, २८	छोटो शास २३८
८४ हजार ९९	छोरा २६, (ले), ३७०
चौथो ५९, ६२, ८४, १०४, ३१६, ३३५, ४०६	छोरा जन्माई ३६४
चक्रमण ३३, २५४	छोरी २६ (हरू) २६
चक्रमणस्थल ३९९, ४००	
चक्रमणशालाहरू ४१	
	ज
	जडीबुटी ३५१, (मा) ३५२
	जडीबुटीहरू ३८१
	जस्तै ३६, ८५, ११७, १५०, १५१, १५२, २०७, २०८, २५८, २५९, २६२
	जस्तो ३६, ३२८
छ अनुस्मृति २२५, २३१, १८९	जस्तो कि ७६, ९५, ९६, १२८, १२९,

१४५, १७८, १७९,	३३९, ३४०, ४३४, ४३६
१८१, २०१, २०५, २०६,	जिह्वासंस्पर्शज १३०, १३१
२५७, २७६, २७७, २९७,	जिह्वा विज्ञेयरस ३००
४०७	जिहेन्द्रिय २५३
जनताघर ३९९, ४००	जीवन ८, ९, २९, २५२, (मा)
जनाकीर्ण २६१, २९६	२५७, २५८, २५९, २६०,
जब २१, ६१, ८८, २२५, २२६,	(भर) २८०
२२८, २३०, २८८, २९१,	जीविका ३०१
२९२, २९३, २९९, ३००,	जीवित छ ३४७, ३४८
३१४, ३१६, ३३३, ३३४	जुन बेला २२५, २२६, २२७, २२८,
जन्म ११९	२३०, २८९, २९०, २९१,
जरा ११८, ११९, ४१६, (जीर्ण)	२९२, २९३
४२३, ४२४	जुलाफ ३५७
जलन ३५८	जेठान ३१
जलाशय ४१०	जेठी ३१५, (पत्नीले) ३३५
जवनप्रज्ञा २७१, २७५, २७६, (ले)	जेठो छु ४२३, ४२४
२६९, २७०, २७३, २७४	जेत ३९
जसरी ३१४, ३३४	
जाग्रत २५२, २५४	झ
जाति ११८, ४१८	
जानि जानि ४०२	झगडा ८९, (गर्छ) ३०२,
जिरीङ्ग ३३, ९२, ९३, ९४, (भई)	झसँग ४१३
४०९	झाडा ३७७, ३७८
जिह्वाधातु १२९, १४८	भूवाट्ट ३०७, ३०८
जिह्वाविज्ञान धातु १४८	भूवास्स ३८६
जिह्वाविज्ञेय-रसहरू ३१९, ३२१,	भूटो आरोप, ४०२

भूट कपट ४२१	तदनुलोमिक २८३
ट, ठ, ड, ढ	तपस्वी ३४२, (भाव) २८३
टाउको दुख्ने रोग २५३	तव ८८, २२५, २२७, २५७, ३१४,
टुक्रा टुक्रा पारी ३०४	३१६, २९०, २९१, २९२,
ठुल-ठूला ३६८, ३७३, ३७९	२९९, ३००, ३३४
डकैती ४२१	तवमात्र २१
डराउँदिन ९४	तरकारीहरू ३१
डुविरहन्छ ३१८, ३१९, ३२०, ३३९,	तरवारले ३०३, ३०४
४३४, ४३५	तल्लीन ४२६, ४२८, ४२९, ४३०
डुवि रहँदैन ३२०, ३३९, ३४०,	तात २०८
डुविरहेको हुन्छ ८३	तातोपानी ३८७
डुबी ४०४	ताम्रवर्ण ३५६
डोरी १४६	तालवृक्ष १५९, १६७, १६८, १९५,
ढाल तरवारले ३०३	१९६
ढोकाहरू ३८१	तालवृक्षसमान २३७
	तिब्र ३०५
त	तिरश्चीन कुराहरू १२०
तकलिफ २९	तिरश्चीनगति ११५
तकिया १९५, ३२६	तिरश्चीनगतिबाट ८६, ८८, २०७
तथागतप्रति २७६	तिर्यक २७१, २७२, २७५, २७६,
तथागत जीवन २२५, २२६, २३७,	(गति) २७०, २७१
२४०, २४१	तिलको लड्डु १७१
तथागत श्रावक ४०६, ४०७	तीनमार्गफल ३३१
तदनुकूल १७३, २८३	तीनजन्म २५८
तदनरूप १७३, २८३	तीन प्रश्न १८५
	तीन दिन-रात ३०८

तीन महिना २३७, २८८	तैर्तीय सम्प्रदायका ३४२
तीन संयोजनहरूलाई २७०	त्यस्तै ८५, ३२५, ३२६, (गरी)
तीन सातासम्म ३७६	३६, ९५, २०८, २५७,
तीनै मार्गफल ३११	२६३, ३१५, ३३४
तीनै संयोजन २७१, २७५, (लाई) २७५	त्यसबखत २३०, २९०
तीर्थ १६६	त्यसवेला २२५, २२६, २२७, २२८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३
तीस वर्ष १८६	त्यही जीव हो १२२
तीसपटक ३८६, ३८७	त्यही शरीर हो १२२
तीसवार विरेचन ३५७	त्याग २२९, २३४, २६२, २६३, २९३
तुच्छता ३६	त्यागवान् १९८, २०२
स्तूप २	त्यागसम्पदा ५९, ६०
तूष्णीभावले ९०, ९२	त्यागानुस्मरण २२८, २२९, २३४, २९२
तूष्णीभूत १२५	त्यागानुस्मरण २९२
तेजधातु १३१	त्यागी २८७, ३९१, ३९२
तेल २०७, २७८	तृष्णा ११८, ११९, १५८
तेल र बत्ती २१३	तृप्त २०८, २०९
तेश्रो ५८, ६२, ८०, ८१, ८२, ८४, १०३, १०८, २५९, ३१६, ३८५, ४०६, (पटक)	तृप्त गराए ३८
१४८, १५१, १७१, १७२, १७५, ३३५,	तृतीय दिशा १६६, ४०३, ४०५
तेश्रो पटक पनि २७९, २८१	तृतीय ध्यान १८४, १८७, २५६, २८७
तैर्तीय १२१, १२२	

त्रिकालदर्शी ३०५, ४१५, ४२१
 त्रिकोटी परिशुद्ध ३६०
 स्त्री ४०९

थ

थाममा बाँधी ३७८
 थीनमिद्ध ६०, ६१
 थीनमिद्ध नीवरण २३६
 स्थूलशरीर २०७
 थेरगाथामा २२

द

दण्ड ३०३
 दश औला ३३१, (जोरी) ४१०
 दशकारण २८४
 दश जन्म २५८
 दर्शन ४७७, (गर्त) ४२०, ४२३,
 ४२४, ४३९
 दर्शन गर्तमा ३७२
 दर्शनाभिलाषी ३९१, ३९२
 दर्शनीय ३६२, ३६३
 दशवार ३८५, ३८६
 दाजुभाइ पनी दिदीबहिनीसँग ३०२
 दानकथा ३१४, ३३४
 दानकार्य २९२

दाम्पत्य ४१५, ४२२
 दाश ३५४, ३७१, ३७४, ३७६, ३७७,
 ३८२, ३९५, ३९६, ३७०

दाशी ३५४, ३७०, ३७१
 दिदीबहिनी पनि दाजुभाइसँग ३०२
 दिवास्थान ३५६
 दिव्य-कामसुख २६६
 दिव्यचक्षु २५८, ४१९
 दिशाप्रमुख ३७३, ३७९, ३६७, ३६८,
 (वैद्य) ३३५

दीर्घायु ३२९
 दीर्घकालसम्म ३९३, ४२३
 दुइ जन्म २५८
 दुइ दिन-रात ३०८
 दुष्कृत्य आपत्ति ३९८
 दुःख २८७, ४२६, ४२७, ४२८,
 (पूर्ण) ४२३
 दुःखदौर्मनस्य ३०१, ४०६
 दुःख समुदय २८७
 दुःखक्षय ३०५
 दुःखस्कन्ध हो ३०१, ३०२, ३०३,
 ३०४
 दुःख निरोध २८७

दुःखित २६४, २६५	दोषग्रस्त ३८४, ३८६, ३८७
दुःखी ४३८	दोश्रो २५९, ३१५, ३३४, ३८५,
दुर्गति २७१, २७२, २७४, २७५,	४०६
२७६, ३०४	दोश्रोपटक पनि २७९, २८१
दुधे-बालक ३४७, ३६४, (लाई)	दोश्रो सफलता ३५४
३६४	दौर्मनस्य ४२६, ४२७, ४२८
दुर्बल ३७८, ३७९, (भई) ३७७	द्वारपाल ३६८, ३६९
दुर्भरता २८३	द्वितीय-ध्यान २५६, २८६
दुर्लभ ३५२	द्वितीयदिशा ४०३, ४०५
दुर्भाषित ३६०	द्वेष २०७, २९८, ४०४, ४०६
दुःस्पोष्यता २८३	द्वेषयुक्त २८९, २९०, २९३, २९८
दुब्बो ३७७, ३७८, ३७९	दृष्टि (सम्यक्) प्राप्त छन् ३३६
दुराख्यात २७७	ध
दुराचार ३०४	धनसम्पत्ति ३१६, ३३५
दुवैतिरबाट विमुक्त छन् ३३५	धनुष बाँणले ३०२, ३०३
दुःशील ३३६	धागो ४३८
देखेको (दिष्टं) ४०२	धारण गर्छ ३९१, ३९२
देवगणहरू ३१६, ३३२, ३३६	धारण गर्नमा ३९२
देवतानुस्मरण २९३	धारणा ४१८
देवतानुस्मृति २९२	धिक्कारे ३९७
देवपुत्र ३२८	धोका बाजी ४२१
दोसल्ला ३५५, ३५६, ३८३, ३८४,	धर्म ३१५, ३३४, (दर्शन) ४२०
३८८, ३८९	धर्मप्रति २६२, २६४, २६७, २७०,
दोष ३०१	२७१, १७३, २७४, २७५,
	२९४, २९६, ३२३, ३४१,

३४६, ४००, ४४३	नजिक २९७
धर्मचक्षु ३१५, ३३४	न देखेको (अदिष्टं) ४०३
धर्मजीवी ४३२	न सुनेको (असुतां) ४०३
धर्मविज्ञानद्वारा ३२२, ३३९, ३४०	नाउँ २५८
धर्मविनयमा ४४०, ४४२	नाकभिन्न ३६९
धर्मप्रकाशन ४०७	नाक-कान ३०३
धर्मसंयुक्त २९०, २९१, २९२, २९३	नाच ३६२, ३६३
धर्मान्तेवासी ३५१	नातादार ३४८
धर्मानुरूप ४०२	नालिय शाक ३२५
धर्मानुसार ३९१, ३९२, ४०२	नाङ्लोमा राखी ३६४
धर्मानुस्मरण २९०	निगण्ठ सम्प्रदायमा ३०७
धर्मानुस्मृति २९०	निष्ठाराखी ३२३, ४४३
धर्मानुसारी-लक्षण २७१, २७६	निस्तार बुद्धिले ४०४, ४०५
धर्मानुसारी छन् ३३६	निस्तारण ३०५
धर्मावबोध २९०, २९१, २९२, २९३, ३१५, ३३४	नित्यपवारणा २८४
धर्मोपदेश २९८, ३१४, ३१६, ३२७, ३३४, ३३५, ३४३, ३५६, ४१३	निर्दागी २६५, २९१
	निर्दोष ३८८, ४०७, (पूर्ण) ४०४, ४०५
	निदान ३९८ (मा) ३८९, ३९४
	स्निग्ध ३८५
	निर्मल २९०, २९१, २९२, २९३, ४२४, ४४१
	निर्मूल ३३१
	नियम २८३
	निरोध धर्म ३१५
नर्क २७१, २७२, २७४, २७५, २७६, (मा) ३०४	
नर्कगति २७०, २७१ (बाट) २७०	
नगरद्वार ३८७	

निरोगी ३७४, ३७६, ३९७, ३९९	स्पर्शविज्ञानद्वारा ३२२, ४३५, ४३७
निवेदन २९५, ३७१	पर्याय १६४, १६६, १६७
नीच-उच्च २५९	परजन्ममा पनि ४३१, ४३२
नीवरण ३१४	परदार १११
नुहाउनु ३८६, ३८७	परदारगमन ५३
स्नेह ४१३, ४१५	परदेश १
नैष्कर्म्यको गुणकथा ३१४	परस्पर ३०२
नोकर ३३०	परम रूपवती ३६२, ३६३
नोकरीद्वारा ३०१	परलोक १३३, ३२८, ३५० (मा) १३३
नौनी २७८	परस्त्रीगमन ३०३
	परामर्शित २९१
प	परित्याग ४०, ३१६, ३३५
पत्करहरू १९१, १९४	परिनिर्वाण ३०, ४४, ११२, १९३,
पखाला ३८३	१९७, २७०, ३१२, ३१८,
पञ्चस्कन्ध १३२, ३४४	३१९, ३२०, ३२२, ३३१,
पञ्चबली ६२, ६४, १०४	३३८, ३३९, ३४०, ४३२,
पञ्चबलीकार्य १०५	४३४, ४३५, ४३६, ४३७
पञ्चभय-वैरादि ११५	परिभोग ३६, ८३, ८४, ८५, २५०,
पञ्चविषय-सुखभोग ९७, ९८	३३५
पञ्चशील २६, १०७	परिवर्तन ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,
पचास कार्षापण ३६२, ३६३	४३०
पश्चिमाभिमुखगरी २५१	परिव्राजकहरू १२१, १२५
पण्डित ४९, ७३	परिवेणहरू ४१
स्पर्श ११८, ११९	परिशुद्ध ४२४
स्पर्श-धातु १४८	
स्पर्शविज्ञान १३०	

परिहरण १०३, ४२३	पापकर्म ३०७
परिहानी १३४	पापभीरू १९८, २०२
परिक्षीण १०४	पाकर्म गरेका थियौं ३०५
परीक्षा ३४४, ३५२	पाचित्तिय २८४
पलङ्ग १९४, ३२६	पायश १५५
पर्वदिनमा ३४८	पारित १७५
पवारणा २८४	पालनपोषण ६४, १०५, ३४७, ३४८,
पसिना ५५, ५६, ६१	३४९
पंसुकूलिक ३५५, ३८८, ३८९	पाला ३०४
पहिलो ५८, ६२, ८०, ८१, ८२, ८३,	प्यारो लाग्छ ४१०
८४, ८७, १०३, १०७, २५८,	पाँच अधो भागीय संयोजन २७०
३१४, ३३४, ३७१, ३८५,	पाँच कर्तव्य १०३
४०६, (पटक) ४१२	पाँचजन्म २५८
पहिलो सफलता ३५४	पाँच दिन-रात ३०८
पाण्डुरोग ३५५	पाँच प्रश्न १८५
पात्रचीवर७, ३८, ४२, ६८, ९२, १४७,	पाँच भय-वैरादि ११९
१५०, १५४, १५५, १७१,	पाँचशय ६४, १०६, २००, ३७२,
१७२, १९८, १९९, २५०,	४०८, ४०९
३१३, ३३३, ३३४, ४०३,	पाँच शय जन्मसम्म ४१३, ४१४
४०५, ४१९, ४३१	५०० गाडामा १, २७
पात्रहरू ९८, ९९, १९४	पाँच शिक्षापदहरू १०१, १०६, १०७
पानी ७६, ७७, २४६, ३८३	पाँचौं १०४, ३१६, ३३५, ४०७
पानीखाने ठाउँहरू ४१	पाँचौं दिनमा ३७३, ३७४, ३७५
पानीघरहरू ४१	पिसाब ३७७, ३७८
पापकटन ३६०	पिण्ड २९, ३०

पिता ३४९, ३६५, (को रूपमा) ४१३	पूर्वाह्नसमयमा ७, ३८, ४२, ९२, १४७,
पितापनि पुत्रसँग ३०२	१५०, १५५, १७१, १९८,
पितृघात ३६१	१९९, ३१३, ३२४, ३३३,
पीठिउँ २५१	४०३, ४०५
पीडित २६४, २६५	पेट चिरी ३७८
पीडा ३०१	पेय्य ९९
पीरा ३२६	४५ योजना २७
पुष्करणीहरू ४१	पोखरीहरू ३६२, ३६३
पुण्यकार्य ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८२, ८४	पोषण ३७१
पुण्यक्षेत्र ६९, ८७, ९४, १०७, १०८, २२७, २३२, २४२, २४३, २६५, २९१, २९७, ३२७	प्रजापतिहरू ३१५, ३३४
पुत्र २६, ६१	प्रणालि ३५२
पुत्र पनि आमासँग ३०२	प्रणिधान १८८, १८९
पुत्र पनि पितासँग ३०२	प्रणीत ९८, ११५
पुत्रभार्यामाथि २६५	प्रणीततर छ १८३
पुनर्भव २१	प्रतिष्ठित १३७, १९०, १९१, ३३१, ३४३, ४२२
पुरानो पापकर्म ३०५	प्रतिकूल २८२
पुरुषदम्यसारथी ८७, २२५	प्रतित्यसमुत्पाद ४, ११७
पूजनीय ६९	प्रतिदिन १४२
पूर्वपट्टि ४१०	प्रतिपदा ४२१
पूर्वप्रेत-बली ६२, १०४	प्रतिनिसर्ग २३८
पूर्वजन्ममा ५, ४१५	प्रतिरूप २८९
पूर्वानुस्मृति २५८, ४१३	प्रतिलोम ४, २८२
पूर्वाभिमुख गरी २५१	प्रतिवेध २५५
	प्रतिसंवेदी ११६
	प्रतिसंख्यानगरी २५४

प्रतिसारणीयकर्म १७४, १७५	२११, २१२, २१६, ३४२,
प्रत्यय ९, १२, १३, १५, १६, १८, २०, ३४२	३९५, ३९७, ४१९ प्रवज्या १८७, १८८, ३९५, ३९७,
प्रत्यक्षणीय ६९	३९८
प्रत्यक्षसुखकर १०७, १०८	प्रवर ८५
प्रत्युत्तर ४१७, ४२५	प्रवारणा २७८
प्रत्युपस्थान ५४	प्रविवेक प्रीति ६५, ६६
प्रथमध्यान १८३, १८७, २५६, २८६	प्रवृत्ति २८२
प्रथमवार २७	प्रसन्न १७३, १७४, १७७, २८३, ३३४,
प्रदक्षिणा गरी १७०	४२४ (ता) ३१०, ४२१
प्रश्न २९	प्रसन्नमुद्रा ४१७
प्रपञ्चकारी १६८	प्रसंगमा ३८९
प्रपात ८, ९	प्रशंसा ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ११३,
प्रफुल्लित ३८९, ३९३, ३९८	१८०, १९२, २०२, ३४५,
प्रभात भयो ३३	३४६, ४००, ४२२, ४३८,
प्रभापूर्ण ३२८	४३९, ४४०, ४४१
प्रभावित भई २०२	प्रहार ३०३
प्रभाश्वर ९६	प्रज्ञा २२९, २३४, २८७, २९३, (चक्षु)
प्रमाणकर २०५, २०६ (हो) १७९, १८१	१४६, १६०, १६८
प्रमाणकारी १६७	प्रज्ञाद्वारा ११९
प्रमाणसहित ४२१	प्रज्ञापन २४७, २४८, २८३
प्रमुदित ६४	प्रज्ञावान ५३, ११२, १३५, १९८, २०२, २५५, २६४, २६५
प्रयत्न ३०१	प्रज्ञाविमुक्त छन् ३५५
प्रलाप १८९	प्रज्ञाविमुक्ति २६० (ले) २६९
प्रव्रजित १४३, १८६, १७९, १८८,	प्रज्ञाविमुक्तिलाई २८७

प्रज्ञासम्पदा ५९, ६०, ६१	प्रियंकर ३२३
प्रज्ञासम्पन्न ६१	प्रियंकर दायक ३२४
प्रज्ञेन्द्रिय २७१, २७६	प्रीति ३०, ६५, १८३, १८७, २२५,
प्राचीनसिद्धान्त ३५२	२२६, २२७, २२८, २२९,
प्राणक (अनुप्राणी) ३७५	२३०, २३२, २३३, २३४,
प्राणातिपाती ८६, ११५	२३५, २५६, २८६, २९०,
प्राणीघात ५०, ५३	२९३
प्राणीहिंसा ४०६, ४०७, (बाट) ३९०	प्रीतिसहगतसंज्ञा १३
प्राणीहिंसक ५०	प्रीति-सुख १२, १८३, २९९, ३००
प्राप्तधर्म ३६	प्रीतिमयवाक्य ४१०
प्रातिमोक्षसंवर २८६	प्रेतगति ११५, (बाट) ८६, ८८,
प्रातिहार्य १५५	१०७, २७१
प्रार्थना ४७	प्रेम ३५२, ४१३, ४१५, (पूर्वक) ४२१
प्रामोद्य २२५, २२६, २२७, २२८	प्रेमपात्र २७२, २७६
२२९, २३०, २३२, २३४,	प्रेरणा ३९१, ३९२, (दिन्छु) ३९२
२३५, २९०, २९१, २९२,	प्रोत्साहन ३५२
३९३	पृथक्जन ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,
प्रासादिकता २८३	१५२, ३११, ४१८
प्रासादिकताको १७३	पृथ्वीधातुमा १३१
प्रासादहरू ३६२, ३६३	पृथुलप्राज्ञ ६१
प्रासादिक ३६२, ३६३	
प्रियरूप ३००, ३१८, ३२०, ३३८,	फ
४३४	फुल (अण्डा) २५७, ४१६
प्रियवचनद्वारा २०१	फूपुको रूपमा ४१४
प्रियवादी ४३२	फ्यूदानमा ३६९ ३६९
प्रियंकर वस्तुदान ३१२	ब
	बच्चा १७१ १७१

बल्छीले ३०४	बाजा ३६२, ३६३
बजैको रूपमा ४१४	बाजे ३४८
बढिया बढिया ९७, ९८	बाटो खर्च ३२५, ३५४, ३६७
बढिया ३८४, ३८८	बाँड्छु ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४
वत्ति २५०, (मा) ३७०	बाँड्दैन ७९, ८०, ८१, ८२, ८३
बन्धन १४५, १४६, १५८, १६०, ३००	बादल १५६
बयर ३२५	बाधापूर्ण १०, १२, १३, १४, १६, १७, १८, १९
बयान ३१८, ३२०, ३३९, ३४०, ४३४, ४३६	बाँधिएको हुन्छ ८३, ८४
बयान गर्छ ३१८, ३२०, ३३९, ४३४	बाल ११२
बयान गर्दैन ३२०	बालचिकित्सक ३४८
बलवान १२९	बालुवा २८
बलवीर्य १०३	बाह्रशयपचास ४०८
बलियो पार्छ ६१	बाहिरका छ आयतन १२९
बसिरहँदा २९०, २९१, २९२, २९३	बाहिर ३८६
बहिनी २५, २६	बाहुबलद्वारा ५५, ५६, ६१, ६३, १०३, १०४
बहुजनाकीर्ण ३६२, ३६३	बाहुमा २८५
बहु दुःख २९९, ३००	बिछ्याउना १९५
बहुरोगी ३९९	बिनाआमाका छोरा ३४८
बहुक्लेश २९९, ३००	विरामी ६७, ४२०, ४२१, (छ) १२६, १२७, ३६४, ३६८
बहुश्रुत १९८, २०२	विरामी बुद्धकहाँ २१४, २८४
बहुश्रुत हुन्छ २५५	बिलौनी २६२
बहूपकारी १६५, ३७३	२० एकड २५
बाक्ला बाक्ला १९५, ३२६	बीस जनम २५८
बाङ्गा १८४	
बाजले २६२	

बुढापाका ३५३	व्यञ्जनहरू ३२६
बुढो ४२३, ४२४	व्यापाद नीवरण २३६
बुद्धगुण ६८, ८७, १०७, ११६	व्यापारीहरू ३५०
बुद्धत्व ५	ब्रह्मचर्य-पञ्चशील ३११, ३३१, (को) ३१५, ३३४
बुद्धद्वारा प्रशंसा २०२	ब्रह्मचारी ६४
बुद्ध-धर्म १३७, (मा) ४२१	ब्रह्मजालमा १५०, १५१
बुद्धरूप ३४३	ब्रह्मजीवन २४०
बुद्धप्रति ६८, ९२, ९३, ९४, १०७, ११६, १८०, १९०, २०३, २४२, २६४, २७०, २७१, २७३, २७४, २७५, २९४, २९६, ३२३, ३४१, ३४६, ४००, ४२२, ४४३	ब्रह्मा २४५
बुद्धानुस्मृति २२५, २२६, २३१, २८९	ब्राह्मण ६२, ९९, ११२, २४९, २५०
बुद्धासन ३११	ब्राह्मण पनि ब्राह्मणसँग ३०२
बुहारी २६, (ले) ३७०	भ
वेचैन ४१६, ४२३, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	भगवान प्रति २९६, ३३३
बोधनीय ६९, ८७, ९४, १०८, ११७, १३४	भणे ३६९, ३७१, ३७२, ३७३, ३७८, ३८२, ३८३
बोधिमा ५९	भण्डारहरू ४१
बोधिवृक्ष ४	भक्तिपूर्वक ३४२
बोधिसत्व मै छँदा ९, २९९	भक्ति २९, २६५, ४१५, ४१९
बोधिज्ञान १४१	भन्ते २८०, २८१, २८५, ३१४, ३१५, ३१६, ३१८, ३२५, ३२६, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३४३, ३८७, ३९१, ३९८, ४११, ४१९, ४२०, ४२३, ४२४, ४३२
व्यञ्जनग्राही २५२, २५३	भद्रकार्य ५५
व्यञ्जनसहित २५५	भदन्त ३१३

भयवैरादि ११५, ११६	भिक्षुणीसङ्घ २४४, २४५
भय २२	भीत १९५, ३२६
भय त्रास ५०, ५१, ५२, ५३	भुङ्गोमा १२९
भयदर्शी २५५	भैषज्य ६५, १५४, १७२, १८८, २७८, २७९, २८०, २८१
भयभीत भई ४०९	भैषज्य परिष्कारद्वारा ५४
भरणपोषण ४३८	भोगसम्पत्ति ५८, ५९, ६२, ६३, ६४, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, १०३, १०४, १०५, १०६, ३१५, ३१६, ३०१, ३३४, ३३५
भव ११८, ११९	भोगसुख ५५, ५६, ५७
भवान्तरमा १	भोजन २८, ८९, ९०, ३३६, ३९३
भविष्यमा ३०५	भोजनदान १०१
भात ३०, ३१, ३७७, ३७८	भोजनद्वारा ५४, ५५
भार्या ६१, (लाई) ३७०	भोजनमा मात्राज्ञ २५२, २५४, २५७
भावना १०२	भोज्य ९०, ९९ (छ) ३६०, ४०३
भाविता गर २८९, २९०, २९१, २९२, २९३	भोलि ३३
भित्ता ७६, ७७	म
भित्ताहरू ९६	मङ्कुभूत १२५
भित्रका छ आयतन १२९	मण्डपहरू ४१
भिन्नता छ ९	मदिराको नसा ३३१, ३३३
भिन्नाभिन्नै ४१८	मदिरापान गरी ३३०
भिक्षाटन १४४, १४५, ४१९	मद्यपान २६८
भिक्षा भोजन ६५, १५४, १५७, १७२, ३१७, ३४२, ४०४, ४०५	मधु २
भिक्षु १४१ (हरू) २७९, २८०, २८३, २८४	
भिक्षुसङ्घ २४४, २४५, ३८८	
भिक्षुणी १४१	

मध्यकल्याण २५५	३०३, ३०४
मन १४६, ४१२ (कर्म) ७५, ७६, ७७, ९५, ९६	मरणतुल्य ३०२, ३०३, ३०४ स्मरण २६२, २९६
मनद्वारा ३०४	मरणभय ९२, ९३, ९४
मननगरी १०, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९	मरीमेटी ३०१
मनमा ३१	म रूप हुँ ४२६, ४२८
मन संयम ३०५	मल २७७
मनपर्छ ३२५, ३२६	मलिन ९६
मनपर्ने ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८	म विज्ञान हुँ ४२८, ४३०
मनाप ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८, ३२०, ३३८, ४३४	म वेदना हुँ ४२६, ४२९
मनेन्द्रिय २५३	म संस्कार हुँ ४२७, ४२९
मनोविज्ञेय धर्महरू ३२०, ३२२, ३३९, ३४०, ४३५, ४३७	म संज्ञा हुँ ४२७, ४२९
मनोवृत्ति ३५२	महा २७८
मनोभावनीय २६१, ४२३, ४२४	महत्तइच्छा २८३
मनोविज्ञान १२९	महानचित्त १६६
मनोकामना ३१२, (द्वारा) ४३५, ४३७	महाप्राज्ञ ६१, ७३
मनोमय ३२८	महाराज ४०९, ४१०, ४११
मनोमय ब्रह्मलोकमा ३१२	महापुरुष १४१, ३४२
मर्मस्पर्शी ४२०	महायज्ञ ३२ (छ) ३१
ममता ४१३	महायज्ञकार्य ३२
मरण ११८, ११९, २६२, २६३, ३०२,	महाशब्द १२०
	मही ५, ६
	महेच्छताको १७३
	मार्गफल २३१, २३५, ३४३
	मात्सर्य मल युक्त २९२
	मातृपक्ष २१६

मादकपदार्थ १११	मिथ्यावायाम ७१
मानसत्कार ३६४	मिथ्याविमुक्ति ७२
मानसिक ५१, ५२, १९५, १९६, ३५०, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	मिथ्यासङ्कल्प ७०
मानवकल्याण ३५०	मिथ्यासमाधि ७१
मानवकल्याणकारी ३५०	मिथ्याज्ञान ७२
मापदण्ड १४३, १९३, २०४, २०५, २०६, (हो) १७९, १८१	मुखले कुरा नगरी ३०८
मामा ३४८	मुखविकार ३७०
मार्मिक ३४९	मुखाकृति ४१९
मायावी १८४, ३८२	मुण्डनता १८६
मार २१, (सेना) २२	मुदिता सहगत चित्त ४०४
मारिष ५	मुदिता १६६
मास्न बाँकी छन् ३०६	मुद्रागिन्तद्वारा ३०१
मासिचौ ३०५	मुसीहरू ७६, ७७, ९५, ९६
मासिसक्यौ ३०६, ३०७	मूर्छित ८०
मांस ४०२ (चक्षु) ४१९	मूर्छित भएको हुन्छ ४०४
मासु ३०४	मूल्यवान ३७०
मित्र १८९	मेरो रूप हो ४२६, ४२८
मित्रहरू ३९	मेरो विज्ञान हो ४२८, ४३०
मिथ्याकर्म ७०, ७१	मेरो वेदना हो ४२६, ४२९
मिथ्याजीविका ६१	मेरो संस्कार हो ४२७, ४२९
मिथ्यादृष्टि ७०	मेरो संज्ञा हो ४२७, ४२९
मिथ्यास्मृति ७१	मेधावी ५७, ७३
मिथ्यावाचा ७०	मेहनत गर्छ ३०१
	मैत्री-चित्त १०१, १०२, १६६
	मैत्री विहार ४०४, ४०५, ४०६

मैत्री सहगतचित्त १६६, ४०३	यस धर्म-विनयमा १२५
मोधपुरुष १७३, २८२	यसलोकमा ३३७
मोह २९८, ४०४, ४०६	यसै जन्ममा ३०१, ३०२, ३०४,
मोहचित्त १६०, १६७, १६८	३२१, ३२२, ३३८, ३०६,
मोहजन्य १९६	३१८, ४३३, ४३४, ४३६, ४३७
मोहयुक्त २८९, २९०, २९३, २९८	यसै जन्ममा परिनिर्वाण ३२०
मृगचर्म ९९	यश ४७, ४८, ४९, ६०
स्मृति १८९, २४०, २५१, २५४	यशकीर्ति १७८, १७९, २०४, २०६,
स्मृतिवान १२, १३, १८४, २५५, २५६	३४२
स्मृतेन्द्रिय २७१	यशदायी ४८
मृत्यु ७६, ९५, ९६, १६२, १६३, २०८,	यशलाभ ५८
२६२, २६७, २६८, २७२,	यशलाभी ४८, ५४
२९६, ३६७, ३७३, ३७४,	यशवान ४६, ३२९
३७५, ४१६, ४३८, ४४०,	यही प्रत्यय हो ३१९, ३२०, ३३९
४४१	३४०, ४३४, ४३५, ४३६
मृत्युपछि ३०४, ४३८, ४३९	यही हेतु ३१९, ३२०, ३३९, ३४०,
मृदुच्छ ३१४	४३४, ४३५, ४३६
मृषावाद ५०, ५२, ५३, (बाट) ३९०	यागु ३१, ३२, ३७७, ३७८
मृषावादी ५२, ८६, ११६	याचकपात्र ६०, (भई) २९२
य	यापनीय ६८, ९२, १२८, १२९
यति दुःख ३०६, ३०७	युक्तियुक्त ६२
यस जन्ममा ५०, ५१, ५२	योगक्षेम १७८, १७९, २५७
यस्तैगरी ७६, ७७, ९६, १४२, १४६,	योजन योजनसम्म ३६९
१६६, २६५, २७६, २७७,	र
२९७	रजनीय ३००, ३१८, ३१९, ३२०,
यथार्थत २८७	३२१, ३२२, ३३८, ३३९,

३४०, ४३४, ४३५, ४३६	रुख २९७
रगत ३७१, ३७२	रुखमुनि ८
रथ ३३, १५९, २६२, २९६	रुचाउँछन् १३४
रत्न ९०	रुचाउँदैनन् १३३
रमणीय ३३०	रुन्छ ३०१, ३०२
रसधातु १४८	रूप १५२, १५३, ४२६, ४२८
रस-विज्ञान १३०	रूपत्वलाई ४२६
रस विज्ञानद्वारा ३२१, ४३५, ४३७	रूपधातु १४८
रहस्य ४१३, ४१४	रूपमा १३३, १५२, १५३
राग १५९, २७०, ४०४, ४०६	रूपवान १५२
रागचित्त १६७, १६८	रूपविज्ञानद्वारा ३२१, ३३९, ४३४,
रागजन्य १९५	४३६
रागयुक्त २२५, २२६, २२७, २२८,	रूप-पिवान १२९
२३०, २३१, २३४, २८९,	रूप सम्पन्न ३१०
२९०, २९३	रूप सहगतसंज्ञा १६
राज कार्यमा ३९६	रूपावचर २४७
राजकुलमा ३६५	रूपीय ध्यान १५
राजदरवारमा ३५०	रूक्ष छ ९७
राजवैद्य ३५४	रेशम ३२६
राजबली ६२, १०४	रेशम कपडा ९९
राजभयबाट १०३	रोग ४१६, (ग्रस्त) ४२३, ४२५
राजा पनि राजासँग ३०२	रोगी ३६४, ४३८, (छु) ४२४
रात्रीस्थान ३५६	रोगैरोगले ४२३, ४२५
राम्ररी ६१, ४२५	रौद्र ३०७
राम्रा राम्रा ९७, ९८	रंग ३१४, ३३४
राम्रोसँग २५७	ल

लग्नताको १७३	१६३, १६४
लज्जालु २५५, २८२	वच्छचाइ १९३, १९४
लज्जावान १९८, २०२	वच्छचान २४६, २४७
लक्ष ४१८	वर्ण ४६, ४७, ४८, ४९, ११२, २५८,
लाभ २९२, ३०१	४१८
लाभसत्कार १७८, १७९, २०४, २०५,	वर्णदायी ४८
२०६, ३५५	वर्ण दिएको हुन्छ ४५
लामखुट्टे ४४	वर्णना २८३
लामो शास २३८	वर्णना गरी १७३
लिङ्ग ४१८	वर्णलाभ ४८
लुट्छन् ३०३	वार्णलाभी ४८
लूटपाट ३०३	वर्णवादी १२१
लेटिरहँदा २९०, २९१, २९३	वर्तमान समयमा ४१५
लेय्य ९९	वर्तमानकालमा २०२
लोकमा ५८, ५९, ७५	वस्त्र ३२७
लोकविद् ६८, ८७, २२५	वन्दना ६७
लोभ २९८, (युक्त) २९८	वरदायी ३२९
लोमहर्षित ३३	वशीभूत ६०
लोहितक २८०	वर्षावास ३८
लोहितपाणि ३०७	वाक्वाकी ३८१
लौरोटेकी ४४१	वादविवाद ८८
	वाहनमा ३८१
व	वाहनागारमा ३८१
वचन १९१	वाणिज्यद्वारा ३०१
वचनद्वारा ३०४	विकृति ३५३, ३६९, ३७०, ३७८
वची-कर्म ७५, ७६, ७७, ९५, ९६	विग्रह ३०२
वची-संस्कार १६०, १६१, १६२,	

विचार १८२, १८३, १८७, (गरी) ३६९	विपुलरूपले २५७, २५८, २५९ विभूषित ९९
विचारधारा ४१८	विमुक्ति ४, २६७, (चित्त) २६७
विचिकिच्छा ६१	विमुक्तिसुख ५
विचिकित्सा ३१७	विमुक्तिप्रज्ञाले २६९, २७०, २७१, २७३, २७४, २७५, २७६
वितर्क १८२, १८३, १८४, १८७	विरज ३६, ३१५, ३३४
वितर्क-विचार १६१, २८६	विरेचन ३८४, ३८५, ३८६, ३८७
वितर्कसहगत-संज्ञा १२	विलाप ३०१, ३०२
विदितधर्म ३६	विवर्तकल्प २५८
विदेशमा ३५२	विवाद ८८, ८९
विनयशिक्षा २८४	विवाह ४१२
विद्या १३५, २६०	विवाह छ २५, २६, ३१
विद्यमान ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३३७, ४२२, (छ) ३३७	विसंयुक्त ३२१, ३२२
विद्याचरण ६८, ८७, २२५	विश्वास १८२, २५५, ४१४, ४१५, ४१८, ४२२
विद्यार्थी ३५१, (जीवनमा) ३५२	विशुद्ध ९९
विद्यासम्पन्न २६०	विशुद्ध-चित्तलाई १०७
विध्वंश ६०	विशेषगामी २३३
विनाप्रयास २५७, २५८, २५९	विशेषभागी २६२
विनिपात ६८, २६९, ३०४ (बाट) २७०, २७१	विषमतामा बस्ने २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३२, २३३, २३४, २३५
विनिपातमा २७३	विषय २७६, (मा) २८९
विनीत ४२६, ४२८	विहार २८, ३९, १५६
विपश्यना ४४, १६५	विज्ञप्ति ३९६
विपरिणाम ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	
विपुल-चित्त १६६, ४०३, ४०५	

विज्ञप्रशासित २६५, २९१, ७०, ८७, ९४, १०८, ११७, २४३ (छ)	वैश्य ११२ वैशारद्य २६, ४४०, ४४२ व्यस्त छु ३९५, ३९६ व्यभिचार ४२१, ४३१, ४३२ व्याघ्रचर्म ९९ व्याधि ४१६ व्यापाद ६०, ६१ व्यापाद वान् ४०४, ४०६ व्यापाद संयोजन ३१७ वृष्टि १५६ वृद्ध प्रव्रजित ४१९ वृक्ष मूल १६७
२२७	
विज्ञान १६, ११८, ११९, १३०, १३१, १३२, १३३, १५२, १५३, ४२७, ४२८, ४३०	स
विज्ञानत्वलाई ४३०	सकारणमा ६३
विज्ञानन्त्यायतन १६, १७, (मा) १३२	सत्कारपूर्वक ९८, ३३५
विज्ञानन्त्यायतन-सहगत-संज्ञा १८	सकृदागामी १००, १११, ११२, २७०, २७५
विज्ञानधातु १३१	सकृदागामी-फल २६
विज्ञानमा १३२, १५२, १५३	सकृदागामी-लक्षण २७०, २७५
विज्ञानवान १५२, १५३	सङ्गणिकता २८३
वीतमल ३६, ३१५, ३३४	सङ्गणिकताको १७३
वीर्येन्द्रिय २७१	सङ्घ ४, १७७
वीर्यवानताको १७३	सङ्घगण १७०
वेदना ६९, ७०, ७१, ११८, ११९, १५२, १५३, १५४, १६१, ४२६, ४२७, ४२९	सङ्घगुण ६९, ८७, १०८, ११७ सङ्घप्रति ६९, ९३, ९४, १०८, ११७, १८०, १९०, २०३, २४२,
वेदनात्वलाई ४२६	
वेदनामा १३२, १५२, १५३	
वेदनावान १५२, १५३	
वेदनाक्षय ३०५	
वैद्याचार्य ३६६	
वैद्यविद्या ३५६	
वैद्यशास्त्र ३५१, ३५३	

२४३, २६२, २६५, २६९,	सत्य १८४, १८५, (कुरा) ४२१
२७०, २७१, २७३, २७४,	सत्यासत्य ३५९
२७५, २७६, २९४, २९६,	सत्व १५०, १५१, (हरू) ३१८,
२९७, ३२३, ३४१, ३४६,	३३८, ४३३, ४३४, ४३५,
४००, ४४३	४३६, ४३७
सङ्घसेवक १७३, १७४, १७५	सन्दर्भमा ३९४
सङ्घाटि २५१	सन्दर्शित ३८, १२५, १७०, २५१,
सङ्घानुस्मरण २२६	३८९, ३९३, ३९८, ३९९
सङ्घानुस्मृति २२६, २२७, २३२, २९१	सदाचार १३७, ४२२
सजाय ३०३	सर्दीगर्मी ३०१
सठ १८४	सदुपयोग ६१, ६३
सतसंगत ३१४, ३१६	सन्दृष्टिक २२६
सन्त ११२	सन्ध्यासमयमा ३४४
सन्तजन १११	सद्धर्म २०८, २८३, (श्रवण) ३९१
सन्तर्पित ३८	सन कपडा ९९
सन्ताप ११९, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,	सम्पत्ति ३०२, ३७४, ३७६, ३७७, ३९६
४३०, (गर्छ) ३०१	सम्पत्तिमा १३३
सतिपद्धान ४१८	सर्प ४४
सन्तुष्ट २०८	सम्पर्क ३५०
सन्तुष्टता २८३	सम्परायिक ५१, २८३
सन्तुष्टिताको १७३	सम्परायिक दोष हो ३०४
सन्तुष्टि ३८९	सत्पुरुष ४१८, ४२०
सत्तु २	सत्पुरुषधर्म १५२, १५३, ४१७, ४१८,
सत्तुपिण्ड ५, ६	(मा) ४२८
सन्तोष ६५	सत्पुरुषहरू १५३, ४१७, ४२६
सत्यकृयाद्वारा ४२०	सम्प्रतिष्ठत ३८, १२५, १७०, २५१,

३८९, ३९३, ३९८, ३९९	समाधिज २५६, २८६
सम्प्रसाद २५६	समाधिष्ठ १६२, १६७, २२५, २२६,
सम्प्रहर्षित ३८, १२५, १७०, २५१,	२२७, २२८, २२९, २३०,
३९३	२३२, २३४, २३५, २९०,
सम्प्रहर्षित भई २०२	२९१, २९२, २९३
सफा ३१४	समाध्येन्द्रिय २७१
सफासफ ४२१	समानतापूर्वक २०१
सम्बन्ध ३५२	समानशील ४३३
सवैठाउँमा १६६	समानचित्तले ३३६
सवैदुःख ३०५	समाधिसंवर्तनिक ७०, ८७, ९४, १०८,
सम्बोधि परायण ८६, ८८, १०७,	११७, २२७, २४३, २६५,
१०९, ११५, ११९, २४१,	२९१
२४२, २६८, २७१, २७२,	समाहितचित्त २८५
२७३, २७६	समुचित ६२, ६३
सम्बोधिज्ञान २५७, २५८	समुत्तेजित १२५, १७०
सब्रह्मचारी २४६	समुदय ११८
समशील ४१२, ४३२	समुत्साहित ३८, २५१, ३८९, ३९८,
समश्रद्धा ३३२, ४१२, ४३२	३९९
समतामा बसी २२५, २२६, २२७,	समृद्धशाली २९६, ३१०
२२८, २२९, २३०, २३२,	सम्मोदनीय ३१, १८२, १८६
२३३, २३४, २३५	सम्मोहित ३०२
समत्याग ४३२	सर्वतो रूपसंज्ञालाई १५
समथ १६५	सर्वदर्शी ३०५
समप्रज्ञा ४३२	सर्वप्रथम ३, ७, ३३३, ३५३
समर्थ २५७, २५८	सर्वश्रेष्ठ ४१८
समाधि १८४, २८५, २८७, ४४०	सवितर्क १०

सर्वोत्तम २६५	३२६
सत्संगत २४७, ३३४, ३३५	स्वामी ४३८, ४३९, ४४०
ससंस्कार परिनिर्वाणगामी २७४	सात हप्तासम्म ४
सहन गच्छ ३०१	सातवर्षदेखि ३५३, ३६७, ३६८
सहमत १७५, १७६, १७७, ४०६	सातवर्षसम्म ३५३
सहश्रजन्म २५८	सात प्रश्न १८५
सहायता ३३४	सात महीनासम्म ३७४, ३७५, ३७६
सहेली ३३०	सात दिन-रात ३०८
स्वकायदृष्टि १५२, २६७, ३११	सातौं ३३७, ३१७, (दिनमा) ३७३,
स्वभाव ४१८	३७४, ३७५
स्वर्ग ४७, ४८, ४९	सापेक्षी ४३८, ४३९, ४४०, ४४१
स्वर्गकथा ३६, ३१४	सार्थक ६३
स्वर्गगामी ५४, ६३, १०४	साथी २७, ३९
स्वर्गदायी ४८, ६३	साथी पनि साथीसँग ३०२
स्वर्गलाभी ४८	सामञ्जस्यता ३५२
स्वस्थ २८३, ३८३, ३८८	सारथी ६८
साँढे बारहशय ४०९	सामुक्कसिका ३१४
स्वागत ३४२	सारिपुत्रोपदेश ६८, ४२५
स्वातन्त्र्य २४३, २६५, २९१, ३७०,	साहस७८, ७९, ८०, ८१, ८२, (विना)
३७३, (छ) २२७	७९, ८०, ८१
स्वादिष्ट ९७, ९८	साक्षात्कार गरी २६९, ३११
स्वाधीन ७०, ८७, ९४, १०८, ११७	साक्षात्कार २११
स्वानुभव २९९, ३००	साक्षात्कारी २५९, २६०
स्वानुभूति २९९	स्याहार ३०१, ३७०
स्वीकार ६८, २८०, २८४, ३२५,	

सिद्ध वैद्य ३५९	२९०, २९१, २९२, २९३
सीधा १८२, १८४	सुखाय ३९३
सिपालु ४३८	सुखावह ४४
सीप ३६५	सुखित चित्त २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३५, २९०, २९१, २९२, २९३
सीहचर्म ९९	
सुकिलो ३१४, ३३४	सुखी ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, १०३
सु-आख्यात ६९, ११७, १८६, १८७, १९०, (छ) ८७, १०७, २२६, २३२, २४२, २४३, २६४, २६९, २७७, २९०, २९७, ३१६, ३३६, ३३७	सुखी पार्छ ६१
सुख ४६, ४७, ४८, ६०, १८३, १८७, ३०० (जीवी) ३९५, ३९७	सुगति ५९, ४२१
सुख दुःख २८७	सुगति-दुर्गतिमा २५९
सुखदायी ४८	सुँगुरको मासु ३२५
सुख परिहरण ६१	सुन्दर २६६, ३३०, (तामा) ४१९
सुख प्रतिसंवेदी २३८	सुँघनुहोस् ३८५
सुखपूर्वक १९४, १९५, १९६, १९७, २८३, ३०७, ३०८, ३०९	सुत्त ३७४, ३७५, ३७६
सुखलाभी ४८	सुनिग्रह १२५, १२६
सुख विपाकी ६३, १०४	सुनेको (सुतं) ४०२
सुख-सौमनस्य ६६	सुप्रतिपन्न ८७, ११७, २४२, २४३, (छ) ६९, १०८, १९०, २२६, २३२, २६५, २६९, २९१, २९७
सुख-शान्ति ३५०	सुप्रसिद्ध ३५६
सुखानुभव ५६, ५७, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३५,	सुप्रतिविद्ध ३०, ११५, ११७, ११९
	सुपोष्यता २८३
	सुपोष्यताको २७३

सुबोधनीय १३३	सेवक ३४२
सुभरता २८३	सोजा १८२, १८४
सुभरताको १७३	सोरह वर्षसम्म ४३९
सुभाषित ६५, २६०, २७२	सोरह वर्ष ४२१
सुभिक्ष ३६३	सोरह हजार ३७१, ३७९
सुमधुर ४२२	सोस ३९४
सुरक्षित ६२, ७६, ७७, (गरी)	सोह ३७०
४१६	स्रोत १५९, १८३, (मा) २९७,
सुरापान ५३	३४३
सुरामेरय-मद्यपान ५०, ५२	स्रोतधारमा २९६
सुरामेरय-मद्यपायी ५२	स्रोतापन्न ३, २१, १३८, १४१, १९१,
सुलाभ २९२	२११, २१२, २४३, २४४,
सुवर्ण ९९	२६८, २७१, २७३, २७५,
सुवर्ण-दुर्वर्ण २५९	३४२, ३४३, ३४४, ३५०,
सुवर्णालंकार ९९	३५६, ४१३, ४१८
सुविख्यात छ २५	स्रोतापन्न हुँ ८८, १०७, ११५, ११९
सुविनीत १५३	स्रोतापन्न लक्षण २७०, २७५
सुसम्पन्न ८६, ८७, ८८, ९३, ९४,	स्रोतापत्यङ्गले ११६
११५, १३७, २५७, ३११,	स्रोतापन्न-फल २६, २७, ३११, ४२२
३३८, ३४३, ३४५, ३४६,	सौमनस्य १३, १८४, २५६, ३००
४००, ४४३, ४४४	सौम्य ४०९
सुसम्मृद्ध ३६२	सौहार्दपूर्ण ३५१
सूप ३१, ३२६, (युक्त) ३८७	स्यालले २६२
सेठपद ३३०	संस्कार ११८, १४२, १५३, ४२७,
सेनीय ३१, ३२	४२९, ४३०, (मा) १३२,

१५२, १५३	संज्ञावेदयित निरोध-समापत्तिबाट
संस्कारवान १५२, १५३	१६२, १६३, १६४, १६५
संस्कारित १२३, १२४	ष
संस्कारहरू १६०	
संकोच २८२	षडभिज्ञ २१
संग्रह २, १९३, २०१, २०२, २०३	षडायतन ११८, ११९
संग्राम ३०२	षडायतन विभङ्ग १३८, १४२
संचय २७०	षडायतन विभक्ति १४२
संभना ४२१	श
संतृप्त गराए ४३	शतसहस्र जन्म २५८
संस्थागार २४९, २५०, २५१	शस्त्र ३०२
संप्रतिष्ठित २०२	शस्त्रअस्त्र ३५०
संयम २८३	शक्ति ४६
संयमी ६४, २८६, ४३२	शक्ति दिएको हुन्छ ४५
संयोजन १४४, १४५, १४६, १८७,	शब्द-धानु १४८
३१७, ३३७	शब्दविज्ञानद्वारा ३२१, ४३४, ४३६
संयोजनीय १४४, १४५	शब्द-विज्ञान १२९
संक्लिष्टता ३६	शयजन्म २५८
संवर्तकल्प २५८	शयन १९४, १९५, १९७
संसारमा ४१३	शयनासन ६५, १५४, १५७, १७२,
संज्ञा १५२, १५३, १६१, २५१,	१८८, ३२७
४२७, ४२९, (मा) १३२,	शयनासनद्वारा ५४, ५५
१५२, १५३	शरण ४०७
संज्ञात्वलाई ४२७, ४२९	शरणमा ३६, ३९०
संज्ञावान १५२, १५३	शरीर १५९, ३०४, ३८४, ३८६,
संज्ञावेदयित-निरोध १९, २०	

३८७, ३८८, ४१२, ४२०, ४२३, ४२५	शिक्षा ३५२, (पद्धतिमा) ३५२ शिक्षा २७७, (पद) २८३, २८४ शिक्षाकामी २८२, (ता) २८३
शरीर नचलाई ३०८	शीतल १५६
शरीरद्वारा ४३१, ४३२	शील ७०, ७३, ८७, ९४, १०८, ११७, २२९, २३४, २६२, २६३, २६५ (पालन) ४३९
शाक्यपुत्रीय ३९५, ३९७	शीलकथा ३६, ३१४
शान्त ६७, ७०, ७१, ७२, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३५, (तर) २९९, ३००	शीलगुण १०७, १०८
शास्ता ६८, ८७, २४२, (छ) ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०	शीलानुस्मृति २२७, २२८, २३३, २९१
शान्तिपूर्ण ४१०	शीलव्रत परामर्श ३१७
शान्तिमय जीवन ४१०	शीलवान् ५०, ५३, १३५, १८९, १९०, १९८, २०२, २८६, ३१६, ३३५, ३३६, ३९०, ३९१, ३९२
शास्त्रसिद्धि ३५४	शीलवान्ताको १७३
शायद ४३८, ४३९, ४४०	शीलसम्पदा ५९
शालपुष्पक ३२५	शीलसम्पन्न २५२, २५७, २५९
शासु ३७०	शीलानुस्मरण २९१
शास्वत लोक १५०, १५१, १५२, (हो) १२२, १२३	शुद्धजीवन १३३
शिल्पद्वारा ३०१	शुद्धजीवी १२०, १३४, १४३, ४३९, ४४१, ४४२
शिल्प ३५०, ३५२, (विद्या) ३५०	शुद्धावस्त्रधारी १९९, २००
शिल्प चिकित्सा ३५६	शुद्धवास ब्रह्मलोक २७४, २७५
शिवद्वार ३३	
शिष्य ४१९	
शिशिर हावा ४४	

शुलीमा ३०४	२६२, २६३, २९३, ३१०,
शूद्र ११२	३१९, ३४३, ३४४, ३६५
शून्यागारमा ३८, १६७	श्रद्धामात्र २७२, २७६
शून्यता चित्त-विमुक्ति १६६, १६७	श्रद्धालु ५९, १७३, १७४, १७५,
शून्यताको स्पर्श १६४	१७८, १८१, १९२, २०५,
श्वेत १११	२०६, ३९१, ४३२, (हुन्छ)
शैलमय पात्रहरू ६	२५५
शैक्ष ७४, ७५, (समाधि) २८६, २८७, (शील) २८६	श्रद्धानुसारी छन् ३३६
शैक्ष जीवन २३६, २३७, २४१	श्रद्धानुसारी लक्षण २७१, २७६
शैक्षत्व १७९, २०५	श्रद्धावान् १९८, २०२
शैक्ष-प्रतिपदा २५१, (मा) २५७, २५८	श्रद्धाविमुक्ति छन् ३३६
शैक्ष-प्रज्ञा २८७	श्रद्धा-सम्पदा ५९
शैक्ष प्रज्ञाको वारेमा २८६, २८७	श्रद्धेन्द्रिय २७१, २७६
शैक्ष समाधीको वारेमा २८६, २८७	श्रमण ६२, १८२, १८४, २४९, २५०
शैक्ष शीलको वारेमा २८५, २८७	श्रमण-ब्राह्मण २१, १०४
शोक ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	श्रमण गर्तमा ३९२
शोक गर्छ ३०१	श्रावक २४, १३८, १७९, १८१, २०५, २०६, ३२४, ३४४, ३४५
शंका २१३	श्रावक सङ्घ ६९, ८७, ९४, ११७, २२६, २२७, २४३, २६५, २९१, २९७
शंका सन्देह ४३९, ४४०, ४४१	श्राविकाहरू ४३९, ४४०, ४४१, ४४२
शंका लागेको (परिसंकितां) ४०२, ४०३	श्रुतधर २५५
श्र	
श्रद्धा २९, ५९, ७३, २२९, २३४,	

श्रुतवान् ९३, ९४, ४२८	हातखुट्टा ३०३
श्रुतसन्निचय २५५	हात्ती ३३, २६२, २९६, ४०८
श्रुति २२९, २३४, २६२, २६३, २९३	हानीकारक १७८, १७९, १९४, २०४, २०६
श्रेष्ठ ८५, (छन्) ४०१	हावा १५६
श्रेष्ठस्थान ३२९	हिँडिरहँदा २९०, २९२, २९३
श्रेष्ठदान ३२९	हिताय ३९३
श्रेष्ठदायी ३२९	हिमपात समय छ १९४
श्रेष्ठोत्तम ३८४, ३८८, ४२२	हिरण्य ९८, ३६७, ३६८, ३७३, ३७९
श्रोत १४६	हिंसा ४२१
श्रोत संस्पर्शज १३०, १३१	हेतु ९, ११, १२, १३, १५, १६, १८, ३२१, ३२२
श्रोधातु १४१	हृदयस्पर्शी ३४९
श्रोतविज्ञान १२९	
श्रोतविज्ञान-धातु १४८	
श्रोतविज्ञेय शब्दहरू ३१९, ३२१, ३३९, ३४०, ४३४, ४३६	क्ष
श्रोतविज्ञेय शब्द ३००	क्षणभर ३४४
श्रोतेन्द्रिय २५२	क्षत्री ११२, २६०
ह	क्षत्री पनि क्षत्रीसँग ३०२
हरण गर्छ ३०२	क्षमनीय ६८, ९२, १२८, १२९
हजार ३७०	क्षमा १४१, १७४, १७५, १७६, १७७
हत्या गर्ने नियतले ३५८	क्षार ३०४
हस्तीयानहरू ४०९	क्षीणास्रव १५९, १६०, १६७, १६८, ४१९
हसन-प्रज्ञा २७०, २७१, २७४, २७५, २७६, (ले) २६९, २७३	
हातछालामात्र ३७७, ३७८, ३७९	

क्षीर भोजन ७२

क्षुधा २५४

क्षुधापिपासा ३०१

क्षेमकुशल २७

ज्ञ

ज्ञातिकुल ३१५

ज्ञाति ५८, ५९

ज्ञातिबन्धु ३२९

ज्ञाति-वली ६२, १०४

ज्ञान १८३, २८५

ज्ञान दर्शन २१

ज्ञानदर्शी ३०५

ज्ञानपूर्वक २५४

ज्ञानवान् १३, २५६

ज्ञापन १७६, ३००

ज्ञापन गरें २१, ३००

